

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Навчально-науковий інститут філології
Кафедра полоністики
Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка Національної
академії наук України
Міжнародна школа україністики Національної академії наук України

КИЇВСЬКІ ПОЛОНІСТИЧНІ СТУДІЇ

ТОМ XXXVIII

Київ 2022

ISSN 2520-2103

УДК 821.162.1 : 82.091

К39

К39 Київські полоністичні студії / Т. XXXVIII. – Київ: Талком, 2022. — 368 с.

Черговий XXXVIII том «Київських полоністичних студій» містить статті українських і польських дослідників, що порушують літературознавчу, компаративістичну та історико-культурологічну проблематику. Окремий розділ присвячено сучасному висвітленню творчості польсько-українського поета XIX століття Томаша Падури у зв'язку з його ювілеєм.

Розраховано на викладачів, докторантів, аспірантів та студентів вищих навчальних закладів, усіх, хто цікавиться питанням українсько-польських відносин.

УДК 821.162.1 : 82.091

Головний редактор:

Ростислав Радишевський, проф., д.філол.н., акад. НАН України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Заступник головного редактора:

Марія Брацка, проф., д. філол.н., Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Відповідальний секретар:

Катерина Хожевські, маг., Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Алоїс Вольдан, д-р габіліт. гуманіт. н., проф., Віденський університет (Австрія)

Микола Жулинський, акад. НАН України, д-р філол. н., проф., Інститут літератури НАН України

Ігор Корольов, д-р філол. н., проф., Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Ярослав Лавський, д-р габіліт. гуманіт. н., проф., Університет у Білостоці (Польща)

Анна Насіловська, д-р габіліт. гуманіт. н., проф., Інститут літературних досліджень Польської академії наук (Польща)

Євген Нахлік, член-кор. НАН України, д-р філол. н., проф., Інститут Франка НАН України

Валентина Соболь, д-р філол. н., проф., Варшавський університет (Польща)

Світлана Сухарева, д-р, філол.н., проф., Волинський національний університет імені Лесі Українки

Адам Фаловський, д-р габіліт. гуманіт. н., проф., Ягеллонський університет у Кракові (Польща)

Степан Хороб, д-р філол. н., проф., Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Рецензенти

Олена Бондарева, проф., д-р. філол. н., Київський університет імені Бориса Грінченка

Наталія Совтис, проф., д-р. філол. н., Рівненський державний гуманітарний університет

Видання здійснено за підтримки

Посольства Республіки Польща у Києві

Посольство
Республіки Польща
у Києві

Рекомендовано до друку Вченою радою Навчально-наукового інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Протокол № 4 від 25 листопада 2022 р.

© Міжнародна школа україністики
НАН України, 2022

Taras Shevchenko National University of Kyiv
Educational and Scientific Institute of Philology
Department of Polish Studies
Shevchenko Institute of Literature of National Academy of Sciences
of Ukraine
International School of Ukrainian Studies of National Academy of
Sciences of Ukraine

POLISH STUDIES OF KYIV

Volume XXXVIII

Kyiv 2022

ISSN 2520-2103

УДК 821.162.1 : 82.091

K39

K39 Polish studies of Kyiv, volume XXXVIII. — Kyiv: Talkom, 2022.
— 368 p.

The volume of „Polish Studies of Kyiv” contains the articles by Ukrainian and Polish scholars which are referring to literary studies, comparative studies, historical and cultural studies. The special section is devoted to the contemporary coverage of the works of the Polish-Ukrainian poet of the 19th century Tomasz Padura in connection with his anniversary.

The issue is addressed to the professors, BA, MBA and PhD students and anyone who is interested in Polish-Ukrainian relationships.

УДК 821.162.1 : 82.091

Chief editor

Rostyslav Radyshevskiy, doctor of philology, prof., Member of the NASU, Taras Shevchenko National University of Kyiv

Deputy editor

Mariya Bracka, doctor of philology, prof., Taras Shevchenko National University of Kyiv

Executive secretary

Kateryna Chorzewski, master of philology, Taras Shevchenko National University of Kyiv

Members of editorial council:

Alois Woldan, dr hab., prof., Wien University (Austria)

Mykola Zhulynskiy, doctor of philology, prof., member of the NASU, Shevchenko Institute of Literature of NASU

Igor Korolyov, doctor of philology, prof., Taras Shevchenko National University of Kyiv

Jarosław Ławski, dr hab., prof., University of Białystok (Poland)

Anna Nasiłowska, dr hab., prof., Institute of Literature of Polish Academy of Sciences (Poland)

Yevhen Nakhlik, doctor of philology, prof., Franko Institute of the NASU

Walentyna Sobol, dr hab., prof., Warsaw University (Poland)

Svitlana Sukhareva, doctor of philology, prof., Lesia Ukrainka Volyn National University

Adam Fałowski, dr hab., prof., Jagiellonian University of Krakow (Poland)

Stepan Khorob, doctor of philology, prof., Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

Reviewers

Olena Bondareva, doctor of philology, prof., Borys Grinchenko Kyiv University

Natalia Sovtys, doctor of philology, prof., Rivne State University of Humanities

**The publication is supported by
the Embassy of Poland in Kyiv**

Посольство
Республіки Польща
у Києві

Recommended for publishing by the Scientific Council of Educational and Scientific Institute of Philology of Taras Shevchenko National University of Kyiv on the 25th of November, 2022.

© International School of Ukrainian
Studies of NASU, 2022

ЗМІСТ

Bai O.

TRANSLATION DIFFICULTIES IN THE PROCESS OF LEARNING
THE POLISH LANGUAGE HIGHER EDUCATION7

Janicka A.

BAŁKAŃSKA LEKCJA *REALPOLITIK*: „PRZEGLĄD TYGODNIOWY”
W ROKU 1876.....18

Ławski J.

AUSTROFOBIA ZENONA FISZA39

Musiał J.

KAROLA LIBELTA PROFETYCZNY PROJEKT „FILOZOFII SŁOWIAŃSKIEJ”
W HISTORYCZYNOLITERACKIM LUSTRZE ODBITY58

Piechota D.

ŚWIAT MEŹCZYZN W PROZIE MICHAŁA BAŁUCKIEGO69

Гирич І. Б.

ВПЛИВ ПОЛЬСЬКОЇ СУСПІЛЬНОЇ ДУМКИ НА УКРАЇНСЬКИХ
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИХ ДІЯЧІВ (XIX – початок XX ст.) ...83

Гончаренко Б.

ПОСТАТЬ УКРАЇНЦЯ В ПОЛЬСЬКИХ ТВОРАХ І ПОЛЯКА
В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТЯ...102

Короткий В. А.

ДЖЕРЕЛО ДО БІОГРАФІЇ ЮЛІУША СЛОВАЦЬКОГО:
СУДОВА СПРАВА ЕРАЗМА СЛОВАЦЬКОГО118

Малиновський А. Т.

РОМАНТИЧНА ІСТОРІОСОФІЯ А. МІЦКЕВИЧА. ЕМОЦІЇ,
ПРОСТІР, ІМПЕРІЯ144

Набитович І.

ПСИХОЛОГІЯ ТВОРЧОСТІ АЛЕКСАНДРА ФРЕДРА: ТРАНСФОРМАЦІЯ
ТВОРЧОГО ДИСКУРСУ, УКРАЇНСЬКА РЕЦЕПЦІЯ172

Нахлік Є. К.

- ПРО ЩО НЕ ПРИЙНЯТО ГОВОРИТИ, АЛЕ ПРО ЩО ПИСАЛИ
ІВАН ФРАНКО І ГАБРИЕЛЯ ЗАПОЛЬСЬКА
(скандальні повісті «Dla ogniska domowego» і «O czym się nie mówi») ... 201

Нахлік О.

- ОСЛОВЛЕННЯ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ
У ПОЛЬСЬКИХ ЛІТЕРАТУРНИХ РЕПОРТАЖАХ:
ТРАГЕДІЯ ЛЮДИНИ В ЕПОХУ ПОСТПРАВДИ 241

Радишевський Р. П.

- ДАНИЛО БРАТКОВСЬКИЙ ЯК «БЛЮСТИТЕЛЬ БЛАГОЧЕСТЯ»:
ПОЛЬСЬКОМОВНА ПОЕЗІЯ 260

Ромащенко Л.

- УКРАЇНСЬКА ІСТОРІЯ У ТВОРАХ ЗЕНОНА ФІША
(НА МАТЕРІАЛІ ПОВІСТІ «НЕСТОР ПИСАНКА») 280

Сухарева С.

- ІСТОРІЯ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ ЯК ІМПЕРАТИВ
ТВОРЧОСТІ ЛІТЕРАТУРНОЇ ГРУПИ “ЗЕВОНІЯ” 294

Сліпчук Д. Є.

- ПЕТРО САГАЙДАЧНИЙ ТА БОГДАН РУЖИНСЬКИЙ:
ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ ПОЕМИ «СЗАЙКІ» ТА ПОЕМИ-
ЕПОПЕЇ «ZŁOTA DUMA» БОГДАНА ЮЗЕФА ЗАЛЕСЬКОГО. 310

Назарець В. М.

- БІОГРАФІЧНА ПОСТАТЬ ТА ПОЕТИЧНА ТВОРЧИСТЬ
Т. ПАДУРИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ В. ГНАТЮКА 326

Радишевський Р. П.

- ТОМАШ ПАДУРА: ТРАГІЗМ ПОЕТА-ЛІРИКА 339

Щербак В.О.

- РОМАНТИЧНА ВІЗІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МИНУВШИНИ В ТВОРЧОСТІ
ТОМАША ПАДУРИ 353

Bai O.

ORCID ID: 0000-0002-3455-7611

TRANSLATION DIFFICULTIES IN THE PROCESS OF LEARNING THE POLISH LANGUAGE HIGHER EDUCATION

***Abstract.** The article deals with the translation competencies of learning Polish as a foreign language and the forms of their implementation in the academic Ukrainian-speaking environment. As an educational technique, translation is the most effective and efficient methodical tool. Mastering a foreign language and controlling the understanding of a foreign text while revealing the meaning of new vocabulary and grammatical phenomena in the process of explaining them. In particular, attention is paid to the key role of interpretation in the creation of Polish texts (dialogues and monologues) and the study of new thematic vocabulary of general and professional nature. The translation difficulties created by the translator's false friends are indicated as well as a means of identifying translation stylistic errors. The solutions to the problem of text interpretation, the difference in the morphological structure of Ukrainian and Polish counterparts are indicated.*

The article deals with different directions of students and what they should pay attention to when translating texts, as well as vocabulary when learning new material. The specified errors that can be made during the translation is a comparison of own translated text with an electronic translation proposal can serve as an additional tool for determining translation stylistic errors.

The article presents the words and expressions that need to be paid attention during text translation. Particular attention is also paid to youth slang and informal vocabulary. The effectiveness of translation in the process of learning Polish as a foreign language is indicated.

Attention is drawn to certain Polish expressions and the construction of Polish phrases. On their example the difficulties that students may face are indicated because the translation process is multi-level and complex. In this point of view, the range of general polonistic scientific problems in the Ukrainian academic environment surely contain translation competences. The difficulties in the translation interpretation of texts and expressions must also be taken into account in the process of learning Polish as a foreign language in the system of secondary and higher schools.

Key words: Polish-Ukrainian translation, Polish language, higher education, professional vocabulary, translation competencies.

Information about the author: Bai Olena, assistant of the department of Polish studies and translation, Lesya Ukrainka Volyn National University.

E-mail: bajolena@gmail.com

Бай О.

ПЕРЕКЛАДАЦЬКІ ТРУДНОЩІ В ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ МОВИ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

Анотація. У статті представлено перекладацькі компетентності вивчення польської мови як іноземної та форми їх реалізації в академічному українськомовному середовищі. Зокрема, звернено увагу на ключову роль усного перекладу в творенні польських текстів (діалогів та монологів) та вивченні нової тематичної лексики загального та фахового характеру. Відзначено, що основними труднощами такого перекладу є “фальшиві друзі перекладача”, морфологічні і стилістичні невідповідності, які впливають на вибір роду, морфеми і порядок слів. Визначено традиційні та новаторські підходи до вибору типу перекладацьких трансформацій. Ця зміна підходів особливо простежена в українсько-польському художньому перекладі, що впливає на якість інтерпретації літературних творів. Вказано на результативність перекладу в процесі вивчення польської мови як іноземної.

Ключові слова: польсько-український переклад, польська мова, вища школа, професійний словник, перекладацькі компетентності.

Інформація про автора: Бай Олена, асистент кафедри полоністики і перекладу, Волинський національний університет імені Лесі Українки.

Електронна адреса: bajolena@gmail.com

Baj O.

TRUDNOŚCI TŁUMACZENIOWE W PROCESIE NAUKI JĘZYKA POLSKIEGO W SZKOLE WYŻSZEJ

Abstrakt. W artykule przedstawiono kompetencje translatorskie uczenia się języka polskiego jako obcego oraz formy ich realizacji w środowisku academic-

kim ukraińskojęzycznym. W szczególności zwraca się uwagę na kluczową rolę interpretacji w tworzeniu tekstów polskich (dialogów i monologów) oraz badanie nowego słownictwa tematycznego o charakterze ogólnym i zawodowym. Zwrócono uwagę, że głównymi trudnościami takiego tłumaczenia są „falszywi przyjaciele tłumacza”, niekonsekwencje morfologiczne i stylistyczne, które wpływają na wybór rodzaju, morfemów i szyku wyrazów. Zdefiniowano tradycyjne i innowacyjne podejście do wyboru rodzaju transformacji translacyjnych. Ta zmiana podejścia jest szczególnie widoczna w ukraińsko-polskim tłumaczeniu artystycznym, co wpływa na jakość interpretacji dzieł literackich. Wskazano na skuteczność tłumaczenia w procesie uczenia się języka polskiego jako obcego.

Słowa kluczowe: polsko-ukraiński przekład, język polski, szkoła wyższa, słownictwo zawodowe, kompetencje translatoryczne.

Nota o autorze: Baj Olena, asystentka katedry polonistyki i przekładu, Wołyński Uniwersytet Narodowy im. Łesi Ukrainki.

E-mail: bajolena@gmail.com

Oral translation of the text in Polish language lessons is one of the main activities. However, the issues of this aspect of Polonistic studies haven't been sufficiently explored. Therefore, the purpose of the article is to indicate the main problems of interpretation in the process of oral translation. We have partially explored this problem in previous researches focusing in them on the development of translation competences not only in the basic Polish course in higher education, but also in the Polish language lectureship for related specialities [2]. At the same time it is worth noting that the Polish language lectureship has a different structure of the curriculum than the basic Polish studies course, since it only covers issues of historical grammar to a small extent, instead more attention is paid to communicative and cultural aspects. Under such circumstances it is possible to distinguish several variants of it: Polish as a first foreign language, Polish as a second or foreign language, Polish for professional disciplines such as pedagogy, international relations, medical and biological sciences, chemistry and ecology, history, international communication, economic relations, cultural studies, project activities, journalism, etc. In this professional diversity of the use of the Polish language as a foreign language, a spe-

cial place belongs to the translation of fiction in view of its complex intratextual transformations [3].

The specified features of the Ukrainian-Polish translation industry are contained in the Statute on the Profession of Sworn Translator [10]. Despite different translation techniques in certain fields, adequacy, accuracy and responsibility for faithfulness to the original on the part of the translator remain irreplaceable. These foundations should be laid down in each of the classes on Polish as a foreign language.

In addition, modern translation studies contribute to the development of the latest cognitive and semiotic approach. In particular, the researchers note: *“The cognitive and semiotic approach to translation has several attractive features. Firstly, as opposed to the theories of equivalence, it is mainly centered on the process of translation. Secondly, it contributes to a better understanding of algorithms and mechanisms involved in obtaining the final product of translation. Finally, the cognitive and semiotic approach makes it possible to decode the peculiar system of senses, the imprint of the source language message fixed in a definite sign sequence capable of encoding its content”* [9, p. 126].

From the first Polish language lessons the translation is a key element in understanding of the communicative and grammatical aspects of a foreign environment. This is primarily facilitated by the schemes of elementary dialogues proposed by the authors of the Polish textbook “Polska, krok po kroku” [8], educational and methodological guides recommended by the Ministry of Education and Science of Ukraine, methodological developments for the Ukrainian student environment [1], [4] etc. The method of role-playing helps to reveal cross-linguistic parallels which there are many in the Ukrainian-Polish language space. However, there is a translation problem – a misleading impression that due to the similarity of the languages it’s very easy for a Ukrainian to learn Polish. These difficulties are created by the translator’s false friends to whom the lecturer will devote the first lessons.

To this type of words such lexemes as *arbuz* (a watermelon), *dynia* (a pumpkin), *lekcja* (a lesson), *wykład* (a lecture), *plecy* (a back), *porwać* (to steal), *zakazać* (to forbid), *rozebrać się* (to undress), *pilot* (a remote

control), *czyszka* (a skull), *sklep* (a shop), *magazyn* (a storage, magazine), *dywan* (a carpet), *waza* (a tureen), *wazon* (a vase), *portfel* (a wallet), *zastawić* (to clutter up), *komórka* (a mobile phone) whose translation requires special attention should be included.

The possibility of translating this type of words must be coordinated with various examples of a contextual nature (word combinations, sentences, text fragments, the entire text). These possibilities of translation open up the views of modern researchers on various types of text transformation. Both in the literary context and in others, it is worth noting the importance of cultural influences: “*Cultural turn*’ has a clear impact on the research conducted in the field of translation. From a postmodern perspective, the main emphasis is put on the unique role of the interpretation procedures and the significance of deciphering cognitive and communicative signs regarding any reality organization and world mapping as a sign” [9, p. 128]. Additionally, in the artistic text, it is worth paying attention to its external and internal transformations [3, p. 119].

Only after getting acquainted with the wider field of interpretation of cross-language homonyms and in parallel with their specification in individual communicative situations can one move on to mastering the semantic meaning of words that are difficult to translate, build tables, write in a dictionary.

Comparing your own translated text with an electronic translation proposal can serve as an additional tool for determining translation stylistic errors. However, it is necessary to remember that machine translation does not cover a synonymous and multi-valued series of words, therefore a student may accept as the truth an interpretation of a text in a foreign language presented incorrectly on the Internet and vice versa.

One of the successful solutions to this problem at the level of oral translation is the formation of the students’ conviction that one cannot blindly trust machine translation. However, in the conditions of in-depth assimilation of the proposed background knowledge this type of verification of the translated style can be an urgent hint in the process of both oral and written speech.

One of the types of translation exercises can be an offer to carry out an independent translation of a text or words/phrases and then com-

pare it with a machine translation version of the same text. This translation action helps to supplement one's own knowledge when the learner does not notice his own mistakes due to the affinity of the language or is not oriented in a slightly different form of Polish stylistic constructions.

One of the most important types of translation difficulties in the process of learning the Polish language in the Ukrainian-speaking environment, to which special attention should be paid, is the difference in the morphological structure of the Ukrainian and Polish counterparts. This is superimposed on the erroneous translation of parts of the word, gender, parts of speech etc. For example, an unexpected linguistic discovery for a Ukrainian educationist is the generic affiliation of such words as *klasa*, *system*, *afisz*, *sałata*, *metoda* which in the process of incorrect initial translation can lead to grammatical inconsistency of a sentence or text fragment.

At the next stage of learning Polish as a foreign language, preference is given to common monologues, publications gleaned from the Internet, textbooks, fiction etc. Oral translation and interpretation of individual takens in this case is not a problematic issue as an electronic or paper version of the translation dictionary comes to aid of the student. Instead, weak knowledge in the field of stylistics of a foreign language, incorrectly constructed constructions in both case and lexical variations are among the hardest translation difficulties because they remain in the shadow of general background knowledge which is generally correct.

The main, but not the only way out of such an interlingual interpretation error at the level of syntax is constant practice in reading and retelling texts which subconsciously lays in the recipient's memory the constructions necessary for communication. A successful proposal for such exercises to expand reading and occasional translation skills is the second section of the study guide for higher schools "Polish language" [4, p. 47–314] – "O Polsce i Polakach/about Poland and Poles" and the third final part of the third section of this educational and methodical publication ("Texts for reading/Lektury") [4, p. 381–436].

Special attention should be paid to such Polish expressions: *troszczyć się o siebie*, *zakochany w niej*, *obraz narysowany przez mistrza*, *zarówno ty jak ja*, *wysłać przez internet*, *budynek o pięciu oknach* etc. It is also necessary to

learn information about how phrases are constructed in the Polish language *Wherever I am, I always return to my native land*. In Polish expressions of this type the negation aspect disappears, instead of past tense verbs, present or future tense forms are used: *Gdziekolwiek jestem, zawsze wracam do ziemi ojczystej*. Several translation difficulties are imposed here: peculiarities of the use of indefinite pronouns in the Polish language, inconsistency of verb forms in the Polish and Ukrainian versions, stylistic inconsistency, presence of cross-language homonyms (*kraj – kraina*). Using this example, we are convinced that the translation process on the Ukrainian-Polish language border is actually very complex, multi-level and requires the development of numerous personal skills and translation skills of an oral nature. At the same time it develops the skills of free communication in a foreign language in different social and age environments.

Youth slang and informal household vocabulary require special attention to which a part of each lesson where a new lexical topic is studied should be devoted. So, studying the topic “Education”, you need to emphasize the forms of informal communication in the team, compile a conversational dictionary, use it in exercises with dialogic speech. In this case, watching modern films or videos where words of this type are used will also contribute to development of translation skills. Among the educational materials, it’s worth highlighting the films of the “Allegro” studio, which adapted ancient Polish legends, reworking their scenes in a modern way (*a dragon – a plane, a bellman – a television announcer, a sheep with sulfur – an electronic prototype of the human body* etc.).

However, despite the attractiveness of modern interpretations of well-known Polish images, the lecturer should draw students’ attention to the original texts and at the same time translate the original Polish legends and translations which were transformed into new images over time. The comparison of ancient and modern material is a qualitative form of studying the Polish language in a cultural aspect as it broadens the horizons of young people.

A separate task for a student in the process of in-depth learning of the Polish language as a foreign language is the free oral translation of texts with professional vocabulary which concerns the future pro-

fession of students of higher education. In order to solve this task in practice, you need to study specialist dictionaries, choose specialized literature for reading and review materials of the relevant content. At this stage of learning the Polish language it's worth applying all types of interpretation while at the same time forming the skills of consecutive and simultaneous interpretation. Thus, along with learning the language, a student develops the skills and abilities of a professional translator who must be familiar with a wide range of topics, but focus on the specifics of his profession [5].

For students of the faculty of international relations these are such areas of activity as international statistics and information, international economy and business, international diplomatic relations, country studies, regional studies, international project management etc.

Instead, in the field of journalism, the translation of journalism and Internet sources is important. Among the intertextual materials it is worth highlighting blogs and reports that are on the border between literature and media.

In the case of the medical direction it is important to translate a medical certificate or a doctor's statement, knowledge of parts of the human body, signs of illness, etc. It should be taken into account, in this regard, professional vocabulary is combined with household vocabulary since elementary medical terms are included in the daily life of each of us.

For students of the faculty of history this is document studies, museum affairs, all periods of national and world history, national security. It is worth paying attention to the translation of historicisms, archaisms, the names of historical events and in the process of learning the Polish language use texts and examples of conversations with historical content.

In the field of cultural studies the translation of texts and vocabulary related to achievements of Ukrainian, Polish and world cultural heritage should be brought to the fore. Modern Polish poems containing metaphors, paradoxes and neologisms can be an unexpected difficulty for Ukrainian youth. This is a real challenge even for a trained, professional translator, but such tasks should not be avoided because they create new opportunities for the development of a young personality.

Instead, very narrow specialization is represented by texts of students studying Chemistry, Mathematics, Ecology and Biology. The translation of such material requires in-depth thematic preparation which is expected at the end of the course on Polish as a foreign language.

Similar texts, however, of a simplified model can be offered to high school students who are preparing for the final exam in subject. At the same time, it is necessary to remember that such material corresponds to level B2 and higher and therefore cannot be used for the entire team since it is aimed at the development of individual skills of individuals who are preparing for the certification exam.

In additional challenge for students is familiarization with Polish youth slang and argonisms. This type of vocabulary is most often found in the internet, modern youth films and the latest literature. This type of work should be performed within the framework of individual and independent classes, as well as during the writing of a student scientific paper – course or master's.

The elements of the implementation of translation competences can be traced at all stages of the formation of future Polonists without exception – both at the secondary and higher school levels. They differ in the level of complexity, lexical content, role in the formation of various competences – communicative, linguistic, literary etc.

Due to the correlation of the native language with a foreign one, the role of native language in the international context is revealed and because of this the role of the country and its own place in the world. Competently calculated use of translation plays a big role in creating a full-fledged context for learning a foreign language, contributes to increasing the motivation of students.

In order to overcome difficulties in translation, students should constantly train in this direction. A student must master not only research skills but also learn to identify important features of a text. You should pay attention to the terms if they are present in the text. Knowledge of one's native language is also indispensable in order to convey the content of the text properly. Also it is important to bring to the students' mind the essence of the translation process and to wean them

from the habit of mechanically translating words and to try to grasp the very meaning of the text read or listened to.

We can conclude that in the process of learning Polish as a foreign language in the system of secondary and higher schools, the following difficulties in the translation interpretation of texts and expressions occur: cross-language homonyms and “false friends” of the translator, real words, morphological, grammatical, syntactic inconsistency between the original and the translation, specialized vocabulary, youth slang and modern abnormal vocabulary, stylistic and cultural features of the Polish and Ukrainian languages.

In the process of formation of Polonistic education all these factors should be taken into account, emphasizing their solution as separate translation tasks. An additional possibility of solving these problems is the introduction into the educational process of such subjects as “Oral translation”, “Translation technique”, “Consecutive and simultaneous translation” etc. In this way, translation competences fit into the circle of general polonistic problems in the Ukrainian academic environment.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васейко Ю. Польська мова: навч. посіб. Луцьк: Вежа-Друк, 2021.
2. Сухарева С., Бай О. Проблеми інтерпретації тексту в процесі усного перекладу на заняттях з польської мови як іноземної. *Україна та Польща: минуле, сьогодення, перспективи*. Т. 11. Луцьк: Вежа-Друк, 2021.
3. Сухарева С., Цьолик Н., Бай О. Внутрішньотекстові трансформації в українських перекладах поезії Данила Братковського. *Logos. Theoretical and empirical scientific research: concept and trends*. Vol.3. Oxford, 2020. pp. 118–122.
4. Сухарева С., Яручик О., Цьолик Н. Польська мова: навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів. *Język polski: podręcznik dla studentów szkół wyższych*. Вид 2. Луцьк: Вежа-Друк, 2021. 440 с.
5. Dydaktyka tłumaczenia ustnego / pod red. Agnieszki Chmiel, Przemysław Janikowskiego. Katowice: Stowarzyszenie Inicjatyw Wydawniczych, 2015.
6. Hejwowski H. Iluzja przekładu. Przekładoznawstwo w ujęciu konstruktywnym. Katowice: Wydawnictwo naukowe „Śląsk”, 2015.
7. Makarczyk-Schuster E., Schuster K. Tłumacz i tłumaczenie. Kilka nie-naukowych uwag o osobie i sposobie pracy tłumacza literackiego. *Tematy i konteksty*. 2012. Nr 12. S. 399–211.

8. Polski, Krok po kroku. Seria podręczników do nauki języka polskiego dla obcokrajowców. Poziom A1 / red. I. Stępek. Kraków, 2012.

9. Presner R., Tsolyk N., Vanivska O., Bakhov I., Povoroznyk R., Sukharieva S. Cognitive and Semiotic Model of Translation Postmodern Openings. 12(3Sup1). Pp. 125–142. DOI : <https://doi.org/10.18662/po/12.3Sup1/355> (дата доступу: 13.08.2021).

10. Ustawa o zawodzie tłumacza przysięgłego (z dnia 25 listopada 2004 roku). *Dziennik Ustaw*. Nr 273, poz. 2702.

REFERENCES

1. Vaseiko J. Polish language: study guide [Polska mova: navchalnyi posibnyk]. Lutsk: Vezha-Print, 2021.

2. Sukhareva S., Bai O. Problems of text interpretation in the process of oral translation in Polish classes as a foreign language [Problemy interpretacji tekstu v procesi usnogo perekladu na zaniattiah z polskoi movy jak inozemnoi]. *Ukraine and Poland: past, present, prospects*. T. 11. Lutsk: Vezha-Print, 2021.

3. Sukhareva S., Tsolyk N., Bai O. Intratextual transformations in Ukrainian translations of Danylo Bratkovskyy's poetry [Vnutrishniotekstovi transformacii v ukrains'kyh perekladah poezii Danyla Bratkovsk'oho]. *Logos. Theoretical and empirical scientific research: concept and trends*. Vol.3. Oxford, 2020. p. 118–122.

4. Sukhareva S., Yaruchykh O., Tsolyk N. Polish language: study guide for students of higher educational institutions. Język polski: podręcznik dla studentów szkół wyższych [Polska mova: navchalnyi posibnyk dla studentiv vyshchych navchalnyh zakladiv]. Edition 2. Lutsk: Vezha-Print, 2021. 440 c.

5. Didactics of oral translation / under the editorship of Agneshka Khmel, Pshemyslawa Janikowskiego. Katowice: Unification of publishing initiatives, 2015.

6. Hejwowski H. The illusion of translation. Translation into a constructive path. Katowice: scientific publishing house „Shlonsk”, 2015.

7. Makarczyk-Schuster E., Schuster K. Translator and translation. Some unscientific remarks about myself and the way a literary translator works. *Themes and contexts*. 2012. Nr 12. S. 399–211.

8. Polish, Step by step. Series of textbooks for learning Polish for foreigners. Level A1 / ed. I. Stępek. Cracow, 2012.

9. Presner R., Tsolyk N., Vanivska O., Bakhov I., Povoroznyk R., Sukharieva S. Cognitive and Semiotic Model of Translation. Postmodern Openings. 12(3Sup1). Pp. 125–142. DOI : <https://doi.org/10.18662/po/12.3Sup1/355> (date of access: 13.08.2021).

10. Act on the profession of a sworn translator (November 25, 2004). *Journalistic law*. Nr 273, poz. 2702.

UDC 821.162.1

Janicka A.

ORCID: 0000-0003-0289-3706

BAŁKAŃSKA LEKCJA REALPOLITIK: „PRZEGLĄD TYGODNIOWY” W ROKU 1876

Streszczenie. Artykuł przedstawia mało znane artykuły na temat wojny bałkańskiej lat 1875–1878 zamieszczone w „Przeglądzie Tygodniowym”, piśmie młodej inteligencji warszawskiej propagującej pozytywizm, reformy społeczno-cywilizacyjne. Druga już w Europie w krótkim czasie (po wojnie prusko-francuskiej lat 1870–1871) wojna w Europie stała się dla pokolenia reformatorów wyzwaniem intelektualnym. Imperium Rosyjskie wystąpiło w niej jako siła niosąca wolność narodom bałkańskim, zmuszając różne polskie środowiska polityczne i intelektualne do opowiedzenia się za Rosją, szermującą hasłami panslawizmu, lub za Turcją, którą nazywano „chorym państwem Europy”. Krótkotrwałe wsparcie Rosji przez redakcję „Przeglądu Tygodniowego” okazało się dla pozytywistów bolesną szkołą Realpolitik, geopolityki, etnopolityki, odpowiedzialności za słowo, analizy strategicznej i polityki wewnętrznej.

Słowa kluczowe: wojna rosyjsko-turecka 1876–1878, pozytywiści, „Przegląd Tygodniowy”, geopolityka, opinia publiczna, analiza.

Informacje o autorze. Anna Janicka, profesor, doktor habilitowany, katedra Współczesności i Tradycji Literackiej, Zakład Filologicznych Badań Interdyscyplinarnych, Uniwersytet w Białymstoku.

E-mail: jannicka@wp.pl

Яніцка А.

БАЛКАНСЬКИЙ УРОК РЕАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ: „ТИЖНЕВИЙ ОГЛЯД” В 1876 РОЦІ

Анотація. У статті описано маловідомі статті про Балканську війну 1875–1878 рр., опубліковані в часописі молодшої варшавської інтелігенції *Przegląd Tygodniowy*, яка пропала позитивізм і соціально-цивілізаційні реформи. Друга за короткий час війна в Європі (після франко-пруської війни 1870–1871 рр.) стала інтелектуальним викликом для

покоління реформаторів. Російська імперія постала в ньому як сила, що несе свободу балканським народам, змушуючи різні польські політичні та інтелектуальні кола робити вибір на користь Росії, яка проголошувала гасла панславізму, або Туреччини, яку називали “хворою державою Європи”. Короткочасна підтримка Росії редакцією *Przegląd Tygodniowy* виявилася болючим уроком для позитивістів у вимірах реальної політики (*realpolitik*), геополітики, етнополітики, відповідальності за слова, стратегічного аналізу та внутрішньої політики.

Ключові слова: Російсько-турецька війна 1876–1878 рр., позитивісти, “Тижневий огляд”, геополітика, громадська думка, аналіз.

Інформація про автора: Анна Яніцка, професор, доктор габілітований, кафедра сучасної літератури та традиції, відділ міждисциплінарних філологічних досліджень, Університет у Білостоці.

E-mail: jannicka@wp.pl

Janicka A.

BALKAN REALPOLITIK LESSON:

“WEEKLY REVIEW” IN 1876

Abstract. *The article presents little-known articles on the Balkan War of 1875–1878 published in Przegląd Tygodniowy, a magazine of the young Warsaw intelligentsia promoting positivism and social and civilizational reforms. The second war in Europe in a short time (after the Franco-Prussian War of 1870–1871) became an intellectual challenge for the generation of reformers. The Russian Empire appeared in it as a force bringing freedom to the Balkan nations, forcing various Polish political and intellectual circles to opt for Russia, which defended the slogans of Pan-Slavism, or for Turkey, which was called the “sick state of Europe”. The short-term support of Russia by the editors of Przegląd Tygodniowy turned out to be a painful lesson for the positivists in realpolitik, geopolitics, ethnopolitics, responsibility for one’s word, strategic analysis and domestic policy.*

Key words: Russo-Turkish War 1876–1878, positivists, *Przegląd Tygodni*, geopolitics, public opinion, analysis.

Information about author. Anna Janicka, professor, doctor, Chair of Contemporary Literature and Tradition, Department of Philological Interdisciplinary Research, University of Białystok.

E-mail: jannicka@wp.pl

Następstwa wstrząsów

Młodych warszawskich pozytywistów zwykło się określać mianem pokolenia postyczniowego, popowstaniowego lub mierzącego się z konsekwencjami traumy po przegranym powstaniu 1863–1864 roku. Trudno odmówić takiemu podejściu racji. Niewątpliwie duch epoki represji, cenzury i wyzwania stające przed młodymi stanowiły fundamentalny wynik kształtujący postawy, światobraz i idee „obozu młodych”. Nie odmawiając temu ujęciu racji, zauważmy, iż pokolenie pozytywistów było jednak silniej niż sądziliśmy naznaczone przez Historię (przez wielkie „H” pisaną), jej wojenne, spazmatyczne wstrząsy. Widać to szczególnie w zapisach prasowych, w dyskursie publicystycznym.

Młodzi przychodzili na świat, gdy Europą wstrząsały rewolucje i niepokoje Wiosny Ludów 1848 roku, a wcześniej rzezi galicyjskiej 1846 roku. Ich dzieciństwo przypadło na czas wojny krymskiej 1853–1856¹, z wszystkimi jej nadziejami i zawodami (*notabene* na ich lata dziecięce przypadło odejście trójki poetów, którzy zostaną nazwani wieszczami, ich kult żywo się wtedy kształtuje: 1849, Słowackiego; 1855, Mickiewicza; 1859, Krasińskiego)². Byli więc już w dzieciństwie „sierotami” nieudanych rewolucji i wojen, świadkami zmierzchu paradygmatu irredentystycznego ustalonego jako wzorzec zachowań przez romantyków. Jako nastolatki przeżywali emocjonujące i tragiczne wypadki 1861 roku w Warszawie.

Wszystkie te wydarzenia w mniejszym lub większym stopniu działały na ziemiach polskich pod zaborami. Ich kulminacją był zryw styczniowy. Ale historia nie dała im odpocząć. W społecznym obrazie pozytywistów wciąż dominuje obraz pokolenia, które ćwiczy się w mowie ezopowej (a nie w fechtunku), gra z cenzurą, formułuje i wciela swój program (o rozczarowaniach owym wcielaniem już się raczej nie wspomina)³.

- 1 O sytuacji w trzech zaborach w owym czasie: *Polacy i ziemie polskie w dobie wojny krymskiej*, red. J. W. Borejsza, G. P. Bąbiak, Warszawa 2008.
- 2 Mit trzech wieszczów rodzi się długo – najtrudniej lokuje się w wieszczej trójcy Juliusz Słowacki, którego po raz pierwszy docenili postyczniowi pozytywiści, a kanonizowali młodopolanie. Zob. H. Markiewicz, *Rodowód i losy mitu trzech wieszczów*, w: *Badania nad krytyką literacką*, Seria 2, red. M. Głowiński, K. Dybciak, Wrocław 1984, s. 37–71.
- 3 Zob. A. Janicka, „Przegląd Tygodniowy” w latach 1866–1876: *pismo, program, znaczenie*, w: „Przegląd Tygodniowy” 1866–1876. *Teksty, analizy, komentarze*, Seria I: *Pozytywiści, idee, programy*, T. 1: *Obraz człowieka*. Część 1, red. A. Janicka, współpraca red. A.

Tymczasem tylko na przykładzie redakcji „Przeglądu Tygodniowego” można zobaczyć, jak krótki był czas „oddechu”, który był im dany. Rok 1865 można nazwać rokiem żałoby, otrząsania się, opatrywania ran, rozliczeń. W 1866 roku rusza „Przegląd Tygodniowy” Wiślickiego. Już w 1870 roku wybucha wojna prusko-francuska skończona sromotną klęską Francji, państwa i kultury, które uznawane były za wzór cywilizacyjny dla młodych Polaków. Tryumfują siła, organizacja, dobre uzbrojenie i pruski porządek. Jednoczą się Niemcy¹. Postęp technologiczno-cywilizacyjny, gdy spojrzeć na niego z punktu widzenia armii i jej uzbrojenia, pokazuje swą głęboką ambiwalencję. Trwająca od 18 marca do 28 maja 1871 roku Komuna Paryska też jest wydarzeniem niejednoznacznym, antyreligijnym, stosującym terror i mord wobec zakładników². Światłe ideały, okazało się, nie zapewniają humanitaryzmu przy ich wprowadzaniu. Świat pozytywistów stawał się coraz bardziej niespokojny, podszyty lękiem i niepewnością. Utopia społeczna, cywilizacyjna, naukowa, antropologiczna i, *last but not least*, estetyczna musiała się mierzyć z rzeczywistością, której konsekwencje wcale nie potwierdzały siły ideałów.

Kiedy spojrzeć na pokolenie pozytywistów realizujących idee w „Przeglądzie Tygodniowym”, widać, że redakcja ledwie uporała się z opracowaniem wstrząsu klęski Francji w 1871 r. w wojnie z Prusami, a już w 1875 roku doszło do zaburzeń w Hercegowinie, w 1876 roku wybuchło powstanie kwietniowe w Bułgarii, a w latach 1877–1878 doszło do pełnoskalowej wojny, którą „w obronie” Słowian Południowych Rosja wypowiedziała słabnącej Turcji³. Wszystkie te wydarzenia zostały zapisane na łamach prasy.

Kowalczykowa, Ł. Zabielski, opr. tekstów i przypisy: M. Siedlecki, P. Suchodolski, P. Wojciechowski, Ł. Zabielski, Białystok 2020, s. 18-37.

- 1 Zob. teksty z tygodnika dotyczące Prus, wojny francusko-pruskiej zgromadzone w antologii: „Przegląd Tygodniowy” 1866–1876. *Teksty, analizy, komentarze*, Seria II: *Pozytywiści i świat*, t. 4, red. A. Janicka, współpraca red. A. Kowalczykowa, Ł. Zabielski, opr. tekstów i przypisy: M. Siedlecki, P. Suchodolski, P. Wojciechowski, Ł. Zabielski, Białystok 2020.
- 2 B. Wołowski, *Polacy w rewolucji paryskiej. Kilka szczegółów odsłaniających kulisy rządu wersalskiego*, Lwów 1871; w ujęciu naukowym: K. Wyczańska, *Polacy w Komunie Paryskiej 1871 r.*, wyd. 2 popr. i uzup., Warszawa 1971.
- 3 Na temat wojen bałkańskich lat 1875–1878 zob. w szczególności: J. Skowronek, M. Tanty, T. Wasilewski, *Historia Słowian Południowych i Zachodnich*, Warszawa 1977, Rozdział XVII.

Jak wiemy, już wojnę prusko-francuską komentowano długo na łamach „Przeglądu Tygodniowego”. Od 1870 do 1875 roku wszedł on pod przywództwem Świętochowskiego w fazę ofensywy ideowej, która wyraźnie słabnie w roku 1876, gdy pismo przyjmuje nową linię redakcyjną. Już za zgodą cenzury i Rosjan podejmuje tematykę międzynarodową, opisuje wydarzenia na Bałkanach, komentuje je, prowadzi akcję charytatywną, a często otwarcie wspiera Rosjan przeciw Turkom, ostro komentując gry polityczne wielkich mocarstw na Bałkanach, Kaukazie, Bliskim Wschodzie, w Turcji.

Jeśli spojrzeć więc na biografie pozytywistów przez pryzmat wydarzeń, jakie „w tle” gotuje im historia, to zauważymy, iż jest to pokolenie nie tyle słabiej, ile inaczej doświadczone przez historię i inne formułujące wnioski. Pokazuje to ciąg tych wydarzeń: 1846 (Galicja: rzeź), 1848 (Wiosna Ludów), 1853–1856 (wojna krymska), 1861 („rozstrzelane” manifestacje w Warszawie), 1863–1864 (klęska powstania styczniowego), 1870–1871 (klęska Francji w wojnie z Prusami), 1871 (wybuch i upadek Komuny Paryskiej), 1866–1871 (zjednoczenie państw niemieckich, powstanie Cesarstwa Niemieckiego), 1867 (narodziny Austro-Węgier), 1875 (powstanie w Hercegowinie), 1876 (kwietniowe powstanie w Bułgarii), 1876 (kongres konstantynopoliński, którego postanowień nie wcielono), 1877–1878 (wojna Rosji z Turcją), 1878 (Traktat w San Stefano i zmieniający jego postanowienia Kongres Berliński), 1878 (powstanie Księstwa Bułgarii, niepodległość Serbii, Rumunii i Czarnogóry), 1878 (okupacja Bośni i Hercegowiny przez Austro-Węgry). Z tego ostatniego wydarzenia pójdzie potem iskra, która wywoła pierwszą wojnę światową, poprzedzoną serią dwu wojen bałkańskich lat 1912–1913.

Trwający spokój jest pozorny: na ziemiach polskich, w Europie, na świecie (tę perspektywę w tej chwili wyłączamy, ale trwa wojna secesyjna w Ameryce, 1861–1865; trwają niepokoje w Europie, Azji,

Kryzys bałkański (1875–1878) i wyzwolenie Bułgarii, s. 395–415; M. Dymarski, *Konflikty na Bałkanach w okresie kształtowania się państw narodowych w XIX i na początku XX wieku*, Wrocław 2010; J. Reychman, *Historia Turcji*, Wrocław 1973, podrozdziały: *Nowe państwa na Bałkanach i wojna rosyjsko-turecka 1877–1878; Kongres berliński (1878), jego postanowienia i skutki*, s. 244–247, 247–250; T. Wasilewski, *Historia Bułgarii*, Wrocław 1988, Rozdział XIV: *Wojna rosyjsko-turecka i wyzwolenie Bułgarii*, s. 188–200.

Afryce)¹. Powstanie styczniowe jest tu rzeczywiście cezurą: wydarzenia wojenne i rewolucyjne dzieją się na ziemiach polskich, gdy oni są dziećmi i dorastają. Młodość przypada na gorzkie czasy doświadczenia styczniowej porażki, ale wiek męski pełen jest wypadków rozgrywających się na ziemiach Europy. W końcu w latach 1877–1878 do wojny wkraczają państwa, w których żyją Polacy: Rosja jako „wyzwolicielka” Słowian bałkańskich, Austro-Węgry jako okupant i rozgrywający hegemon, Niemcy (Cesarstwo) jako siła rozgrywająca geopolityczną partię na Bałkanach. Po 1864 roku młodzi pozytywni mogą więc pisać, oceniać, komentować (z ostrymi ograniczeniami cenzury) wydarzenia, które dzieją się na zewnątrz: we Francji, krajach niemieckich, Austro-Węgrzech, Bułgarii, na Bałkanach, w Turcji. Ale nie mogą się czuć pokoleniem historii, która uciekła, zniknęła. Nie mogą się czuć spokojni. Świat wrze, pali się, lecz też wzywa ich do zaangażowania się po którejś ze stron².

Dla warszawskich pozytywistów jest to lekcja polityki i zarazem politycznego rozsądku skonfliktowanego z sumieniem. Pozycja obserwatora i komentatora jest w ich wypadku uwierająca, niedogodna, gdy do wojennej akcji wkracza Rosja, stosując przy tym ideologiczne narzędzie idei panslawizmu. Po klęsce Francji (owego ideału) muszą się teraz zmierzyć z pytaniem, kogo poprzeć: słabnącą Turcję, trzymającą w jarzmie słowiańskie Bałkany? Czy Rosję, rozgrywającą imperialne interesy pod flagą pomocy słowiańskim braciom uciemiężonym przez Ottomanów? A może Anglię i Francję rozgrywające swoją własną partię bałkańskiej polityki w stylu *divide et impera*?

Czego ich uczy ten dylemat?

-
- 1 Należy tu wymienić następujące konflikty XIX-wieczne, które wpłynęły na życie pokolenia pozytywistów, być może w niewielkim stopniu, lecz jednak kształtowały ich świadomość: 1857-1858 – powstanie sipajów w Indiach w latach 1851 – 1864 powstanie w Chinach; 1861 – zjednoczenie Włoch; 1866 – wojna prusko-austriacka; 1868 – rewolucja Meiji w Japonii; 1876 – powstanie kwietniowe w Bułgarii; 1880-1881 – pierwsza wojna burska w Afryce; 1881-1898- w Sudanie trwa powstanie Mahdiego.
 - 2 Konflikty bałkańskie są tak złożonymi zjawiskami, ocenianymi rozbieżnie, z wielu perspektyw, że prowadzą często do polaryzacji stanowisk samych badaczy. Zob. R. Woźnica, *Rywalizacja polityczna bułgarsko-serbska w latach 1878–1913 w pracach współczesnych historyków polskich*, w: *Obraz konfliktów między narodami słowiańskimi w XIX i XX wieku w historiografii*, red. I. Stawowy-Kawka, Kraków 2007, s. 189-196.

Rozpoznanie i hipotezy

Dotychczasowe rozpoznania linii redakcji „Przeglądu Tygodniowego” prowadzą do wniosków, które mniej więcej stale powtarzane są we wszystkich opracowaniach:

– Orientacja „Przeglądu Tygodniowego” była proserbska, a linię tę kształtował świadomie Świętochowski (miała to być „intensywna propaganda proserbska”, jak to ujął Wojciech Modzelewski)¹.

– Redakcja uzyskała zgodę cenzury rosyjskiej i ogólnie władz rosyjskich na podjęcie tematów ściśle politycznych, przy czym margines wolności wciąż był ograniczony, w niektórych kwestiach wyreżano się przedrukami prasy rosyjskiej (z której autorytetami podejmowano również polemiki)².

– W połowie 1876 roku przyjęto nową linię redakcyjną (zaznacza Bogdan Mazan)³. Linia ta – wspierająca rosyjską obronę Słowian Południowych, była wyjątkowo pokrętna, meandryczna: wspierano ludy ciemiężone przez Turków, używając elementów frazeologii panslawistycznej, nagłaśnianej wtedy z poparciem caratu w Rosji, ale odrzucano principia myśli panslawistycznej, takie jak przywództwo Rosji wśród Słowian, dążenie do ich reli-

1 W. Modzelewski, *Naród i postęp. Problematyka narodowa w ideologii i myśli społecznej pozytywistów warszawskich*, Warszawa 1977, s. 64.

2 Wymieńmy słynną polemikę z Katkowem (Słowo p. Katkowowi „Przegląd Tygodniowy” 1876, nr 41). Por. M. Płachecki, *Wojna Wschodnia albo prawdziwy koniec pozytywizmu*, w: tegoż, *Wojny domowe. Szkice z antropologii słowa publicznego w dobie zaborów (1800–1880)*, Warszawa 2009, s. 475–497.

3 B. Mazan, *Środowisko „Przeglądu Tygodniowego” wobec ideologicznego i militarne go udziału Rosji w konflikcie bałkańskim (1875–1878)*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Litteraria” 1991, nr 31, s. 77:

„Na przełomie 1877–1878 r. redakcję „Przeglądu” objął nieoficjalnie Świętochowski (jako redaktor i wydawca nadal podpisywał pismo Adam Wiślicki, przebywający wtedy za granicą). **Od numeru 27 z 2 lipca 1876 r. »Przegląd« wychodził według nowego, roszerszego programu, zatwierdzonego 5 VI 1876 r.** Za redakcji Świętochowskiego »Przegląd« przeżył okres ożywienia, przypominający intensywnością początek lat siedemdziesiątych (wzrosła prenumerata, przybyli nowi współpracownicy). Prócz starań nowego redaktora w celu nadania pismu odpowiedniej rangi intelektualnej, przyczyniły się do tego również okoliczności zewnętrzne w postaci rozrastającego się konfliktu na Bałkanach, na który »Przegląd« zareagował szeregiem artykułów politycznych, przedruków z prasy rosyjskiej oraz inicjatywy wydawniczych i filantropijnych. Pismo przyjęło niepopularną, bo obciążoną posądzeniami o sprzyjanie interesom Rosji, rolę obrońcy ujarzmionych narodów. Dwa względy – stwierdzał Świętochowski – skłoniły pismo do poparcia sprawy niepodległości południowych Słowian: współczucie dla uciskanych i pokrewieństwo plemienne”. Podkr. moje – A. J.

gijnego i kulturalnego zwasalizowania przez prawosławną, ruską większość. Panslawizm był czynnikiem inspirującym, a równocześnie kontestowanym. Badacz nazywa stanowisko redakcji „wykrętnym legalizmem”¹. Bardzo często pisze się o „grze”, „zmianach” w zachowaniu Świętochowskiego.

– Jako czynniki usprawiedliwiające wsparcie Słowian Południowych redakcja wskazywała: „walkę o niepodległość, o słuszne prawo narodów do wolności”²; „pokrewieństwo plemienne” z Słowianami bałkańskimi³; także czynnik humanitarny, bo wobec tureckich okrucieństw nie można pozostać obojętnym (w istocie argumentacja ta, jak pokażemy, była znacznie bardziej złożona); na końcu swe wsparcie motywowała wpływem „chrystianizmu” (*sic!*), wspólnej religii Słowian⁴.

– Wobec zamiaru interwencji zbrojnej (Rosja wypowiedziała wojnę Turcji dopiero 24 kwietnia 1877 roku) redakcja zajmowała równie pytyskie stanowisko. Trzeba podzielić sąd Modzelewskiego, iż: „Wobec perspektywy wojny rosyjsko-tureckiej nie wykazywano entuzjazmu”⁵. Wojnę tę w szczegółach relacjonowano. Widać to nie w artykułach programowych, lecz w rubrykach z przeglądami wydarzeń, nawet w przedrukach⁶. W opisie wojny starano się zachować zasadę humanitaryzmu, lecz sympatia redakcji była zdecydowanie po stronie Słowian (a więc: Rosjan). Tę jednoznaczność w spojrzeniu na bałkańskie konflikty przekreśla dopiero I i II wojna bałkańska lat 1912–1913, kiedy staną dopiero co oswobodzone kraje (Bułgaria, Serbia, Chorwacja) do walki same ze sobą.

– Meandrowanie redakcji i (jednak) wyraźna w wielu tekstach opcja nie tylko proślówiańska, lecz i prorosyjska, doprowadziły do rozłamu w redakcji, odejść takich indywidualności jak Bolesław Limanowski, Świętochowski i Wiślicki, którego teksty były jeszcze bardziej filorosyjskie niż Posła Prawdy. Doszło do przerzucania się odpowiedzialnością za ten stan. Świętochow-

1 Tamże.

2 W. Modzelewski, dz. cyt., s. 65.

3 B. Mazan, *Środowisko „Przeglądu Tygodniowego”...*, s. 77.

4 Podkreślano, iż do solidarności z ludami bałkańskimi skłania nie tylko ich przywiązanie do chrześcijaństwa, lecz przede wszystkim uformowane przez chrześcijaństwo sumienie Polaków. Czynnik religijny pełnił rolę ambiwalentną.

5 W. Modzelewski, dz. cyt., s. 72.

6 Zarówno z wojny bułgarsko-serbskiej (1875–76), jak i rosyjsko-tureckiej (1877–78) publikowano szczegółowe relacje, opisujące przebieg działań wojennych.

ski, który często sam zmieniał poglądy, oskarżał Wiślickiego także *ex post* w swych wspomnieniach o wyrażanie zbyt prorosyjskich poglądów¹.

– Opcja „Przeglądu Tygodniowego”, jakkolwiek starała się zapobiec temu redakcja, postrzegana była przez społeczeństwo jako prorosyjska, niezręczna, przesadnie uległa. Z tygodnikiem polemizowano, oskarżając go w skrajnych przypadkach o zdradę interesu narodowego. Do tak ostrych osądów doprowadziły też lojalistyczne *Wskazania polityczne* Świętochowskiego². Co zaskakuje, bardzo szybko ten zarzut zdrady uchyliło już kolejne pokolenie debiutujące po 1900 roku, dopatrując się w postawie redakcji wprawdzie błędnej strategii, ale często szlachetnej, patriotycznej motywacji.

Rozpatrując tę kwestię w ujęciu porównawczym, Bogdan Mazan skonfrontował prorosyjską postawę „Przeglądu Tygodniowego” z proturecką opcją „Przeglądu Lwowskiego”, by dojść do następującej konkluzji:

Wypadki dziejowe, przebieg wydarzeń na froncie i forum dyplomatycznym, a także konsekwencje konfliktu, były potwierdzeniem wszystkich prawie diagnoz, prognoz i obaw lwowskiego pisma, które w szczytowej fazie zdarzeń przeżywało, jak się zdaje, swój złoty okres. Natomiast „Przegląd Tygodniowy” z uwagi na swój niefortunny zapal i nadmierne zaangażowanie spotkał się z ostracyzmem w Królestwie i poza kordonem, stracił szansę skonsolidowania wokół swego programu grupy postępowej inteligencji z różnych zaborów, nie mówiąc o tym, że spostrzegłszy błąd, zaczął się gwałtownie wycofywać z panslawistycznego stanowiska. Umożliwiło ono pismu wypowiedzenie się na temat wielu zakazanych dotąd przez cenzurę carską kwestii i prowadzenie odważnych ideowych polemik z prasą rosyjską, ale to w odczuciu wielu ówczesnych nie ratowało mocno nadwątlonej opinii. Sprawiedliwszym mógł się okazać dopiero sąd potomnych³.

1 A. Świętochowski, *Wspomnienia*, oprac. i wstęp S. Sandler, Wrocław 2006.

2 A. Świętochowski, *Wskazania polityczne*, w: *Ognisko. Książka zbiorowa wydana dla uczczenia 25-letniej pracy T. T. Jeża*, Warszawa 1882.

3 B. Mazan, „Przegląd Lwowski” o sprawie polskiej w konflikcie wschodnim (1875–1878), „Prace Polonistyczne” 1990, nr 46, s. 158. O sędziach pokoleń nad teźmami pozytywistów: A. Janicka, „W chwili przesilenia”. *Kształtowanie się obrazu pozytywizmu warszawskiego w latach 1903–1918. (Rekoncesans)*, „Wiek XIX” R. 11 (2018), s. 71–84.

Niewątpliwie opcja warszawskiego pisma przyniosła mu w krótkim czasie więcej szkód niż pożytku, wpisała je mocno w konkretny nurt polityczny o nastawieniu filoruskim, przez co straciło ono możliwość skupiania wokół swej linii programu reform społecznych (od 1875 roku przeżywającej kryzys) sił z szerszego spektrum opinii publicznej.

Zreferowane interpretacje powstawały na bazie szerokiego materiału publicystyki programowej „Przeglądu Tygodniowego” z lat 1875–1878. Jak się wydaje podstawę źródłową należy w kolejnych podejściach do tematu poszerzać: o mniej znane artykuły programowe i o teksty z rubryk informacyjnych. W podejściu do tematu dominuje też ujęcie „serbocentryczne”. Tymczasem warto podkreślić chociaż, iż od 1875 roku na łamach „Przeglądu Tygodniowego” ukazują się dziesiątki długich i krótkich not informacyjnych, artykułów o wojnie, lecz też o Rumunii, Bułgarii, Czarnogórze, Bośni i Hercegowinie, wreszcie Turcji (bodaj nie mówi się tylko o stanowisku Grecji)¹. Powstaje w ten sposób prawdziwa panorama konfliktu bałkańskiego. Jest to wciąż świat egzotyczny dla Polaków, ale już poznany częściowo w okresie wojny krymskiej (1853–56).

Okres między 1876 a 1914 rokiem to czas, kiedy kształtuje się także na ziemiach polskich stereotyp wrzącego kotła bałkańskiego, który w roku 1954 Roman Palester tak lapidarnie ujmie z perspektywy powojennego emigranta na Zachodzie: „Nasze czasy nie mają nic wspólnego z epoką, kiedy na świecie panował spokój i jedynie »w kotle bałkańskim« od czasu do czasu »wrzało«”². Wyrażenie to wskazuje na marginalizację tematu bałkańskiego w II połowie XX wieku. Nic takiego nie miało miejsca w latach 1875–1878 – bałkańską wojną żyli Polacy, żyła Rosja i Europa. Żyli nią politycy rozgrywający swe szachy polityczne, i ekscytowała się opinia publiczna pobudzana doniesieniami o

-
- 1 Grecja natomiast, wolna od 1822 roku, przeżywała swój szczyt zainteresowania wcześniej (pół wieku). Por. *Filhellenizm w Polsce. Rekonesans*, red. M. Borowska, M. Kalinowska, J. Ławski, K. Tomaszuk, Warszawa 2007; *Filhellenizm w Polsce. Wybrane tematy*, red. M. Borowska, M. Kalinowska, K. Tomaszuk, Warszawa 2012.
 - 2 R. Palester, [O radiowym wystąpieniu Andrzeja Panufnika], audycja z cyklu *Kultura w niewoli*, nr 78, Emisja: 8 lipca 1954, w: tegoż, *Pisma*, t. 1: *Zawsze myliłem się w polityce*, red. V. Weis-Milewska, L. Dzierżanowski, B. Bolesławska-Lewandowska, I. Lindstaedt, A. Zaguła, Kraków 2021, s. 407.

zbrodniach. W odniesieniu do wojen 1912 i 1913 roku zainteresowanie społeczne było równie wielkie, jeśli nie większe. Krzysztof Stępnik tak syntetycznie ujął to zagadnienie:

Wydarzenia lat 1912–1913 były w sensie ustrojowym, choć nie jest to dostrzegane, równie niemal przełomowe, jak rewolucja francuska. Doprowadziły one do rozsadzenia obowiązujących dotąd pojęć o wadze wielkich mocarstw jako gwarantów ładu europejskiego, i nieświadomie do polityki kontynentalnej wprowadziły czynnik napoleonizmu, czyli burzycielstwa świata zastanego. Tę doniosłość sytuacji szczególnie dobrze odczuli Polacy, nieustannie wiążący nadzieje niepodległościowe z likwidacją ładu wiedeńskiego, ze skonfliktowaniem się mocarstw rozbiorowych, z przebudową Europy znajdującej się pod hegemonią cesarstw w Europie narodów. Wojny bałkańskie nie tylko oddziaływały na Polaków, ale przetworzyły ich punkt widzenia, zachęcając najśmielszych do przygotowania antyrosyjskiego powstania, a usposobionych do pracy pozytywnej nakłaniając do negacji aktywizmu, co też było pewną formą zajęcia stanowiska politycznego. Trzeba było sobie odpowiedzieć na pytanie, jak to się stało, że po kilkuwiekowej niewoli narody słowiańskie wykazują nie tylko wolę życia, ale i wolę zwycięstwa nad odwiecznym wrogiem¹.

Wojny bałkańskie przynależą bowiem do XIX wieku jako formacji intelektualnej i kulturowo-cywilizacyjnej, jako konstelacji, układu sił politycznych, ukształtowanego przez Kongres Wiedeński w 1815 roku. Po 1864 roku dążenie do podważenia tego ładu coraz bardziej leżało nie tylko w interesie Polaków, lecz i głównych graczy politycznych na kontynencie europejskim.

Oceniając stanowisko „przeładowców”, trzeba zadać jeszcze jedno pytanie: jaka była wiedza Świętochowskiego o: a) faktycznych celach imperialnych Rosji; b) ocenie przebiegu wojny (pełnej ofiar, porażek) przez elitę rosyjską tego czasu; c) podejściu Rosji do postanowień traktatu w

1 K. Stępnik, *Wojny bałkańskie lat 1912–1913 w prasie polskiej. Korespondencje wojenne i komentarze polityczne*, Lublin 2011, s. 7.

San Stefano i Kongresu Berlińskiego (1878)? Przywoływany w „Przeglądzie Tygodniowym” książkę Włodzimierz Mieszczerski¹ w *Moich wspomnieniach*, które drobiazgowo zanalizowała Aleksandra Kołodziejczak, bez skrępowań opisał rosyjski ogląd interwencji bałkańskiej 1876 roku. Była to wojna skrycie nastawiona na osiągnięcie imperialistycznych celów. Jej celem było zdobycie Konstantynopola i podporządkowanie Bałkanów Imperium Rosyjskiemu, a nie tworzenie państw bałkańskich, by wyzwolić Słowian. Wojna w jej początkowym etapie pochłaniała tak wiele ofiar, że, jak przekonuje badaczka, uznawano ją za okrutną:

Bardzo istotne znaczenie miały bitwy, których celem było zdobycie Plewny. Pierwsze dwa szturmy (20.07.1877 i 30.07.1877) zakończyły się porażką Rosji. Następny atak rosyjskie kierownictwo postanowiło przypuścić 11 września, aby podarować carowi zwycięstwo na imieniny. Pomimo złych warunków pogodowych decyzja ta nie została cofnięta, co autor poddaje krytyce: „partia niecierpliwych, której przewodził Skobielew, chciała raz jeszcze spróbować szczęścia ze szturmem, chcąc na 30 sierpnia złożyć Carowi zdobytą Plewnę w darze imieninowym. Niestety szturm Plewny był jeszcze bardziej przerażający pod względem strat niż dwa poprzednie i okazał się równie daremny (s. 484)².”

Uczona podsumowuje: „W rezultacie zginęło 13 tysięcy Rosjan i 3 tysiące Rumunów”³. Warunki pokoju w San Stefano przyjęto jako upokorzenie (!), którego symbolem stał się zakaz wkroczenia wojsk rosyj-

1 B. Mazan, Środowisko „Przeglądu Tygodniowego”..., dz. cyt., s. 78:

„Jako »obchodzące nas« wiadomości podawał »przegląd» np. takie fakty, że w Białogrodzie tworzy się legion polski, do którego zapisało się 160 ochotników, i temu podobne doniesienia o kontyngentach Polaków wśród ochotników walczących po stronie rosyjskiej przeciw Turkom. W odpowiedzi na apel księcia Mieszczerskiego »Przegląd« wezwał redakcję do bezpłatnego dostarczania pism dla rannych Polaków w armii południowej, znajdujących się w szpitalach w Besarabii (w Tarutino i Sarata)».

2 A. Kołodziejczak, *Moje wspomnienia księcia Włodzimierza Mieszczerskiego. Poetyka – portret elity rosyjskiej – wizja kultury polskiej*, Białystok 2016, s. 143. Autorka cytuje: V. P. Meščerski, *Moi vospominania*, Moskwa 2003, przekład A. Kołodziejczak; oznaczenie stron z wydania moskiewskiego.

3 Tamże.

skich do Konstantynopola, tak skomentowany przez rozżalonego księcia Mieszczerskiego:

Boże, jak oni wyglądali po tym strasznym męczącym, trudnym pochodzie: wymęczeni, znużeni, prawie głodni i moralnie wycieńczeni wiadomością o tym fatalnym „stój”, którą los im podarował w chwili, gdy znieśli wszystkie niedole, wszystkie ciężary pochodu w nadziei, że o wszystkim zapomną w murach Carogrodu (s. 499)¹.

Mieszczerski był oburzony tym rozkazem: „Wszystkie ofiary Narodu Rosyjskiego zostały złożone dla utworzenia jakiejś ogromnej Bułgarii”². Jak zauważy interpretatorka: „Wyrażenie »jakaś Bułgaria« świadczy o pogardliwym stosunku księcia do postanowień traktatu, który dał »tak dużo Bułgarii i tak mało Rosji«”³. Elita rosyjska nie kryła więc celów rzeczywistych: realizacji podboju o charakterze religijnym; jego celem było *idée fixe* elity rosyjskiej, czyli odbicie Konstantynopola, stolicy prawosławia⁴, z rąk Turków, zapanowanie nad cieśninami Bosfor i Dardanele, wkroczenie Rosji w świat Śródziemnomorza, uwolnienie i natychmiastowe zwasalizowanie narodów bałkańskich.

Jaką wiedzę o tych nieskrywanych w memuarach Mieszczerskiego rzeczywistych celach wojny miała redakcja? Można zaryzykować tezę, że wiedza ta była na początku częściowa (1876), a na końcu wojny pełna (1878). Przy czym owa „wiedza częściowa” wydawała się w początkach wojny bardziej intuicją polityczną niż wiedzą opartą na danych. Jeśli jakieś „dane” tu rzeczywiście były, to znaleźć je można było w manifestach rosyjskich panslawistów, popieranym przez rząd carski. Intuicje zderzały się więc z komunikatami ideologów panslawizmu, a te z kolei

1 V. Meščerski, *Moi vospominania*, Moskva 2003, s. 499, cyt. za: A. Kołodziejczak, dz. cyt., s. 144.

2 V. P. Meščerski, *Moi vospominania*, s. 504, cyt. za: A. Kołodziejczak, dz. cyt., s.144.

3 A. Kołodziejczak, dz. cyt., tamże.

4 Jest to stały motyw myślenia polityków, pisarzy i ideologów rosyjskich: wyzwolenie/zdobycie dla prawosławia Konstantynopola. Zob. też: R. Kłaczyński, *Polityka Impreium Rosyjskiego wobec państw, narodów bałkańskich 1826 – 1914*, „Studia Środkowoeuropejskie i Bałkanistyczne”, Tom XXVI, Kraków 2017, s. 69-81.

z doniesieniami o ucisku tureckim na Bałkanach. Wywoływało to skrajną niepewność, chaos w podejściu do tematu, który nie tylko dla środowiska „Przeglądu Tygodniowego” okazał się wielką lekcją światowej polityki, strategii, którą Polacy odbierali tym razem nie po klęsce kolejnego powstania, lecz obserwując i komentując wypadki na Bałkanach, wypadki, których kreatorem było państwo rosyjskie¹. To państwo, które jedną ręką głosiło, że niesie „wolność” Słowianom Południowym, a drugą dusiło wolność Polaków, instrumentalnie, dozując ją tylko wtedy, kiedy to było mu potrzebne, jak w 1876 roku.

Tezy. Lekcja *Realpolitik*

Reakcja „Przeglądu Tygodniowego” na wojny bałkańskie rozważana jest najczęściej w kontekście spraw polskich. To podejście słuszne, choć wymagające chyba naświetlenia z innej jeszcze perspektywy: europejskiej, światowej. Okazuje się wtedy, że analiza doniesień bałkańskich ma też szerszy wymiar niż ujęcie ich w kontekście polskiej „lojalności”, „wsparcia” wobec Rosji czy Turcji. W konflikt zaangażowane były wszystkie państwa europejskie – te, które stanowią wtedy pewien pozytywny punkt odniesienia jako wzorzec kulturalny, cywilizacyjny (Anglia, osłabiona klęską w wojnie z Prusami Francja), państwa zaborcze (Rosja, Niemcy, Austro-Węgry) i kraje, wobec których Polacy odczuwają historyczny, kulturowy sentyment (Turcja, Włochy). Prasa europejska tworzy wtedy cały ogromny, zróżnicowany dyskurs wojenny, który reprezentuje, najkrócej mówiąc, albo politykę rządową poszczególnych państw (także tych prowadzących tylko grę dyplomatyczną), albo podejście, nazwijmy je tak, humanitarne, ogólnoludzkie, uniwersalistyczne.

1 Jak zauważa B. Mazan (*Środowisko „Przeglądu Tygodniowego”...*, s. 78-79) wszczęto też akcję informacyjną o szerszym zakresie:

„Nakładem redakcji »Przeglądu« ukazywało się w zeszytach wydawnictwo *Wojna wschodnia 1877r., ilustrowana*, dające obraz aktualnych wojennych wydarzeń, objaśniony drzeworytami (portrety dowódców, mapy, widoki miejscowości itd.) oraz dokumentami. Zeszyt pierwszy, który ukazał się na początku 1877 r. zawierał np. taki spis treści: Teatr wojny, życiorys z portretem J. C. W. W. K. Mikołaja Mikołajewicza starszego, głównodowodzącego; gen. A. A. Niepokojczyckiego (z portr.); Melikowa (z portr.); Abdul i Keryma Łaszy (z portr.); Derwisza paszy (z portr.); ogólny rzut oka na przebieg sprawy wschodniej”.

Czytając polskie artykuły z wojny bałkańskiej, obserwujemy narodziny dwu sposobów myślenia, które odtąd będą pozostawać w sprzeczności: pierwsze opisuje do dziś kategoria *Realpolitik*. Powstaje ona w 1853 roku, a jej autorem jest August Ludwig von Roschau (1810–1873)¹. Pokazuje on politykę jako grę interesów, w której dopuszczalnym, a czasem wprost koniecznym, narzędziem jest także wojna. Drugi sposób myślenia wyżej od interesu państwowego czy narodowego stawia interes człowieka, jego prawo, życie, wolność. Pierwszy nurt postrzega politykę międzynarodową jako grę interesów, w której liczą się siła i znaczenie gospodarcze, demograficzne, militarne, położenie geograficzne (korzystne lub nie). Z tego nurtu bierze początek geopolityka i koncepcja polityki międzynarodowej, jako rozgrywki wielkich, dominujących mocarstw („koncertu mocarstw”). Z drugiego nurtu wyrastają humanitaryzm, liberalizm, pacyfizm i siła opinii społecznej (ponadkrajowej, międzynarodowej), której tubą jest w XIX wieku prasa. „Przegląd Tygodniowy” analizując doniesienia z frontu militarnego, politycznego i dyplomatycznego z jednej strony jaskrawo widzi zarysowującą się perspektywę geostrategicznej gry, z drugiej dostrzega głos europejskiej opinii publicznej, uczulonej na prawa człowieka, piętnującej okrucieństwa wojenne, ale także cyniczne gry dyplomatów².

Redakcyjny dyskurs i sama redakcja z Świętochowskim i Wiślickim na czele zostają uwikłani w doraźną grę polityczną, którą stymuluje Rosja. Równoległe pismo tak postępowe jak „Przegląd Tygodniowy” nie może lekceważyć punktu widzenia opinii publicznej, głosu Europejczyków przebijającego z niektórych (bo nie wszystkich) opiniotwórczych gazet, z ruchów społecznych, akcji humanitarnych. Publicyści, można zaryzykować tezę, dali się więc „wkręcić” w tryby dwu przeciwstawnych dyskursów, które miały przecież także swój wymiar propagandowy. Rosja umiejętnie grała kartą „uciemżonych Słowian z Bałkanów”, ideą solidarności plemiennej, a nawet odwoływała się do argumentacji

1 A. L. von Roschau, *Grundsätze der Realpolitik angewendet auf die staatlichen Zustände Deutschlands*, Stuttgart 1853. Tu szczególnie rozdziały wstępne (I i II), poświęcone Austrii i Prusom (XVI–XVIII) oraz zakończenie (XXI: *Schluss*).

2 Warto przypomnieć, że słowo „dyplomacja” było właściwie inwektywą już w pismach Mickiewicza, na przykład w *Księgach narodu* (1832).

religijnej. Na Bałkanach, jak przekonywano, podbici Słowianie i Rumuni mieli doznawać krzywd od muzułmańskich Turków.

To zakleszczenie między obserwowanymi objawami *Realpolitik* a humanitaryzmem, między grą polityczną i geopolityczną a głosem opinii publicznej europejskiej i polskiej (różnym w różnych zaborach) powodowało zamęt informacyjny, niejednoznaczność przekazu płynącego z łamów warszawskiego tygodnika. Jego postawę odczytano powszechnie (i trafnie) jako sprzyjanie opcji prorosyjskiej podszyte inspiracją pansławistyczną. Problem w tym, iż w kluczowym dla tej sprawy roku 1876, kiedy wojna osiągnęła apogeum, stanowisko redaktorów było w jednym tekście prawie zawsze *n i e s p ó j n e*, czasem natomiast zaś wręcz *s a m o s p r z e c z n e*. Wynikało to jednak nie tylko z polskich uwarunkowań, lecz też z redakcyjnej analizy doniesień europejskich.

W stosunkowo krótkim czasie (1870–1871: wojna francusko-pruska) Europą wstrząsała kolejna wojna. Ta pierwsza przyniosła klęskę „idealistycznego” spojrzenia na Francję jako państwo, naród, wzór kulturowy. Rachuby sił dokonywane w „Przeglądzie Tygodniowym” okazały się naiwne. Prusy były państwem lepiej zorganizowanym, nowocześniejszym. Nad Europą zawisło widmo zjednoczenia państw niemieckich pod przywództwem Prus. Zaczynała się epoka Bismarcka (kanclerzem był w latach: 1866–1890), *Kulturkampf*, wielkiej gry mocarstw, podważenia ładu z epoki Kongresu Wiedeńskiego¹. Po roku wojny francusko-pruskiej redaktorzy „Przeglądu” podeszli już, jak sądzę, do wojny bałkańskiej z dużo większym krytycyzmem, ważąc najróżniejsze racje. Była to dla nich kolejna lekcja polityki międzynarodowej, której częściowo nie sprostali. Byli chyba zbyt niedojrzali, by sprostać wyzwaniu zimnej geostrategii, jaką stosowały mocarstwa, i już nie tak naiwni, ażeby brać pod uwagę tylko własne wyobrażenia (jak

1 W tym czasie kształtuje się też nowy stosunek do kultury niemieckiej i rosyjskiej na łamach „Przeglądu Tygodniowego”. Zob. E. Skorupa, *Kultura niemiecka na łamach „Przeglądu Tygodniowego”*; D. Piechota, *Pozytywistyczne konceptualizacje świata: Anglia*, w: „Przegląd Tygodniowy” 1866–1876. *Teksty, analizy, komentarze*, Seria II: *Pozytywiści i świat*, dz. cyt., t. 5.; S. Karpowicz-Słowikowska, *Dusze w niewoli. Bolesława Prusa i innych (pozytywistów) myślenie o Rosji. Szkice*, Gdańsk 2018, s. 146-165 i 184-205.

było w przypadku Francji) lub głos opinii europejskiej, która była podzielona. Jej część reprezentowała stanowisko swoich rządów i państw, część (chyba mniejsza) stanowisko ogólnohumanistyczne.

Chciałabym wyrazić przekonanie, że wojna bałkańska uświadomiła też publicystom z kręgu warszawskich entuzjastów pozytywizmu pewną, jeśli wolno ją tak nazwać, s a m o t n o ś ć s t r a t e g i c z n ą Polaków. Państwa zaborcze były bowiem uczestnikami wielkiej gry. Prusy dopiero co pokonały Francję. Zapoczątkowany w 1866 roku proces jednoczenia Niemiec Prusy sfinalizowały w 1871 roku, ogłaszając powstanie II Rzeszy Niemieckiej (*Deutsches Reich*). Rosja stłumiła powstanie styczniowe 1863 i 1864 roku, a teraz osiągnęła już taki poziom sił wojskowych, że mogła grozić krajom ościennym. Powstały Austro-Węgry, które poniósłszy klęskę w wojnie z Prusami (1866), zaczęły umacniać się jako osobne mocarstwo. Ich wycofanie się z polityki niemieckiej otworzyło Prusom pod wodzą Bismarcka drogę do zjednoczenia Niemiec. Francja wciąż otrząsała się z klęski 1870 roku, podczas gdy Anglia prowadziła globalną politykę, w której ziemie polskie odgrywały minimalną rolę. Wsparcie Rosji w kampanii bałkańskiej przez środowisko „Przeglądu Tygodniowego” wolno uznać za próbę przełamania izolacji, wyjścia ze stanu politycznego osamotnienia. Nie można jednak przeceniać roli tego aktu. Polacy byli w tej sprawie bardzo podzieleni, czego przykładem przywołane stanowisko „łagodnie” protureckie polskiej gazety ze Lwowa¹.

Kampania tygodnika Wiślickiego okazała się „balonem próbnym”, na który polska opinia publiczna zareagowała niechętnie, czasem wręcz alergicznie. Zbyt głośne były i powszechnie znane koncepcje rosyjskich panslawistów propagujących absolutną hegemonię Rosji wśród Słowian, żeby można było taką opcję poprzeć „ze spokojnym sumieniem”. Zbyt wielkie wzmocnienie Rosji odsuwało na daleki plan perspektywę polskiej niepodległości. Widziano powszechnie, iż wojna bałkańska nie jest tą najważniejszą, oczekiwaną od czasów Mickiewicza wojną o wolność ludów.

Samo pojęcie „wojny o wolność” jeszcze bardziej się skomplikowało. Zła w swej naturze jako zjawisko historyczne i moralne, wojna miała

1 B. Mazan, „Przegląd Lwowski” o sprawie polskiej..., dz. cyt.

jednak swój wariant sprawiedliwej wojny wyzwolenczej, obronnej. Za taką wojną niewątpliwie wciąż opowiadała się polska opinia, rozumiejąc już jednak, że wojna o wolność będzie wymagała zaistnienia wojny paneuropejskiej, niszczycielskiej, moralnie nagannej. Na gruzach starej Europy miała powstać nowa Polska. Sama idea wojny wyzwolicielskiej wpisana była w ideę „wielkiej wojny”: „O wojnę powszechną za wolność ludów/Prosimy Cię Panie”¹ – pisał wieszcz w *Litanii pielgrzymskiej* w 1832 roku. Jeśli więc wojna tego typu była oczekiwana, to jednak nie przestawała być wojną niszczycielską, ambiwalentną moralnie.

Gdy teraz spojrzeć z tego punktu widzenia na wojnę bałkańską, to widać jeszcze większe skomplikowanie. Wojna wyzwolicielska dla mieszkańców Bałkanów była wojną ekspansjonistyczną, imperialną dla elit rosyjskich, które roziły o odbiciu Konstantynopola, stolicy prawosławnego świata (było to właściwie możliwe w końcowym etapie wojny)². Tej wojnie zarówno wyzwolicielskiej, jak i imperialnej towarzyszyła bezwzględna gra geopolityczna. W 1876 roku po spotkaniu w Rheinstadt cara Aleksandra II z cesarzem Franciszkiem Józefem książę Mieszczerki zanotował: „W związku z tym mówiono, że Austria za swoją neutralność zażądała dla siebie Bośni i Hercegowiny, Rosja zaś jakoby zobowiązała się nie brać Konstantynopola”³.

Dla elit polskich ten wykalkulowany obraz rozgrywki na arenie europejskiej też stawał się coraz wyraźniejszy nie tylko jako suma wiedzy zdobytej o działaniach (rozgrywkach, knowaniach, tajnych układach) mocarstw, lecz także jako szkoła geostrategicznego myślenia o sprawie polskiej, pozbawionego złudzeń, ale przełamującego samotność. Wojna bałkańska Rosji okazywała się doświadczeniem o spotęgowanym ryzyku jako inwestycja polityczna Polaków: wyzwalone Bałkany jednoczyło z nami wspólne doświadczenie ucisku (tam pięćsetletniego), lecz wpływ tych krajów na sytuację ziem polskich był znikomy. Wojna ta była okrutna i moralnie niejednoznaczna. Umacniała Imperium Rosyjskie, Austro-

1 A. Mickiewicz, *Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego*, oprac. i wstęp M. Grabowska, Warszawa 1986, s. 112.

2 Por. A. Walicki, *Rosja, katolicyzm i sprawa polska*, Warszawa 2003.

3 V. P. Meščerski, *Moi vospominania*, dz. cyt., s. 449, cyt. za: A. Kołodziejczak, dz. cyt., s. 146, p. 298.

-Węgry, Niemcy (jako gracza politycznego w San Stefano i na Kongresie Berlińskim). Obserwacje teatru wojny wskazywały, iż polityce europejskiej daleko do wizji pięknoduchowskiej polityki romantyków. Dominowały koncepcje von Roschau, Bismarcka, cara, panslawistów.

Głos „Przeglądu Tygodniowego” zapisuje te konwulsje świadomości polskiej w sposób wierny. To znaczy pokazuje też nieporadność, sprzeczności, niezdecydowanie raczkującej geopolityki warszawskich pozytywistów. Obrazuje też los słowa, które uwikłało się w sprzeczne mechanizmy *Realpolitik* i naraz posłuchu dla głosu opinii publicznej, a jednocześnie samo było słowem koncesjonowanym. Kampania „Przeglądu” byłaby niemożliwa bez przyzwolenia rosyjskiej cenzury, a tym samym zgody decydentów politycznych Imperium. Koncesja była jednak niepełna. O jednych sprawach pisać można było, o innych nie. Wrócił język ezopowy. Można było jednak o bałkańskich sprawach pisać:

Wypadki lat 1875–1878 (powstanie w Bośni i Hercegowinie, wojna serbsko-czarnogórsko-turecka, wojna rosyjsko-turecka) spowodowały ożywienie w środowisku „Przeglądu”, symptomatyczne zmanifestowaniem w dozwolonych granicach (władze carskie zezwoliły na komentowanie tych wydarzeń) stosunku wobec Rosji uwikłanej w konflikt i orędującej panslawizmowi¹.

Odpowiedzialność za słowo nabierała wielkiego znaczenia. Słowo publicysty stawało się demonstracją polityczną. Lecz lektura tych tekstów pokazuje jeszcze coś innego: publicyści warszawscy wysoko podnieśli swe umiejętności stylistycznego meandrowania, niedopowiadania. Bynajmniej nie chodziło tu o niedopowiedzenia, które były oczywiste dla czytelnika. Uczono się takiego niedopowiadania spraw, by możliwie uwieloznacznąć przekaz. Kolejne akapity tego samego artykułu przekazywały różne, czasem sprzeczne punkty widzenia. Stylistyka tekstów z 1876 roku daleka była od poetyki manifestów, szumnych deklaracji, programów. Była to stylistyka myśli kluczającej, niepewnej, wykluwającej się, odchodzącej od głoszenia dyktatu idei, a przechodzą-

1 B. Mazan, *Środowisko „Przeglądu Tygodniowego”...*, dz. cyt., s. 76.

cej do dyktatu analizy strategicznej¹. Geostrategia czy wręcz geopolityka, wizja etnopolityki, idee humanitaryzmu wyrażane w głosie opinii publicznej, refleksja nad wojną, a w końcu praktyczne ćwiczenia ze stylistyki analizy polityki międzynarodowej i idąca za tym analityczna, a nie programo-twórcza koncepcja słowa publicystyki, smak gorzkiej porażki w odbiorze społecznym – były to lekcje, jakie „Przegląd Tygodniowy” odbierał w latach 1876 –1878. Wojna potwierdziła sens programu reform pozytywistycznych na ziemiach polskich, konieczność modernizacji, lecz równocześnie to potwierdzenie przyszło późno, bo w roku 1876, w roku poważnego kryzysu idei reformatorskich pozytywistów, wyrażonego przez nich *expressis verbis*².

Co więcej, jak sugerowałabym, wojna bałkańska uświadomiła jeszcze mocniej pozytywistom, iż Polacy znajdują się nie tylko w pułapce cywilizacyjno-gospodarczo-społeczno-kulturowej stagnacji, lecz również w pułapce geopolityki. Oznaczało to, iż same reformy nie są wystarczającym warunkiem w grze o własną wolność i niezależność. „Serce Europy”, pozytywistyczne ziemie polskie, uczyło się *Realpolitik*.

LITERATURA

1. Batowski H., *Państwa bałkańskie 1800–1923. Zarys historii dyplomatycznej i rozwoju terytorialnego*, Kraków 1938.
2. Grigorova M., *Polsko-bułgarskie relacje historyczno-kulturowe do 1918 roku. Wybrane aspekty*, red. J. Ławski, Białystok 2021.
3. Mazan B., „Przegląd Lwowski” o sprawie polskiej w konflikcie wschodnim (1875–1878), „Prace Polonistyczne” 1990, nr 46, s. 131-158.
4. Mazan B., Środowisko „Przeglądu Tygodniowego” wobec ideologicznego i militarnego udziału Rosji w konflikcie bałkańskim (1875–1878), „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Litteraria” 31, 1991, s. 75-87.

1 Można ten styl pisania nazwać nerwowym, spazmatycznym, konwulsyjnym. Pomimo wysiłków, by prowadzić logiczny wykład argumentów, zachować powagę polemiczną, autorzy coraz popadali w egzaltację, ironizowali, wikłali się w sprzeczności. Po prostu ich stanowisko dopiero się kształtowało między opozycyjnymi „za” i „przeciw” (Rosji, Turcji, Słowianom, panslawizmowi).

2 W tym sensie potwierdzilibyśmy rozpoznanie M. Płacheckiego, który wskazał, iż dylematy Wojny Wschodniej właściwie zakończyły ofensywną fazę pozytywizmu i zapoczątkowały jego zmierzch. Tegoż, *Wojny domowe...*, dz. cyt., s. 475-498.

5. Mickiewicz A., *Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego*, wstęp i opr. M. Grabowska, Warszawa 1986.
6. Modzelewski W., *Naród i postęp. Problematyka narodowa w ideologii i myśli społecznej pozytywistów warszawskich*, Warszawa 1977.
7. *Pozytywiści warszawscy: „Przegląd Tygodniowy” 1866–1876*, Seria II: *Świat, Europa, Polska*, red. A. Janicka, Białystok 2020.
8. *„Przegląd Tygodniowy” 1866–1876. Teksty, analizy, komentarze*, Seria I: *Pozytywiści, idee, programy*, T. I-III, red. A. Janicka, współpraca red. A. Kowalczykowa, Ł. Zabielski, Białystok 2020.
9. *„Przegląd Tygodniowy” 1866–1876. Teksty, analizy, komentarze*, Seria II: *Pozytywiści i świat*, T. I-II, red. A. Janicka, współpraca red. A. Kowalczykowa, Ł. Zabielski, Białystok 2020.
10. Reychman J., *Historia Turcji*, Wrocław 1973.
11. Skowronek J., Tanty M., Wasilewski T., *Historia Słowian Południowych i Zachodnich*, Warszawa 1977.
12. Stępnik K., *Wojny bałkańskie lat 1912–1913 w prasie polskiej. Korespondencje wojenne i komentarze polityczne*, Lublin 2011.
13. Tanty M., *Konflikty bałkańskie w latach 1878–1918*, Warszawa 1968.
14. Wasilewski T., *Historia Bułgarii*, Wrocław 1988.
15. Woźnica R., *Rywalizacja polityczna bułgarsko-serbska w latach 1878–1913 w pracach współczesnych historyków polskich*, w: *Obraz konfliktów między narodami słowiańskimi w XIX i XX wieku w historiografii*, red. I. Stawowy-Kawka, Kraków 2007, s. 189-196.

UDC 821.162.1

Ławski J.

ORCID: 0000-0002-1167-5041

AUSTROFOBIA ZENONA FISZA

Streszczenie. Autor artykułu analizuje relację polskiego prozaika Zenona Leonarda Fisza (1820–1870) z podróży parostatkiem z Odessy do Pesztu i dalej kolejną do Wiednia. Fisz jest czuły na obraz dzikiej cywilizacji Balkanów, podziwia ze statku naturę i Dunaj. Na granicy Austrii ujawnia się jego austrofobia. Austrię i potem Wiedeń, wiedeńczyków utożsamia z Niemcami, których groteskowy opis zawierają Listy z podróży (Wilno 1858, t. 1-3). Utożsamienie kultury austriackiej z niemiecką jest u Fisza zupełne, ostentacyjne i naładowane idiosynkrazją. Austrofobia Fisza rozwija się na podłożu kulturowo-cywilizacyjnym. Pisarz lęka się negatywnych konsekwencji przejścia elementów cywilizacji Zachodu przez europejski, słowiański Wschód.

Słowa kluczowe: Zenon Fisz, austrofobia, germanofobia, podróżopisarstwo, Zachód i Wschód.

Informacje o autorze. Ławski Jarosław Mariusz, doktor nauk humanistycznych, profesor, dziekan wydziału filologicznego, Uniwersytet w Białymstoku, Katedra Badań Filologicznych „Wschód – Zachód”.

E-mail: jlawski@wp.pl

Лавскі Я.

АВСТРОФОБІЯ ЗЕНОНА ФІША

Анотація. Автор статті аналізує розповідь польського прозаїка Зенона Леонарда Фіша (1820–1870) про подорож на пароплаві з Одеси до Пешта, а потім залізницею до Відня. Фіш чутливий до образу дикої цивілізації Балкан, милується природою та Дунаєм з корабля. На кордоні Австрії виявляється його австрофобія. Австрію, Відень і самих віденців він ототожнює з Німеччиною, гротескний опис якої міститься в “Листах з подорожі” (Вільнюс 1858, т. 1-3). Ототожнення австрійської та німецької культури у Фіша є повним, показним і сповненим ідіосинкразії. Австрофобія Фіша розвивається на культурно-цивілізаційній основі.

Письменник боїться негативних наслідків перейняття елементів західної цивілізації європейським слов'янським Сходом.

Ключові слова: Зенон Фіш, австрофобія, германофобія, подорожі, Захід і Схід.

Інформація про автора. Лавський Ярослав Маріуш, доктор габілітований гуманітарних наук, професор, декан Філологічного факультету, Університет у Білостоці, кафедра філологічних досліджень „Wschód – Zachód”.

E-mail: jlawski@wp.pl

Ławski J.

ZENON FISZ'S AUSTROPHOBIA

Abstract. *The author of the article analyzes the account of the Polish prose writer Zenon Leonard Fisz (1820–1870) on a journey by steamboat from Odessa to Pest and then by rail to Vienna. Fisz is sensitive to the image of the wild civilization of the Balkans, admiring nature and the Danube from the ship. On the border of Austria, his Austrophobia is revealed. Austria and then Vienna, he identifies the Viennese with Germany, whose grotesque description is contained in Letters from a journey (Vilnius 1858, vol. 1-3). The identification of Austrian and German culture in Fisz is complete, ostentatious and charged with idiosyncrasy. Fisz's austrophobia develops on a cultural and civilizational basis. The writer is afraid of the negative consequences of taking over elements of Western civilization by the European, Slavic East.*

Key words: Zenon Fisz, austrophobia, germanophobia, travel writing, the West and the East.

Information about author. Ławski Jarosław Mariusz, Doctor of Humanities, professor, dean of the Philological Faculty, University of Białystok, Department of Philological Research „Wschód – Zachód”.

E-mail: jlawski@wp.pl

Źródła osobowości

Zenon Fisz (1820–1870) był do niedawna pisarzem prawie zupełnie zapomnianym¹. Świetny prozaik, publicysta, niespełniony jako poeta i

1 Tekst powstał w ramach grantu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki pod nawą „Kontynuacja krytycznych edycji wybitnych, zapomnianych dzieł XIX-

dramatopisarz, miał Fisz wyjątkowego pecha w historii literatury: czasem przypominali go badacze ukraińscy jako pisarza, który większość życia spędził w majątku Prusy pod Czerkasami¹. Prawie zapomnieli o nim Polacy, choć w XIX wieku, za życia, był jeszcze bardzo popularny, ceniony; powszechnie wskazywano na więcej niż wysokie walory estetyczne jego prozy, ich zaletę, jaką było podjęcie tematyki ukraińskiej w połowie XIX stulecia w duchu innym niż ten, który panował u polskich romantyków.

Późny romantyk, Fisz wkroczył swą biografią na obszary już prepozytywistyczne, postyczeniowe, w oryginalny sposób łącząc tragiczne, romantyczne z ducha rozpoznania polsko-ukraińskich dziejów z wręcz szaleńczym zainteresowaniem postępowaniem cywilizacyjnym, którego pozytywne i groźne następstwa widział na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej, w Rosji, ale i na Zachodzie, który opisał w *Listach z podróży* (Wilno 1859, t. 1-3)². Właśnie w tym ostatnim dziele, powszechnie uznawanym za wybitne osiągnięcie polskiego XIX-wiecznego podróżopisarstwa, znalazł się rozdział poświęcony podróży parostatkiem z Odessy do Wiednia. Opis państwa austriackiego, Austriaków i Wiednia nosi cechy austrofobicznej prostym, słownikowym rozumieniu tego słowa: „*austrofobia* niechętny lub wrogi stosunek do Austriaków i wszystkiego, co austriackie”³. Jest wyrazem niechęci, urazu. Co znamienne jednak wszystko, co austriackie, jest u Fisz identyfikowane jednoznacznie jako niemieckie, przynależące do niemieckiej kultury, darzonej przezeń wyraźną awersją. Zanim przedstawię fragmenty tego obrazu, należy doprecyzować punkt widzenia Fisz. Jest on dość szczególny:

wiecznej polskiej literatury romantycznej w Naukowej Serii Romantycznej »Czarny Romantyzm« w XII tomach”. Projekt realizowany w latach 2018-2023 na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu w Białymstoku.

- 1 Przełom w recepcji Fisz stanowią dwie naukowe edycje w Naukowej Serii Wydawniczej „Czarny Romantyzm”: Zenon Fisz, *Noc Tarasowa. (Proza)*, wstęp Marek Szladowski i Rościśław Radyszewski, oprac. tekstu i przypisy Krzysztof Rutkowski i Jarosław Ławski, red. Jarosław Ławski, Iwona E. Rusek, Białystok: Wydawnictwo Prymat, 2017, 422 s.; Zenon Fisz, *Opowiadania i krajobrazy. Szkice z wędrówek po Ukrainie*, wstęp Marek Nalepa, redakcja Marek Nalepa i Jarosław Ławski, Białystok: Wydawnictwo Prymat, 2020, 450 s.
- 2 *Listy z podróży*, przez Tadeusza Padalicę [Zenona Fisz], t. 1-3, Wilno: J. Zawadzki 1859, 509 s., 311 s., 299 s.
- 3 Definicja z internetowego *Słownika Języka Polskiego PWN* [<https://sjp.pwn>, dostęp 3 maja 2022r.]. Tymczasem w *Słownik języka polskiego* pod red. Mieczysława Szymczaka z roku 1978 (t. 1, s. 98) nie ma hasła *austrofobia*, są natomiast hasła: *austrofil*, *austrofilski*, *austrofilstwo*.

– Fisz urodził się na ziemiach białoruskich dawnej Rzeczypospolitej, ale życiem związany był z ziemiami ukraińskimi. Był patriotą tych ziem jako Polak, polski patriota wychowany w duchu jagiellońskim.

– Fisz był lojalnym obywatelem Imperium Rosyjskiego, choć pisarzem zdecydowanie polskim, czasem piszącym teksty publicystyczne do gazet petersburskich i moskiewskich po rosyjsku. Fisz doskonale znał też język rosyjski, ukraiński, francuski, choć zapewne niemiecki i angielski w stopniu mniejszym. Ostentacyjnie eksponował swą znajomość języka ukraińskiego w polskich tekstach. Zaliczany jest do ukraińskiej szkoły w literaturze polskiej¹.

– Niewyjaśniona pozostaje kwestia pochodzenia pisarza, którego rodzina, związana z ziemiami wschodnimi: białoruskimi i ukraińskimi, wywodziła się najprawdopodobniej z Galicji i nie była pochodzenia szlacheckiego. Wyrazem perypetii tożsamościowych twórcy są zmienne formy jego nazwiska (Fis, Fish, Fisz) i pseudonimy literackie, jakimi się posługiwał.

– Fisz należy do postaci wyrazistych, wybitnych przynależących do tzw. międzyepoki, rozciągającej się między 1848 (Wiosna Ludów) a 1863 (Powstanie Styczniowe). W jego pismach łączą się i konfrontują romantyzm (mit) i realizm, konserwatyzm z postępem, historiozofia z analizą przemian cywilizacyjnych, mitologia i symbol z opisem psychologicznym i społecznym.

– Pisarz dokonuje w *Listach z podróży* wielkiej konfrontacji Wschodu Europy (tu: ziemie polskie i ukraińskie, Rosja, Bałkany) z cywilizacją Zachodu (Francja, Anglia, Włochy) i Orientu (Malta, Turcja), pokazuje wewnętrzne zagrożenia każdej z nich i nieuchronność wtargnięcia ambiwalentnie postrzeganych zmian zachodnioeuropejskich w kulturową przestrzeń wschodnioeuropejską, której odmienność chciały ocalić². Przypuszczalnie element niemiecki

1 Interesują się nim i piszą o nim z uznaniem badacze ukraińscy. Zob. Rostislav Radiševskij, „Ukraińska škola” v Polskom romantizmi: fenomen pograničča. Monografia, Kiiv: TOV Talkom, 2018, s. 527-538; Petro Kraluk, Kozactvo v konteksti ukraińsko-polskih stosunki: literaturni interpretaciji rannomodernogo periodu. Monografia, Kiiv: TOV „KNT”, 2015, 280 s.

2 Piszę o tym szerzej w artykule: Jarosław Ławski, Nostalgiczny turysta: Zenon Fisz w Stambule, w: Chrześcijańskie dziedzictwo duchowe narodów słowiańskich. Literatura. Język. Kultura. Historia, Seria V: Mistycyzm i monastycyzm w literaturze, kulturze i

(czyli tu: austriacki) kumuluje w sobie wszystko, co negatywne, cywilizacyjnie obce Wschodniej Europie. Być może ujawnia się u niego również element analizy politycznej i geopolitycznej: Fisz widzi zagrożenie dla świata słowiańskiego ze strony cywilizacji germańskiej, dostrzegając polityczne zagrożenie w zjednoczeniu ziem niemieckojęzycznych w jedno państwo. W spojrzeniu na Słowian nie jest Fisz politycznym panslawistą przyznającym szczególną rolę Rosji, lecz pewne elementy myślenia panslawistycznego i słowianofilskiego są u niego widoczne (podkreślanie kulturowo-etnicznej bliskości Słowian, mitologia wspólnoty ukraińsko-polskiej).

– Jest on twórcą paradoksalnym. *Coincidencia oppositorum* stanowi stałą cechę jego myślenia. Można zaryzykować tezę, iż jest to pisarz cywilizacyjnego oksymoronu: z jednej strony fascynuje go postęp cywilizacyjny, technologiczny, gospodarczy, z drugiej preferuje „stan natury”, dzikości. Jest człowiekiem kultury i zarazem natury. W obu sferach widzi fatalne determinizmy, prowadzące do historycznych i cywilizacyjno-kulturowych nieszczęść.

– Fisz cechują zupełna niezależność myślenia, bystrość obserwatora i ogromna erudycja. Potrafi łączyć nowość i śmiałość myśli, wyobraźni z ograniczającymi je obostrzeniami carskiej cenzury. Jego dzieła cechuje stylistyczna i gatunkowa odkrywczność, chęć eksperymentowania, łączenia rodzajów, gatunków i stylistyki, co w jakimś stopniu ułatwia mu grę z cenzurą carską.

Jako przypadek austrofoba Fisz jawi się również oryginałem. Polska austrofobia podyktowana była głównie doświadczeniami historycznymi: udziałem Austrii w rozbiorach Rzeczypospolitej (tu wykształcił się mit niewdzięcznej Austrii, którą odsieczą wiedeńską ocalił król Jan III Sobieski)¹, antynapoleonizmu Austriaków (Polacy, jak wiadomo, przepadali za

języku Słowian, red. Lilia Citko, Jarosław Ławski, współpraca redakcyjna Krzysztof Rutkowski, Białystok: Wydawnictwo Pryzmat, 2021, s. 1995-230.

1 Por. Stanisław Tarnowski, *Na pamiątkę obchodu dwóchsetnej rocznicy zwycięstwa Jana Sobieskiego nad Turkami pod Wiedniem*, Kraków: nakł. autora; nakł. Gminy Miasta Krakowa, 1883, 80 s.; *Pamięć o wiedeńskiej odsieczy. Wystawa w 325 rocznicę zwycięstwa pod Wiedniem: wrzesień – grudzień 2008*, red. Kazimierz Kuczman, fot. Stanisław Michta, Dariusz Błażewski, Kraków: Zamek Królewski na Wawelu, 2008, 98 s.

Napoleonem), prześladowaniami politycznymi (powstanie listopadowe, partyzantka Zaliwskiego). Dużo rzadziej widziano w XIX-wiecznej Austrii zagrożenie kulturowo-cywilizacyjne (przeciwdziałał temu mit Galicji, Wiednia jako ośrodka bujnego polskiego życia politycznego i kulturalnego) lub polityczne/geopolityczne (niebezpieczeństwo zjednoczenia wszystkich ziem, których mieszkańcy mówią po niemiecku stało się przedmiotem dyskusji po powstaniu Austro-Węgier, po wojnie prusko-francuskiej 1870 i za czasów kanclerza Ottona von Bismarcka)¹. W Wiedniu dostrzegano ponadto symbol ładu europejskiego ustanowionego na Kongresie Wiedeńskim (1815), którego porządki zaczęły się sypać dopiero w 2 połowie XIX wieku². Czasem, ale nie było to powszechne wśród pisarzy, widziano w Austrii ciemnocielkę Węgrów i Słowian Południowych z Bałkanów. Kwestie te stały się jednak istotne już po śmierci Fisz, a kulminowały wojnami bałkańskimi, traktatem w San Stefano i Kongresem Berlińskim (1873). Trudno natomiast u kogoś innego wskazać taki typ argumentacji austrofobicznej, jaki znajdziemy u Fisz: łączy on elementy historyczno-cywilizacyjne z osobistą awersją i nieakceptacją estetyki całego świata austriackiego.

Podróż: pierwsze rozpoznania

Fisz rusza (1858) w podróż z Odessy do Wiednia wyjątkowo krytycznie usposobiony. W Odessie już widzi drapieżne bogacenie się handlarzy zbożem, świat finansowych machinacji, oszustów, towarzyskiej próżności. Dostrzega też (jednak!) piękno miasta: „Odessa zabudowuje się i upiększa z rokiem każdym. (...) Hotele piękne, ale szalenie drogie. Mieszkańców tutejszych zupełnie absorbuje przemysł. (...) Każdy z cyfrą, próbą, agendą ma do czynienia”³. Pośród dobrodziejstw postępu cywilizacyjnego, które budzą jego nieklamany podziw, jest komunikacja

- 1 Zob. rozdział poświęcony Austrii w: „Przegląd Tygodniowy” 1866–1876. *Teksty, analizy, komentarze*, Seria II: *pozytywiści i świat*, t. 2, red. Anna Janicka, współpraca redakcyjna: Alina Kowalcykowska, Patryk Suchodolski, Łukasz Zabielski, opr. tekstów i komentarze: Michał Siedlecki, Kamil K. Pilichiewicz, Patryk Suchodolski, Paweł Wojciechowski, Łukasz Zabielski, Białystok 2020.
- 2 Zob. *Der Kongres*, von Edward Lubomirski, w: *Die polnische Frage und der Wiener Kongress 1814–1815*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaft, 2021, s. 181–204; Roman Taborski, *Polacy w Wiedniu*, Kraków: TAIWPiN „Universitas”, 2001.
- 3 *Listy z podróży*, przed Tadeusz Padalicę [Zenona Fisz], t. 3, Wilno: J. Zawadzki, 1859, s. 271

morska i rzeczna parostatkiem. Łączy ona Odessę przez Gałacz i Peszt z Wiedniem, bramą Zachodu (dla Fisz: Niemiec):

Statki parowe, przeznaczone wyłącznie dla podróżnych, są zbudowane z przepychem; (...) Najpiękniejszym pomysłem w budowie tych statków, jest salon na pokładzie i galerya do spaceru nad salonem. Czy jesteś w salonie czy na galeryi, masz zawsze przed oczami piękną panoramę obudwu brzegów.¹

Statek stanie się więc tak środkiem komunikacji, jak i wehikułem estetycznej kontemplacji, inspiracją refleksji bystrego obserwatora. Celem podróży jest nie tyle Paryż czy Wiedeń, ile samo podróżowanie, doświadczenie podróży w całej jej pełni: spotkań z ludźmi, naturą, cywilizacją i owym narzędziem podróży (parostatek). Elementy kluczowe w narracji podróżopisarskiej Fisz to: *primo*, idealizowana natura; *secundo*, cywilizacja mijających okolic; *tertio*, spotykani po drodze ludzie; *quarto*, sam statek; *quinto*, podróżnik, jego świadomość. Kluczowe są tu dwie ramy: „ja” podróżnika i natura. Wskazuje to mimo wszystko na dominację romantycznej wrażliwości u Fisz. Oczywiście, podróż z Odessy Morzem Czarnym do delty Dunaju, a potem w górę rzeki do Pesztu ma wymiar estetyczno-emocjonalny. Fisz stale go eksponuje: patrzy zachłannie na wszystko, co widzi wokół, syci się, przetwarza w emocje, lecz nie zaniedbuje refleksji.

Ta przecież niebył długa podróż (8 dni) ma dla pisarza fundamentalny wymiar przekroczenia granicy między dwoma światami: swojskim i swoim-obcym. Ten pierwszy to ziemie ukraińskie, Czerkasy, stopy pod Cherso-niem, Odessa, ów drugi to „moja”, „nasza” i „nie-nasza” Europa Zachodnia, część pękniętej europejskiej całości. Odessa i Wiedeń spinają dwa odległe krańce Europy: nadmorskie centrum głębokiej wschodnioeuropejskiej prowincji i cywilizacyjno-kulturowe centrum Zachodu². Fisz płynie ze swojego w swoje/nie-swoje. Ale posuwając się w górę Dunaju, widzi też ruch od-

1 Tamże, s. 270.

2 Zob. Jacek Juszkiwicz, *Odessa w literaturze polskiej lat 1804–1843. Szkice*, Białystok: Wydawnictwo Prymat, 2020; *Odessa w literaturach słowiańskich. Studia*, red. Jarosław Ławski i Natalia Maliutina, Białystok – Odessa: Wydawnictwo Prymat, 2016 (tu: Agnieszka Buk, *Plaszczyzny recepcji toposu Odessy w niemieckiej świadomości zbiorowej*, s. 169-188); Jarosław Ławski, *Polski mifi Odesi*, w: tegoż, *Ironia. Istorija. Geopolitika: polsko-ukraiński literaturni studii*, preklad iz polskoi Irini Sevčenko, Kiiw: TOV „Talkom”, 2018, s. 247-303.

wrotny: wkraczanie – zgodnie z kierunkiem nurtu rzeki – cywilizacji zachodniej w świat wschodnioeuropejski, w swojską, piękną, (jeszcze) dziką, żyjącą rytmem natury przestrzeń domowej ojczyzny, Ukrainy. Czy chce, by Zachód pochłoniął jego rewiry Wschodu? Czy cywilizacja Zachodu, ze swoimi osiągnięciami i klęskami, godna jest tego, by pochłoniąć europejski Wschód, tę cywilizację wielokulturową, kultuwującą tradycje ludów, chrześcijaństwo lub inne religie, mającej swój niespieszny tryb życia regulowany cyklem pór roku, a nie wskaźnikami doniesień z giełdy, banku i prawami podaży, popytu, zysku i postępu. Zachód jest raczej obcy, Wschód, choć archaiczny, to jednak jest nasz. Zachód niesie postęp, ale czyni to, by zarabiać, by maksymalizować zyski z wschodnioeuropejskich latyfundiów. Nawet cudowna podróż Odessa – Peszt – Wiedeń (z Pesztu prowadzona dalej pociągiem) jest ambiwalentna: to luksus dla bogatych, signum technologicznego postępu, ale i przedsięwzięcie obliczone na zyski: finansowe i polityczne.

Fisz podejmuje więc podróż jak gdyby w odwrotną stronę. Z pięknej dzicy podchersońskich stepów przez faktorię Odessy jedzie w samo centrum Zachodu. Patrzy równym okiem wszystkich swych tożsamości uszeregowanych hierarchicznie: Polaka, Ukraińca, Europejczyka i obywatela Imperium Rosyjskiego. Jest nade wszystko Polakiem i Wschodnioeuropejczykiem.

Perspektywa oglądu świata zmienia się u Fiszta tym szybciej, im bardziej zbliża się do granicy Cesarstwa Austriackiego¹. Bystry obserwator ludzi, opisywacz miast, wiosek, osad rumuńskich, bułgarskich, węgierskich staje się jak gdyby coraz bardziej nerwowym. Opis tej podróży, kreślony już z Paryża 26 września 1858 roku, zaczyna się od wielkiej pochwały podróży, niewolnej wszak od szczypty ironii:

Ludzie obecnego czasu, zwłaszcza na Zachodzie, tak są zepsuci wygodami i zbytkami podróży, że chętnie zrzekną się zwiedzania najpiękniejszych okolic, jeśli tylko wagon ani statek nie zaprowadzą ich do tych miejsc romantycznych, jeśli wygodny hotel nie da im tam wytchnienia. Nie wielu już liczym amatorów, coby chętnie zechcieli zagłębiać się w

¹ Cesarstwo Austrii, co warto przypomnieć, utworzone zostało w 1804 roku, a w roku 1867 przekształcone w monarchię austro-węgierską. Wizyta w Wiedniu przypada więc na ostatnie lata istnienia Cesarstwa (1858).

pustynne okolice, sypiać pod gołym niebem i zadawałniać się prostym pokarmem, niesionym przy sobie w podróżnej torbie. Dla ludzi co istotnie kochają obrazy natury, niczym są te proste wędrówki; ale dla tych resztujących potrzeba było całej okraszy zbytku i cielesnych wygod, ażeby ich namówić do obaczenia pięknych rzeczy. Taką właśnie podróż urządzono dziś na Dunaju, od Odessy do Pesztu.¹

Powinienem teraz napisać, że Fisz wskazuje na negatywne symptomy przemian cywilizacyjnych, a nawet jest krytykiem „nowoczesności” w jej wczesnej fazie. Ale z perspektywy marca 2022 roku, gdy widać, że oświecona nowoczesność też była iluzją, wolę dostrzec w opisie bystrą obserwację z odrobiną hipokryzji. Fisz przecież za chwilę sam skorzysta z luksusów parostatku. Stojąc na pokładzie okrętu, rozwozić się będzie aż do Pesztu nad urokami dzikich, niezamieszkanymi, nieucywilizowanymi okolicami nad Dunajem. Rozdwojenie narratora widać na każdym kroku. Jego ciało i umysł pozostają w dominium technologicznego postępu i komfortu, natomiast „romantyczna” dusza tęskni do natury:

Turcy, gdy ci pokażą ruinę, to przecie wierzysz, że nie podrobiona, że żaden basza turecki nie robił ją jak dżentelman angielski, dla efektu. Lub bułgarski miesza się tu z tureckim. Bułgarowie, w kurtach i barankowych czapkach, przypominają bardzo niektóre jednoplemienne osady na chersońskich stepach. Stada owiec, koni, a żórawie i gęsi dzikie osiadają brzegi.

Góry nawet od strony Bułgarii tęskniejszy mają wyraz jak stepy Wołoszczyzny, a stepy te, to zupełnie jak nasze elizaweckie. Za to sam Dunaj, obłożony trzcina, wierzbami i przecięty mnóstwem wysp rozmaitej formy, i wielkości, a zawsze szeroki i wspaniały, darzył nad widokami, których nie miały okolice.²

Idylla prowincji i krajów naddunajskich³ kończy się na granicy Austrii. Przemieszczanie się ku Austrii okaże się procesem narastania austrofobicz-

1 *Listy z podróży...*, t. 3, s. 270-271.

2 Tamże, s. 274.

3 Opis ziem naddunajskich ma tu odwrócony biegun wartości wobec stereotypowego ujęcia „dzikich Bałkanów”. Zob. Bozidar Jezernik, *Wild Europe: the Balkans in the Gaze of Western Travellers*, Saqi Books 2007; *Południowa Słowiańszczyzna w literaturze polskiej XIX i XX wieku*, red. Krzysztof Stępień, Monika Gabryś, Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2010.

nego nastawienia. Fisz wjeżdża do Austrii pamiętającej jeszcze wypadki Wiosny Ludów 1848 roku, do kraju, który za kilka lat przeobrazi się z Cesarstwa Austriackiego w Cesarstwo Austro-Węgier (1867). Wkracza przede wszystkim do kraju dobrze urządzonego, na wysokim poziomie cywilizacyjnego rozwoju, co musi się rzucać w oczy na tle czule wspomnianych okolic Jelizawetgradu, Chersonia, Czerkas, nie mówiąc już o odludziach naddunajskich, gdzie nawet posterunki graniczne przypominają szałas Robinsona Cruzoa. A Wiedeń? Miasto ma od 1826 roku 14-godzinne połączenie z Budapesztem. Rozwija się równoległe sieć kolei. Stolica znajduje się w przededniu wielkich przemian na miarę imperialną.

Dobre już zbadane podróże do Wiednia, jego opisy zapisują najczęściej ambiwalentne uczucia podziwu i zawstydzenia. Polacy w Wiedniu odnotowują też wszystkie symptomy nowoczesnego życia, które tu, w stolicy Austrii, wyprzedziło postępek Europę Wschodnią. Fenomeny austriackiej cywilizacji, tak jak książę Edward Lubomirski w 1815 roku, opisują jako wzory dla swojej podbitej ojczyzny¹.

Wiedeń wzbudzał ambiwalencję odczuć. Był dla Polaków (tych bogatych) pokusą świetnego życia towarzyskiego, kultury, centrum politycznym i opiniotwórczym. Z drugiej strony stanowił symbol historycznej zdrady, niewdzięczności (casus Sobieskiego i mit odsieczy wiedeńskiej), a tę dwuznaczność pogłębiały jeszcze represje austriackie wobec polskich patriotów. W 1833 roku syn Antoniego Malczewskiego, autora arcydziełnego poematu *Maria* (1825), tak wyrażał austrofobiczne nastroje w wierszu pod tytułem *Alopeus*:

Oto nowy wysłaniec tyrańcy Północy
Nikczemny jak padalec, co się wije zdradnie,
Wielki wąż umie czucie skraść tobie układnie,
Co za szkoda, że zabić jawnie nie ma mocy.
Ciemieź – skutek czego? – zapewne oświaty;
Oto jej nowy rodzaj, to jej próbka nowa,
Rosja to tę skarbnicę nauk w sobie chowa;
Wielkie szkoly! ach, jakież z niej szpiegi i katy.

1 Jarosław Ławski, *Fürst Edward Lubomirski und seine Beschreibung Wiens*, w: *Die polnische Frage und der Wiener Kongress 1814–1815*, op. cit., s. 159–172.

Nikczemny Wiednia orle, znowu skrzydła swoje
Z carskim ptakiem złączyłeś – leć na krwawe boje,
Ale cię w drodze piorun mej zemsty uderzy.
Legniesz jak szatan gromem wolności ugodzon,
Ale w nią nie uwierzysz, jak on w dumie zrodzon,
Gdy go Bóg w piekło strąca, on w Boga nie wierzy.
Lwów, 3 maja 1833¹

Wkrótce Jakubowski został „prewencyjnie” aresztowany, po długim więzieniu w Brunn i Trieście siłą deportowany przez Austriaków wraz z 267 Polakami do Stanów Zjednoczonych. Genialnie uzdolniony, mimo pomocy Amerykanów, zapadł na chorobę kręgosłupa, a w końcu ogarnięty czarną melancholią popełnił samobójstwo 25 kwietnia 1835 roku w Northampton w stanie Massachusetts (do dziś jest tam jego grób)². Tej historii moglibyśmy, oczywiście, przeciwstawić wielkie kariery Polaków na austriackim dworze itd.³ Lecz już wiedząc o ambiwalencjach losu Polaków na wiedeńskim bruku, Fisz zapisuje jeszcze inny, niełatwy do określenia wariant austrofobii.

Oto stajemy na granicy Austrii. Ważne doprecyzowanie terminologiczne: dla Fisz a wszyscy Austriacy są... Niemcami. Bez wątplenia celowo i z pewną ostentacją przemienia wszystkie cechy tożsamości austriackiej w elementy tożsamości niemieckiej, której, czego się domyślamy, nie znosi. Fisz wkracza więc nie w przestrzeń austriacką, lecz, jak jest przekonany, do dominium germańskiego z ogólnoniemiecką dominacją kulturową. Urzędnicy austriaccy będą więc urzędnikami niemieckimi, a wiedeńczycy to po prostu dlań Niemcy. To, co widzi w Austrii, to świat fascynujący i obcy...

W Orsowie mieliśmy przyjemność poznać się z austriackimi celnikami. Przetrzęsiono nam wszystkie tłumoki, szukając cygar i tytoniu. Rzekłbym, że dżumę łatwiej pozwoliliby przewieźć, jak pudełko cygar. Paszport

1 A. A. Jakubowski, *Alopeus*, w: tegoż, *Poezje*, opr. i wstęp Julian Maślanka, Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1975, s. 9.

2 Biografia Jakubowskiego: Ewa Modzelewska, *August Antone Jakubowski – poeta rozpaczy. Życie i twórczość*, Kraków: Księgarnia Akademicka, 2015.

3 Dorota Litwin-Lewandowska, *O polską rację stanu w Austrii. Polacy w życiu politycznym Austrii w okresie monarchii dualistycznej 1867–1918*, Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2008.

i tytoń – oto ich pierwsze zapytania, jak skoro weszliśmy do komory. Niemiecka punktualność a może i długi, nie pozwalają przewieźć kilkunastu sztuk cygar, bez opłaty dla do cesarskiego skarbu. Zły nasz humor rozweselił trochę żołnierz stojący o drzwi komory, w ciżmach, kusym mundurzyku i o zadartym nosie, który miał zleconém wywoływanie po nazwisku podróżnych. Jak niemiec przekręcał rozmaite włoskie, francuzkie, rossyjskie i mołdawskie imiona i z jaką bezczelnością rzucał je w zgromadzenie nasze, tego opisać nie potrafię. Przyszło wreszcie do tego, iż za każdym jego odezwaniami się, sala głośnym wybuchała śmiechem, a on się złościł. Jakiś urwis stojący obok, podpowiadał mu zupełnie inaczej, a z tych dwóch wyrazów co się na raz obijały o prawy i lewy bębenki jego uszu, stwarzał znowu niemiec coś tak oryginalnego, iż o nikogo dopytać się nie mógł. Pookpiwano nas na wadze, monecie, kursie i puszczo wreszcie.¹

Śmiech, ironia, kpina oswajają sytuację, rozładowują napięcie wynikające z konfrontacji dwu światów zapisanej w niewymawialnych nazwiskach obywateli: świata Zachodu i świata Wschodu europejskiego. Fisz wjeżdża faktycznie na ziemię węgierskie. Widzi tu cywilizację, rolnictwo, kulturę, które przerażają go unifikacją. Jest przecież ze świata małorosyjskiego bałaganu, który ma swoją, inną, wewnętrzną organizację. A tu wszystko jest takie samo:

Miasteczka i wioski zabudowane porządnie, w domy bielone, o przyczółkach prostych, wyglądają z nich kościółki architektury gotyckiej. Jeślibym co miał im do zarzucenia, to jednostajność. Wszystkie podobne do siebie.²

Z Pesztu wojażer rusza koleją do Wiednia. Jest już w tym momencie sfrustrowany i (chyba) przelęknięty, co wzmaga jego poczucie osobności i (kompensacyjnej) wyższości. Fragment relacji, który nastąpi, jest częścią o wiele dłuższej części opisu Wiednia. Brzmi nieprzyjemnie, austrofobicznie. Jest katalogiem antyniemieckich i antyaustriackich (utożsamionych ze sobą) stereotypów³. Jest to, przypomnijmy, relacja

1 *Listy z podróży...*, t. 3, op. cit., s. 280-281.

2 Tamże, s. 290-191.

3 O stereotypie także Austriaka zob. Aleksandra Niewiara, *Wyobrażenia o narodach w pamiętnikach i dziennikach z XVI-XIX wieku*, Katowice: Wydawnictwo UŚ, 2000.

w pierwszej wersji adresowana do „Gazety Warszawskiej”¹. Wilno jest wtedy jednym z wielkich centrów kultury polskiej, w którym, owszem, Niemcy i Austriacy, Francuzi i Włosi są obecni, a nawet często całe rodziny profesorów, kupców, artystów, uczonych ulegają tu przyspieszonej polonizacji. Tylko w bardzo szczególnym stopniu można Wilno nazwać także „ośrodkiem kultury niemieckiej”². W patriotycznym Wilnie pamięć rozbiorów żywa jest do 1818 roku. Jest to zarazem miasto krytykowane za pewien prowincjonalizm, ale i za wielkoświatowe ambicje³. Fisz podejmuje więc zupełnie świadomy atak na obraz Wiednia i Austrii. Wiedeń i Austria zagrają rolę prowincji naśladowującej to „prawdziwsze”, „właściwe” centrum: Paryż. Czytajmy:

Możesz mię pan posądzać o niesprzyjanie Niemcom, o uprzedzenie względem ich polityki, komór celnych i piwa; możesz pan widzieć prosty mój kaprys i tém, iż nie podobają mi się ani ich mundury, ani szlafmyce; – ale muszę dla miłości prawdy wyznać panu, iż Wiedeń nie podobał mi się, i że w fatalny sposób cuchnie kapustą! Tego nie powie panu żaden korespondent i może ja sam nie powiedziałbym, gdybym miał czas rozpatrzyć się w szczegółach; lecz pierwsze wrażenia mają także swą prawdę, a zdając z nich sprawę, wiernym, im być potrzeba. Zwiedziłem Wiedeń we wszystkich kierunkach, zwiedziłem nawet celniejsze muzeum i gabinety, kościoły i pałace, kawiarnie i spacery i przekonałem się, że ma on rozum i nie lada jakie skarby; ale jakże to wszystko cuchnie niemczyzną, jakie to nudne wyrachowane, prozaiczne! O, jakże temu biedakowi daleko do Paryża, a jaki on pocieszny, gdy go chce naśladować! Nic mu się nie udaje wtedy, ani kawiarnia, ani magazyn, ani ulica, ani spacer. Miasto w najwyższym stopniu nudne, bez życia publicznego, bez wdzięku i nawet bez gustu. A co to za ludzie napełniają jego ulice!

- 1 Zob. ich nader pozytywną ocenę u badacza: M. Kwapiszewski, *Portret pisarza kresowego. O Zenonie Fiszu*, „Pamiętnik Literacki” 1987, z. 4, s. 105-126.
- 2 *Kulturtransfer in der Provinz: Wilna als Ort deutsche Kultur und Wissenschaft (1803–1832)*, hergeg. von Monika Bednarczuk, mit Beiträgen von Monika Bednarczuk, Katarzyna Filutowska, Marta Kopij-Weiß und Mirja Lecke, Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 2020.
- 3 Satyryczny, groteskowy obraz XIX-wiecznego Wilna znajdziemy w *Posłuchaniu u Lucyfera* (1832) Józefa Juliana Sękowskiego, pisarza najpierw polskiego, potem rosyjskiego.

Podczas krótkiego mego pobytu w Wiedniu, miałem zręczność widzieć Niemców w kilku przeobrażeniach. Przy kochance tak miękną i tacy są słodziutcy, że można by z nich robić powidła. W teatrze są entuzyaści, a na spacerze, na ich ulubionym Praterze, chodzą z takim taktem po kątach, tak spokojnie smokczą swe cybuszki pod drzewami, jakby się zabierali do spowiedzi. Tymczasem niemiec, jak go Bóg stworzył, do czego przeznaczył, – jest najnaturalniejszym przy piwie i w knajpie. Gdzie tylko chcesz zabić naturę, swobodę, ująć w więzy wyrozumowane, żywioły, pokonać machiawelską cierpliwością najkrnąbrniejsze instynkta bydłce i ludzkie, – posadź tam Niemca, a pewno wszystko zrobi. Wymierzy ci on i wyważy na łoty, atomy i cale każdą piędź ziemi, każdą siłę, powietrze i wodę, któremi załadnie, przyjdzie w końcu do tego, że je zużytkuje i na jarmarku sprzeda.¹

Wbrew samemu Fiszowi, szukając odpowiedzi na pytanie o źródła austrofobii, przyrzeć się trzeba jego wstępnej deklaracji i odczytać ją na wspak. Tak, Fisz jest uprzedzony do polityki „Niemców” (*sive*: Austriaków). Inaczej niż deklaruje, widzi w nich wzrastającą potęgę gospodarczą i państwową (Fisz miał obsesję na punkcie tematów ekonomicznych, pod koniec życia, już w obłądzie, snuł fantastyczne pomysły gospodarcze). Nie niepokoi go to jednak jako obywatela Rosji, nie jest rosyjskim, imperialnym patriotą, choć pozostawał oficjalnie lojalnym obywatelem. Z pozoru marginalna wstawka, „iż nie podobają mi się ani ich mundury, ani szlafmyce”, ujawnia trop istotny. Niechęć Fiska ma podłoże w najwyższym stopniu kulturowe. Jest tak głęboka, że przechodzi na poziom antropologiczny, stając się awersją do „Niemca” jako pewnego typu człowieka kultury i cywilizacji, który uosabia porządek, nudę, spryt i pewną prząsność ([„niemiec, jak go Bóg stworzył (...), jest najnaturalniejszym przy piwie i w kanjpie”).

Austrofobia jest tu najwyraźniej kulturofobią – awersją do kultury odmiennej od tej, którą Fisz uważa za własną. Austrofobia ma też tutaj w takim razie wyrazisty rys germanofobii – niechęci do wszystkiego, co germańskie, a w szczególności niemieckie. Utożsamienie Austriaków o Austrii z Niemcami jest tu zupełne, celowe, rozmyślnie ostentacyjne. Owa austrofobia ma podłoże kulturowo-cywilizacyjne, w niewielkim

1 *Listy z podróży...*, t. 3, s. 293-294.

stopniu polityczne. Sięga ona aż do Fisz za wyobrażeń o człowieku, tak różnych od tego, co obserwuje w Wiedniu.

Skąd ta niechęć?

Wyjaśnienie tego fenomenu powinno być wielopoziomowe. Samo zderzenie elementu słowiańskiego z germańskim nie wszystko objaśnia. Załóżmy jeszcze trzy hipotezy:

Primo, że Fisz pisze z perspektywy Paryża, przy którym Wiedeń jawi się prowincją. Obraz stolicy Francji profilowałby (jako wzór) obraz stolicy Cesarstwa Austriackiego (państwa przecież wielonarodowego, ale z dominacją pierwiastka germańskiego w administracji, polityce, kulturze). Lecz Fisz nie jest anglo- lub frankofilem. W Paryżu, Londynie, w miastach włoskich i Konstantynopolu¹ z równą ostrością tropi ciemne strony postępu społeczno-cywilizacyjnego (Zachód) lub imperialnej dekadencji (Turcja). Być może jest prowincjuszem – patrząc z perspektywy egzystencjalnej – który w wielkich miastach czuje się zagubiony, którego matczynikiem jest ukraińska prowincja. Ale chyba chodzi tu o coś znacznie poważniejszego: Niemcy, Austria, Prusy są forpocztą Zachodu, z którym – o czym Fisz pisze świadomie – zmierzyć, skonfrontować będą się musiały ludy i państwa słowiańskie. Zachód jest w jego oczach niejednoznaczny. To siła postępu, lecz i degeneracja, odbóstwienie, hedonizm. Turcja to z kolei kolos na glinianych nogach, jak wynika z *Listów z podróży*. Reformy oznaczają postęp cywilizacyjny, ale też rozkład dawnych struktur społecznych, obyczajów, postaw, zagrożenie tradycji. Dla Polaka konsekwencje braku reform są oczywiste – XIX-wieczna Turcja to jakby dawna Rzeczpospolita z XVIII wieku ukazana na chwilę przed katastrofą rozbiorów. Ale to, co idzie z Zachodu, co Fisz obserwuje ze zgrozą, również przeraża. W niesamowitym zakończeniu *Listów z podróży* Fisz symbolicznie konfrontuje Zachód i swój umiłowany Wschód europejski:

1 Ze szczególną wnikliwością Fisz opisuje choroby Zachodu, ale jeszcze bardziej interesuje go rozkład wewnętrzny Turcji XIX-wiecznej jako mocarstwa, które podjęło nieudane próby europeizacji w życiu społecznym, polityce, ekonomii, przejmując chaotycznie wzorce z Europy Zachodniej.

Jest to smutny symptomat cywilizacji obecnej, że niesie obok zdobytych owoców wiedzy i zarazę moralną, a koniecznym następstwem, że ludy świeże chwytają ją naprzód i jad ten szerzy się w pośród nich stokroć silniej, jak tam zkąd bierze swój początek.

Jesteśmy właśnie w momencie tego zetknięcia się fatalnego, mogącego dać pyszne plony i nieobrachowane klęski.

Kiedy dziś patrzę na tę ziemię naszą ukochaną, na jej pola dziewicze, życie proste, obyczaj staroświecki, i znowu na rozkołysany falami namiętności Zachód, to mi się mimowolnie przypomina pora majowa wiejskiego u nas życia, gdy widzimy ciągnącą gradową chmurę na łany nasze i z obawą rolnika patrzymy w nią, pragnąc deszczu, a bojąc się zniszczenia.

Jest dawny obyczaj przodków naszych wynosić naprzeciwko chmur niepewnych obrazy święte, co były świadkami i opiekunami domowego ich życia, przed którymi łamano chleb powszedni, i które przez pokolenia przekazywały się w błogosławieństwie.

Ma on dla mnie wielkie znaczenie symboliczne i w tym prastarym obyczaju może leży wskazówka przyszłości naszej całej!¹

W tej optyce Austria byłaby prusko-niemieckim przedsiönkiem idiosynkratycznie wyobrazonego Zachodu, który zagraża naszej małej ojczyźnie, którą i tak wchłonęło już Imperium Rosyjskie z pomocą Prus i Austrii. Byłaby forpoczta i zapowiedzią kultury, w którą – słusznie z ich punktu widzenia – nie chcą się przeobrazić Słowianie.

Po wtóre, powinniśmy też założyć, że taki obraz Wiednia (deklaratywnie: powierzchowny) to pewna literacka gra, *licencia poetica*. Że to prowokacja wobec polskich/wileńskich przyzwyczajęń, czołobitnych wyobrażeń wobec wszystkiego, co wiedeńskie. Dezynwoltura pamflicysty byłaby wtedy jakąś pre-Gombrowiczowską prowokacją, polegającą na absolutyzacji egotycznej perspektywy deskryptora. W przypisie Fisza ujawnia świadomość tego, że jego (anty)opis jest wyjątkowy: „Szukałem po księgarniach tu [w Peszcie] i w Wiedniu jakiegokolwiek opisanu brzegów Dunaju od Pesztu do Czarnego Morza i przekonałem się, że takiego dziełka nikt nie napisał dotąd”². Jeśli opis żegluga jest wyjątkowy, to prze-

1 *Listy z Podróży...*, t. 3, s. 246-247.

2 Tamże, s. X.

cież opisów samego Wiednia nie brakowało i Fisz postanowił zaznaczyć swą osobność, ujawniając lwi pazur pamflicisty, groteskowo karykaturyzując jedną ze stolic świata.

Po trzecie, narzuca się jeszcze jedno wyjaśnienie. Otóż Wiedeń opisuje tu pisarz, którego nazwisko trzykrotnie zmieniał pisownię, nie było bynajmniej słowiańskie, a i doczekało się satyrycznej kontestacji za sprawą Henryka Rzewuskiego, gdy w 1843 roku pisarz zmienił nazwisko z Fis na Fisz:

Dawniej w nucie pół-tonem,
Teraz w wodzie z ogonem.¹

Zenon Fisz zmienił nazwisko najpierw z pisanego po niemiecku Fische w bliższego Fisa (podpisywał się też: Fiss, Fish), a ten stał się Fiszem w pisowni polskiej (sch = sz). Z kolei dzieła swe podpisywał pseudonimami², głównie jednak znany był jako Tadeusz Padalica³.

Urodzony w Kluczkach w guberni mohylewskiej, był Fisz synem dzierżawcy Tymoteusza i Marianny z Wierzbickich. Już w dzieciństwie przeniósł się w okolice Radomyśla (niedaleko Żytomierza, nad rzeką Teterew na terenach Polesia). Jako dorosły, niebogaty człowiek przebywał w Petersburgu, Wilnie, ale związał się na większość krótkiego, 50-letniego życia z majątkiem Prusy koło Czerkas (najdalsze ziemie wschodnie dawnej Rzeczypospolitej, województwo kijowskie).

Ojciec Zenona Leonarda miał być jednak zubożałym szlachcicem – z Galicji. Stąd nazwisko: Fisch, Fis, Fiss, Fish, Fisz. Czyżby więc niechęć do Austrii (a chyba i do niemiecko brzmiącego nazwiska, z którego się podśmiewano) była jakąś formą odreagowania urazu do własnej tożsamości, jej zacierania? Rodzajem nienawiści do samego siebie,

1 Henryk Rzewuski, [Dawniej w nucie...], cyt za: Marek Szladowski, *Zapomniany „malarz Ukrainy” – o pisarstwie Zenona Fisz*, w: Zenon Fisz, *Noc Tarasowa. (Proza)*, op. cit., s. 15, przypis 8. Szladowski cytuje za: Leonard Sowiński, *Leonard Fisz (Tadeusz Padalica). Zarys biograficzno-literacki*, „Kłosa” 1878, s. 670.

2 Podpisywał się głównie pseudonimem Tadeusz Padalica, ale używał też innych: F....., T., T.P., Z.F., Z.L., Zenon F.

3 Por. Marek Szladowski, *Zapomniany „malarz Ukrainy” – o pisarstwie Zenona Fisz*, w: Zenon Fisz, *Noc Tarasowa. (Proza)*, op. cit., s. 15: „Z czasem przybrał pseudonim Tadeusz Padalica – słowo >padalica< oznacza zboże samosiewne wyrosłe z ziarna, które wypadło z kłosa. Znamionuje to zarówno dystans, jak i pokorę (...).”

do wypartej tożsamości, *self-hate*?¹ Wiele na to wskazuje. Wymaga to dalszych badań nad genealogią rodziny Fisów/Fischów/Fiszów, której reprezentanci żyją dziś w Polsce także, choć nie są to jego bezpośredni potomkowie. Umarł jako człek bezzenny, bezdzietny, dożywszy ledwie 50 lat. Przeżyła go jego matka, którą się opiekował. Miał w ostatnich latach życia popaść w obłąd, pisano o „rozmiękczeniu mózgu”. Jeszcze za życia żegnały go warszawskie gazety jako wybitne pióro². Szybko popadł w zapomnienie. Aż do XXI wieku.

Jak sądzę, najważniejszą, wyjaśnienie jego austro- i germanofobii znajdziemy w wątku cywilizacyjnego i kulturowego pesymizmu, czy nawet katastrofizmu. Już 38-letni Fisz nie jest w stanie bezkrytycznie przyswoić obrazu Zachodu, tym bardziej nie chce całkowitej „okcydentalizacji” europejskiego Wschodu. Nie chce przekroczyć granicy, która dzieli pododesskie i podchersonońskie stepy od Wiednia. W Austriakach i Niemcach widzi ten typ kultury, do którego nie chce równać:

Trzeba widzieć na własne oczy kraj, co się rozciąga od Wiednia aż do Strasburga, ażeby być przeświadczonym, co zrobiło z nim to niemieckie mrowie. Potrafili oni już tak postrzydz lasy, tak urównać łąki, ugnoić pola, tak umieli skorzystać ze strumyka, pagórka i skały, że ta biedna natura nie wygląda już dziś wcale na obraz swój ziemski, i że-
bym ją chciał wam porównać do czegokolwiek, tobym porównał do Niemki, co w białym czepku i wykrochmalonej spodniczce rusza do sobie w niedzielę do kościoła; (...) ale w końcu oburza cię ta niewola natury, to prawo człowieka ciężące nad każda rośliną, ten wyrachowany handel z powietrza i słońca, i szukasz z tej i owej strony drogi, ustronia zapomnianego od ludzi, a znaleźć go nie możesz!³

Nie powinno to dziwić, ale zastanawiać. Oglądany oczyma Fisza XIX-wieczny Wiedeń, oglądany też okiem człowieka XXI-wieku, pozwala postawić niewygodne pytanie, które między wersami wybrzmiewa u Fisza: czy naprawdę istnieje jedna Europa? Czy Zachód, Europa

1 Por. Michał Głowiński, *Nienawidzić siebie*, „Nauka” 2004, z. 3, s. 9-20.

2 Władysław Korotyński, *Zenon Fisz. (Tadeusz Padalica)*, „Tygodnik Ilustrowany” 1870, nr 155.

3 *Listy z podróży...*, t. 3, s. 295-296.

Środkowo-Wschodnia, Bałkany, Śródziemnomorze i Rosja to rzeczywiście jeden organizm, kontynent, jedna cywilizacja?

Dziś, w marcu 2022 roku, odpowiedź jest nieoczywista.

LITERATURA

1. [Anonim], *Zenon Fisz (Tadeusz Padalica)*, „Dziennik Literacki” 1870, nr 49.
2. *Die polnische Frage und der Wiener Kongress 1814–1815*, Hrsg. Bogusław Dybaś, Wien: Verlag der Österreichischer Akademie der Wissenschaft, 2021.
3. Fisz Z., *Noc Tarasowa. (Proza)*, wstęp M. Szladowski, R. Radyszewski, opr. tekstu i przypisy K. Rutkowski, J. Ławski, red. tomu i bibliografia J. Ławski i I. E. Rusek, Białystok 2017.
4. Fisz Z., *Szkice z wędrówek po Ukrainie*, wstęp M. Szladowski, red. M. Szladowski i J. Ławski, Białystok 2017.
5. Jakubowski A. A., *Poezje*, opr. J. Maślanka, Kraków 1973.
6. Ławski J., *Nostalgiczny turysta: Zenon Fisz w Stambule*, w: *Chrześcijańskie dziedzictwo duchowe narodów słowiańskich. Literatura. Język. Kultura. Historia*, Seria V: *Monastycyzm i mistycyzm w literaturze, kulturze i języku Słowian*, red. L. Citko, J. Ławski, współpraca red. K. Rutkowski, Białystok 2021, s. 195-230.
7. Lubomirski E., *Obraz historyczno-statystyczny Wiednia oryginalnie 1815 r. wystawiony z planem tegoż miasta*, Warszawa 1821.
8. Padalica T. [Fisz Zenon], *Listy z podróży*, t. 1-3, Wilno 1858.
9. Tokarski R., *Polacy w Wiedniu*, Kraków 2021.
10. Sowiński L., *Z. F. (Tadeusz Padalica). Zarys biograficzno-literacki*, „Kłosa” 1878, nr 670-674.

UDC 821.162.1

Musiał J.**KAROLA LIBELTA PROFETYCZNY PROJEKT
„FILOZOFII SŁOWIAŃSKIEJ”
W HISTORYCZYNOLITERACKIM
LUSTRZE ODBITY**

Streszczenie. Przyciągające obecnie uwagę humanistów projekty kulturowe o niekiedy dalekosiężnych konsekwencjach politycznych, jak na przykład projekt Trójmorza, mają – okazuje się – starsze metryki. Wymienione Trójmorze pojawia się – w pierwotnej wersji – w szerszym projekcie Manifestu do narodów słowiańskich, zgłoszonym przez polskiego filozofa Karola Libelta na Kongresie Słowiańskim w Pradze w 1848 roku jako finalny wyraz tworzonej przezeń „filozofii słowiańskiej”. Jej ideę filozof sprzągnął bardzo interesująco z późnoromantyczną literaturą polską, ale też literaturą ludową południowych Słowian, jako że uprawiał także odkrywczą estetykę. Zainteresował nią między innymi Tarasa Szewczenkę.

Autor dowodzi, że – wbrew opinii późniejszych historyków ukraińskich – obaj, Libelt i Szewczenko mieli podobne poglądy nie tylko estetyczne. Ta zauważalna zbieżność sprawiła, że stawia w swoim artykule hipotezę profetycznej wymowy wspomnianego projektu w aspektach daleko szerszych niż estetyczne; hipotezę mogącą zainteresować tak polskich, jak ukraińskich badaczy – historyków literatury a także idei, dla których słowianofilstwo (w opozycji do panslawizmu, szczególnie rosyjskiego) jest nadal żywym pojęciem.

Słowa kluczowe: Karol Libelt, Wuk Karadzić, Taras Szewczenko, filozofia słowiańska, słowianofilstwo a panslawizm, Trójmorze.

Informacje o autorze. Jan Musiał, doktor nauk humanistycznych, emerytowany wykładowca historii literatury Państwowej Wyższej Szkoły Wschodnioeuropejskiej w Przemyślu.

E-mail: jan.antoni.musial@wp.pl

Мусял Я.

ПРОФЕТИЧНИЙ ПРОЄКТ “СЛОВ’ЯНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ” КАРОЛЯ ЛІБЕЛЬТА В ІСТОРИКО- ЛІТЕРАТУРНОМУ ВИСВІТЛЕННІ

Анотація. Культурні проекти, які зараз привертають увагу гуманітаристів, й іноді мають далекосяжні політичні наслідки, як-от проект Ініціативи трьох морів, мають подеколи довшу історію, ніж здається. Вищезгадана Ініціатива трьох морів з’являється – у своїй початковій версії – в розширеному проєкті Маніфесту до слов’янських народів, представленому польським філософом Каролем Лібельтом на Слов’янському конгресі в Празі в 1848 році як остаточне вираження “слов’янської філософії”. Цю ідею він дуже цікаво поєднав із пізньоромантичною польською літературою, а також із народною літературою південних слов’ян, оскільки досліджував і естетику. Нею цікавився і Тарас Шевченко.

Автор доводить, що всупереч думці пізніших українських істориків і Лібельт, і Шевченко мали схожі погляди, причому не тільки естетичні. Це помітне зближення змусило його висунути у своїй статті гіпотезу щодо пророчого значення вищезгаданого проєкту в аспектах, набагато ширших за естетичні – гіпотезу, яка може зацікавити як польських, так і українських дослідників – істориків літератури та ідей, для яких слов’янофільство (на противагу панславізму, особливо російському) все ще живе поняття.

Ключові слова: Кароль Лібельт, Вук Караджич, Тарас Шевченко, слов’янська філософія, слов’янофільство і панславізм, Ініціатива трьох морів.

Інформація про автора. Ян Мусял, доктор гуманітарних наук, викладач історії літератури (на пенсії), Державна Східноєвропейська вища школа у Перемишлі.

E-mail: jan.antoni.musial@wp.pl

Musiał J.

KAROL LIBELT’S PROPHETIC PROJECT OF “SLAVIC PHILOSOPHY” IN A HISTORICAL LITERARY MIRROR

Abstract. The cultural projects currently attracting the attention of humanists, sometimes with far-reaching political consequences, such as the Three Seas

Initiative project, turn out to be older. The aforementioned Three Seas Initiative appears – in its original version – in the broader draft of the Manifesto to the Slavic Nations, submitted by the Polish philosopher Karol Libelt at the Slavic Congress in Prague in 1848 as the final expression of the “Slavic philosophy” he created. The philosopher coupled its idea in a very interesting way with late-romantic Polish literature, but also with the folk literature of the southern Slavs, as he was also exploring aesthetics. Taras Shevchenko was also interested in it.

The author proves that – contrary to the opinion of later Ukrainian historians – both Libelt and Shevchenko had similar views, not only aesthetic. This noticeable convergence made the author put forward a hypothesis of the prophetic significance of the aforementioned project in aspects far broader than aesthetic; a hypothesis that may be of interest to both Polish and Ukrainian researchers – historians of literature, as well as ideas for which Slavophilism (as opposed to Pan-Slavism, especially Russian) is still a living concept.

Słowa kluczowe: Karol Libelt, Wuk Karadzic, Taras Shevchenko, Slavic philosophy, Slavophilism and pan-Slavism, Three Seas Initiative.

Informacje o autorze. Jan Musiał, Doctor of Humanities, retired lecturer in the history of literature at the State Higher School of Eastern Europe in Przemyśl.

E-mail: jan.antoni.musial@wp.pl

Dochodzi połowa wieku XIX – czasu „wieczystego pokoju” osiągniętego poprzez porozumienie trzech czarnych orłów (Rosji, Prus i Austrii), a w konsekwencji – czasu upragnionej stabilizacji politycznej, sprzyjającej dynamicznemu rozwojowi przemysłu i handlu. Stało się to jednak za cenę mniej chwalebnych faktów: najpierw rozbiórów Polski, zdławionego przez Rosję powstania listopadowego 1830 roku, wywołanego, by nie dopuścić do rozszerzenia się powstania lipcowego w Paryżu, potem wygłodzenia Irlandii (pozostawienia jej samej na pastwę zarazy ziemniaczanej), potem rzezi galicyjskiej z poduszczenia Wiednia, wreszcie głodowych rozruchów berlińskich, stłumionych przez Prusy. Ale o tej „kuchni politycznej” nie chce się powszechnie pamiętać, gdy równoległe nad odchodzącym w przeszłość romantycznym idealizmem uzyskuje przewagę racjonalistyczna nauka pozytywna Augusta Comte’a, właśnie wykładana w jego Metodzie pozytywistycznej (1842), umacniająca wraz z filozofią dziejów Georga Wilhelma Friedricha He-

gła wzorcowy państwowy model monarchii konstytucyjnych, dominujących już bezwzględnie nad ówczesną Europą. Za chwilę okaże się się, jak złudny jest ów nowy porządek europejski, gdy wybuchną: najpierw kolejna, lutowa rewolucja we Francji, potem Wiosna Ludów w Austrii, na Węgrzech, w Niemczech, wreszcie we Włoszech.

Tymczasem u berlińskiego profesora Hegla studiuje i w 1830 roku pod jego kierunkiem broni pracę doktorską O panteizmie w filozofii jego ulubiony uczeń, syn poznańskiego szewca Karol Libelt. Właściwie jest już wtedy półsierotą po śmierci ojca w 1820 roku, od najmłodszych lat utrzymującym siebie i wymagającą opieki matkę z korepetycji, udzielanych lepiej uposażonym przez los rówieśnikom. Z coraz bardziej uświadamianego wyboru staje się też synem wydziedziczonego ze swych praw narodu i państwa, wchłoniętego przed półwiekiem przez potężniejszych sąsiadów. To dlatego naturalna, zdawałoby się przy jego zdolnościach, kariera akademicka nie może mu być dana, szczególnie po śmierci w 1831 protektora naukowego. A jednak zarysowuje - przy swych rozlicznych, rwanych zatrudnieniach pozanaukowych (żołnierskich, społecznikowskich, politycznych) – spójny system *contram* powszechnie przyjętemu światopoglądowi ówczesnemu, swoją „filozofię słowiańską”.

Ten przymiotnik jest właśnie zawłaszczany z jednej strony przez późnych romantyków-słowianofilów rosyjskich (w rodzaju Aleksjeja Chomiakowa), dając podstawę mikołajewskiemu, absolutystycznemu panslawizmowi, z drugiej - przez austrosławistów czeskich (jak Franciszek Palacky), którzy się rychło okażą dziwnie prorosyjscy. Dlatego Karol Libelt przestrzegał:

Europa [...] przyzwyczajona widzieć w Słowianach niewolników, chociaż sama ich zniewoliła lub zniewoleniu ich spokojnie się przyglądała – przedstawiała sobie potęgę słowiańską jako widmo straszliwe, które pudowym ciężarem zawisa nad nią, aby ją zniszczyć. Tym widmem straszliwym był panslawizm. [...] W Słowiańszczyźnie wolnej absolutny panslawizm jest niemożliwy. Niech Europa działa tak, aby Słowiańszczyzna stała się wolna, a na zawsze uwolni się od lęku przed panslawistycznym potopem.

Czynił to w projekcie manifestu do narodów słowiańskich, zgłoszonym przez siebie na Zjeździe Słowiańskim w Pradze w czerwcu 1848 roku,

który to projekt został wprawdzie odrzucony przez przywódcę czeskich austrosławistów, Palacký'ego, ale niektóre tezy Libelta zostały jednak przyjęte w końcowym Manifeście do ludów Europy. Najpierw spośród tych odrzuconych jedna warta jest przypomnienia, bo paradoksalnie aktualizuje się właśnie na naszych oczach w najbardziej kontrowersyjnej agendzie polityki Unii Europejskiej, agendzie usilnego porozumienia z Rosją pomimo jej na Ukrainę napaści, uzasadnianej atawistyczną jakąś zemstą za wybijanie się na niepodległość narodu, dotąd poddanego rosyjskiej dominacji. Też tą tą Libelt poprzedzał antypanslawistyczny, zacytowany wywód:

Istnieje wrodzona właściwość wszystkich plemion słowiańskich, szlachetny rys ich charakteru, który był jednak też powodem ich zniewolenia. Jest to serdeczność, która pozwala znieść spokojnie cierpienia i niezasłużoną niełaskę, jest to brak mściwości, który długo sprawiał, że niezdolne były do zrzucenia przygniatającego jarzma – obcego panowania. Dlatego także przebudzeni dziś do wolności Słowianie odrzucają wszelką pomstę.

Karol Libelt nie miał złudzeń co do realności postulowanej przez siebie „federacji słowiańskiej” i ograniczał się do innych, niż militarne czy gospodarcze, przewag współplemieńców, mogących przybliżyć ziszczenie się tej idei. „Solidarność interesów całej Słowiańszczyzny reprezentować powinno najpierw literackie zjednoczenie sił duchowych” - pisał. I nie była to deklaracja gołosłowna, bowiem wśród wielu swoich kompetentnych zatrudnień był ów filozof również literaturoznawcą – wnikliwym krytykiem poezji polskich romantyków, z trójcą wieszczów narodowych na czele: Adamem Mickiewiczem, Zygmuntem Krasińskim i Juliuszem Słowackim. Późny, właśnie z lat czterdziestych, wiersz tego ostatniego mógł dać asumpt także przywołanej wyżej deklaracji:

Kiedy prawdziwie Polacy powstaną,
To składek zbierać nie będą narody,
Lecz ogłupieją – i na pieśń strzelaną
Wyteżą uszy, odemkną gospody.
I będą pieśni z wichrami wchodziły,
A każda będzie serce ludów pała;
Nieznajomymi świat poruszają siły
Na nieznajome jakieś wzniosłe hasła.

Nie pojmie Francuz, co to w świecie znaczy,
Że jakiś naród wstał w ciemności dymie,
Choć tak rozpaczny – nie w imię rozpaczy,
Choć taki mściwy – a nie w zemsty imię.

Mógłby ten wiersz zaczynać się dziś od wersu „Kiedy prawdziwie Rusini powstaną...”, albo też - Białorusini... Profetyczny jego wydźwięk, jak też wymowa deklaracji Karola Libelta są dziś dla nas niewątpliwe.

Z tez Libeltowego Projektu przyjętych w Manifeście zaś, na równie baczną naszą uwagę zasługuje ta, odnosząca się do własności w ustroju społecznym Słowian, własności pierwotnie gminnej – „załączku najrozleglejszych podstaw życia ludowego, przedstawicielstwa ludowego, uzbrojenia ludu”. Chodziło mu oczywiście o metaforyczne „uzbrojenie” w prawo przede wszystkie do ziemi życiodajnej i kulturodajnej. Rozwinął je w trzy lata wcześniejszym swoim dziele *Kwestia żywotna filozofii*. O samowładztwie rozumu. Część krytyczna, w którym generalnie odciął się od „filozofii negatywnej” swego mistrza Hegla, jako że doszedł do wniosku, iż skupiała się ona na analizie pustych pojęć, a abstrahowała od konkretów. Ziemia ma być jednym z nich.

Kiedy zachodnia Europa przyjęła za zasadę nieograniczone panowanie człowieka nad własnością i despotyzm nad naturą – przechowało się w ludach słowiańskich, wedle podań Wuka Stefanowicza [Karadżicza] wyobrażenie posiadania ziemi jako lenności od Boga i religijnego przymierza pomiędzy człowiekiem a naturą. [...] Do teorii na materializmie opartych, słowiańskie pojęcia przydać muszą duchowy pierwiastek i zmienić zupełnie zasady ekonomii politycznej.

Tego ostatniego aspektu Libeltowej tezy rozwijał nie będę, chociaż byłby wart aktualizującej analizy; skupię się na swoim aspekcie badawczym - historycznoliterackim odniesieniu autora do serbskiego pisarza i etnografa, znanego z wieloletniego gromadzenia i wnikliwego opracowywania podań i poezji swego ludu (w 1833 opublikował ich pokaźny zbiór). W nim to znalazł Libelt uzasadnienie przedmiotowej tezy, która zyskała uznanie także innych słowianofilów. Pośrednio zaś wyraziła również tezę odrzuconą przez nich – o pozornej im bliskości panslawizmu rosyjskiego, obcego przecież „przymierzu pomiędzy człowiekiem

a naturą”. Dziś widzimy znów z całą dosłownością, że ideologia tego ostatniego zasadza się na zdobyciu ziemi, spaleniu jej, a na pogorzelisku zbudowaniu rosyjskiego symbolu panowania – jakiegoś „pałacu kultury i nauki” (poprzednio - soboru państwowej religii zdobywcy). Z tej kuszącej aktualizacji tylko motyw ziemi będzie dalej rozwijany w literackim aspekcie przywołanego przymierza.

Vuk Karadžić, zbierając pieśni swego ludu w ich ustnej postaci i opracowując je tak pod względem językowym, jak etnograficznym, stał się protoplastą słowiańskiej etnopoetyki i to Libelt w tej roli go odkrył. Mówiąc achronologicznie słowami współczesnego nam literaturoznawcy, odkrył, „że poezja ustna jest księgą tradycji, w której społeczeństwo umieszcza wszystko, co uznaje za warunek zachowania ciągłości kulturowej”. Właśnie od badań nad oralną literaturą południowosłowiańską wiek później ta dyscyplina weźmie początek. I zagarnie odkrywczą refleksję Libelta nad kulturowym znaczeniem rytuałów uprawy ziemi, świętowania zbioru jej plonów, obyczajów wyprowadzonych z tego obrządku natury, opiewania jej naturalnego najpierw piękna, co ów filozof znajdował wcześniej w nurcie ukraińskim poezji polskiej – na przykład w Dumkach (1823) czy Rusalkach (1829) romantyka Bohdana Zaleskiego; skądinąd także tłumacza ludowych pieśni serbskich.

Zarówno ten poeta, jak sam Karol Libelt wzbudzili swego czasu zainteresowanie czołowego romantyka ukraińskiego, Tarasa Szewczenki. W ostatnim roku jego zesłania (1857) zetknął on się z książką Libelta *Estetyka* czyli umnictwo piękne, podarowaną mu przez polskiego zesłańca Seweryna Przewłockiego, co odnotować miał w swych Pamiętnikach. I czytam w kanonicznym dla tego z kolei romantyka Szewczenkowskim słowniku w dwóch tomach:

Na poglądy filozoficzne K. Libelta miał wpływ G. Hegel. Było to szczególnie widoczne w pracach Libelta dotyczących estetyki. Uznając obiektywizm sztuki, negował materialną podstawę jej pochodzenia i rozwoju. [...] Szewczenko negatywnie ocenił estetyczne poglądy Libelta, które przeczyły jego własnemu pojmowaniu sztuki. Poeta uważał, że piękna nie da się stworzyć bez materii, bez natury, bo ono jest w samej naturze. Krytykując koncepcję Libelta, Szewczenko stwierdził, że ide-

alizm ostatecznie izoluje człowieka od realnego świata, że odwracanie się „od wiecznej pięknej natury” czyni z artysty „potwora moralnego”.

Ależ przeciwnie! Karol Libelt właśnie „kontestował tendencje racjonalistyczne i idealistyczne, znajdujące apogeum w myśli Hegla [...] Wzorem F. W. J. Schellinga atakował jednostronność rozwiązań Hegla jako przejaw ‘filozofii negatywnej’, skupionej na analizie ‘pustych pojęć’, abstrahującej od specyfiki konkretnego”. Najpierw właśnie w estetyce wyzwolił się Libelt spod wpływu mistrza. Pisał przecież w dziele, na które powoływał się Taras Szewczenko:

Zadaniem sztuki, które ma dopiero w przyszłości spełnić, jest: stać się sztuką żywota; przejść w życie samo i upięknąć, zidealizować to życie. [...] Formą żywotną jest natura. [...] Treścią żywotną jest wszelka duchowość, a zatem i umysł nasz. [...] Nareszcie formą i treścią żywotną w połączeniu jest żywot społeczny narodów i ludzkości. [...] Sztuka nie daje ideałów, bo te są w Bogu samym, ale je tylko przedstawia, to jest, daje formy pochodne na formy pierwotne. Ideały są w duchu, tak jak siły w naturze; jedno i drugie nieprzedstawialne, ale że są nieustannie działającymi, więc objawy tego działania są różnymi ich odmianami. Jak w naturze rozwijają się siły, tak w ludzkości ideały.

Nieprzystawalność zacytowanej słownikowej oceny do bezpośredniej wypowiedzi ocenianego filozofa podkreśla jeszcze miarodajne, także dla historiografii ukraińskiej, umiejscowienie przez Mariana Zdziechowskiego Tarasa Szewczenki na szczytach przedstawicieli mesjanizmu ukraińskiego. Polski pionier literaturoznawstwa porównawczego dostrzegając „widoczną religijność [która] od objęć rozpaczliwie chroniła Szewczenkę podobnie jak Kraszińskiego [w powiązaniu] z wiarą w uzdrawiające i uszlachetniające działanie poezji”. I tak umacniała profetyzm ukraińskiego poety, czyniąc go *ex definitione* idealistą.

Chyba tylko czas wydania cytowanego słownika tłumaczy ideologiczny trybut, przez jego autorów płacony materialistycznej ideologii, w którą po „słusznej” stronie wpisać musieli wówczas Szewczenkę. Dziś już także ukraiński historyk nie musi ukrywać, iż „dla Szewczenki carowie rosyjscy to tyrani, którzy odebrali Ukrainie wolność [a] jego poezja zdecydowanie odrzucała konformistyczny model ‘małorosyjskości’, który opierał się na idei nierozdzielności Małej i Wielkiej Rusi”.

Doszedłszy tak okrężną drogą do wspólnego Karolowi Libeltowi i Tarasowi Szewczenko idealizmu estetycznego i mesjanistycznej z gruntu teleologii oraz odrzucania przez nich panslawizmu na rzecz słowianofilstwa ludów dążących do wolności - moglibyśmy hipotetycznie zakorzenić nie tylko ich samych (filozofa i poetę) ale także wspólnoty, które reprezentują, w zapowiedzianym profetycznym projekcie Libeltowym. Pisał wszak i Szewczenko – w przedmowie do swoich Hajdamaków – o „pomyślności dla ziemi słowiańskiej od morza do morza”. Zasięg adresatów projektu Libeltowego wówczas i dzisiaj jest inny i trzeba na to wziąć poprawkę, lecz intencja pozostała podobna, bowiem okoliczność polityczna w postaci zagrożenia rosyjskiego chociaż już drugi raz się spełniła, cofnęła i znów powróciła - obecnie nawet się wzmoęła.

Dziewięć założeń wielkiego projektu manifestu do narodów słowiańskich zamyka tenże. Przytoczmy je in extenso (powtarzając z konieczności zacytowane już wcześniej fragmenty) wraz z jednozdaniową preambułą:

Nie przesądzając przyszłego rozwoju, Słowianie zgromadzeni na powszechnym kongresie słowiańskim, czerpiąc naukę z historii i z rozwoju społecznego ludów słowiańskich uzgodnili i wyrazili następująco swe poglądy:

że cała 80-milionowa Słowiańszczyzna powinna dostrzec w sobie i ująć siebie jako wielki, zwarty szczerp ludów, przeznaczony do tego, by stał się trzecią rodziną ludów w Europie;

że poszczególne narodowości słowiańskie, które zdobyły wolność, muszą się zjednoczyć w federację, czyli w sfederowane państwo związkowe, nie przesądzając z góry możliwości związku państwowego z ludami niesłowiańskimi.

Ponieważ federacyjna rodzina ludów nie jest możliwa bez tego, by się lud pojął jako indywiduum, które jednak samo się określa i działa zgodnie z tkwiącą w nim świadomością narodową, przeto suwerenność narodowa jest podstawową zasadą wszelkiej federacji słowiańskiej.

Idee równości i braterstwa zakorzenione są od niepamiętnych czasów w ludach słowiańskich, dlatego ludy te przyjmują za zasadę: Wszelka jednostka obywatelska jest nie tylko wolna jako człowiek, ale jest też wolna w swym charakterze narodowym i dlatego przysługują jej wszelkie praw polityczne, obywatelskie i humanitarne. Zatem:

żadnej supremacji jednej narodowości nad drugą i żadnego upośledzenia jakiegokolwiek mniejszości narodowej. Tak jak zasada równości ludzi wymaga ofiary z wszystkich przywilejów, tak też każdy lud słowiański, hołdując zasadzie równouprawnienia narodowego, wspaniałej idei Słowiańszczyzny sfederowanej, musi złożyć w ofierze przywilej wszelkiej hegemonii.

Pierwotne stosunki socjalne Słowian bazowały na ustroju gminnym, który przenikał nawet prawa własności, albowiem istniała tylko własność gminna. Tkwi w tym załóżek najrozleglejszych podstaw życia ludowego, przedstawicielstwa ludowego, uzbrojenia ludu.

Nigdy Słowianie nie byli żadni podbojów, nigdy nie tęsknili do wywalczenia supremacji nad ludem słowiańskim. Wystarczająco potężni swą liczbą, rozsiani po trzech częściach świata, zajmując cały wschód Europy po wybrzeża mórz Bałtyckiego, Adriatyckiego i Czarnego, nie znajdują się nigdy w położeniu takim, by odeszli od zasady historycznej i zatęsknili za podbojami. Jeśli są w ogóle widoki na ścisły europejski system handlowy i na trwałą pokój, w takim razie granice i rozmiary terytoriów nie mają w ogóle żadnego znaczenia.

Ale jeśli Słowianie mocno zdecydowani są respektować samodzielność narodów nawet w wynarodowionych, niegdyś słowiańskich dziedzinach, to tym bardziej zdecydowani są bronić, przy zachowaniu praw obcych narodowości, tych dziedzin słowiańskich, gdzie systemowi wynarodowienia nie udało się dotąd Słowian w mniejszość przekształcić.

Przedparlament słowiański jest poprzednikiem przyszłej federacji słowiańskiej, która zawiązana zostanie przez wyzwolone narodowości słowiańskie, przez organy ich przedstawicielstw ludowych, najpierw w postaci sojuszu sfederowanych Słowian w celu obrony i odporu, potem jednak także w postaci solidarności interesów całej Słowiańszczyzny, którą reprezentować powinno najpierw literackie zjednoczenie sił duchowych.

Można było wówczas spierać się (i czyniono to w Pradze jako żywo) z niektórymi sformułowaniami projektu, jak na przykład z passusem o zbyteczności granic; do dziś brzmi on kontrowersyjnie. Można było jako zgoła fantasmagoryczną traktować federacyjną konstrukcję Słowiańszczyzny. Rozmywająca i osłabiająca wymowę skodyfikowanego

finału Manifestu, literacka, a więc wynosząca go w rejony fantazji, kłama-
 ra była jednakże wykoncypowanym cynicznie przez autora wybiegiem:
 literackich, więc nierealnych postulatów umownie tylko politycznych,
 nie mogły osiągnąć żadne sankcje realnie zagrożonych interesów eu-
 ropejskich potęg. Przedsięwzięcie takowych narażałoby przecież na za-
 rzut walki z wiatrakami. A który z cesarzy czy carów chciałby zasłużyć
 na przydomek współczesnego don Kichota? Zauważony, owszem, lecz
 przemilczany, projekt Libeltowy przetrwał tylko w historii literatury
 czy szerzej historiozofii, mającej z tą pierwszą wiele wspólnego. Odku-
 rzony po 175 latach, czy nadal pozostanie tylko zabytkiem europejskie-
 go piśmiennictwa, środkowoeuropejskiej baśni politycznej?

LITERATURA

1. Czapliński, P., *Kalendarium badań nad twórczością ustną*, w: *Literatura ustna*, wybór tekstów, wstęp i bibliografia P. Czapliński, Wydawnictwo „słowo/obraz/ terytoria”, Gdańsk 2010.
2. Hrycak, J., *Historia Ukrainy 1772-1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, przeł. K. Kotyńska, Lublin 2000.
3. Janeczek, S., Libelt Karol Fryderyk, hasło w: *Encyklopedia filozofii polskiej*, t. 1, Lublin 2011.
4. Libelt, K., *Estetyka czyli umnictwo piękne. Część ogólna*, w: *Filozofia i myśl społeczna w latach 1831-1864*, oprac. A. Walicki i inni, PWN, Warszawa 1977.
5. Libelt, K., *Projekt manifestu do narodów słowiańskich*, w: *Filozofia i myśl społeczna w latach 1831-1864*, wybrał, wstępem i przypisami opatrzył A. Walicki i inni, PWN, Warszawa 1977.
6. Libelt, K., *Samowładztwo rozumu i objawy filozofii słowiańskiej*, opracował i wstępem opatrzył A. Walicki, PWN, Warszawa 1967, Biblioteka Klasyków Filozofii.
7. Słowacki, J., *Kiedy prawdziwie Polacy powstaną...*, *Dzieła T.I: Liryki i inne wiersze*, opracował oraz wstęp napisał J. Krzyżanowski, Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Wrocław 1959
8. *Szewczenkiwskij słownik w dwóch tomach*, widp. red. Ewgen Kyriliuk, t. 1, Kyjiw 1976.
9. *Zdziechowski, M., Mesyaniści i słowianofile. Szkice z psychologii narodów słowiańskich*, Kraków 1888.

UDC 821.162.1

Piechota D.

ORCID: 0000-0002-7943-384X

ŚWIAT MĘŻCZYŹN W PROZIE MICHAŁA BAŁUCKIEGO

Streszczenie. Artykuł poświęcony jest wizerunkom mężczyzn w prozie Michała Bałuckiego. W dziewiętnastowiecznej tradycji kobietom i mężczyznom przypisywano określone role społeczne, silnie zakorzenione w uwarunkowaniach historycznych, biologicznych i religijnych. Role męskie były konstruowane w opozycji do ról kobiecych, dla których zarezerwowano przestrzeń domu, kościoła i rodziny. W prozie Bałuckiego mężczyźni byli postrzegani głównie jako żywciele rodziny, ludzie kreatywni, pewni siebie, którzy nie powinni okazywać słabości. W kilku utworach pisarz przełamuje ten stereotyp. Co ciekawe, bohaterowie odczuwają presję upływu czasu, zmagają się z widocznymi oznakami starości. Trzymanie się konwencji i reguł charakterystycznych dla drobnomieszczaństwa w prozie Bałuckiego okazuje się skrajnie iluzoryczne, gdyż ten model kultury zamyka się w tym, co znane i powtarzalne, nie inspiruje do indywidualnych poszukiwań i staje się źródłem licznych lęków i obsesji postaci niepasujących do tradycyjnego wzorca normatywnego.

Słowa kluczowe: mężczyźni, mieszczenie, role społeczne, pozytywizm, Michał Bałucki.

Informacje o autorze. Dariusz Piechota, doktor, literaturoznawca, asystent na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu w Białymstoku, członek Laboratorium Animal Studies – Trzecia Kultura.

E-mail: dariusz.piechota@uwb.edu.pl

Пехота Д.

СВІТ ЧОЛОВІКІВ У ПРОЗІ МІХАЛА БАЛУЦЬКОГО

Анотація. Статтю присвячено образам чоловіків у прозі Міхала Балуцького. У традиції XIX століття жінкам і чоловікам призначалися особливі соціальні ролі, сформовані в історичних, біологічних і релігійних

умовах. Чоловічі ролі були сконструйовані на протизвагу жіночим ролям, для яких був зарезервований простір дому, церкви та родини. У прозі Балуцького чоловіки сприймалися переважно як годувальники, люди творчі, впевнені в собі, які не повинні виявляти слабкості. У кількох творах письменник ламає цей стереотип. Цікаво, що герої відчувають тиск плину часу, борються з видимими ознаками старості. Зацикленість на умовах і правилах, характерних для міщанства, у прозі Балуцького виявляється вкрай ілюзорною, оскільки ця культурна модель замикається у відомому й повторюваному, не надихає на індивідуальні пошуки й стає джерелом численних страхів і одержимості героїв, які не вписуються в традиційну нормативну схему.

Ключові слова: чоловіки, міщанство, соціальні ролі, позитивізм, Міхал Балуцький.

Інформація про автора. Даріуш Пехота, доктор філософії, літературознавець, асистент філологічного факультету Університету в Білостоці, співробітник Лабораторії досліджень тварин – Третя культура.

E-mail: dariusz.piechota@uwb.edu.pl

Piechota D.

THE WORLD OF MEN IN THE PROSE OF MICHAŁ BAŁUCKI

Abstract. *This article is devoted to the images of men in Michał Bałucki's prose. In the nineteenth-century tradition, women and men were assigned specific social roles strongly rooted in historical, biological and religious conditions. Male roles were constructed in opposition to female roles, for which the space of home, church and family was reserved. In Bałucki's prose, men were mainly perceived as breadwinners, creative, self-confident people who should not show weakness. In several works, the writer breaks this stereotype. Interestingly, the characters feel the pressure of the passage of time, they struggle with the visible signs of old age. The clinging to the conventions and rules characteristic of the petty bourgeoisie in Bałucki's prose turns out to be extremely illusory, because this model of culture is closed in what is known and repetitive, it does not inspire individual searches and becomes a source of numerous fears and obsessions of the characters who do not fit into the traditional normative pattern.*

Keywords: *men, bourgeoisie, positivism, social roles, Michał Bałucki*

Information about author. *Dariusz Piechota, doctor, literary scholar, assistant at the Faculty of Philology of the University of Białystok, member of the Laboratory of Animal Studies – Third Culture.*

E-mail: *dariusz.piechota@uwb.edu.pl*

Nowoczesny ideał męskości w kulturze Zachodu wykształcił się w drugiej połowie osiemnastego wieku, a głównymi wyróżnikami maskulinizmu stały się: siła woli, honor oraz odwaga¹. Zgodnie z dominującą tradycją patriarchalną kobietom oraz mężczyznom przypisano określone role społeczne silnie zakorzenione w uwarunkowaniach historycznych, biologicznych, religijnych. Role męskie konstruowane były w opozycji do ról kobiecych, dla których zarezerwowana była przestrzeń domu, kościoła, rodziny. Świat mężczyzn utożsamiano z szeroko rozumianą władzą, przypisywano im też określone funkcje społeczne. Nie dziwi zatem fakt, że w prozie Bałuckiego pełnią oni funkcje kierownicze, zarządzają fabrykami (*Z obozu do obozu*), mają prestiżowe zawody taki jak lekarz (*Za winy niepopelnione*, *Żydówka*) czy naukowiec (*Za winy niepopelnione*). Wielokrotnie wykorzystują uprzywilejowaną pozycję społeczną w celu uzyskania korzyści majątkowych. Wspomnijmy choćby księdza z powieści *250.000*, który zmusza Marka Tarchałę, aby za wygrane pieniądze kupił proboszczowi ziemię po zmarłym grabarzu. Perswazją posługuje się także ksiądz Gabryel (*Z obozu do obozu*), nawołujący wiernych do krucjaty religijnej przeciwko innowiercom. Prestiżowy zawód w prozie Bałuckiego jest równoznaczny z byciem autorytetem moralnym będącym poza krytyką społeczną. Aptekarz z utworu *Za winy niepopelnione* w prowincjonalnym miasteczku: „Był wyrocznią i powagą w rzeczach naukowych, w dysputach i nikt nie ośmielił się wobec niego występować ze zdaniem przeciwnym, choćby nie był przekonany o słuszności poglądów jego”².

1 Por. M. Szczepaniak, *Męskość w opresji? Dylematy męskości w kulturze Zachodu*, [w:] *Gender: Wizerunki kobiet i mężczyzn w kulturze*, pod red. E. Durys i E. Ostrowskiej, Kraków 2005, s. 31

2 M. Bałucki, *Za winy niepopelnione. Powieść*, Lwów 1879, s. 15.

W nowelistyce Bałuckiego możemy wyróżnić dwa główne typy męskich ról społecznych. Pierwszy związany jest z kultywowaniem wzorców wykreowanych przez tradycję patriarchalną, drugi zaś reprezentują bohaterowie, którzy przełamują utarte stereotypy na temat męskości. Te dwa antagonistyczne wizerunki wiążą się także z transformacjami kulturowych wzorców związanych z płcią, szczególnie eksponowanych w literaturze wiktoriańskiej. Ewa Paczoska, zestawiając bohaterów *Lalki* z utworami Charlesa Dickensa oraz Thomasa Hardy'ego, tak charakteryzuje miłosne rozterki mężczyzn u schyłku XIX wieku: „chwieją się fundamenty kultury patriarchalnej, a męskość, utożsamiana dotąd z mobilnością, przebojowością i intelektualnym panowaniem nad światem, traci jako model swoją jednorodność (a może i stosowalność)”¹.

Męskie role społeczne ściśle związane były z wykonywaniem prestiżowego zawodu, gromadzeniem dóbr, służbą państwu, zaangażowaniem politycznym, a jednocześnie sprawdzaniu się w sferze prywatno-rodzinnej (kochanek, narzeczony, mąż, ojciec, głowa rodziny)². Ideały te są bliskie protagoniście noweli *Mąż-spekulant*. Dla Maurycego najważniejszą wartością w życiu jest gromadzenie majątku. Jego codzienna egzystencja koncentruje się wokół giełdy oraz handlu. Światopogląd Maurycego wpływa również na traktowanie małżeństwa jako spółki: „z nieograniczoną poręką, jako regułę trzech, w której z trzech niewiadomych, tj. męża, żony i ich majątku wspólnego – otrzymuje się czwartą niewiadomą, tj. dzieci i fortunę”³. Protagonista od najmłodszych lat postrzega świat w kategoriach materialistycznych. Ekonomiczne małżeństwo to typowy produkt kultury konsumpcyjnej. Niestety taki układ nie pozwala na realizację własnych potrzeb oraz pragnień, a w konsekwencji sprawia, że małżeństwo staje się represyjną instytucją społeczną, po-

1 E. Paczoska, *Idea czystości i piekło mężczyzn w literaturze drugiej połowy XIX wieku*, [w:] *Kobieta i rewolucja obyczajowa. Społeczno-kulturowe aspekty seksualności. Wiek XIX i XX*, t. VII, pod red. A. Żarnowskiej i A. Schwarza, Warszawa 2006, s. 56.

2 Por. M. Szczepaniak, *op. cit.*, s. 29.

3 M. Bałucki, *Mąż – spekulant*, [w:] Idem, *Pisma wybrane. Tom IX. Nowele i humoreski*, Kraków 1956, s. 311.

zbawiającą jednostkę indywidualności. Dla protagonisty Bałuckiego o wartości człowieka świadczy nie jego umysł, osobowość, czy zdobyte doświadczenie, lecz stan majątkowy. Przyjęta przez bohatera maska-karierowicza to głównie rola, którą odgrywa w przestrzeni publicznej:

Na ulicy kłaniał się najgłębiej ludziom najbogatszym i najwięcej wpływowym, na balach rozpoczynał taniec z córkami najbogatszych bankierów, rozmawiał tylko z mamami posażnych panien. Nie zbliżał się do żadnej panny, dopóki nie był pewny, na ile szacować można i stosownie do wartości czynił usiłowanie pozyskiwania jej względów¹.

Bogactwo dla mężczyzny równoznaczne było z dominacją w przyszłym związku, w którym to kobieta pełniła funkcję podrzędną. W małżeństwie przypominała bezwolną istotę manipulowaną przez męża. Co ciekawe, Bałucki zwraca uwagę na relacje między małżonkami opierające się na kultywowaniu określonych wzorców zachowań charakterystycznych dla drobnomieszczaństwa. Członkowie rodziny spotykają się głównie podczas wspólnych posiłków, podczas których nie rozmawiają, lecz milczą:

Głowa jego ciągle była czymś zajęta, interesa pochłaniały go całego, nie miał czasu mówić, jeść, spać, kochać żony, rozmawiać z nią, a cały jego umysł wyteżony był w jednym kierunku: na robienie majątku – to był cel jego życia, jego przyjemność jedyna².

Maurycy, podobnie jak bohaterowie powieści wiktoriańskiej, prowadzi podwójne życie (w przestrzeni publicznej oraz rodzinnej). Role te różnią się diametralnie. Bohater uczestniczy w balach, przyjęciach, w trakcie których eksponuje wystawny styl życia. Ubrany w najmodniejszy garnitur podkreśla swój wysoki status materialny. W przestrzeni publicznej Maurycy jest wspaniałomyślny, hojny, pełen empatii, co wiąże się również z koniecznością ciągłego udowadniania bycia dżentelmenem. Z kolei w domu bohater okazuje się skąpcem. Mężczyzna uosabia nie tylko przywary takie jak skąpstwo, hipokryzja, ale również przewagę nad

1 *Ibidem*, s. 313.

2 *Ibidem*, s. 315.

pozostałymi członkami rodziny. Życie rodzinne dla bohatera Bałuckiego to wyłącznie obowiązkowy element wpisany w codzienną egzystencję. Dzięki uzyskaniu szacunku społecznego oraz prestiżu Maurycy korzysta z profitów wynikających z patriarchy. Odwołując się do dynamicznej koncepcji męskości, sformułowanej przez Roberta W. Connella, możemy powiedzieć, że bohater opowiadania reprezentuje męskość, realizującą się „przez cały system mechanizmów ustawodawczych, prawnych, politycznych [...] bazuje [ona – D.P.] na męskim autorytecie, zakładając wysoki stopień akceptacji ze strony samych podporządkowanych”¹. Jako głowa rodziny tyranizuje żonę oraz dzieci w przestrzeni domu, zapewniając mu barierę ochronną wobec świata zewnętrznego.

W związku z tym, że mężczyznom wyznaczono role zarówno w przestrzeni społecznej, jak i prywatnej pojawił się nowy dylemat między wypełnieniem mitycznych norm męskości i zatraceniem indywidualności, a podążaniem za własnymi potrzebami i utratą męskości w oczach społeczeństwa². Źródłem odwiecznej opresji stają się abstrakcyjne pojęcia męskiego honoru, strach przed tchórzostwem, konieczność udowodnienia odwagi oraz siły. Podstawową rolą społeczną mężczyzn było wytwarzanie dóbr, obrona ojczyzny, kobiet oraz dzieci. W związku z sytuacją polityczną (liczne wojny, powstania) mężczyzna musiał być wojownikiem, służącym w armii, w której kształtowano charakter młodych żołnierzy. Walka oraz praca to podstawowe zadania przypisywane mężczyznom w dziewiętnastym wieku.

Jedną z kluczowych ról społecznych przypadających mężczyźnie była funkcja ojca. W XVIII wieku pełnił on rolę moralnego wychowawcy. Jego funkcja uległa głębokim zmianom w XIX wieku. W związku z sytuacją polityczną (wybuch powstania) oraz gospodarczą (rozwój kapitalizmu) dziewiętnastowieczny ojciec został zmuszony do opuszczenia domu³. Jego praca przeniosła się z domu do fabryki, co z kolei spowodowało, że dzieci dorastały bez męskiego wzorca. To właśnie w

1 Por. M. Szczepaniak, *op. cit.*, s. 27-28.

2 *Ibidem*, s. 29.

3 Por. S. Cieniuch, *Kryzys męskości jako zmiana tradycyjnego paradygmatu*, [w:] *Męskość w kulturze współczesnej*, pod red. A. Radomskiego i B. Truchlińskiej, Lublin 2008, s. 72.

XIX wieku nastąpiła dekonstrukcja mitu męskości. Sylwia Cieniuch konstatuje, że „społeczeństwo po XIX wieku stało się <<społeczeństwem bez ojca>>, w sensie fizycznym i emocjonalnym”¹. Nieobecność ojca w rodzinie przyczyniła się także do rozdzielenia sfery publicznej (przeznaczonej dla mężczyzn) od sfery domowej (będącej domeną kobiet)². Wielokrotnie ojcowie tracili kontakt z dziećmi, nie mieli bezpośredniego wpływu na rodzinę oraz wychowanie dziecka. Świat domowy stał się światem bez mężczyzny. Problem ten zostaje zaakcentowany w powieści *Żony niewolników*. Rodzinę opuszcza Marcin uczestniczący w działalności konspiracyjnej, mającej na celu przygotowanie zrywu narodowego. Mężczyzna nie informuje żony o swoich planach, milczy na temat wieczornych spacerów do lasu. Podobnie zachowuje się stolarz z powieści *Odpuść nam, jako i my odpuszczamy*. W noc poprzedzającą zamieszki w mieście, mieszczanin prosi starszego sąsiada, żeby w razie jego śmierci zaopiekował się jego żoną oraz dzieckiem.

Interesujący wizerunek męża, który ulega transformacji, pojawia się w opowiadaniu *Chata za wsią*. Marcin Tabotek, stolarz mieszkający na peryferiach miasta ożeniony z młodą, wykształconą kobietą odczuwał wobec niej kompleks niższości:

Czuł instynktowo wyższość umysłową żony i to go robiło wobec niej nieśmiałym i zarazem gwałtownym. Gwałtownością zakrywał nieśmiałość. Łatwo mu przychodziło złać ją, ale trudno porozmawiać z nią spokojnie. Kiedy próżność jego oswoiła się już z honorem, jaki mu sprawiło pojęcie za żonę córki urzędnika, począł lekceważyć sobie ten honor, przedrwiwać nawet jej pochodzenie w sposób brutalny i wyrzucał jej głośno przy ludziach, że byłby się mógł lepiej ożenić z córką jakiego krupnika z Piasku, co miała w posagu dom [...] Czuł się skrępowany w towarzystwie żony, bał się prawie rozmowy z nią i na zimowe wieczory uciekał z domu do piwiarni³.

1 *Ibidem*.

2 Zob. M. Dąbrowska, *Obraz mężczyzny w polskim dyskursie politycznym*, [w:] *Męskość w kulturze współczesnej*, pod red. A. Radomskiego i B. Truchlińskiej, Lublin 2008, s. 112.

3 M. Bałucki, *Chata za wsią*, [w:] Idem, *Pisma wybrane. Tom VIII. Typy i obrazki krakowskie*, Kraków 1956, s. 153.

Bohater jednak nie potrafi czytać oraz kontrolować swoich agresywnych zachowań. Za wszelką cenę próbuje zdegradować pozycję kobiety w przestrzeni prywatnej i społecznej. Wielokrotnie w trakcie spotkań w knajpie podkreśla, że wolałby mieć niewykształconą żonę, ale bogatą. Postępowanie Tabotka wynika głównie z kompleksów oraz strachu przed utratą męskości.

W *Chacie za wsią* ważną rolę odgrywa przestrzeń piwiarni, będącej miejscem integracji przedstawicieli jednej płci. To właśnie tutaj mężczyźni rozmawiają o własnych problemach dotyczących między innymi relacji z kobietami. Z jednej strony knajpa umacnia męską solidarność, z drugiej przyczynia się do rozpadu naturalnych więzi poprzez zacieranie granic między tym, co prywatne a państwowe. Formuła „życia w knajpie” – jak stwierdza Ewa Paczoska- „okazuje się znakiem destrukcji więzi społecznej, bo przyjaźnie i związki rodzinne ustępują w tej specjalnej przestrzeni różnym typom okazjonalnej zażyłości [...] Jest to więc sfera, gdzie rodzi się specyficzna intymność wystawiona na widok publiczny, gdzie spotykają się ludzie, którzy być może spotkać się ze sobą nie powinni, gdzie prowadzi się mniej lub bardziej dyskretną inwigilację klientów”¹. Częsty pobyt bohatera w karczmie potęguje negatywne emocje wobec żony; pod wpływem kolegów protagonista staje się agresywny, niebezpieczny dla Amelii. Ostatnim bastionem męskości, który nie został obalony w stereotypowym rozumieniu stolarza jest jego przewaga fizyczna nad kobietami.

Przełomowym wydarzeniem w życiu mężczyzny stała się choroba. Pobyt w domu – przestrzeni zarezerwowanej dla kobiet - potęguje w stolarzu wewnętrzny dyskomfort. Bohater tęskni za hulaszczym stylem życia. Jediną formą rozrywki okazuje się wspólna lektura *Chaty za wsią* Kraszewskiego:

Wstręt ten do książek wzbudziło w nim nieuctwo. Lewie umiał czytać i lekceważeniem maskował wstyd i upokorzenie, jakiego z tego powodu doświadczał [...] powieść ta obudziła w nim, a raczej odgrzebała gdzieś na samym dnie jego duszy leżące wspomnienia z lat dzieciennych

1 Por. E. Paczoska, *Ojcowie i dzieci: dojrzewanie w modelu „self- help”*, [w:] Eadem, *Dojrzewanie, dojrzałość, niedojrzałość. Od Bolesława Prusa do Olgi Tokarczuk*, Warszawa 2004, s. 20.

przysypane innymi. I on pochodził ze wsi, mieszkał w jakiejś mizernej chacie, z której uciekł w świat, gdy macocha dogryzać mu poczęła, a co więcej, że w żyłach jego była przymieszka krwi cygańskiej bandzie, zanim poszła za jego ojca¹.

Chata za wsią Kraszewskiego staje się impulsem do snucia wspomnień dotyczących domu rodzinnego oraz przyjaciół. Często sny stolarza dotyczyły dalszych losów bohaterów powieści. Co więcej, powieść wywołuje w protagoniście emocje, przypisywane głównie kobietom: „często nawet wilgocią zachodziły mu oczy nad losem sieroty. Ocierał je, co prędzej ukradkiem przed żoną wstydząc się swojej słabości”².

Stolarz przełamuje popularny stereotyp, wedle którego mężczyznom nie wypada płakać. Zgodnie z tradycją mężczyźni zachęceni są do rozwijania asertywnego wizerunku „ja”, często za cenę tłumienia emocji. Emocjonalny odbiór powieści Kraszewskiego wywołuje u Tabotka uczucie wstydu z powodu niemęskiego zachowania. Bałucki podkreśla, że literatura może mieć wymiar terapeutyczny. Co więcej, potrafi odmienić życie bohatera, uwrażliwiając go na cierpienie innych. Protagonista rezygnuje z wizyt w piwiarni. Zamiast formuły „życia w knajpie” wybiera życie w domu. Mężczyzna odkrywa, że idealne małżeństwo powinno być oparte na ideałach równości, harmonii oraz tolerancji. Wspólne życie wymaga poświęceń zarówno ze strony mężczyzny, jak i kobiety. Bohater odnosi sukces w życiu osobistym:

Pod dobroczynnym wpływem kobiety cichej, łagodnej, stolarz sam nie wiedząc, jak i kiedy, wyszlachetniał w obejściu, odzwyczaił się powoli od rubasznych wyrazów i przekleństw. Inni majstrowie śmiali się z niego z początku, nazywali go jaśnie wielmożnym stolarzem, ale on z pobłażliwym uśmiechem przyjmował ich docinki i nie myślał zmieniać trybu życia. Pilnował teraz więcej roboty, a że był zdolnym robotnikiem, więc zamówień miał do syta³.

1 M. Bałucki, *Chata za wsią...*, s. 156-157.

2 *Ibidem*, s. 159.

3 *Ibidem*, s. 162.

Interesujący wizerunek ojca odnajdujemy również w noweli *Letkiewicz*. Protagonista to typ hedonisty, który od najmłodszych lat był wychowywany przez matkę oraz najbliższą rodzinę w kulcie samouwielbienia. Problemy z nauką wynikały z narcystycznej natury chłopca, który nie potrafił zaakceptować faktu, że nie jest adorowany przez otoczenie. Brak konkretnego projektu, pomysłu na życie zmusza Edka do wstąpienia do wojska. Służba ojczyźnie staje się więc rodzajem rytuału inicjacyjnego, którego głównym celem jest oddzielenie mężczyzny od matki oraz świata kobiet¹. Zgodnie z obowiązującym stereotypem służba w wojsku to dowód prawdziwej męskości przejawiającej się w duchu rywalizacji oraz walki. Zdobyty przez niego zawód utożsamiany jest ze sferą działań publicznych, z tym co wzniosłe, doskonałe². W związku z trudną sytuacją finansową Letkiewicz poszukuje bogatej żony, która zapewni mu dobrobyt. Bałucki obala popularny stereotyp, zgodnie z którym to mężczyźnie przypada rola żywiciela rodziny³. Niestety po ślubie bohater powraca do hedonistycznego stylu życia; organizuje bale oraz przyjęcia dla najbliższych przyjaciół. Wielokrotnie w trakcie rozmowy z żoną Letkiewicz podkreśla, że ma „bestialską naturę”; przeciwstawia się nowoczesnemu ideałowi męskości. Niestety wystawny styl życia zmusza mieszczanina do sprzedania majątku oraz przeprowadzki do miasta. Wraz ze zmianą miejsca zamieszkania nastąpiła także zmiana w światopoglądzie Letkiewicza. Swój zachowaniem przypomina mitycznego, patriarchalnego ojca:

Trzeba go było widzieć w domu, jak nieraz, zasadziwszy żonę do fortepianu, sam z małymi córeczkami wyskakiwał po pokoju, płatał figle i broił jak mały dzieciak. Kto by go był widział wtedy, byłby przyśiągł, że to najszczęśliwszy człowiek, najlepszy mąż i ojciec⁴.

1 Por. M. Szczepaniak, *op. cit.*, s. 28.

2 Patrz: A. Winiarska, *Mężczyzna. Znaczy: Kto?*, [w:] *Męskość w kulturze współczesnej*, pod red. A. Radomskiego i B. Truchlińskiej, Lublin 2008, s. 26.

3 Warto pamiętać, iż w społeczeństwie industrialnym praca zarobkowa wśród kobiet była koniecznością. Według analizy przeprowadzonej wśród londyńczyków w 1889 roku, 30% mężczyzn nie było w stanie zapewnić rodzinie minimum niezbędnego do przżycia. Niejednokrotnie los rodziny zależał od kobiety, która zarządzała finansami domowymi. Zob. E. Kokoszycka, „Anioł w domu”, czyli o małżeństwie w wiktoriańskiej Anglii, [w:] *Kobieta i małżeństwo. Społeczno-kulturowe aspekty seksualności. Wiek XIX i XX, t. VIII*, pod red. A. Żarnowskiej i A. Szwarca, Warszawa 2012, s. 151.

4 M. Bałucki, *Letkiewicz*, [w:] Idem, *Pisma wybrane. Tom IX...*, *op. cit.*, s. 308.

U schyłku XIX wieku zaczęto dostrzegać minusy patriarchy jako wytworu kultury, męskie role społeczne przestały być monolitem. Obowiązujący w tradycji wzorzec nie dopuszczał, aby mężczyzna okazywał słabość, wrażliwość. Cechy te musiały zostać wyparte, ponieważ świadczyły o zniechęcałości i byłyby przedmiotem deprecjacji społecznej. Podążanie za patriarchalnym wzorcem, wypieranie własnych pragnień przyczyniło się do kryzysu męskości. W podobnej sytuacji znajduje się bohater *Męża od biedy* Fabian Ciepiszewski, profesor gimnazjalny, zaczynający karierę jako pedagog w pensjonacie, do którego uczęszczały dzieci z rodzin arystokratycznych. Fabian Ciepiszewski to człowiek stateczny, oszczędny, cierpliwy:

Był to wół roboczy, na którego można było zwalić wszystkie ciężary i kłopoty rodzinne, które pani Mizdrzykowskiej dokuczały, zbyteczne, a których pozbyć się miała wielką ochotę [...] Pracował gorliwie, jakby to był własny jego zakład; nie dosypiał w nocy, krzątał się, zabiegał, starał się o podniesienie zakładu pod względem finansowym i naukowym¹.

Mimo pozytywnych cech charakteru Fabian staje się „koźłem ofiarnym” żony. Bałucki pokazuje, że ofiarą przemocy domowej może być także mężczyzna. Protagonista poświęca całe życie pracy, aby utrzymać żonę oraz jej siostry. Przez najbliższą rodzinę jest niedoceniony i traktowany jak służący, który zanosi buty do szewca, kupuje bilety do teatru, odbiera przesyłki, wychodzi na spacer z psem szwagierki i oczywiście zarabia pieniądze.

Odrębną kategorię mężczyzn w prozie Bałuckiego stanowią osobowości narcystyczne, będące prototypem współczesnego zjawiska, jakim jest metroseksualizm. Protagonista *Donżuana powiatowego* to typ bohatera, który uwielbia być podziwiany przez otoczenie. Jego codzienna egzystencja koncentruje się wokół zabiegów upiększających i estetycznych. Eugeniusz Umizgalski postrzega życie jako nieustanną zabawę, w której najważniejszym elementem są romanse z przypadkowo poznanymi kobietami. Egzystencja tej postaci przypomina wyreżyserowaną grę, opartą na ustalonych regułach flirtu: „Romanse te były bardzo niewinnej natury – ograniczały się na spojrzeńcach, na sekretnych

1 M. Bałucki, *Mąż od biedy*, [w:] Idem, *Pisma wybrane. Tom IX...*, op. cit., s. 321 i 323.

uściśnieniach rączek przy grach towarzyskich, westchnieniach, czułych rozmowach¹.

Umizgalski eliminuje z życia ograniczenia wynikające z mieszczańskiej moralności, po to, aby uniknąć doświadczenia nudy, która według Goncourta jest karą za myślenie². Symbolem jego pragnienia staje się stacja kolejowa, którą często odwiedza, ponieważ tęskni za cywilizacją wielkomiejską. „Koleje bowiem – mówił – są to arterie, które ze stolicy roznoszą odżywcze soki po wszystkich zakątkach kraju”³. Przed każdą wizytą na stacji kolejowej bohater poświęca kilka godzin udoskonaleniu własnego wyglądu. Bohater Bałuckiego zaprzecza popularnym stereotypom, zgodnie z którymi mężczyźni nie dbają o wygląd zewnętrzny. Umizgalski dzieli z kobietami obsesyjną troskę o wagę, kształt oraz wymiary ciała. To psychologiczne studium postaci pokazuje jej newrozę, coraz większe uwrażliwienie na wydarzenia i okresy przejściowe w życiu (między innymi niepokoje wieku średniego oraz towarzyszące mu zmiany wywierające wpływ na męskie poczucie wartości). Warto w tym miejscu przypomnieć, że w połowie XIX wieku w związku z wysoką pozycją społeczną dżentelmena, szczególną uwagę zwracano na tężyznę fizyczną oraz uprawianie sportów grupowych, co wiązało się z tak zwanym nowym ideałem męskości, dbającym o wygląd zewnętrzny⁴. W rozmowie z Eugeniuszem, Adam stwierdza, że kolega powinien ożenić się jak najszybciej ponieważ zaczyna się już starzeć „łysinka już zaczyna nad czołem robić spustoszenia”⁵.

Na uwagę czytelnika zasługuje także definicja małżeństwa stanowiąca niewątpliwie głos Bałuckiego w dyskursie z obowiązującymi stereotypami w świecie mieszczańskim. Adam, rozważając problem kawalerstwa, konstatuje, że „to podła rzecz, to polowanie na cudzą własność; jest to rodzaj pieczeniарstwa, którym brzydzić się będziesz, gdy cię stać będzie na kawałek własnej pieczeni”⁶. Porównanie żony do pieczeni utrwała

1 M. Bałucki, *Donżuan powiatowy*, [w:] Idem, *Pisma wybrane. Tom IX...*, *op.cit.*, s. 260.

2 E. i J. de Goncourt, *Dziennik. Pamiętniki z życia literackiego*, wybór i tł. J. Guze, Warszawa 1988, s. 115-116.

3 M. Bałucki, *Donżuan powiatowy...*, s. 261.

4 Zob. E. Kokoszycka, *op. cit.*, s. 145.

5 M. Bałucki, *Donżuan powiatowy...*, s. 267.

6 *Ibidem*, s. 266.

przekonanie o biologicznej dominacji płci męskiej. Według tej koncepcji mężczyzna staje się myśliwym, noszącym broń, mającą na celu wyeliminowanie rywali. Podczas rozmowy z Eugeniuszem Adam stwierdza, że kupił pistolet „dla asekuracji wierności żony”¹. W tradycji patriarchalnej zdrada to poważne przestępstwo, gdyż opinia „rogacza” podawała w wątpliwość męskość i naruszała pozycję pana we własnym domu.

Mimo że w prozie Bałuckiego mężczyźni postrzegani byli głównie jako żywiele rodziny, osoby kreatywne, pewne siebie, którym nie wypada okazywać słabości w kilku utworach przełamywane są utarte stereotypy na temat mękości. W tradycyjnym wzorcu nie podejmowano kwestii dotyczących uczuć, przeżyć, emocji bohaterów związanych z codzienną egzystencją. Kwestia ta pojawia się choćby w noweli *Chata za wsią*, w której literatura odgrywa terapeutyczną rolę i przyczynia się do wewnętrznej transformacji bohatera. Co ciekawe, protagoniści Bałuckiego odczuwają presję mijającego czasu, walczą z widocznymi oznakami starości, co było charakterystyczne głównie dla świata kobiet. Podobnie jak w komediach pisarz ośmiesza środowisko filistrów, w którym szczególnie krytykuje podwójną moralność, obłudę, interesowność, egoizm oraz traktowanie małżeństwa jako transakcji handlowej. Kurczone trzymanie się konwencji oraz reguł charakterystycznych dla drobnomieszczaństwa w prozie Bałuckiego okazuje się niezwykle złudne, gdyż ten model kultury zamyka się w tym, co znane i powtarzalne, nie inspiruje do indywidualnych poszukiwań i staje się źródłem licznych lęków oraz obsesji bohaterów, którzy nie wpisują się w tradycyjny wzorzec normatywny.

LITERATURA PODMIOTOWA

1. Bałucki M., *Chata za wsią*, [w:] idem, *Pisma wybrane. Tom VIII*, Kraków 1956.
2. Bałucki M., *Donżuan powiatowy*, [w:] idem, *Pisma wybrane. Tom IX*, Kraków 1956.
3. Bałucki M., *Letkiewicz*, [w:] idem, *Pisma wybrane. Tom IX*, Kraków 1956.

1 M. Bałucki, *Donżuan powiatowy...*, s. 266.

4. Bałucki M., *Mąż od biedy*, [w:] idem, *Pisma wybrane. Tom IX*, Kraków 1956.

5. Bałucki M., *Mąż – spekulant*, [w:] idem, *Pisma wybrane. Tom IX. Nowele i humoreski*, Kraków 1956.

6. Bałucki M., *Za winy niepopelnione. Powieść*, Lwów 1879.

LITERATURA PRZEDMIOTOWA

1. Cieniuch S., *Kryzys męskości jako zmiana tradycyjnego paradygmatu*, [w:] *Męskość w kulturze współczesnej*, pod red. A. Radomskiego i B. Truchlińskiej, Lublin 2008.

2. Dąbrowska M., *Obraz mężczyzny w polskim dyskursie politycznym*, [w:] *Męskość w kulturze współczesnej*, pod red. A. Radomskiego i B. Truchlińskiej, Lublin 2008.

3. Goncourt E. i J. de, *Dziennik. Pamiętniki z życia literackiego*, wybór i tł. J. Guze, Warszawa 1988

4. Kokoszycka E., „Anioł w domu”, czyli o małżeństwie w wiktoriańskiej Anglii, [w:] *Kobieta i małżeństwo. Społeczno-kulturowe aspekty seksualności. Wiek XIX i XX, t. VIII*, pod red. A. Żarnowskiej i A. Szwarcza, Warszawa 2012.

5. Paczoska E., *Idea czystości i piekło mężczyzn w literaturze drugiej połowy XIX wieku*, [w:] *Kobieta i rewolucja obyczajowa. Społeczno-kulturowe aspekty seksualności. Wiek XIX i XX, t. VII*, pod red. A. Żarnowskiej i A. Szwarcza, Warszawa 2006.

6. Paczoska E., *Ojcowie i dzieci: dojrzewanie w modelu „self-help”*, [w:] Eadem, *Dojrzewanie, dojrzałość, niedojrzałość. Od Bolesława Prusa do Olgi Tokarczuk*, Warszawa 2004.

7. Radomski A., Truchlińska B., *Wprowadzenie: opowieści o męskości we współczesnych społeczeństwach Zachodu*, [w:] *Męskość w kulturze współczesnej*, pod red. A. Radomskiego i B. Truchlińskiej, Lublin 2008.

8. Szczepaniak M., *Męskość w opresji? Dylematy męskości w kulturze Zachodu*, [w:] *Gender: Wizerunki kobiet i mężczyzn w kulturze*, pod red. E. Durys i E. Ostrowskiej, Kraków 2005.

9. Winiarska A., *Mężczyzna. Znaczy: Kto?*, [w:] *Męskość w kulturze współczesnej*, pod red. A. Radomskiego i B. Truchlińskiej, Lublin 2008.

УДК 94:929(477)»1800/1917»

Гирич І. Б.

ORCID 0000-0002-9999-5620

ВПЛИВ ПОЛЬСЬКОЇ СУСПІЛЬНОЇ ДУМКИ НА УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИХ ДІЯЧІВ (XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

***Анотація.** У статті розмірковуються концептуальні позитиви від впливу польського суспільства та його визвольних змагань XIX ст. на розвиток українського національно-визвольного руху на початках модерного часу історії. Об'єктивно, польський рух давав українській еліті більше перспективних ідей для наслідування, ніж російський лібералізм. Автор звертає увагу на наявність в українському русі діячів, що мали польське культурне і національне коріння. Більше того саме в середовищі польського суспільства з'явилися політики, які поставили руба питання культурно-політичної окремішності українців від росіян. Передусім йдеться про «хлопоманів» В. Антоновича, братів Рильських, К. Михальчука й О. Юркевича. Інтелектуали польської культури радикалізували протиросійську спрямованість діяльності Київської громади (В. Антонович та ін.). Вони творили соборницьку політику на об'єднання півдавстрійської і півросійської України, провадили у Галичині політику «Нової ери». Самостійницький рух кін. XIX – початку XX ст., лідери Революційної української партії, так само мав у своїх лавах нащадків польськокультурної шляхти (В. Липинський, О. Скоропис-Йолтуховський, Л. Юркевич тощо). Суспільно-політичний український консерватизм передреволюційної доби будувався на діяльності українців римо-католиків (В. Липинський, Л. Сідлецький, Б. Ярошевський, Ф. Вольська), які заманіфестували українськість нащадків правобережної шляхти в Україні.*

***Ключові слова:** національно-визвольний рух, польський вплив на українську суспільну думку, хлопомани, громадівський рух, український консерватизм.*

Інформація про автора: Гирич Ігор Борисович, доктор історичних наук, професор, завідувач відділом Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України.

Електронна адреса: igor_hyrych@ukr.net

Hyrych I.

THE INFLUENCE OF POLISH PUBLIC OPINION ON UKRAINIAN SOCIAL AND POLITICAL ACTIVITIES (XIX – EARLY XX CENTURY)

Abstract. *In the 19th century, Polish public opinion was in a situation similar to that of Ukraine. She tried to get rid of Russian state dictates and free herself from colonial dependence. The difference was that Polish culture, unlike Ukrainian culture, was marked by development, and society completely welcomed the ideas of the national liberation struggle. Polish society was not deprived of the imperialism of the «Historical Commonwealth» and wanted to use Ukrainians as building material for the creation of a supra-ethnic Polish state nation. What drove a wedge between Ukrainian and Polish national figures. At the same time, the Polish movement provided Ukrainians with rich material for a conceptual historiosophical understanding of the ideas of Ukrainian national liberation. Ukrainian figures of Polish origin fell less under the spell of federal theories, and were more independent in their approach to the independence of Ukraine. It is not by chance that the founder of national populism in the form of a hrodavi was a nobleman of Polish origin – Volodymyr Antonovych, and of Ukrainian modern conservatism – also a right-bank nobleman Vyacheslav Lypynskyi.*

The article discusses the conceptual positives from the influence of Polish society and its liberation struggles of the 19th century. on the development of the Ukrainian national liberation movement at the beginning of the modern era of history. Objectively, the Polish movement gave the Ukrainian elite more promising ideas to follow than Russian liberalism. The author draws attention to the presence of figures in the Ukrainian movement who had Polish cultural and national roots. Moreover, it was in the midst of Polish society that politicians appeared who raised the question of the cultural and political separation of Ukrainians from Russians. First of all, we are talking about the «hustlers» of V. Antonovych, the Rylskyi brothers, K. Mikhalchuk and O. Yurkevich. Intellectuals of Polish culture radicalized the

anti-Russian orientation of the activities of the Kyiv community (V. Antonovych and others). They created a council policy for the unification of the sub-Austrian and sub-Russian Ukraine, and pursued the policy of the «New Era» in Galicia. Independent horse movement. In the 19th and early 20th centuries, the leaders of the Revolutionary Ukrainian Party also had in their ranks descendants of the Polish cultural nobility (V. Lypynskyi, O. Skoropis-Yoltukhovskiy, L. Yurkevych, etc.). Socio-political Ukrainian conservatism of the pre-revolutionary era was built on the activities of Roman Catholic Ukrainians (V. Lypynskyi, L. Sidletskyi, B. Yaroshevskiy, F. Volska), who at the time manifested the Ukrainianness of the descendants of the right-bank gentry in Ukraine.

Key words: national liberation movement, Polish influence on Ukrainian public opinion, the khlopomans, communities' movement, Ukrainian conservatism.

Information about author: Ihor Hyrych, doctor of historical sciences, professor, head of the Department of the M. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies, National Academy of Sciences of Ukraine.

E-mail: ihor_hyrych@ukr.net

Hyrych I.

WPŁYW POLSKIEJ OPINII PUBLICZNEJ NA UKRAIŃSKIE DZIAŁANIA SPOŁECZNE I POLITYCZNE (XIX – POCZĄTEK XX WIEKU)

Abstrakt. W artykule omówiono konceptualne pozytywy wpływu polskiego społeczeństwa i jego walk wyzwoleniczych w XIX wieku. o rozwoju ukraińskiego ruchu narodowyzwolenczego na początku nowożytnej epoki historii. Obiektywnie rzecz biorąc, polski ruch dał ukraińskiej elicie bardziej obiecujące idee do naśladowania niż rosyjski liberalizm. Autorka zwraca uwagę na obecność w ruchu ukraińskim postaci mających polskie korzenie kulturowe i narodowe. Co więcej, to właśnie pośród polskiego społeczeństwa pojawili się politycy, którzy podnieśli kwestię kulturowego i politycznego oddzielenia Ukraińców od Rosjan. Przede wszystkim mówimy o „naciągaczach” W. Antonowicza, braci Rylskich, K. Michałczuka i O. Jurkiewicza. Intelktualiści kultury polskiej zradykalizowali antyrosyjską orientację działań środowiska kijowskiego (W. Antonowycz i inni). Tworzyli politykę rady na rzecz zjednoczenia podaustriackiej i podrosyjskiej

Ukrainy, aw Galicji prowadzili politykę „nowej ery”. Niezależny ruch konia. W XIX i na początku XX w. przywódcy Rewolucyjnej Partii Ukraińskiej mieli w swoich szeregach także potomków polskiej szlachty kulturalnej (W. Łypiński, O. Skoropys-Joltuchowski, L. Jurkiewicz i in.). Społeczno-polityczny konserwatyzm ukraiński epoki przedrewolucyjnej został zbudowany na działalności ukraińskich katolików (W. Łypiński, L. Sidlecki, B. Jaroszewski, F. Wolska), którzy manifestowali ukraińskość potomków prawobrzeżnej szlachty na Ukrainie.

Słowa kluczowe: *ruch narodowyzwolenczy, polski wpływ na ukraińską opinię publiczną, chłopomanie, ruch społeczny, ukraiński konserwatyzm.*

Nota o autorze: *Ihor Hyrycz, doktor nauk historycznych, profesor, kierownik wydziału Zakładu Archeografii Ukraińskiej i Studiów Źródłowych im. M. Hruszewskiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy.*

E-mail: ihor_hyrych@ukr.net

Політична історія в ділянці національних історіографій підкажує будь-якій нації ідею розмежування свого і чужого, думку вибудови історико-ментального кордону між собою і сусідньою культурою. В час боротьби за свій національний простір за здобуття державної окремішності така логіка мислення була виправданою і необхідною. Коли ж існування національно-державного простору стає доконаним фактом більш важливим стає вирішення культурологічно-цивілізаційних проблем.

Україна стала державою тридцять років тому. І на жаль більшість уваги її державних очільників і професійних політиків, а часто-густо й істориків звернуто на з'ясування за давненого польсько-українського політичного конфлікту, а не пошуком об'єднуючих чинників. Сьогодні ми більше заангажовані питаннями УПА-Армія Крайова, етнічними чистками, Волинською трагедією і відплатними акціями на Закерзонні, але поза увагою широкого загалу опиняються різноманітні культурно-мистецькі контакти протягом тисячолітньої історії українсько-польських взаємин. Приміром, праця українських малярських артілей на будовах польських королів, або внесок українських придворних художників Яна Собеського в опорядженні Вілянувського коро-

левського палацу. Ну дійсно існує стереотип сприйняття початку XVIII ст. як часу занепаду українського мистецтва та домінації польської художньої школи на західноукраїнських землях. А насправді серед митців переможця турків під Віднем знаходимо більше десятка митців-українців.

Ми часто стикаємося з випадками байдужого ставлення до мистецьких творів, що з'явилися на національних територіях працею будівничих і майстрів образотворчого мистецтва іншої національності. І характерно це не лише для української сторони, але й для ніби не потребуючих доводити свою культурну вищість представників польського суспільства. Згадаймо трагедії пацифікації межі 1930-х років, коли руйнувалися, як „не свої” православні і греко-католицькі храми Волині і Галичини, як після Другої світової війни вивозилися іконостаси з німецьких храмів Західної Польщі (Вроцлав/Бреслау, Гданськ/Данциг) до Музею Народового у Варшаві, як відбиралися українські храми в Перемишлі і Холмі для передачі польським католицьким парафіянам. Зрештою подібні речі відбувалися і в Україні по відношенню до теж „не своїх” польських костелів у Києві. Коли в Олександрівському костелі п'ятдесят років функціонував планетарій, а Миколаївський костел використовувався під архів і в цей період в ньому загинув чудовий орган.

Усіх цих культурних нищень вдалося б уникнути, коли б і українська і польська сторона трактувала церкви Холмщини і Лемківщини, як свій всепольський культурний спадок, а костели і орденські монастирі в Городенці, Бердичеві, Острозі, Бережанах і Підгайцях як всеукраїнське надбання. Зрештою, хіба такі визначні українці як В'ячеслав Липинський чи Михайло Тишкевич не були католиками? Хіба католик, етнічний поляк, не є сьогодні політичним українцем і навпаки парафіяни греко-католицького храму на вулиці Мьодовій у Варшаві, не є польськими громадянами?

Ми ще за старою звичкою, що тягнеться з часів визвольних змагань за посідання своєї національно-державної території ігноруємо могутню культурну українсько-польську співпрацю, що дозволяла розбудовувати й власну державність і піднімати куль-

туру на новий вищій щабель. Класиками польської літератури стали українці за походженням. Я. Кохановський, С. Оріховський, Р. Кльонович. Польські вірші писав і прихильник Семена Палія Данило Братковський, страчений за це польським міським трибуналом Луцька. Українська школа польського письменства – найяскравіша сторінка польської літератури першої половини ХІХ ст. Другий після А. Міцкевича класик польської літератури Юліуш Словацький назавжди обезсмертив волинське місто Кременець – волинські Атени, місце де діяв один з найкращих у польській історії навчальний заклад – Кременецький ліцей. Там народився і почав творити великий романтик польської поезії, прах якого нині перебуває на Вавелі. Позитивний образ козака – захисника вітчизни створили Богдан Залеський – польський Гоголь. Полум'яний і романтичний Міхал Чайковський намагався як Садик-паша відродити правобережну козаччину. Не були ті міфи відбиттям реального життя, але сприймати їх лише як спробу залучити українців для підтримки польського визвольного руху теж виглядають великим спрощенням і схематизацію багатогранного культурного процесу, що сам по собі мав безперечні позитиви.

Польськість прозирає до нас з усіх творів ніби суто українського мистецтва Правобережжя й Галичини. Візьмемо собор св. Юра або Успенський собор Почаївської лаври. Європейське бароко в них має виразні польські національні риси. А ратуша в Бучачі – чий це твір, польського чи українського генію. Сьогодні ми пишаємося наявністю в Україні Софійського й Олександрійського парків. А чи постали б вони без вкладених коштів родин Потоцьких і Браницьких. У спадок нам, українцям потрапила архітектурна перлина – Львів. У ньому ми милуємося Бернардинським монастирем, катедрою, Єзуїтським кляштором, Кармелітами і Домініканами. А це все теж праця польського мистецького осередку. А хіба польське мистецтво минулого не може зараз бути для нас питомою українською мистецькою спадщиною? Відкидаючи за етнічною ознакою твір мистецтва, ми тим самим збіднюємо себе, свідомо обмежуючи свої цивілізаційні обрії. Нашим завданням

сьогодні є максимальне засвоєння „чужого” досвіду на власній землі. Через таке ставлення ми лише збагатимо себе.

Польща XIX ст. значно важливіше значення мала для України, особливо для її ідейного та інтелектуального становлення, ніж відповідний тогочасний російський вплив. Йдеться не про кількісні показники – російськими інтелектуалами захоплювалися і слідувала їхнім настановам переважна більшість української інтелігенції. Йдеться ж передусім не про кількість, а про якість. Протиросійська наставленість польської еліти давала ідейний і змістовий матеріал для формування власне української модерної національної ідеології.

На жаль, традиційно доводиться констатувати нерозробленість цієї теми у спеціальній літературі, а звідси й незнання її широким загалом, що для суспільства обертається негативними політичними наслідками, принаймні в останнє тридцятиліття.

Між тим, як завжди буває в таких випадках, літератури з теми не бракує. Ще в перших томах «Записок НТШ» визначний наш історик літератури Олександр Колеса відзначав ідейний вплив поезій Адама Міцкевича на провіденційні твори Тараса Шевченка на кшталт «Розритої могили».¹ Зрештою, і сам батько новітньої ідеології Микола Костомаров, пишучи свою знамениту «Книгу буття українського народу», взурував її на кшталт відповідної польської книги. Відомі польські романтики М. Грабовський і М. Чайковський мали великий вплив на П. Куліша.² По справжньому науково тему польсько-української співпраці на ідеологічному ґрунті мав розробити В'ячеслав Липинський, який фактично другий і третій том своєї знаної книжки-алманаха «Z dziejow Ukrainy»³ готував під дослідження т. зв. української школи в польському письменстві. Т. Падура, Б. Залеський, Ю. Словацький та ін. мали постати на сторінках збірника В. Липинського не лише

1 Колеса О. «Шевченко і Міцкевич».- Львів, 1894

2 Куліш П. Щоденник / Упорядкування тексту, примітки С. М. Кіржаєва. Київ: Ін-т укр. Археографії НАНУ, 1993.

3 Lypynski W. «Z dziejów Ukrainy».- Krakow, 1912

як літератори, для яких українська тематика (козацтво, збройні протиборства, степова природа) служила тлом для розгортання сюжету, а й свідчила про суспільно-політичні настрої крайовські налаштованої сполонізованої правобережної шляхти.¹

Справу В. Липинського у 20–30-ті рр. підхопив М. Мочульський, якого все ж таки більше цікавив літературознавчий аспект проблеми.² Взагалі літературні паралелі за радянських часів вивчалися охочіше, ніж історичні, проте й у 60-ті з'явився двотомник документів і матеріалів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, присвячений сторіччю польського повстання 1863 р. і його відгомону на Правобережній Україні.³ Щоправда, історики й архівісти по обидва береги Західного Бугу шукали лише позитивів, не помічаючи свідомо підводних течій та складностей, пов'язаних із початком хлопоманського руху.

Діаспорна українська історіографія може похвалитися найбільшими досягненнями в дослідженнях історії ідей, зокрема й у польсько-українській царині. І. Лисяк Рудницький першим звернув увагу на важливість польсько-українського діалогу протягом XIX ст. і особливо в часи «нової ери».⁴ З переміщенням інтелектуального центру українців зі Сходу на Захід, від Харкова через Київ на Львів, відбувалася зміна періодів зростання національного руху, його радикалізації. І в цьому полягала велика заслуга польського національного руху, який подавав приклад українцям, передусім у Галичині. Роман Шпорлюк пішов далі, взагалі пов'язавши українські інтелектуальні аспірації від кінця XVIII – початку XIX ст. з польськими патріотичними гуртками і спробами вирвати у Росії власну державу від часів Костюшка і наполеонівських воєн через

- 1 Докладніше див.: Вячеслав Липинський у світлі його листування з дореволюційних часів // В. Липинський. Листування / під ред. Я. Пеленського. - Т. 1. А.-Ж. - Київ-Філадельфія, 2003. - С. 83-118.
- 2 Мочульський М. Українська школа. Умовини її появи в польській літературі // Україна. 1917. Кн. 1-2. С. 46-83.
- 3 Восстание 1863 года: Материалы и документы: Общественно-политическое движение на Украине в 1856–1864 гг., т. 1–2. К., 1963–64
- 4 Лисяк-Рудницький І. Польсько-українські стосунки: тягар історії // І. Лисяк-Рудницький / Історичні есе. – Київ: Основи, 1994. – Т. 1. – С. 498–499.

польські повстання 1830–1831 й 1863–1864 рр. до парламентської діяльності польських кіл у австрійському парламенті й галицькому сеймі. Р. Шпорлюк стверджував, що в зударі двох старих імперських ідеологій, російської і польської, народилася молода і нова ідея – українська. Спробуймо розвинути цю думку¹.

Правобережна Україна до другої половини XIX ст. була, коли говорити про суспільну еліту, пануючу культуру, освіту, громадсько-політичні настрої, всуціль польським регіоном. Верхівка його (великі та середні землевласники, дрібна шляхта, почасти міські обивателі, римо- і греко-католицьке духовенство) мислила категоріями відродження «Історичної Польщі», а отже йшлося про включення до такої держави і земель Волині, Поділля, Київщини та Брацлавщини. Лівобережжя практично не мало поляків серед провідної верстви. Більше того, культивувалося різке антипольське скерування суспільної опінії. Як могло бути інакше, коли серед землевласників Полтавської й Чернігівської губерній переважали колишні нащадки козацької старшини, які у війні з Польщею протягом другої половини XVII – початку XVIII ст. зрештою визнали російську зверхність.

«Історія Русів» – програмний документ української ірреденти першого козацько-автономістичного періоду визвольного руху, що стосувався передусім земель Гетьманщини і, полемізуючи з російською історичною думкою, яка прагнула розчинити Лівобережну Україну в російському морі, відстоював українську самобутність. Польська сторона розглядалася як історичний ворог. З нею, на думку лівобережців, не було чого полемізувати. І все ж таки навіть на козацьких в якихось моментах життя автономістів впливало польське оточення. На думку Я. Дзирі, Г. Полетика свого сепаратизму набрався під час навчання у Віленському університеті.

Кирило-мефодіївці, власне, так само у переважній більшості були лівобережцями, хіба за винятком Т. Шевченка – нащадка

1 Шпорлюк Р. Імперія та нації. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі. (Пер. з англ.) — Київ: Дух і Літера, 2000. — 354 с.

південно-київської козацької верстви. Власне, ідеал слов'янської федерації народів так само можна розглядати як іманентну властивість ідеології Гетьманщини ще від часів «Синописа» Інокентія Гізеля. Бо йшлося передусім про федерування народів православного Сходу Європи, що випливало з традицій візантійського універсалізму північної ойкумени Другого Риму. Кирило-мефодіївці ствердили існування рівноправного з росіянами українського народу, проте проблеми етнографічного розмежування двох націй вони не ставили. Ця проблема постала на першому етапі національно-визвольного руху, у 1830-1840-ві роки в працях етнографів і поетів та письменників романтиків (Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров), а науково завершена на другому етапі, в 60-х – початку 90-х рр. XIX ст. у діяльності Київської громади (творчості В. Антоновича і М. Драгоманова).¹

Вже кирило-мефодіївці перенесли центр українських аспірацій з Харкова до Києва, і це було пов'язано з постанням Київського університету. Проте все ж сам університет мало спричинився до діяльності братчиків. Так, багато з них там вчилася, але на момент арешту з ним найбільше пов'язаний був Микола Костомаров – ад'юнкт по кафедрі руської історії, та Тарас Шевченко – художник Тимчасової комісії для розгляду давніх актів.

І цьому є своє пояснення. У 30–60-ті роки університет Св. Володимира був польським навчальним закладом. Професура, особливо гуманітарного й природничого циклу, в перше десятиріччя існування більше ніж наполовину складалася з викладачів колишнього Кременецького ліцею і була відома своїми патріотичними настроями. Студенти й викладачі української та російської національності становили не більше десяти відсотків від усього студентсько-викладацького складу. З професорів «російських» ледь чи не самотнім у перші роки ректорування був М. Максимович. Перші томи «Архива Юго-Западной России», над яким

¹ Докладніше див.: Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.) / Видання друге, виправлене і доповнене. К.: Українські пропілеї, 2020. – 452 с.

працювала Київська археографічна комісія, були зустрінуті польським студентством надзвичайно вороже, оскільки вони вибивали ідеологічний ґрунт з-під ніг польського панування на Правобережній Україні. Головний редактор професор Микола Іванішев одержував постійно анонімні погрози про замах на життя за нібито протипольську діяльність.

Усі студенти Київського університету за територіальною ознакою (волиняни, подоляни, мешканці Київщини) розподілялися за гмінами – громадами. І саме з цих гмін вийшла та молодь, яка незабаром склала українську громаду в Києві. Отже, як бачимо, сама форма існування інтелектуальних осередків національного руху мала певну польську модель.

Польське студентство Києва вже з кінця 50-х років XIX ст. Розпочало конспіративну підготовку до повстання, яке вибухнуло в етнічних межах Польщі та у Правобережній Україні в 1863–1864 рр. Запобігти цим приготуванням російському уряду було надзвичайно важко. Не лише університет, а й Київ у культурному сенсі був принаймні на добру половину польським містом.

Магістратський Поділ вважався власне залишком староукраїнського міста, яке тоді агонізувало. Поволі вмирили традиції міського самоврядування, керівництво органів міського самоврядування потрохи замінювалося російськими купцями-старообрядцями, а старі міщанські роди активно російщилися. Останній вїт навіть переїхав з Подолу на Печерськ, де тоді почало вирувати активне адміністративно-господарське життя. Чиновництво й військовий прошарок складали вже росіяни, які мешкали переважно на Печерську. Між тим аристократичні Липки порівну ділили російська й польська аристократія з новими переселенцями-німцями. Тут розташовувалися міські помешкання магнатерії: Потоцьких і Браницьких. На Хрещатику величезний будинок збудував Юзеф Понятовський – маршалок Київської губернії. Саме його будинок став у майбутньому домом дворянського зібрання Київської губернії. Театральне життя Києва майже виключно було представлено польськими мандрівними трупа-

ми. Вулиця Костельна з Олександрівським костелом була центром польської дільниці Києва. Напередодні повстання 1863 р. тут постійно відбувалися маніфестації польської молоді, знаходили розкидані польські революційні прокламації. Чималенько поляків мешкало й у «Новому Строєнні», навколо університету Св. Володимира. Вони здавали приміщення для студентів університету.

Пізніше поляки перемістилися в район Великої Васильківської, де вже у другій половині XIX ст. відкрилася четверта російська гімназія, в якій найбільше навчалося якраз київських поляків. А на межі століть в цьому місці розпочалося будівництво нового Миколаївського костелу. У цей час економічно поляків було витиснено з центральних вулиць Києва. Проте до самої революції залишалися польські культурно-промислові заклади: книгарня й книжковий склад з бібліотекою Л. Ідзіковського – найбільший подібний заклад Києва (у ньому налічувалося 200 тисяч книжок); палітурня Марцинчика, будівельна фірма відомого архітектора В. Городецького, редакція газети «*Dziennik Kijowski*».

Сьогодні це важко собі уявити, але навіть напередодні визвольних змагань, коли відносна кількість поляків серед київського населення у кілька разів зменшилася, в місті все одно нарахувалося від 25 до 40 тисяч представників цієї нації. Їхня ж частка серед так званих вільних професій, а також міських домовласників взагалі була достатньо відчутною, й доходила майже до десяти відсотків серед київської людності. Поляки мали в Києві два значних розмірів костели (а до 60-х рр. XIX ст. був ще й домовий костел в будинку університету), приватні школи (гімназія Перетяткевич). Щоденна газета «*Dziennik Kijowski*» вірно стояла на засадах забезпечення прав посідання поляків на Правобережній Україні, протиставляючись і російському великодержавництву в Україні, й українському визвольному рухові.

Звичайно, Києву важко суперничати з Галичиною (Львовом), Волиню чи Поділлям, коли говоримо про внесок місцевих поляків до скарбниці всепольської культури XIX–XX століть, та й Київ був рідним містом для таких знакових постатей, як

Я. Івашкевич, король російського шансону, зросійщений поляк О. Вертинський; з Київщини походили історики О. Яблоновський, Е. Руліковський, Ф. Равіта-Гавронський (родом був зі Східного Поділля, але навчався у Першій київській гімназії та університеті – активний речник «Історичної Польщі». Тут жив і працював відомий видавець Л. Радзимінський, художники П. Сведомський та В. Котарбинський, в Київському університеті професорували ботанік світової слави Вілібальд Бессер, юрист професор Олександр Міцкевич – рідний брат класика польської літератури.

Майбутній лідер Старої київської громади Володимир Антонович серед польської спільноти університету користувався надзвичайною повагою. Його не лише вважали своїм, а й сприймали як одного з лідерів польського студентського руху в Києві. Тому-то таке враження на польське громадянство краю справила відмова В. Антоновича та його товаришів брати участь у повстанні. У своїй відомій «Сповіді» В. Антонович сформулював кредо спольщеної верстви Правобережжя – повернення й служіння українському народові. Так постало відоме хлопоманство, з якого на початку 60-х рр. виросла Київська громада. Найактивнішою її частиною були колишні «поляки» Володимир Антонович, брати Рильські, Кость Михальчук, Борис Познанський, Осип Юркевич.

Саме в Старій київській громаді здійснився ідеал підросійської соборності представників її регіональних еліт. Поруч з вищезгаданими «поляками» тут були полтавці М. Лисенко, М. Старицький, О. Кониський, О. Левицький, П. Косач, Олена Пчілка, М. Драгоманов, П. Чубинський (Переяславщина тоді була історичною Полтавщиною), представники Київщини І. Нечуй-Левицький, І. Каманін, О. Андрієвський, брати Ф. і П. Лебединцеви, В. Доманицький, С. Єфремов, чернігівці І. Шраг, О. Лазаревський, М. Василенко, подоляни Н. Молчановський, О. Лотоцький, представники Одещини Є. Чикаленко, І. Липа й М. Комаров (хоча за походженням був уманець, тобто «киянин»).

Проте провідні ідейні напрямки викристалізували передусім «поляки», вихідці з учительської інтелігенції й дрібноземельної шляхти.

В. Антонович і його товариші хлопомани провели ідейне розмежування з російською імперською національною ідеєю. Те, на що не наважилося покоління кирило-мефодіївців, яке постійно залишало зв'язок із «загальноруською» культурною спадщиною, наважилися здійснити шістдесятники. Однак і для них були характерні також хитання у бік всеросійської спільності. Спостерігалось це у П. Житецького, М. Драгоманова, В. Науменка та взагалі у переважної більшості громадівців. Лише поляк за походженням і вихованням В. Антонович був послідовним українським культурним сепаратистом, хоча й майже не писав українською. Превалюючою мовою його живого спілкування й наукового письма була якраз російська.

Мешканці Правобережної України, перебуваючи через польську культуру під цивілізуючим впливом Європи, були куди більше схильні в ментальному сенсі, за словами В. Липинського, відриваючись від Польщі, не втопитися у російському морі, ніж мешканці Лівобережної України, Слобожанщини й Півдня. Під цим кутом зору зовсім не випадковим виглядає правобережно-київське походження Т. Шевченка.

З появою старогромадівського органу «Киевской старины» правобережці захопили в ній на перших порах провід, закладаючи через історіографію підвалини «сепаратистичної» суспільної думки, яка висловлювалася у статтях В. Антоновича. Та зі смертю Феофана Лебединцева редакція перейшла до рук лівобережців, де визначальною постаттю був чернігівець О. Лазаревський. Для останнього Володимир Боніфатійович був «занадто поляком». Власне, від кінця 80-х років XIX ст. вимальовуються два головних напрями в громадівському русі. Один сповідував політичне культурництво, його речниками були В. Антонович і О. Кониський, другий – антикварне культурництво, за яким ішла більшість старогромадян і яким кермували В. Науменко й І. Лучицький.

Близькими до українських хлопоманів була досить потужна течія української школи в польському письменстві. Їхня співпраця з українцями розпочалася ще в першій третині XIX ст. Деякі з них навіть писали україномовні вірші. Знаковими ж постатями

українсько-польської згоди, яка визнавала, у різній мірі й формах, право українського народу на свою політичну окремішність, стали П. Свенціцький (Павло Свій), М. Чайковський (Садик-паша), М. Грабовський та ін.

Низка учасників польського повстання, друзів В. Антоновича та його товаришів, 1863 року, емігрувавши до Галичини, влилася у життя Австро-Угорської імперії. За чверть століття вони спонукали польські кола до польсько-української угоди, відомої як політика «нової ери». За всіх упереджень, характерних для імперських націй, поляки пішли для українців на такі поступки, на які так і не згодилися піти росіяни до 1917 р¹. Українці одержали кілька кафедр у Львівському університеті. З них, власне, й розпочалася новітня українська наука. Це дозволило розвинутися й прообразу Української академії наук – Науковому товариству імені Т. Шевченка під проводом Михайла Грушевського.

Правобережна Україна наприкінці XIX століття стала місцем ще одного феномена українського визвольного руху – українізації польської землевласницької верстви. Вона програла війну за землю царському уряду, який протегував російському землеволодінню в Київській, Подільській і Волинській губерніях, і це сприяло у психологічному сенсі пошуку своєї спільності з землею, на якій жила автохтонна людність.

Лівобережне старшинське українське панство у цей час активно російщилося. Вироджуються роди, які в середині XIX століття виступали меценатами української культури. Припиняється рід сокиринських Галаганів. Одному з остзейських Ламздорфів дають приставку Ламздорфи-Галагани, аби хоч у прізвищі зберегти колись знаменитий рід. Качанівські Тарновські вигасають, і їхню знамениту садибу купляють цукропромисловці Терещенки. Подібна біда нависає над Капністами, Горленками, Милорадовичами, Білозерськими та низкою інших родів. Як тут не побачити паралелі з XVII ст. – початком занепаду знаменитих українських родів Острозьких,

1 Докладніше див. Чорновол І. Польсько-українська угода 1890-1894 рр. - Львів, 2000

Вишневецьких, Збаразьких, Корецьких, що переходили на католицизм. Нащадки козацької старшини вже після російської революції 1905 р. ворожо поставилися до національного відродження. Видатний генеалог Вадим Модзалевський, працюючи в Чернігівському дворянському зібранні, боявся зізнаватися, що він друкується в історичному журналі «Україна», тому подавав туди статті під псевдонімами, інакше він відразу позбувся б посади.

Дещо інша ситуація склалася на Правобережжі. Не лише дрібні дідичі, а й великі землевласники зацікавилися українською справою. Визначними діячами Товариства українських поступовців стають волинські поміщики граф Михайло Тишкевич і барон Федір Штейнгель. Цікаво, що їхня зацікавленість національним рухом не обмежується лише культурницькою діяльністю як у нащадків Гетьманщини, вони прилучаються до активної політичної діяльності. Федір Рудольфович, так само як і В. Тарнавський, закладає у себе в Городку солідний багатопрофільний український історично-краєзнавчий музей, який допомагав науково організувати М. Біляшівський. Та крім того Ф. Штейнгель долучається до діяльності української фракції в російській Державній думі. В кадетській партії він зацікавлює українцями її керівництво, чим сприяє проходженню в Думі прихильних до українського питання законопроектів, а згодом у 1918 р. стає послом Української держави в Берліні. М. Тишкевич меценатствує для НТШ, протегує творам красного письменства і так само у добі революції працює в українській дипломатичній службі. Навіть був призначений головою української делегації на Паризьку мирну конференцію, яка мала визнати постановня незалежної України.

Великі землевласники-поляки на початку ХХ ст. навернулися до так званої крайовської ідеології. Ідею спільності політичного інтересу між поміщиками й пануючим українським етносом пропагував В'ячеслав Липинський.¹ Крайовство протиставляло себе вшехпольській ідеології інтелігентських верств, що відстоювали

1 Докладніше див.: Гирич І. В'ячеслав Липинський: хлібороб і жовнір (Співвідношення демократичного і консервативного в його історіософії). – К., 2019.

думку про Польщу «від можа до можа». Через свого дядька, переконаного крайовця з півдня Київщини Адама Рокицького, В. Липинський на Уманщині проводить з'їзд дідичів, на який збирається близько 40 чоловік. В'ячеслав Казимирович виголосив реферат про долю спольщеної шляхетської верстви. Ідеями крайовства зацікавлюються навіть Браницькі й Володковичі. Бо В. Липинський не закликав, як деякі хлопомани, залишати землевласницьку верству й декласовуватися, а навпаки – залишаючись дідичами, працювати для культурно-політичного відродження українства.

Крайовство лягло в основу територіального вчення про націю В. Липинського, з якого власне впливав постулат політичної нації. Старий етноцентризм – основа ідеології нового українства XIX ст., замінювався ідеєю патріотизму землі (принцип територіалізму), який мав об'єднати представників різних етносів, що проживають в Україні. Отже, можемо твердити, що модерна теорія націй і еліт постала у працях людини, яка мала польське виховання й інтелектуальне середовище під час навчання у Женеві й Кракові.

На жаль, попри значне поширення ідей В. Липинського напередодні революції 1917 р. ідея класового миру між селянством і панством так і не встигла визріти. Не постала відповідна консервативна партія, про яку мріяв В'ячеслав Казимирович. Натомість, така партія постала у Литві. І це було однією з причин успішності литовської революції, у ході якої з'явилася незалежна Литва. Проте 20-ті роки стали часом постання консервативної течії в українській суспільній думці, на визрівання якої також великий вплив справила польська консервативна думка. На цій основі зародилася й державницька школа в українській історіографії, серед чотирьох adeptів якої – С. Томашівського, В. Липинського, І. Кривецького й Д. Дорошенка, перші троє мали значний вплив польського інтелектуального середовища.

Після 1917 р. польський етнос на підрадянській Україні швидко маргіналізується, і не в останню чергу це пов'язано з тим, що до Польщі переїжджають представники верхніх шарів польського суспільства. І нехай до 30-х років у Києві діють кілька польських

трудовах шкіл, в інтелектуальному сенсі не залишилося майже жодних суспільно-культурних структур, які б залишали польське населення при своїй національності. Тому ще швидше розвинулося російщення поляків у містах й українщення їх у селах. Зрештою, згодом польський струмок влився у море, де формувалася нова радянська людина.

ЛІТЕРАТУРА

1. Колесса О. «Шевченко і Міцкевич».- Львів, 1894
2. Куліш П. Щоденник / Упорядкування тексту, примітки С. М. Кіржаєва. Київ: Ін-т укр. Археографії НАНУ, 1993.
3. Lypynski W. «Z dziejów Ukrainy».- Krakow, 1912
4. Вячеслав Липинський у світлі його листування з дореволюційних часів// В.Липинський. Листування / під ред. Я.Пеленського.-Т.1.А-Ж.-Київ-Філадельфія, 2003.- С.83-118.
5. Мочульський М. Українська школа. Умовини її появи в польській літературі // Україна. 1917. Кн.1-2. С.46-83.
6. Восстание 1863 года: Материалы и документы: Общественно-политическое движение на Украине в 1856–1864 гг., т. 1–2. К., 1963–64
7. Лисяк-Рудницький І. Польсько-українські стосунки: тягар історії // І. Лисяк-Рудницький / Історичні есе. – Київ: Основи, 1994. – Т. 1. – С. 498–499.
8. Шпорлюк Р. Імперія та нації. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі. (Пер. з англ.) — Київ: Дух і Літера, 2000. — 354 с.
9. Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.) / Видання друге, виправлене і доповнене. К.: Українські пропілеї, 2020.– 452 с.
10. Чорновол І. Польсько-українська угода 1890-1894 рр.- Львів, 2000
11. Гирич І. Вячеслав Липинський: хлібороб і жовнір (Співвідношення демократичного і консервативного в його історіософії).– К., 2019.

REFERENCES

1. Kolessa O. "Shevchenko and Mickiewicz." [«Shevchenko i Mitskevych»] - Lviv, 1894
2. Kulish P. Diary [Shchodennyk] / Arrangement of the text, notes by S. M. Kirzhaev. Kyiv: Institute of Ukraine. Archeography of the National Academy of Sciences, 1993.
3. Lypynski W. "Z dziejów Ukrainy." - Krakow, 1912

4. Viacheslav Lypynskyi in the light of his correspondence from pre-revolutionary times [Viacheslav Lypynskyi u svitli yoho lystuvannia z dorevoliutsiinykh chasiv] // V. Lypynskyi. Correspondence / edited by Ya. Pelenskyi.-T.I.A-Zh.-Kyiv-Philadelphia, 2003.- P.83-118.

5. Mochulskyi M. Ukrainian school. Conditions of its appearance in Polish literature [Ukrainska shkola. Umovyny yii poiavy v polskii literaturi] // Ukraine. 1917. Book 1-2. P.46-83.

6. Uprising of 1863: Materials and documents: Public-political movement in Ukraine in 1856–1864, vol. 1–2. [Vosstanie 1863 goda: Materialyi i dokumentyi: Obschestvenno-politicheskoe dvizhenie na Ukraine v 1856–1864 gg., t. 1–2] K., 1963–64

7. I. Lysiak-Rudnytskyi. Polish-Ukrainian relations: the burden of history [Polsko-ukrainski stosunki: tiahar istorii] // I. Lysiak-Rudnytskyi / Historical essays. – Kyiv: Osnovy, 1994. – Vol. 1. – P. 498–499.

8. Shporlyuk R. Empire and nations. From the historical experience of Ukraine, Russia, Poland and Belarus. (Translated from English) [Imperiia ta natsii. Z istorychnoho dosvidu Ukrainy, Rosii, Polshchi ta Bilorusi.] — Kyiv: Duh i Litera, 2000. — 354 p.

9. Hyrych I. Ukrainian intellectuals and political isolation (middle of the 19th - beginning of the 20th century) [Ukrainski intelektualy i politychna okremishnist (seredyna KhIKh – pochatok KhKh st.)] / Second edition, corrected and supplemented. K.: Ukrainian Propylaea, 2020. – 452 p.

10. Chornovol I. The Polish-Ukrainian Agreement of 1890-1894 [Polsko-ukrainska uhoda 1890-1894 rr.] - Lviv, 2000

11. Hyrych I. Vyacheslav Lypynsky: farmer and laborer (The relationship between democratic and conservative in his historiosophy). [V'iacheslav Lypynskyi: khliborob i zhovnir (Spivvidnoshennia demokratychnoho i konservatyvnoho v yoho istoriosofii)] – K., 2019.

УДК 82.091:[811.162.2+811.162.1]“18“

Гончаренко Б.

ПОСТАТЬ УКРАЇНЦЯ В ПОЛЬСЬКИХ ТВОРАХ І ПОЛЯКА В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Анотація. У статті розглянуто зображення постаті українця в польській літературі та постаті поляка в українській літературі другої половини ХІХ століття. Досліджується етнообраз українця та України, що був закріплений у польській ментальності на досить довгий час, простежується формування національної ідентичності поляків на прикладі літературних творів та літературно - критичних праць.

Ключові слова: дихотомічний дискурс, позитивізм, романтизм, процес ідентифікації, історичний роман, образна модель.

Інформація про автора: Гончаренко Богдана Богданівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри слов'янської філології та журналістики Навчально-наукового інституту філології та журналістики Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського.

Електронна адреса: gbogdana25@gmail.com

Goncharenko B.

THE FIGURE OF THE UKRAINIAN IN POLISH WORKS AND THE POLISH IN UKRAINIAN LITERATURE OF THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

Abstract. The article examines the image of the figure of a Ukrainian in Polish literature and the figure of a Pole in Ukrainian literature of the second half of the 19th century. The ethno-image of the Ukrainian and Ukraine, which was fixed in the Polish mentality for quite a long time, is studied, the formation of the national identity of Poles is traced on the example of literary works and literary-critical works. Typological parallels in the works of contemporary poets and writers are traced. Various themes of works in both literatures of the era of romanticism and

positivism are analyzed. Changes and mutual influences of both cultures are outlined. Mutual stereotypes and historical background are highlighted.

The post-romantic period is, without a doubt, the most difficult to discuss, since it not only encompasses, as already noted, various literary periods and movements, including the dominant one already at the end of the 19th century. In both literatures, the positivist direction, remaining the common denominator of the cultural structure that exists in the context of the entire history of Polish-Ukrainian national-cultural relations. The statement of S. Ulyash, based on the dichotomy of Self (Polish) and Other (Cossack-Ukrainian), was considered, thanks to which the process of awareness of national differences and identification of Self (Polish) in relation to Other (Ukrainian) was consolidated. However, already in the second half of the 19th century, there was a change in the vision of Ukraine. The post-romantic period not only covers different literary eras and movements, in particular the positivist period, but also unites the relationship between the two literatures. The experience gained by positivists was developed and increased in the era of Polish and Ukrainian modernism.

It is stated that image of Ukraine at the end of the 19th century. in Polish literature, features of individualization, a vitalistic concept of connection with nature and a tendency to poeticize the Ukrainian folklore tradition, history to a lesser extent. The political and historical factors of that time certainly left an imprint on the apperceptive background regarding the reception of the Ukrainian in Polish literature as the Other in later times.

Key words: dichotomous discourse, positivism, romanticism, identification process, historical novel, figurative model.

Information about the author: Goncharenko Bogdana, doctor of philosophy, associate professor of the Department of Slavic Philology and Journalism of the Educational and Scientific Institute of Philology and Journalism of the V.I. Vernadsky Tavra National University.

E-mail address: gbogdana25@gmil.com

Gonczenko B.

POSTAĆ UKRAIŃCA W UTWORACH POLSKICH I POLAK W LITERATURZE UKRAIŃSKIEJ DRUGIEJ POŁOWY XIX WIEKU

Streszczenie: Artykuł dotyczy obrazu postaci Ukraińca w literaturze polskiej i postaci Polaka w literaturze ukraińskiej drugiej połowy XIX wieku. Zbadano

etnowizerunek Ukrainca i Ukrainy, który utrwalił się w polskiej mentalności przez dość długi czas, prześlędzono kształtowanie się tożsamości narodowej Polaków na przykładzie utworów literackich i utworów krytycznoliterackich.

Słowa kluczowe: *dyskurs dychotomiczny, pozytywizm, romantyzm, proces identyfikacji, powieść historyczna, model figuratywny,*

Informacje o autorze: *Goncharenko Bogdana, doktor filozofii, docent Katedry Filologii Słowiańskiej i Dziennikarstwa Instytutu Edukacyjno-Naukowego Filologii i Dziennikarstwa Tawryjskiego Uniwersytetu Narodowego im. W.I. Vernadskiego.*

E-mail : gbogdana25@gmail.com

Г. Грабович пропонує поділ української тематики в польській літературі та українсько-польських зв'язків на чотири основні періоди, до першого з яких можна віднести останнє десятиліття XVI до XVIII ст., а також пізній польський ренесанс. До другого періоду вчений відносить першу половину XIX ст., романтизм, до третього, післяромантичного, часовий проміжок до другої світової війни та останній період, післявоєнний. Ця періодизація достатньо ґрунтовно доведена, що включає в себе й проміжні, так би мовити, підперіоди.

Зокрема в польській літературі доби романтизму з'являється так звана «українська школа», представники котрої, розкриваючи образ українця-козака як *Іншого*, письменники відображали власну візію стосунків Свій-Інший, ідеалізуючи або ж демонізуючи Іншого -українця.

Романтики пропагували думку про польську культурну вищість над українцями, що випливало з не стільки з прозахідності польської культури, а з їх фактичного підколоніального стану щодо польської культури, як слушно зауважує Г. Грабович, і в Австрійській, і в Російській імперіях. Саме на цій основі творився і «комплекс польської місії на Сході», з якого розвивалась у польському суспільному сприйнятті меншовартісність України щодо Польщі. Цей комплекс нижчості щодо Заходу та вищості щодо Сходу супроводжує процес становлення польської нації у XIX ст., перебуваючи завжди в дихотомічному дискурсі.

Нової перспективи «українській школі» надав Ю. Словацький, який у своїй творчості сконструював інший міф України, де пе-

реважають на тлі українсько-польської боротьби тенденції «шляхетсько-польської злагоди, а відтак народження двох нових і все ще ледь окреслених сутностей – польської та української».

Як стверджує С. Уляш, Україна стала великим відкриттям польського романтизму, що допомогло сформувати національну ідентичність поляків та зайняти їм своє місце у слов'янській спільноті. Власне на основі дихотомії *Я* (поляк) та *Інший* (козак, що дорівнює українець) йшло усвідомлення національних відмінностей та процес ідентифікації *Себе* (поляка) відносно *Іншого* (українця). Проте вже у другій половині XIX ст. відбувається злам у візії України, яка вже тепер перебуває у колі негативної перцепції. Найважливішою рисою цього періоду, як зазначає Г. Грабович, є те, що в цей час польські письменники починають звертатися також і до української літератури, а не лише до фольклору. Починається й дослідження української літератури на фаховому рівні.

Одним з перших у польській літературі до національної проблематики ґрунтовно звернувся Я. Захар'яевич у своєму історичному романі «Święty Jur», в якому висвітлено тему взаємин поляків та українців з одного боку та євреїв, німців з іншого в тогочасному житті національних спільнот Галичини. У нашому випадку ця образна система Захар'яевича цілком накладається на парадигму «свій» - «чужий» – «інший». Власне, саме Захар'яевич один з перших у польській літературі, хто моделює образ ксьондза Онуфрія, який закликає до єдності польських та українських селян, так би мовити, на єдиній соціальній та релігійній (християнській) світоглядній платформі. Досить контрверсійним, насамперед, для польської літератури та критики, у цьому творі є образ головного героя Порфирія, який за походженням був русином-українцем, виховувався у родині католицького священика, та спершу сповідував ідеологію польського патріотизму, за що був навіть ув'язнений. Образна модель цього героя принципово відрізняється від тієї плеяди подібних образів у творах польських позитивістів, адже Порфирій, повернувшись з ув'язнення, розчарувавшись у польському русі, перейшов на бік власного «історичного походження», тобто ру-

синства-українства. Не менш цікавим є погляд письменника на єврейську проблематику, адже образ єврея у романі змодельований автором у позитивному контексті ролі єврейства у тодішньому галицькому суспільстві, що також виходило за рамки тих стереотипів, які були характерними для програмних поглядів на єврейство у творах польських позитивістів.

Найвідомішим прикладом літературного етнообразу українців, який на довго закріпився у польській ментальності та переріс у стереотип, є візія України, витворена Г. Сенкевичем у трилогії «Вогнем і мечем». Образ України Г. Сенкевича є настільки синтетичним, що до сьогодні не припиняються дискусії на цю тему серед істориків, філологів, філософів як з українського боку, так і з польського. Українці не можуть погодитися з візією козацтва та війни проти Польщі, як це змальовано у Сенкевича як бунт селян проти панів – поляків.

Етнообраз українця та України закріпився у польській ментальності на досить довгий час, сентимент до цього образу живе ще й досі у польському культурному коді. Г. Грабович небезпідставно підтримує позицію українських письменників, критиків кінця XIX ст., що роман Г. Сенкевича розпалював шовіністичні тенденції, з чим важко не погодитися, оскільки рецепція роману сильно вплинула на польське суспільство.

Можемо ствердити, що в трилогії відбулися традиції як «української романтичної школи» в польській літературі, так і міфічні та орієнтальні традиції. Проте загалом переважає негативне суб'єктивне ставлення письменника до козаків. Різницю візій рецепції Іншого яскраво демонструють дебати над твором, які відбуваються й досі.

Українець як *Інший* постає в творчості С. Виспянського, котрий звертався до образу української історії та змалював постать козацького лірника Вернигори у творі «Весілля», що нагадує про сторінки коліївщини. Однак тут слід нагадати, що в польській культурній традиції Вернигора є символічною постаттю поєднання українців та поляків. Неприбуття лірника до польського двору вказує, на думку польських дослідників, на те, що український народ прагнув самостійності, проте це недобачала польська влада.

Українець був *Іншим*, проте за ним довгий час польський культурний код не визнавав права на вільного *Іншого*, це був *Інший* – підкорений, колонізований, а отже, підпорядкований. Однак вже в творчості представників «Молодої Польщі» знову спостерігається поетизація та естетизація образу України, коли українська тематика побутує в якості стилістичної фігури смутку, жалю, але також й віталістичної концепції людини.

Отож, можемо відзначити, що образ України наприкінці XIX ст. в польській літературі набирає рис індивідуалізації, віталістичної концепції поєднання з природою та тенденції до опоетизування української фольклорної традиції, історії вже у меншій мірі. Політичні та історичні чинники того часу, безумовно, наклали відбиток на аперцепційний фон щодо рецепції українця у польській літературі як *Іншого* в пізніші часи.

Таким чином, що концепт українця як *Іншого* у польському культурному коді та у польському суспільстві зазнавав протягом століть змін. Протягом довгого часу це була візія колоніальна щодо українця як *Іншого*. Навіть до сьогодні у певних аспектах зберігається колоніальна поведінка щодо українців, як зазначає М. Яньон, що є наслідком «традиції Сенкевича, співця імперської краси». Проте сьогодні, вважає польська компаративістка Д. Сосновська, польський культурний код змінює візію *Іншого* – українця, відходячи крок по кроку від стереотипної колоніальної рецепції.

Та повертаючись до епохи «української школи» зазначимо, що вже тоді її чільні представники Б. Ю. Залеський та М. Чайковський підкреслювали необхідність братерства між Польщею та Україною. Таким, на їх думку, була політична логіка обох народів, які лише спільними зусиллями могли вистояти проти Москви. Відповідно до цього переконання інтерпретувалася історія і пристосовувалися біографії героїв, що давали хоч би якесь підтвердження викладеної тези. Вказувалася й інша причина необхідності міцного зв'язку між Польщею та Україною. Мовляв, завдяки Польщі Україна нав'язувала контакт із Заходом – колискою свободи й цивілізації, що, мовляв, завдяки польським впливам вона спромоглася чинити опір деспотичному Сходу.

Тогочасні дискусії з приводу форми відродженої Речі Посполитої мусили враховувати українську проблему і характер єднання цих земель з рештою країни. Проте з часом щораз більше підсилюється тенденція до затушовування українських відмінностей. поширюється думка, що існує не мова, а лише український діалект, а українська культура – це лише локальний варіант польської культури. До половини XIX ст. щораз частіше зустрічаємося з думкою про культурну залежність України від Польщі, щораз частіше підкреслюється, як багато Україна завдячує Польщі. В цьому явищі уже можемо добачати ознаки перетворення міту в стереотип.

Процес перетворення міту в стереотип віддзеркалювала у значній мірі польська література XIX ст., в якій почали з'являтися постаті на зразок героя драми Л. Совіньського «На Україні». Мовиться, що хоч він і виродок у шляхетському суспільстві, проте прагне присвятити своє життя боротьбі за свободу Польщі.

Такого типу характерів ставатиме дедалі більше в романах пізнішого романтизму, зокрема, у творах Качковського, Коженювського, Чайковського, які вплинуть на типологію очікувань і надій, пов'язаних із українцями, витворять модель їх ідеальної позиції щодо Польщі. Проте коли у 1863 році українці виявлять байдужість, ба, навіть упередження щодо Січневого повстання 1863 року, це стане неочікуваною і прикрою несподіванкою для більшості поляків. Вони розглядатимуть її не як розвіювання ілюзій, витворених літературою, а як зраду і водночас вияв українцями їх «справжнього» характеру.

Незважаючи на зростання національного самоусвідомлення на Україні, переконання, що цей край, нездатний до незалежності, будуть у той час дотриматися представники, так званої групи «подоляків». Найкраще розв'язання затяжного польсько-українського конфлікту, на їх думку, виражав вираз: *Gente Ruthenus, natione Polonus*. Для поляків уже в другій половині XIX ст., а тим паче в XX ст. і стало цілком очевидно, що він був всього лиш побажанням, українцями ж розглядається як вираження ворожої їм колонізації.

Усі негативні стереотипи щодо українців будуть узагальнені на той час у романі Г. Сенкевича «Вогнем і мечем». Саме тому

спершу письменники-романтики, а потім вже епігони Г. Сенкевича творили міф, який надовго став основою негативного стереотипу українця. Найсильнішим парадигматичним втіленням цього стала його візія Хмельниччини, а через неї, по суті, усєї України, в романі Г. Сенкевича «Вогнем і мечем».

Бачення Г. Сенкевичом України, що в душі доволі усталеної традиції фокусується на козаччині, на ділі пориває з історично-літературною тяглістю, і то в різних аспектах. По-перше, як уже згадувалося, його історичне тло подається не через видиму літературну конвенцію (класицизму, романтизму), а буцімто реалістично, з усіма ознаками, як на наш погляд, творення позитивістичної, тобто заданої тематичної літературної моделі.

Він у ній рішуче пориває з тим розумінням України, яке романтичне мислення успадкувало від передромантизму і доби просвітництва. Для таких мислителів і діячів кінця XVIII ст. та початку XIX ст., як Коллонтай і Сташиць, Немцевич і Лелевель, Україна, саме як Козаччина, була не лише вагомою складовою частиною давньої Речі Посполитої, але й центральним, повчальним суб'єктом її історії.

Основна причина занепаду Польщі, її розподілів і її остаточного зникнення з мапи Європи бачилася ними саме в нерозумному, кривдному ставленні до волелюбної козаччини, в перетворенні природного спільника на завзятого ворога. Те, що для Просвітництва було крайньою дурістю, політичним самогубством, спадкоємцям їхнього мислення, радикально-утопічним соціалістам із «Громад польського народу» бачилося ще гостріше: для них це був великий гріх супроти українського народу. Одне з найрадикальніших еміграційних угруповань, «Громада Умань», навіть програмово взяло для себе цю назву (що в тогочасному польському суспільстві однозначно асоціювалася з кривавими подіями Коліївщини й «уманської різні»).

У Г. Сенкевича, говорячи мовою марксистів, все це йде на смітник історії. Він не тільки цілком відкидає аргумент «тіні» Україна переходить в щось демонічне й нерозумної політики чи доречність будь-якого почуття вини, але, що важливо, також і передумову, саму можливість якогось спільного ґрунту. Те, що Словацький символіч-

но передбачає наприкінці «Сну срібного Саломеї» (у завершальних монологів Вернигори), тобто нову і чітку межу між Польщею та Україною, завершується у Г. Сенкевича, для якого вже спільного ґрунту, будь-якої віри в спільну вітчизну немає; а про прив'язання до України немає й мови. І нічого немає промовистішого, ніж те, що беззастережним, просто канонізованим героєм роману «Вогнем і мечем», спасителем Польщі є той, хто став символом антиукраїнськості, український таки ренегат, князь Ярема Вишневецький.

В українській літературі прямих аналогій до Г. Сенкевича немає, але тоді, коли йдеться про зміщення або перетворення міфічного мислення, така роль, безперечно, припадає на П. Куліша. На ниві української літератури XIX ст. П. Куліш вирізняється багатьма шляхетними та оригінальними прикметами, залишається однією з центральних фігур польсько-українських зв'язків, де він (до появи Франка) виділяється своїми творчими контактами з польськими письменниками й цікавими та благородними (хоча не завжди успішними) починами для порозуміння і співпраці, зокрема, у згаданому «новоерівському» контексті. В образі України, її міфічного бачення — він виступає антиподом міфотворенню Т. Шевченка (в популярному і, до речі, в науковому консенсусі він видається його противником), але й тому, що він сам масштабно ілюструє перехід від раннього романтичного козакофільства до пізнішої, раціоналістичної і глибоко культурологічної переоцінки козащини.

П. Куліш, натомість, пропонує раціональну та подекуди навіть позитивістську програму — і для осмислення минулого, і для забезпечення майбутнього. Уже в одному з його найраніших творів, поемі «Україна» (1843), що за формою стилізована до дум і має передати історію України від її початків аж до часів Хмельницького, звучить не шевченківський пошук глибинного сенсу цієї минувшини, символічно закодованої «святої правди», а бажання схопити історичну послідовність, причинність. У «Чорній раді», що стала дороговказом на шляху розвитку української історичної белетристики й культурології як такої, контраст щодо Шевченка, і передусім Гоголя, навряд чи може бути яскравішим.

У цьому історичному романі (чи хроніці) П. Куліш намагається, і це йому вдається, передати дух і барви козацької України, але не дорогою символічних та міфічних структур, а художнім еквівалентом раціонального, історичного аналізу. Його мета — дослідити суспільні сили, динаміку, цінності й прагнення різних суспільних прошарків; і твір цілком слушно можна розцінювати як перший український соціальний роман. Це перший український твір, у якому Козаччина розглядається як, власне, історія.

Не менш важливим, ніж культурницька праця П. Куліша є його винятково широка й плідна діяльність у сфері українсько-польських літературних і культурних зв'язків. Відомо, що П. Кулішеві не вдалося налагодити співпрацю з польськими культурними середовищами, а його ідеї «нової ери» у цих взаєминах розвіялися під натиском політичних махінацій, цілком конкретної розбіжності політичних та економічних інтересів.

Складність даної теми зумовлена не лише обсягом матеріалу і потребою осмислювати дві різні літературні й культурні традиції та їхні контексти. Передусім йдеться про складність проникнення під поверхню наявних літературних та історичних фактів, крізь гущу столітніх упереджень, непорозумінь і кон'юктурних або заідеологізованих міркувань, з тим щоб відкрити справжні структури польсько-українських взаємин [2, с.231].

Питання контактів між польською й українською культурами почало привертати систематичну увагу вже на початку ХІХ ст., насамперед унаслідок існування «української школи» в польській романтичній літературі. Проте й досі сучасна наука не просунулась далі нагромадження фактів, вузьких порівняльних студій про окремих письменників, вивчення поодиноких тем і поглядів або спеціалізованих досліджень, наприклад, про роль українського фольклору в польській літературі.

Прикметно, що кілька праць І. Франка, написаних на зламі століть, все ще залишаються тут найґрунтовнішими. Одне слово, ні українська наука з її великою кількістю і, на жаль, меншою якістю, ні принагідні польські дослідження, хоч і нечисленні, зате

значно солідніші, не претендували на всеосяжний аналіз історії й структур цих взаємин, що слушно зазначав Г. Грабович.

Маючи на меті саме такий підхід, ми повинні постулювати, що адекватне розуміння польсько-українських літературних стосунків можливе лише за умови розгляду усїєї їхньої історії. одного літературного періоду: їхні справжні контури проступатимуть тільки з історичної перспективи. Перший крок до цієї перспективи — періодизація, про що вже йшлося в різних інтерпретаціях у нашому дослідженні, яка має свої достатньо виразні характеристики та творчі моделі в епоху позитивізму.

Що ж до конкретного матеріалу, то найбільша теоретична й методологічна проблема залишається відкритою: дефініція «повний зміст», поняття «літературні взаємини» базуватимуться лише на основі історичного процесу й літератури кожного періоду. Проте наше дослідження розраховане на аналіз даної теми як загального феномену літературного контакту двох сторін. Тож трактування української тематики в польській літературі від найдавніших часів до періоду позитивізму залишаються і нині доволі слабо окресленими порівняльним літературознавством.

Тож тут актуалізується, зокрема, проблема білінгвізму (навіть мультілінгвізму) української літератури на різних стадіях її історії, маючи доволі переконливі ілюстрації глибокого впливу на неї польської культури і літератури у різні історичні періоди загалом і в XIX ст. зокрема, попри весь динамізм тогочасного літературного процесу в обох культурах.

«Першовідкривач» «української школи» О. Тишинський писав: «Теми і образи української школи багато в чому відкрили новий світ для польської поезії: отамани, козаки, татари, степи, пороги, чайки, українські міста, села і ріки вперше відчутно постають перед нашими очима. Стиль українських поетів нерівний, неправильний, темний». Пишучи про феномен «української школи О. Тишинський наголошував на цілковитій відмінності цього явища від інших поетичних «шкіл»: «Дух і стиль української школи повністю відрізняється від духу і стилю школи литовської, а ще більше від

інших шкіл польської поезії». Визначення «українських поетів», на думку Р. Радишевського, є дуже симптоматичним для свідомості поляків першої половини XIX ст. – українськими тоді найчастіше називали саме польських письменників, які писали на українську тематику, тобто належали до «української школи». Саме через це критик М. Грабовський вказував на те, що слід враховувати факт існування власне української літератури, а визначення «українська школа» уточнити до «українська школа польської поезії» [5, с.205].

Саму Україну поляки тоді сприймали як «скраїню, пограничну» землю, на чому наголошував і А. Міцкевич у відомій лекції з історії слов'янських літератур у 1840 році у паризькому університеті Колеж де Франс, вважаючи найвидатнішим «українським» поетом Б. Залеського.

Не дивно, що Україна у сприйнятті більшості поляків протягом XIX ст. не була якимось окремим національно-суспільним утворенням, а нічийною землею, тож подібні стереотипи її сприйняття й долали у ту епоху чільні представники української культури та літератури, чому найбільше прислужилися ідеї позитивізму, які вже з другої половини цього століття знайшли свої відображення у творчості українських письменників.

З перспективи подальшої історії Польщі та України, зазначає Р. Радишевський, можна твердити, що ближчими до історичної правди були поети романтичного жаху, а не співці «солодкої» України, поезія яких поступово втрачала своє естетичне значення й ставала анахронізмом, хоча обидві ці традиції знайшли своїх послідовників не тільки в XIX-у, а й у XX столітті, чим ніби продовжили явище «української школи» більш як на сотню років (Я. Івашкевич, С. Вінценз, Л. Бучковський, Ю. Лободовський, Ю. Стрийковський, А. Кусьневич, В. Одоєвський та ін.).

Постромантичний період, без сумніву, найскладніший для обговорення, оскільки він не лише охоплює, як уже зазначалося, різні літературні періоди й рухи, в тому числі домінуючий вже наприкінці XIX ст. в обох літературах позитивістський напрям, залишаючись спільним знаменником культурологічної структури,

яка існує в контексті всієї історії польсько – українських національно-культурних взаємин.

Протягом цього часу українська література, на противагу попередньому періоду, також засвідчує зросту зацікавленість польською сферою. Однією з форм її були переклади. У поезії, наприклад, П. Грабовський перекладав Асника й М. Конопніцьку. І. Франко здійснив багато перекладів із А. Міцкевича (і Асника також), а пізніше Леся Українка переклала й парафразувала М. Конопніцьку. Впливова «Киевская старина» публікувала (російською мовою) переклади польської прози на українську тему — романи Ю. І. Крашевського, «Na kresach» Равіти-Гавронського.

Ще визначальнішим для нової фази взаємин був розвиток тісних контактів між окремими українськими та польськими письменниками. Звісно, подібні зв'язки між ними існували й раніше, наприклад, поміж П. Кулішем і М. Грабовським, але то були винятки. Проте найчіткіше тенденція до посилення цих контактів виявляється в постаті І. Франка. Листування й особиста дружба пов'язували його, як ми вже наголошували, з багатьма визначними польськими письменниками того часу: Е. Ожешко, Я. Каспровичем, С. Жеромським, А. Немоевським та ін. Із багатьма він працював над різними літературними проектами, співпрацював у польській періодиці, брав активну участь у політичному житті Польщі.

І. Франко, який написав також кілька романів і коротших прозових творів польською, був видатним популяризатором польської літератури серед української громади. Його критичні статті та рецензії охоплюють значну частину польської літератури, хоча перевага надавалася «українській школі». Приділяючи велику увагу добрим польсько-українським взаємозв'язкам, він водночас твердо обстоював українську перспективу, як вона йому бачилася, нехай то буде дослідження старої польської літератури про Хмельниччину, критика поезії Б. Залеського, роману Г. Сенкевича «Вогнем і мечем» чи «політичної філософії» А. Міцкевича, яким він узагалі захоплювався і якого інтенсивно перекладав, хоча і в «Ein Dichter des Verrates» («Поет зради») (1897) засуджує валленродизм Міцкевича

й «прославлення» ним, як це він бачить, облуди й зради. Взагалі, поява Франкової статті «Поет зради» стане ще одним вододілом у польсько-українських культурних взаєминах, проте ніхто інший якраз в польській літературі, а саме І. Франко простежив, як у польській літературі формуються нові естетичні школи.

Нагадаємо, що крім тих авторів, які негативно зображували поляків з історичної перспективи (О. Стороженко, все ще активний у 80-і роки, М. Старицький та ін.), ряд українських письменників звертається до багатьох актуальних тем тодішньої сучасності. А. Свидницький, автор першого українського реалістичного роману «Любодорацькі» (написаний 1862 р., опублікований 1886 р.), відтворює процес денаціоналізації української молоді під впливом польського й російського виховання, і через долю юної героїні показує, як ця молодь навчалася у поляків зневажати власну «низьку» культуру.

І. Нечуй-Левицький у романах «Причепка» (був перекладений польською) і «Бурлачка» також розвиває цю тему. Дуже виразним часовим проміжком всього постромантичного періоду є злам століть, епоха польського й українського модернізму, «Молодої Польщі» і «Молодої Музи».

Протягом останніх років XIX ст. і перших років XX ст. в Кракові зав'язуються контакти не тільки між окремими письменниками, але й між польськими та українськими літературними колами, а мистецька та ідеологічна спільність їхніх позицій сприяє поглибленню цих контактів. З одного боку, перекладаються К. Тетмаер, Я. Каспрович і С. Пшибишевський (наприклад, В. Щурат переклав програмний «декадентський» вірш Тетмаера «*Eviva l'arte*»), а з другого — настрої і постава цих письменників широко проникають до української поезії. Щоправда, треба цілком об'єктивно визнати вторинність українських письменників «Молодої Музи», як і те, що жодному з них не вдалося талантом і майстерністю дорівнятися до представників «Молодої Польщі».

Проте дає взнаки і брак диференціації між польською та українською літературами або ж навпаки — регіональна концепція української, тобто галицької, літератури, яка також виявляється досить чітко. Що ж насправді становить частину (в цьому випадку польської) куль-

турної перспективи і тим самим основну структуру даних літературних взаємозв'язків, так це їхня невиразність, остаточна нероздільність.

Підтвердженням цього ми можемо знайти в іншій площині — соціально-політичної ідеології, бо достоту як регіоналізм був «компромісним» засобом у цьому, так і соціалізм – позитивізм у пошуках соціальної справедливості, а відтак у творчому моделюванні шляхів до суспільного поступу письменниками, яких ми не безпідставно відносимо до позитивістів.

Не дарма існує твердження, що значною мірою польське розуміння української літератури в другій половині XIX ст., як свідчить позитивна й негативна рецепція Шевченка та «практичне» використання «Кобзаря», а також літературне співробітництво І. Франка з різними польськими письменниками та виданнями, характеризується тим, що ця література окреслювалася її соціальною ідеологією і походженням.

Тобто умовою життєвої і художньої правди героїв літератури тогочасної доби є наголос на їх соціальній зумовленості і детермінованості, етнокультурній домінанті, загальнолюдських пристрастях і етичних началах, виразних деталях і подробицях портретування, увага до світу речей і предметів, що оточують героя, тобто всі ті узагальнення, які І. Франко називає «типізацією». Цей творчий досвід став набутком не лише польських, а й українських літераторів, які творили у рідчизні позитивістського напрямку, творчістю яких були закріплені великі традиції – художня ідейність, народність, вірність художній правді, соціально- історичне розуміння суспільних явищ тогочасної епохи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грабович Г. Польсько – українські літературні взаємини : питання культурної перспективи // Грабович Г. До історії української літератури. Дослідження, есеї, полеміка / Григорій Грабович. – Київ: Критика, 2003. – С.129 – 156.

2. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: Наукова монографія: У 2 т. / Євген Нахлік; НАН України. Львів. від – ня Ін – ту л – ри ім. Т. Г. Шевченка; Міжнар. фонд Пантелеймона Куліша. – Т. 2: Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша / Євген Нахлік. – К.: Український письменник, 2007. – 462с.

3. Радишевський Р. Станіслав Уляш – дослідник літератури польсько – українського пограниччя : [вступ] [Stanislav Uliash – doslidnyk literatury polsko – ukrainskoho pohranachchia : [vstup]] / Р. Радишевський // Уляш Ст. Література пограниччя – пограниччя літератури. – К., 2011. – 11с.

4. Радишевський Р. «Українська школа» в польському романтизмі як міжнаціональна літературна формація / Р. Радишевський // Київські полоністичні студії: [зб. наук. пр. / відп. за вип. Р. Радишевський]. – К.: ВПЦ київський університет», 2009. – Т. XV. – С. 92–106.

5. Сухомлинов О. Культурні пограниччя: новий погляд на стару проблему: монографія. – Донецьк: ТОВ „Юго – Восток Лтд», 2008. – 212с.

6. Grabowski M. Kilka uwag nad szkołami poezji polskiej. – Wilno. 1840. – 205s.

7. Uliasz St. Obraz Ukraińców i Ukrainy w literaturze polskiej / St. Uliasz. — Rzeszów : Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie, 1993. — 26s.

REFERENCES

1. Hrabovych H. Poland - Ukrainian literary relations: a question of cultural perspective [Polsko – ukrainski literaturni wzajemny : pytan'nia kulturnoi perspektyvy] // Hrabovych H. To the history of Ukrainian literature. Studies, essays, polemics / Hryhoriy Grabovych. - Kyiv: Krytyka, 2003. - P.129-156.

2. Nakhlik E. Panteleimon Kulish: Personality, writer, thinker: Scientific monograph: In 2 vol. [Panteleimon Kulish: Osobystist, pysmennyk, myslytel: Naukova monohrafiia: U 2 t.] / Yevhen Nakhlik; NAS of Ukraine. Lviv. from Institute named after T. G. Shevchenko; International the Panteleimon Kulish Foundation. – T. 2: Worldview and creativity of Panteleimon Kulish / Yevhen Nakhlik. - K.: Ukrainian writer, 2007. - 462 p.

3. Radshevskyy P. Stanislav Ulyash - researcher of the literature of the Polish-Ukrainian borderland: [introduction] / R. Radshevskyy // Ulyash St. The literature of the frontier is the frontier of literature. - K., 2011. - 11 p.

4. Radshevskyy R. "Ukrainian school" in Polish Romanticism as an international literary formation [«Ukrainska shkola» v polskomu romantyzmi yak mizhnatsionalna literaturna formatsiia] / R. Radshevskyy // Kyiv Polonistic Studies: [Coll. of science pr. / resp. for issue R. Radshevskyy]. - K.: VOC Kyiv University», 2009. - Vol. XV. – P. 92–106.

5. Sukhomlynov O. Cultural borders: a new look at an old problem: monograph. [Kulturni pohranachchia: novyi pohliad na staru problemu: monohrafiia] - Donetsk: LLC „Yugo - Vostok Ltd”, 2008. - 212p.

6. Grabowski M. Kilka uwag nad szkołami poezji polskiej. - Wilno. 1840. - 205s.

7. Ul. Uliasz Obraz Ukraińców i Ukrainy w literaturze polskiej / St. Uliasz. — Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie, 1993. — 26s.

УДК 821.162.1.09:929Словацький Ю.

Короткий В. А.

ДЖЕРЕЛО ДО БІОГРАФІЇ ЮЛІУША СЛОВАЦЬКОГО: СУДОВА СПРАВА ЕРАЗМА СЛОВАЦЬКОГО

Анотація. Стаття аналізує перебіг багаторічної судової земельної справи поміщика Еразма Словацького – дядька класика польської літератури Юліуша Словацького, з житомирським міським товариством, яка тривала майже три десятиліття. Виявлені в Державному архіві Житомирської області документи відтворюють перебіг складних і суперечливих процесів, що мали місце на теренах Правобережної України після захоплення її Російською імперією. Представники польської спільноти анексованих регіонів Правобережжя, опинившись у складному становищі, шукали шляхи збереження своєї приватної власності, але як засвідчує архівна справа Е. Словацького, це їм не завжди вдавалося зробити. Звернення до найвищих судових інституцій імперії Романових, і навіть самого царя Миколи I, не захистило майнових інтересів Словацьких. Спадкоємці Е. Словацького після багаторічних судових тяжб втратили значну частину земель своїх предків, що загалом відповідало колонізаційній політиці Російської імперії щодо позбавлення земельної власності польського населення Правобережної України.

Ключові слова: Словацькі, Еразм Словацький, судова земельна справа, Державний архів Житомирської області.

Інформація про автора: Короткий Віктор Андрійович, кандидат історичних наук, професор кафедри Давньої та нової історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Електронна адреса: korotkii@nas.gov.ua

Korotkyi V.

SOURCE FOR THE BIOGRAPHY OF JULIUSZ SŁOWACKI: THE COURT CASE OF ERAZM SŁOWACKI

Abstract. Archives, museums and libraries of Ukraine preserve a large number of various documentary evidences dedicated to the Polish community and its existence on Ukrainian territory, as well as to the life and activities of its individual representatives. The informational potential of these materials is still not fully utilized due to the lack of a comprehensive index with a list of relevant documents and their storage locations in Ukrainian repositories. Increased public interest in iconic figures of Polish history and culture, whose lives were connected with Ukraine, stimulates searches in Ukrainian archives by domestic and foreign scientists.

The article analyzes the course of the long-term land court case between the landowner Erazm Słowacki, the uncle of the classic of Polish literature, Juliusz Słowacki, with the Zhytomyr city society, which lasted almost three decades. The documents discovered in the State Archives of the Zhytomyr region reproduce the course of complex and contradictory processes that took place on the territory of Right Bank Ukraine after its capture by the Russian Empire.

The author carried out an abstract review of a protracted court case involving the landowner (gentleman) E. Słowacki, who alternately sued the Zhytomyr city society and the magistrate, and later the Zhytomyr Duma, for the right to own land located on the outskirts of the city. These institutions protected the interests of the townspeople and did not want to recognize the legal ownership of the land bought by E. Słowacki from the previous owners. In fact, the analyzed conflict had a much deeper basis, and the struggle for land in Right Bank Ukraine was a competition of social structures and political ideologies, which will become obvious a little later. The representatives of the Polish community of the annexed regions of the Right Bank, finding themselves in a difficult situation, looked for ways to preserve their private property, but as evidenced by the archive file of E. Słowacki, they did not always manage to do this. An appeal to the highest judicial institutions of the Romanov empire, and even to Tsar Nicholas I himself, did not protect the property interests of the Słowacki's. The heirs of E. Słowacki, after many years of litigation, lost a significant part of the lands of their ancestors, which generally corresponded to the colonization policy of the Russian Empire regarding the deprivation of land ownership of the Polish population of Right Bank Ukraine.

The land ownership of the Polish elite of Right-Bank Ukraine and the profits it brought to its owners became the strongest economic basis that enabled Polish resistance to the colonial policy of the Russian Empire in this region. Unfortunately, the Polish community was not homogeneous and consolidated in its political aspirations. Part of the Polish elite sided with Russia. Others were forced to see the Russian tsars as defenders of their, if not political, then at least economic interests, dedicating their historical and poetic works to the Russian rulers. Among them was E. Słowacki, who dedicated a poem to Alexander I. However, the question of political loyalty of J. Słowacki's uncle needs additional study as part of a complex and ambiguously interpreted phenomenon.

Key words: Słowacki's, Erazm Słowacki, judicial land case, State Archive of Zhytomyr region.

Information about author: Viktor Korotkyi, PhD of historical sciences, professor of the Department of Ancient and Modern History of Ukraine, Faculty of History, Taras Shevchenko Kyiv National University.

E-mail: korotkii@nas.gov.ua

Korotkyj W.

ŹRÓDŁO DO BIOGRAFII JULIUSZA SŁOWACKIEGO: SPRAWA SĄDOWA ERAZMA SŁOWACKIEGO

Abstrakt. Artykuł analizuje przebieg wieloletniego procesu sądowego ziemskiego pomiędzy ziemianinem Erasmem Słowackim, stryjem klasyka literatury polskiej Juliuszem Słowackim, a żytomierską społecznością miejską, który trwał prawie trzy dekady. Dokumenty odkryte w Archiwum Państwowym obwodu żytomierskiego odzwierciedlają przebieg skomplikowanych i sprzecznych procesów, jakie miały miejsce na terytorium prawobrzeżnej Ukrainy po jej zajęciu przez Imperium Rosyjskie. Znajdujący się w trudnej sytuacji przedstawiciele społeczności polskiej zaborów prawobrzeżnych szukali sposobów na zachowanie swojej własności prywatnej, ale jak wynika z akt archiwalnych E. Słowackiego, nie zawsze udawało im się to. Odwoływanie się do najwyższych instytucji sądowniczych cesarstwa Romanowów, a nawet do samego cara Mikołaja I, nie chroniło interesów majątkowych Słowaków. Spadkobiercy E. Słowackiego po wielu latach sporów utracili znaczną część ziem swoich przodków, co generalnie odpowiadało polityce kolonizacyjnej Imperium Rosyjskiego dotyczącej pozbawienia własności ziemskiej ludności polskiej prawobrzeżnej Ukrainy.

Słowa kluczowe: *Słowaccy, Erazm Słowacki, sądowa sprawa o ziemię, Archiwum Państwowe obwodu żytomierskiego.*

Nota o autorze: *Wiktor Korotkij, kandydat nauk historycznych, profesor katedry historii starożytnej i nowożytnej Ukrainy, Wydział Historyczny, Narodowy Uniwersytet Kijowski im. Tarasa Szewczenki.*

E-mail: *korotkii@nas.gov.ua*

У Державному архіві Житомирської області (м. Житомир, Україна) серед матеріалів Волинської палати цивільного суду нами виявлена судова справа без титульної сторінки (Державний архів Житомирської області(далі ДАЖО) Ф. 17. Оп. 2. Спр. 1. 465 арк.).¹ Вона розпочата 1814-го, а закінчується 1845 роком і нараховує 465 аркушів. Справу відкриває позивна заява, подана полковником Петром Зеленугою на житомирську міську громаду через земельну суперечку. Крім того, у ній містяться позивні заяви інших осіб, товариств і державних інституцій різних рівнів, дотичних до довголітнього земельного конфлікту у Житомирі. Рішення судових інстанцій від найнижчих до найвищих та підготовчі матеріали для цих рішень представлені у судовій справі досить широко. Перші матеріали цього документу (арк. 1-24) написані польською мовою. Далі судове діловодство велося російською мовою (за винятком польсько-мовних аркушів 271-276). Матеріали справи охоплюють значний хронологічний проміжок часу, не мають спільного походження, писалися різними особами і діловодами, тому почерки їх значно різняться. Деякі документи мають ряд скорочень, тому складні для читання. Переклад частини документів на офіційну мову Російської імперії починається з

1 Волинська палата була заснована у серпні 1796 р. у зв'язку з утворенням Волинської губернії. У березні 1797 р. разом з палатою цивільного суду замінена Волинським головним судом. Відновлена 1831 р.(ПЗЗ, 1831, 4894). Складалася переважно з великих землевласників, права яких і захищала. Знаходилася у підпорядкуванні Міністерства юстиції Російської імперії. Була у губернії вищою інстанцією для верхніх земських судів, верхніх розправ та повітових магістратів. Розглядала та вирішувала цивільні справи, що надходили по апеляції та в порядку ревізії з підвідомчих судових установ. Ліквідована 1871 р. Матеріали зберігаються в ДАЖО (Ф. 17, од. зб. 7957, 1831-1872); Державний архів Житомирської області: Путівник. Т. 1. Житомир: вид-во «Волинь», 2014. С. 49.

25 аркушу. Після включення перекладених матеріалів до справи, поміщик Еразм Словацький став центральним її фігурантом як головний позивач.

Матеріали справи свідчать, що поміщик Е. Словацький судився з житомирським міським товариством та магістратом міста, а згодом думою, які представляли інтереси міщан. Конфлікт виник через право володіння землею, яка знаходилася на околиці та у межах міста Житомира. Міська влада (спочатку магістрат, а потім дума) не визнавала законним володіння землею, купленою Е. Словацьким у попередніх власників. Це відбувалося навіть з огляду на те, що існували рішення Правлячого Сенату, який став на бік позивача.¹ Подальші дії житомирської міської влади були направлені на саботування рішень, винесених на користь Е. Словацького.

Перейдемо до реферативного огляду цієї затяжної, далеко не однозначної і, водночас, показової судової земельної справи. Вона дозволяє побачити усі прогалини тогочасного законодавства, яке діяло на Правобережній Україні, а також подає нову інформацію до біографії позивача. Для передачі колориту епохи цитування здійснюється мовою оригіналу із збереженням тогочасних норм правопису.

Матеріали справи засвідчують, що судові тяжби навколо «проблемних» земельних ділянок почалися ще у 1805 р. Конфлікт загострився після придбання цих ділянок поміщиком Е. Словацьким. Міщани, на боці яких виступав магістрат, не поспішали виконувати рішення Волинської палати цивільного суду, винесені на користь Е. Словацького (ДАЖО.Ф.17.Оп.2.Спр.1. Арк. 43.). Міська влада від самого початку судових тяжб, використовуючи різні приводи, наприклад, спливання 10-річного терміну розгляду

1 Магістрати на Правобережній Україні діяли у містах, які мали магдебурзьке право. Навіть після поділів Польщі вони продовжували функціонувати, виконуючи господарчі і судові функції. Житомир одержав магдебурзьке право у 1444 р. Воно проіснувало у місті до 1837 р. Весь цей час магістрат залишався органом місцевого управління. Міська дума та управа замінили його у 1837 р., хоча сам Житомирський магістрат ліквідований лише у 1849 р. Його матеріали зберігаються в ДАЖО. Див.: Державний архів Житомирської області: Путівник. Том 1. Житомир: вид-во «Волинь», 2014. С. 35-36.

справи, свідомо затягувала виконання рішень Волинської палати цивільного суду, фактично ігноруючи їх. Ця обставина ставала причиною нових судових позовів.

Через бездіяльність міської влади, її небажання виконувати судові ухвали Е. Словацький звернувся до Правлячого Сенату. Цей орган був створений рішенням російського царя Петра I. Він діяв від 1711 р. як колегіальний надзвичайний орган для законодавчих і управлінських справ. На відміну від органів з такою ж назвою у Швеції і Речі Посполитій російський Сенат не наділявся парламентськими функціями та був законодавчим органом. Функції, роль і компетенції Сенату змінювалися. У 1802-1803 рр. при імператорові Олександрі I були спроби реформування Сенату, надавши йому законодавчі функції з поверненням нагляду за адміністрацією, зокрема і міністерствами, а також змінити його склад і становище в системі російського державного управління. Проте, ці спроби не були успішними. Олександр I надав Сенатові статус інституції адміністративної юстиції, прокуратури та суду з наступними функціями: розгляд адміністративно-судових справ, нагляд за державним апаратом через губернських і повітових прокурорів, а також охорона і підтвердження особливих прав різних станів (Див: История Правительствующего Сената за 200 лет, 1711-1911. Т. 1-5. Спб, 1911; Шандра В.С. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII - початку XX ст. в російському законодавстві. Джерелознавчий аналітичний огляд. Київ, 1998.).

Реагуючи на звернення «поверенних Житомирского мешчанского общества Василя Горкавенка, Григория Власова и Иосифа Пожарского с жалобой» на вищу житомирську судову інституцію та позов Е. Словацького Сенат своєю чергою затребував документи по цій справі у Волинської палати цивільного суду. Вона отримала відповідні розпорядження 3-го Департаменту Сенату 8 червня та 1 вересня 1832 р. (ДАЖО. Ф.17.Оп.2.Спр.1. Арк. 39-40.).

Житомирський суд не поспішав надавати відповіді на запити Сенату, але врешті-решт відправив їх із поясненнями власного розуміння суті справи. Це засвідчують підготовчі матеріали по-

яснень на запит найвищої державної судової інституції (Там само. Арк. 43-55 зв.). Інформувалося, що справа мала давню історію і для вирішення судових позовів щодо «проблемних» земельних ділянок ще 13 жовтня 1805 р. була створена спеціальна комісія до складу якої входили як представники міста, так і позивача (Там само. Арк. 44.). Проте, вже тоді вирішення справи затягувалося через зустрічні позови. Це тривало доки термін її вирішення по суті, передбачений законом, не минув, а члени комісії померли. Участь інших осіб та їх представників, долучених до судового розгляду, лише уповільнювало цей процес. Сторони земельного конфлікту почали долучати нові документи на право володіння земельними ділянками. Найдавніші із згаданих документів спочатку сягали часів Хмельниччини (Там само. Арк. 45.). З часом вони почали датуватися періодом Стефана Баторія.

У копіях матеріалів, направлених до Сенату, знаходимо витяг із судової справи у якому зазначається: «Помещик Эразм Словацкий по крепостной сделке совершенной 1831 года июля 30-го в Главном Суде за уплатою следующих казне крепостных пошлин, приобревший на вечность от графа Паравицина вышеозначенные грунта строениями, поданным в оный Главный суд 17 октября 1831 года прошением известив, что упомянутое комиссарское решение 1814-го июля 15-го начатое, а ноября 4-го числа объявленное, как по причине заведенного между Зеленугою и Паравициним о собственности сказанных грунтов дела, разрешенного окончательно Правительствующим Сенатом в 1826-м году, так и по поводу смерти всех комиссаров разрешавших оное дело, по прочим статьям не окончено» (Там само. Арк. 46-46 зв.). Е. Словацький намагався у судовому порядку вирішити спірні питання довкола купленої ним у законний спосіб ділянки, які дісталися йому у спадок від попередніх власників. Для цього був зроблений її «геометрический план» на якому розмежовувалася власність Словацького та міста. Про ці дії було повідомлено магістрат Житомира (Там само. Арк. 47.).

Резонансність справи змусила втрутитися у її вирішення губернського прокурора, який почав вимагати надання йому копій

усіх документів, пов'язаних і придбанням та забудовою Е. Словацьким проблемної земельної ділянки. Причиною прокурорського звернення до судової палати стали скарги міщан Житомира та магістрату на, начебто, незаконне використання Словацьким «под постройку лавок с жилыми покаями городского грунта» (Там само. Арк. 48.). Цікаво, що подаючи скаргу, житомирський міський магістрат обґрунтовував правомірність своїх вимог посилаючись на норми міського (магдебурзького) права. Це, начебто, давало йому підстави вважати придбання Словацьким означеної ділянки незаконним і домагатися знесення будівель, які на ній знаходилися, оскільки земля на Хлібній площі Житомира належить місту. Поміщик, на думку міської влади, самочинно захопив «проезжую издревле дорогу и закрыл вид Житомирской конюшни» (Там само. Арк. 48 зв.).

Проте, житомирський магістрат не зміг надати документального підтвердження належності землі, якою володів і користувався Е. Словацький, місту. Натомість він прийняв рішення у якому спірні землі визнавалися власністю міста. Прокурорське втручання сприяло появі низки документів, які долучалися до справи вперше, так і нових учасників судового процесу, що лише ускладнювало і відтермінувало вирішення земельного конфлікту між містом і Е.Словацьким. Найцікавішою та найінформативнішою частиною судової відповіді на прокурорський запит стало окреслення існуючих меж земельної ділянки Словацького. У відповіді визначалися межі його земельних володінь, перераховувалися прізвища сусідів та фіксувалося майно Е. Словацького, придбане ним у попередніх власників: «Дом в городе Житомире, находящийся и состоящий в то время в смежности с одной стороны с домом советника Ходоровского с другой с домом советника Грабовского, с третьей с малою дорогою следующею от дороги большой Бердычевской к реке Камянке и Тетереву, с четвертой с дорогою Большой Бердычевской, и возле того дома пустопорозжий грунт состоящий в смежности с грунтом Старостинским, на котором находится старое кладбище и грунтом Сестер Милосердия Житомирского монастыря, с другой

и третьей с вышепоименованными дорогами и корчмою прежде к оному ж грунту, и в то время к городу Житомиру принадлежащую, с четвертой с грунтом и строениями покойного майора Ерохина, а ныне Г. Уварова отделяющимся ручаем Поповкою, покойным помещиком Николаем Каленским отцом ее же Немиричевой от родных братьев ксендза Ивана, равно дворянина Иосифа Соколовского, при сделке 1762 года апреля 7 дня в киевских гродских актах признанной приобетенные все сие не исключая ничего в свою пользу, продала ему Зеленуге, и представила оному поискивать все отторгнутые грунта» (Там само. Арк. 48-48 зв.).

Волинський суд повідомляв прокурора про визнання ним права власності Е. Словацького на придбані у попереднього власника землі. Він зафіксував це у судовому рішенні, але лише щодо тих земель, які не є власністю міста. Волинська казенна палата також зафіксувала і підтвердила правомірність рішення Волинської цивільної палати у конфлікті міщан із Е. Словацьким, про що і повідомила останню листом від 31 жовтня 1832 р. Констатовалося, що використання міщанами і містом «присецьких земель», які належать Е. Словацькому, є незаконним, а тому: «построенные доньше казенные строения как то больницы, конюшни и прочие снять» (Там само. Арк. 57.). Магістрату заборонялося також видавати нові дозволи на будь-яку господарську діяльність на «присецьких землях». Казенна палата від свого імені також повідомила, що деякі документи, на які посилається магістрат «не доведено до сведения Казенной палаты» (Там само. Арк. 58.).

Проте, навіть з огляду на наявність судових рішень по цій справі, Житомирський міський магістрат всіляко гальмував її вирішення, подаючи все нові і нові зустрічні позови на судові рішення, залучаючи нових фігурантів як, наприклад, Житомирського цивільного губернатора (Там само. Арк. 59.). Волинська палата цивільного суду змушена була приготувати на його запит розлогу довідку про судову суперечку між Е. Словацьким і містом. Її підготовчий варіант засвідчує, що подібних довідок канцелярією суду було написано чимало (Там само. Арк. 61-70.).

Всілякі зволікання й перепони у вирішенні земельного конфлікту з Житомирським міським магістратом та міщанською громадою, навіть з огляду на наявність судових рішень, змусили Е. Словацького подати «прошение» на ім'я російського царя Миколи І. Цей документ найповніше репрезентує його позицію у земельному конфлікті, тому зупинимося на його викладі детальніше. «Прошение» подавалося через Волинську палату цивільного суду. На гербовий папір його переписав канцелярист Проспер Фомін син Мокляка. Еразм Словацький його власноруч підписав. У «прошении» він називає себе поміщиком, який живе в селі Ільшівці Житомирського повіту (Там само. Арк. 78.). А куплена ним земля упродовж трьох століть була вотчинною «до возвращения в 1794 году Польского края к России» (Там само. Арк. 78.).

Подання на ім'я російського імператора складалося з дев'яти пунктів. У першому з них йшлося про те, що «земля Пересечизна» (з окресленням її меж) ще у 1598 р. була надана польським королем Стефаном житомирському старості князю Сангушко, який володів нею «по вотчинному земському праву» (Там само. Арк. 78.). Згодом вона перейшла у власність поміщиків Пересецьких та їх спадкоємців. Другий пункт інформував, що через відсутність вотчинників у кінці XVIII ст. житомиряни незаконно, хоча і з відома магістрату, почали використовувати ці землі під забудову. Проте вже у 1805 р. дії міщан і магістрату були визнані Волинським Головним судом незаконними.¹

Шляхи, якими частина цих земель потрапила у власність полковника Петра Зеленуги, пояснюються наступним пунктом «про-

1 Волинський Головний суд був створений у березні 1797 р. замість палат цивільного та кримінального суду у зв'язку з ліквідацією Павлом І тих установ, які були введені в Україні у 1783 р. Катериною ІІ. Знаходячись у підпорядкуванні Міністерства юстиції, був вищою судовою інстанцією губернії. Складався з канцелярії, першого – кримінального та другого – цивільного департаментів. Періодично – в 1809, 1820 та 1826 рр. при Волинському Головному суді додатково утворювався тимчасовий департамент для розгляду кримінальних справ. Ліквідований у 1831 р. Матеріали знаходяться у ДАЖО (Ф. 16. Од. зб. 3852, 1796-1831 рр.); Державний архів Житомирської області: Путівник. Т.1. Житомир: вид-во «Волинь», 2014. С. 48-49.

шення» (Там само. Арк. 78 зв.-79.). У четвертому пункті знаходимо інформацію про подальшу історію земельної ділянки, яка від П. Зеленуги перейшла до полковника Правочини, а у нього 1831 року була придбана Е. Словацьким. Наголошувалося, що вона придбана: «с таковым же правом на захваченные незаконно и застроенные земли» (Там само. Арк. 79.). Серед документів на право земельної власності був і «землемерческий план» придбаної ділянки. Далі розписані поетапно подальші дії нового власника земельної ділянки: «по поданному мною в октябре месяце того же 1831 года прошению Волынская Гражданская палата постановлением своим того же 1831 года ноября 9-го учиненным для исполнения прежнего своего решения 1805 года и такового же съездовой Коммиссии, вновь назначила таковую же Коммиссию, которая определением своим в 1832 году учиненным, все грунта прежде вышезначицими-ся жителями захваченные и на плане показанные, согласно прежнему решению Коммиссии, признала мне просителю и об исполнении такого решения отнеслась 6-го апреля того ж года в Житомирскую Гродскую полицию» (Там само. Арк. 79).

У п'ятому пункті повідомлялося, що поліція і магістрат не виконали судових рішень, натомість, знищивши судові документи, визнали їх незаконними. У наступному – шостому пункті міститься інформація про скарги, подані житомирськими міщанами до Сенату. Сьомий пункт як і попередній частково пояснює причину звернення Е. Словацького до імператора. Прохача не влаштовувало рішення Сенату на скаргу житомирських міщан, які подали до урядової інституції не достовірну інформацію. Базуючись на ній Сенат виніс своє рішення частково на користь міщан. Крім того, Житомирський магістрат по-особливному, винятково на свою користь, трактував сенатську ухвалу. Інформація про це міститься у восьмому, найбільшому за розмірами, пункті подання на ім'я Миколи І. У ньому наводяться численні приклади порушення міським магістратом Житомира майнових прав позивача. Захищаючи правоту власної позиції та підкреслюючи свою законслухняність, Е. Словацький стверджував: «вся эта земля то есть

где она корчма и жандармские конюшни стоят» належить йому. На своїй землі він дійсно будував «лавки», але території не огорожував, оскільки вона була «окопана рвом бывшим вотчинником сего дома» (Там само. Арк. 82-82 зв.).

Останнім пунктом петиції позивач вкотре запевняв, що місто незаконно привласнило собі вотчинні землі, а магістрат «толкует превратно» згадане сенатське рішення на власну скаргу. Міська ж громада намагається відібрати у прохача землю, яка була його власністю і ніколи не виступала об'єктом суперечок. Представники міської влади постійно здійснюють насилля над законним власником землі, причиняючи йому суттєві матеріальні збитки.

Враховуючи все вище означене Е. Словацький просить: «дабы Высочайшим Вашего Императорского Величества Указом повелено было и мое прошение приняв записать и вышеизъясненные действия Житомирского городского магистрата и Градской Полиции по его требованиям, яко противные законам и доказательствам, а даже и самому Указу Правительствующего Сената и прежде временно последовавшие, уничтожить и о оном же Магистрату впредь распоряжаться а Полиции исполнять те распоряжения, воспретить на всегда, лица же допустившиеся вышеизъясненного грабежа и насилия, равно и тех, по приказанию коих было сие делано, придать Суду; За поделанные мне убытки происшедшие от раскидания ворот к окопанной рвом земли, где посеяна мною пшеница и от раскопания поделанных прежними владельцами оной, ровов, чрез что вся пшеница стравлена скотом, равно от недозволения мне пахать той земли сею весною на яровые посевы, должное вознаграждение учинить с кого следует велеть» (Там само. Арк. 83-83 зв.). Він також просив повернути розписки, якими зобов'язувався демонтувати «лавки» на Хлібній площі. Сповідалося, що лавки дорого коштували їх власнику і є прибутковими для торгівлі. І наприкінці Е.Словацький просив про спокійне володіння тією землею «которая от-давна безспорна и вместе с домом и садом была всегда владема, сообразно землемерческому плану – мне же оставит, а о спорных и застроенных

некоторыми жителями землях, предоставитъ ведатьса как следует» (Там само. Арк. 83 зв.).

Судова справа містить ряд документів (запитів та підготовчих матеріалів), які стосувалися попередніх власників землі, придбаной Е. Словацьким, та копії судових рішень по ній. Вони використовувалися для підготовки відповіді на запит Сенату. 20 березня 1834 р. 3-й Департамент Правлячого Сенату нагадав Волинській палаті цивільного суду про необхідність передачі до цієї державної інституції «объяснений против прошения житомирских мещан с Словацким» (Там само. Арк. 119.). 2 липня того ж року ексекUTOR 3-го Департаменту Сенату знову нагадав Волинській цивільній палаті, що документи по справі Е. Словацького ще й досі не отримані, хоча терміни їх подачі передбачені законом уже минули (Там само. Арк. 120.).

Матеріали справи дозволяють прослідкувати підготовку документів відповідному комітету Сенату, адже саме сенатські запити сприяли активізації процесів, покликаних вирішити цей конфлікт. Найцікавіша інформація стосується розмірів земельного володіння одного з позивачів. Поліція разом із землеміром почали обраховувати площу земель Е. Словацького, які знаходилися за міською заставою. З'ясовується, за донесеннями цієї комісії, що «всего сто шесть десятин пятсот восемьдесят сажений квадратных», начебто, «нічийної» землі «состоят во владении помещика Словацкого» (Там само. Арк. 130.).¹

Для підготовки умотивованої відповіді Сенату Волинська цивільна палата і сама подавала запити. Документи на них подавало і Волинське губернське правління, яке також намагалося розібратися у цій запутаній справі. Воно визнавало, що окремі міські землі були привласнені Е. Словацьким незаконно, а розгляд справи здійснювався «не тем порядком, который предписан Указом» від лютого 1798 року (Там само. Арк. 139). Губернське правління підтверджувало, що магістрат взагалі не визнавав права Е. Сло-

¹ Десятина – старовинна міра земельної площі в Київській Русі, а пізніше в Україні, Росії та Білорусії. Межевою інструкцією царського уряду 1753 р. визначено розмір десятини у 2400 кв. сажнів, що становило 10925 м², тобто 1,0925 га.

вацького на землі, окрім придбаних ним 1831 року разом з будинком і садом. Водночас констатувалося, що під час суперечки на «проблемних» землях, власником яких за судовим рішенням визнавався Словацький, будувалася жандармська конюшня. Крім того, частина цих земель за розпорядженням шефа корпусу жандармів генерал-ад'ютанта графа Бенкендорфа роздавалася «под огород для 29 жандармов» (Там само. Арк. 143.).

Житомирська міська влада у протистоянні з Словацьким використовувала окремі суперечності, наявні у чинному тоді законодавстві. Вона посилялася, залежно від потреб, на загальнодержавні російські й польські правові норми і закони чи на міське (магдебурзьке) право, або і, взагалі, самочинно приймала необхідні для неї рішення. Разом з тим Волинському губернському правлінню було відомо, що: «Гражданская палата предписала дабы к грунтам значащимся на плане землемерческом находящимся во владении Словацкого никто не мешался и не пользовался, то о исполнении того, предписано от полиции 1-й части Города и объявлено помещику Словацкому» (Там само. Арк. 144).

Незважаючи на наведені вище судові рішення, магістрат не збирався їх виконувати. Поліція доповідала, що президент магістрату самоправно особисто наказав працівникам розкопати рів і дозволив використовувати землю Словацького підрядникам, які робили мостову. Останнього безпідставно звинуватили у тому, що він привласнюючи міську землю, нищив межові знаки (Там само. Арк. 144 зв.).

Новий етап перебігу судової тяжби Е. Словацького з міщанами і містом Житомир, за матеріалами судової справи, розпочався 27 січня 1833 р. Тоді Сенат, реагуючи на скаргу житомирян, своїм розпорядженням «уничтожив по сему делу все решения как Волынской гражданской палаты, так и казенной», і дав їй новий поштовх (Там само. Арк. 145). Найвищий судовий орган Російської імперії у своєму рішенні зазначив, що частина земель Е. Словацького незаконно привласнена ним. Сенат також зобов'язував останнього надати Волинській палаті цивільного суду документи

на право володіння земельними наділами у Житомирі (Там само. Арк. 143.). Водночас за ним зберігалося право «произвести свой иск согласно указу 22 февраля 1798 года» (Там само. Арк. 145).

Рішення Правлячого Сенату на подання житомирського міського християнського товариства, щодо його земельної суперечки з Е. Словацьким, було, як видно із матеріалів судової справи, не на користь останнього. Але воно залишало за ним право подати зустрічний позов до суду. Позивач скористався цим правом і направив ряд зустрічних позовів, адресованих різним державним інституціям. Найінформативніші були написані на ім'я російського імператора Миколи I у травні 1837 р. з додаванням копій попередніх прохань (Там само. Арк. 157-157 зв.; Арк. 166-170.). Цього разу Е. Словацький скаржився на дії магістрату, які нанесли йому суттєві матеріальні збитки від яких він «потерял целодичную прибыль» (Там само. Арк. 166).

Зазначимо, що анотована судова справа містить численні підготовчі матеріали та судові рішення, найбільша частина яких стосується дій магістрату та його рішень і скарг. Вона містить також документи на захист позиції Словацького. Інформативністю виділяється рапорт до Волинської палати цивільного суду колишнього засідателя Житомирського повітового суду Рихлинського (Там само. Арк. 261-264 зв.). Він докладав усіх зусиль для позитивного вирішення на користь Е. Словацького судової тяганини довкола земельного питання. Обстоюючи власну позицію Рихлинський подав рапорт до Волинської палати цивільного суду з викладом спростування звинувачень у свій бік та роз'ясненням власних дій, які він вважав цілком виправданими і законними.

З документу дізнаємося, що Рихлинський підозрювався магістром Житомира у симпатіях до Е. Словацького і через це, на переконання міської влади, всі його дії були направлені на користь останнього. Колишній засідатель виправдовувався, заявляючи, що разом з іншими чиновниками лише виконував положення Указу від 27 січня 1833 р.: «оставить во владении Словацкого все те земли, которые находились у него до решения Главного Суда по сему

делу в 1805 году состоявшегося; то я, – стверджував він, – вместе с семи чиновниками, приступив к исполнению возложенного поручения, потребовал от Словацкого документов доказывающих владение его землями до 1805 года, и когда за представлением таковых я, найдя из оных полное удостоверение какими землями Словацкий и предшестники его владели до 1805 года постановил, таковые возвратить Словацкому; доследования кто именно и по каким правам поселился на земле его поручил местной полиции; на какое мое определение член магистрата радный Жникруппа и уездный стряпчий подали особое мнение домогаясь от Словацкого яснейших доказательств, и по сему поводу дело поступило обратно в Гражданскую Палату» (Там само. Арк. 261 зв.-262.).

Цивільна судова палата своїм рішенням фактично підтвердила неправомірність дій Рихлинського. За його свідченнями «из оной получил я от 22 апреля указ в коем Палата содействовавшим со мною чиновникам заметила лишнее толкование прав Словацкого, а мне поставила на вид непроизведение самим мною поручаемого полиции доследования, и вновь подтвердила исполнить в точности содержание Указа Правительствующего Сената в первоначально данном мне предписании Палаты прописанного» (Там само. Арк. 262.).

Але Рихлинський не здавався і продовжував здійснювати заходи направлені на реалізацію власного задуму. Він інформував про це Волинську палату цивільного суду. У рапорті читаємо: «Получив подтверждение Палаты и следуя наставлению ононого, пригласив я члена Магистра Жникруппу и стряпчего, открыл действие по сему делу, и не видя никаких обстоятельств к отмене принятого мною суждения, заключил 16 истекшего мая определение, по коему применяя к документам Словацкого на коих Палата и Правительствующий Сенат основывались, равно придерживаясь плана коим велено руководствоваться, постановил, все незастроенные земли принадлежность коих Словацкому и владение оными до 1805 года сими документами ясно доказывается, нынеже возвратить в его владение; дабыже окончательно дело сие расследовать и открыть по каким именно правам на пространстве земли Сло-

вацкого принадлежать долженствующей, разные лица поселились и в которое время» (Там само. Арк. 262.).

Його позиція щодо Словацького очевидна – він на боці останнього і всіляко захищає його майнові інтереси. Рихлинський пояснював, що на законних підставах «вручил Словацкому в вотчинное владение все предписанные Сенатом земли, на принадлежность коих Словацкому нет никакого сомнения, и отнесся в Полицию, как об оповещении о сем смежных жителей по даче Словацкому в случае чьего либо притязания защиты, так и об истребовании от жительствующих на земле Словацкому признаваемой лиц подписи в представлении ко мне документов; самое же дело постановил по окончании представить в Палату – при чем также подтверждено мне было и от Г. Начальника Губернии, на счет исполнения сего Указа» (Там само. Арк. 262 зв.-264.).

Закінчення рапорту, поданого Рихлинським в цивільну палату Волинського суду, швидше нагадувало звинувачення опонентів, ніж виправдання. Там читаємо: «Но впрочем, если Магистрат прямое исполнение моей обязанности и аккуратное выполнение предписаний начальства называет приклонностию в сторону Словацкого, в суждение дела коего я не входил в высшия присудственные места, то дабы избежать на будущее время могущих последовать со стороны Магистра подобных безосновательных и оскорбительных неприятностей, происходящих из невнимательного рассмотрения Магистратом и точного мною исполнения предписаний палаты; – то неблагоугодно ли будет оной Палате, поручение сие сняв с меня возложить на другого чиновника – а если Палате заблагорозсудится оставить оное при мне, то прошу Палату ограничить Магистрат в его изречениях и заставить предписания Начальства понимать в прямом их смысле, неупотребляя обидных выражений на счет исполнителей оных; чего ныне Палата полагаю неоставит без уважения и подтверждения Магистрат взысканию за неправильные в рассуждении меня представление. Бывший заседатель Житомирского уездного суда Рыхлинский 31 июля 1838 г.» (Там само. Арк. 264 зв.).

Рихлинський сміливо захищав інтереси Е. Словацького, але його зусиль виявилось замало для позитивного вирішення на користь останнього земельного конфлікту з містом Житомир. Організована протидія міської влади виявилася сильнішою за норми закону. У пошуках справедливості наступне «прошення» у вересні 1838 р. Е. Словацький знову направив на ім'я російського царя (Там само. Арк. 266-269 зв.). У ньому прохач оскаржував дії житомирського магістрату, звинувачуючи його у самовільному захопленні пересецьких земель ще 1814 року. Він запевняв, що вони належать до категорії вотчинних, тобто тих, які передаються у спадок і можуть бути проданими чи подарованими, а тому місто не мало на них жодних прав. Проте, житомирський магістрат «не имея совершенно никаких доказательств и документов, могущих оправдать его неправильные действия» (Там само. Арк. 266 зв.), самовільно заволодів чужою власністю. Магістрат, виправдовуючи свої дії, називав землі, придбані Е. Словацьким, казенними. Відповідно дії попереднього власника землі графа Ільїнського, який продав ці землі, магістрат також вважав незаконними (Там само. Арк. 266 зв.).¹

У своєму черговому поданні Е. Словацький інформував про наявність у розпорядженні Сенату усіх необхідних документів, які підтверджували його права власності. Тому Сенат і виніс нове рішення на його користь. Чергове «прошення» обумовлювалося наявністю проблем, що виникли «в исполнение Указа Сената» від 1836 р. (Там само. Арк. 265 зв.). Тоді міські урядники Житомира саботували виконання ухвали Сенату, подаючи зустрічні позови по всій вертикалі влади, долучаючи до їх подачі міщан. Крім того створювалися різні комісії, які відтермінували вирішення земельного конфлікту та унеможливлювали виконання указу Правлячого Сенату.

Втягування у багаторічний земельний конфлікт представників всієї владної вертикалі (від місцевої до верховної), включно

1 Насправді Юзеф Август Ільїнський подарував російській короні м. Житомир для облаштування у ньому губернського центру. І лише пізніше, за окремим розпорядженням царя, йому у якості компенсації, було виплачено з казни 39000 золотих. Так у 1840 р. Житомир став губернським містом.

з судовими інституціями всіх рівнів (що зафіксовано матеріалами справи), обумовило нове втручання у її перебіг Волинського губернського прокурора. 14 грудня 1838 р. він знову звернувся до Волинської палати цивільного суду та зобов'язав повітового стряпчого «чтобы он немедленно занялся вместе с прочими членами исполнением Указа Правительствующего Сената по делу помещика Эразма Словацкого с Житомирским христианским обществом о землях в городе Житомире» (Там само. Арк. 308-308 зв.). Почався черговий етап паперової тяганини із залученням усе нових подань і скарг від міського магістрату, який свідомо затягував вирішення конфлікту, однією з сторін якого виступав він сам.

Надзвичайно цікавими документом, який узагальнює інформацію по судових справах Е. Словацького, став ще один рапорт до Волинської цивільної палати колишнього житомирського повітового засідателя Еразма Рихлинського від грудня 1838 р. (Там само. Арк. 310-311.). Останній повідомив, що для приведення в дію сенатського указу він «отнесся в житомирскую полицию» (Там само. Арк. 268 зв.). Остання традиційно разом із міським магістратом саботувала виконання ухвали Сенату, подаючи зустрічні позови у всі владні інституції, долучаючи до їх подачі міщан. Наслідком таких дій, скаржився Рихлинський, стало створення різних комісій, діяльність яких відтягувала вирішення земельного конфлікту та унеможливлювала виконання указу Правлячого Сенату. Указ Сенату від 1836 р., на який він посилався, передбачав повернення «помещику Словацкому земель пересецких разновременно забратых житомирским обществом» (Там само. Арк. 310.). Повідомлялося, що виконати указ без «акуратнейшего содействия Житомирской полиции» (Там само. Арк. 310.) було не можливо. Остання вимагала від самовільних поселенців документи на заняті ними землі, проте останні їх надати не змогли, а натомість проявили «дерзость против чиновника полицейского» (Там само. Арк. 312 зв.). Поліція, проявляючи бездіяльність, лише подавала рапорти, «чем осмеливает виновных к злоупотреблениям и опозданием исполнения означенного Указа Правительствующего

Сената» (Там само. Арк. 312 зв.). Рихлинський звертався до Волинської цивільної палати з проханням повідомити Волинське губернське правління про не виконання поліцією своїх обов'язків «дабы оная впредь без малейшей медлительности исполняла» їх (Там само. Арк. 313.). Житомирський повітовий стряпчий у рапорті на ім'я губернського прокурора також виправдовувався у зв'язку з поданням Рихлинського.

Намагаючись контролювати перебіг виконання сенатського указу, Волинський губернський прокурор направив «предписания» Волинській цивільній палаті (Там само. Арк. 314.). Остання була звинувачена прокурором у несвоєчасному наданні необхідних документів.

Через великий розголос справа Словацького потрапила на розгляд до Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора Д. Бібікова. Його канцелярія «по судной части» 21 січня 1839 р. направила Волинській палаті цивільного суду запит про скаргу житомирських міщан на дії Словацького і Рихлинського (Там само. Арк. 321-321 зв.). Цьому передувало «прошение» на ім'я Д. Бібікова від «гласных города Житомира» (Там само. Арк. 322-323 зв.). Воно починалося з інформації: «Волынская Гражданская Палата за получением в 1836 году Указа Правительствующего Сената предписала Господину Житомирскому Уездному стряпчему дабы он обще с членами уездного суда и городского Магистрата оставил во владении помещика Эразма Словацкого все те земли которые находились у него прежде назначения бывшим Главным судом производства, то есть до решения одного суда в 1805 году последовавшего» (Там само. Арк. 322.).

Далі, посилаючись на казенний (державний) статус міста Житомира, гласні стверджували, що на законних підставах Словацькому належить лише «2 десятины 1140 саженой» землі (Там само. Арк. 322-322 зв.). А решта земель, якими він володіє, на їх думку, є власністю міста, незаконно привласненою ним шляхом підробки і нищення документів. Представники місцевої влади Житомира також інформували генерал-губернатора про скарги на Е. Сло-

вацького житомирських міщан. «Помещик Словацкий, – читаємо у паданні, – учредил на городской земле расстоянием от города более двух верст близь селения Станишовки присмотр в виде караула и всех бедных людей занимающихся вывозкою в городе песку, глины и камня и с того имеющих пропитание, затаскивает с подводами в свой дом в самом городе состоящий и не отпуская пока неудовлетворяет его за вывозимые ими вещества от фуры по 20 к. медью. Сопротивляющимся же самовольству его Словацкого велит рубить колеса и повозки с причинением побоев...» (Там само. Арк. 323). Про такі дії Словацького, доповідалося далі, Житомирська міська дума подавала рапорт Волинській цивільній палаті, проте, остання «не приемля возражений ни представителей Житомирского Магистрата и градской Думы» (Там само. Арк. 323.) відмовила у порушенні справи. Резюмуючи своє звернення до генерал-губернатора Д. Бібікова чотири гласних міської думи Житомира просили усунути «бывшего заседателя Рыхлинского от производства сего дела» (Там само. Арк. 323 зв.).

Звернення представників Житомирської міської думи до генерал-губернатора стало причиною нових запитів і службового листування між різними гілками влади. Проте, як свідчать матеріали справи, відповіді і рапорти на запит генерал-губернатора Бібікова лише калькували попередні документи, що вже містилися у ній. Крім того значна частина документації знаходилася у вигляді чернеток з великою кількістю правок і вилучень.

Очевидне, і навіть демонстративне, затягування справи місцевою владою Житомира, нагромадження документів, які суперечили один одному, змусило управління Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора Бібікова направити 15 квітня 1840 р. Волинській цивільній палаті листа у якому пропонувалося: «сей Палате употребить надлежащие меры к немедленному окончанию Коммиссиею наряженною в следствие Указа Правительствующего Сената, дела о заведенном помещиком Житомирского уезда Словацким спора о земле на которой существует Житомирская Жандармская конюшня и которая отведена

Житомирскою Городскою Думою для постройкн цейхгауза, караульни и проч. и о исполнении в свое время донести мне» (Там само. Арк. 347.). Військовий губернатор Житомира також пропонував «оной палате принять со стороны своей все возможные меры к самому скорейшему окончанию сего дела» (Там само. Арк. 353 зв.).

У якнайшвидшому завершенні земельної справи і виконанні судових рішень, винесених на користь Е. Словацького, не була зацікавлена не лише влада міста, але й житомирська жандармська команда. Адже для її потреб на землях Е. Словацького передбачалося побудувати казарми, кузню, караульні приміщення, цейхгауз, відкритий манеж, колодязь (Там само. Арк. 353.).

Навіть втручання генерал-губернатора суттєво не пришвидшило виконання рішення Сенату по цій судовій справі. Канцелярія Бібікова повідомила Волинську палату цивільного суду 10 червня 1840 р., що отримала повідомлення про справу Словацького. У ньому також йшлося, що підготовку відповіді генерал-губернатору доручено столоначальнику, якого зобов'язали підготувати її до грудня 1840 р.

Житомирська міська дума, яка на той час перебрала деякі функції магістрату, продовжувала вважати левову частину земель Словацького самовільно захопленими, оскільки їх законним власником, на переконання членів міської думи, було місто Житомир. Навіть з огляду на судові рішення, вкотре винесені на користь Словацького восени 1846 р., дума продовжувала направляти звернення, у тому числі і до Волинської цивільної палати, у яких вимагала надання Словацьким документів на право володіння земельною власністю. Чергові подання від думи отримали військовий і цивільний губернатори Житомира (Там само. Арк. 389-389 зв.). Наслідком стала хвиля однотипних канцелярських документів та їх копій, серед яких домінували рапорти стряпчого, адресовані до різних інституцій.

Через резонансність справи Е. Словацького канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора постійно тримала її на контролі. 4 жовтня 1840 р. Д. Бібіков вкотре звернув-

ся до Волинської палати цивільного суду з нагадуванням про неї. Генерал-губернатор визнавав Словацького власником «состоящей в городе по Бердычевской улице около кляштора сестер милосердия земли» (Там само. Арк. 396.). Однак, Житомирська міська дума продовжувала демонстративно не визнавати цього, ігноруючи рішення найвищих судових інституцій, а винною представляла цивільну палату Волинського суду.

Здавалося, що завдяки втручання різних державних інституцій справа нарешті наближається до свого логічного завершення – Е. Словацький узаконить одну і поверне іншу частину своєї земельної власності. 24 лютого 1841 р. до Волинської казенної палати «на ее заключение» надійшла справа «об отдаче помещику Эразму Словацкому состоящей в городе Житомире земли» (Там само. Арк. 416.), передана Волинською палатою цивільного суду. Проте казенна палата відмовилася приймати надіслані їй документи, пояснюючи свої дії у наступний спосіб: «Означенное дело состоит неполным в том, что неимеется описи и скрыпы с заверением в оном сколько находится листов и в дополнительном производстве такового четыре польских документа не переведены» (Там само. Арк. 416.).

Враховуючи всі обставини справи Волинська казенна палата «определила: как по вышеозначенным недостаткам настоящего дела Казенная Палата не может учинить по оному своего заключения и дать дальнейшего Законного сказа, а потому исключив оное дело по сей палате из числа нерешенных, обратит в оную палату для учинения по оному дополнения и отсылки такового по принадлежности» (Там само. Арк. 416.). Таке її рішення повертало справу на стадію нових розглядів. Разом із тим Волинська палата цивільного суду, не чекаючи рішення казенної палати, звітувала про вирішення справи і направлення її на «заключение в Казенную палату» (Там само. Арк. 419-419 зв.).

Розпочалася чергова фаза рутинної судової роботи із залучення відповідних документів, які містять обмаль нової інформації до біографії Е. Словацького. Цікавою є згадка про план Житоми-

ра від 1781 р., який зберігався у міському магістраті та прохання виготовити з нього копію для палати цивільного суду (Там само. Арк. 431 зв.). Дещо дивним і нехарактерним є документ, адресований Волинській палаті цивільного суду від канцелярії генерал-губернатора і підписаний власноруч останнім 9 червня 1842 р. у С.-Петербурзі. Д.Бібіков цікавився чи зроблені переклади чотирьох польсько-мовних документів та чи «отправлено ли уже дело это на рассмотрение в Казенную Палату» (Там само. Арк. 437).

Проте, не зважаючи на усю пророблену судами роботу і винесення відповідних рішень на користь Е.Словацького, втручання генерал-губернатора та Сенату, позивачу не вдалося повернути частину своєї земельної власності. Тому він «возобновил иск» про який дізнаємося з довідки Волинського губернського правління від 7 вересня 1842 р. (Там само. Арк. 440.).

Після 1840-х рр. судове діловодство за матеріалами справи велося набагато гірше, ніж у попередній період. Документи цього часу погано впорядковані, відчутні значні інформативні лакуни через їх відсутність та неналежне оформлення. Із наявних матеріалів витікає, що земельні тяжби з містом Житомиром, навіть після смерті Е. Словацького, продовжили його спадкоємці. Згадки про це містяться у повідомленні, що надійшло до Волинської палати цивільного суду від канцелярії військового губернатора Житомира та Волинського цивільного губернатора влітку 1844 р. (Там само. Арк. 456.). Станом на 1846 р. ця справа була далекою від вирішення, але судові рішення все частіше почали виноситися на користь м. Житомира.

Справа Еразма Словацького, що зберігається в Державному архіві Житомирської області, охоплюючи період 1814-1845 рр., красномовно засвідчує політико-правові реалії, які мали місце в житті та судовій системі Правобережної України того часу. Коріння ряду правових колізій, які уможливило паралельне функціонування правових норм різних держав, сягають часів поділів Польщі та включення Правобережжя до складу Російської імперії.

Земельний конфлікт, що виник між поміщиком Е. Словацьким та житомирським міським товариством, інтереси якого представ-

ляв і захищав житомирський міський магістрат, а згодом міська дума, спочатку розглядався Волинським Головним судом, потім Волинською палатою цивільного суду. Обидві судові інституції винесли рішення на користь дядька Ю. Словацького. Міщани і міська влада, не бажаючи визнавати і виконувати ці судові ухвали, почали довготривалі судові тяжби, використовуючи усі доступні їм методи. Головними інструментами у цій боротьбі стали: не виконання, під різними приводами, судових рішень та їх оскарження через подачу зустрічних позовів і скарг до всіх державних інституцій. Вони направлялися: цивільному і військовому губернаторам Житомира, Київському військовому, Подільському і Волинському генерал-губернатору і навіть до Правлячого Сенату.

Е. Словацький також подавав «прошення» і скарги на дії та бездіяльність місцевої поліції, магістрату, а згодом думи, які обмежували його права на володіння і користування землею, набутою у законний спосіб. Він оскаржував навіть ухвали Сенату, які, на його думку, були неправомірними, оскільки при їх винесенні найвища державна судова інституція користувалася недостовірною інформацією, надісланою з Житомира. Для отримання прийняттого для себе рішення Е. Словацький подавав «прошення» навіть на ім'я російського царя Миколи I. Врешті-решт він добився рішення Сенату на свою користь, щоправда «матеріалізувати» його позивачу так і не вдалося.

Поляки, які усупереч їх волі після поділів Речі Посполитої потрапили до складу імперії Романових, мали не великий вибір. Більшість з них під тиском політичних реалій принесла присягу на вірність російському царю, але думка про власну державу не покидала їх, про що свідчать антиросійські повстання. Частина поляків вимушено бачила у російських царях захисників своїх, якщо не політичних, то, принаймні, майнових інтересів. Саме тому, очевидно, дядько Ю. Словацького подав «прошення» на ім'я Миколи I та присвятив вірша його батьку Олександру I. Проте питання політичної лояльності (вимушеної чи добровільної) Е. Словацького до Російської імперії залишається відкритим. Для його з'ясування потрібні додаткові архівні пошуки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Житомирської області. Ф. 17 (Волинська палата цивільного суду). Оп. 2. Спр. 1. 465 арк.
2. Державний архів Житомирської області: Путівник. Т. 1. Житомир: вид-во «Волинь», 2014. 120 с.
3. История Правительствующего Сената за 200 лет, 1711-1911. – Т. 1-5. СПб, 1911.
4. Шандра В.С. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII - початку XX ст. в російському законодавстві. Джерелознавчий аналітичний огляд. Київ, 1998.

REFERENCES

1. State archive of Zhytomyr region. F. 17 (Volyn Chamber of the Civil Court). Op. 2. Ref. 1. 465 sheets.
2. State archive of Zhytomyr region: Guide. Vol. 1. [Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti: Putivnyk. T. 1] Zhytomyr: «Volyn» publishing house, 2014. 120 p.
3. History of the Ruling Senate for 200 years, 1711-1911. [Istoriya Pravitelstvuyushego Senata za 200 let, 1711-1911.] - T. 1-5. St. Petersburg, 1911.
4. Shandra V.S. Administrative institutions of the Right Bank of Ukraine at the end of the 18th - beginning of the 20th century. in Russian legislation. Analytical review of sources.[Administratyvni ustanovy Pravoberezhnoi Ukrainy kintsia KhVIII - pochatku KhKh st. v rosiiskomu zakonodavstvi. Dzhereloznavchyi analitychnyi ohliad] Kyiv, 1998.

УДК 821.162.1

Малиновський А. Т.
ORCID 0000-0001-5687-6413

РОМАНТИЧНА ІСТОРІОСОФІЯ А. МІЦКЕВИЧА. ЕМОЦІЇ, ПРОСТІР, ІМПЕРІЯ

***Анотація.** У статті розглянуто «Кримські сонети» А. Міцкевича в контексті геополітики, антропології, літературної імагології. Зосереджено увагу на феномені пізнання Іншого, ситуації культурного пограниччя польського поета-емігранта, фундатора національного романтизму, реформатора польської мови, автора творів про Литву і Україну, дослідника Слов'яничини. Акцентовано увагу на паризьких лекціях А. Міцкевича, в яких Україна постає уособленням фронтиру, територією пограниччя, мультикультуралізму, місцем геополітичних зіткнень. Наголошено на важливості ландшафтного чинника для інтерпретації української історії, тісно зрощеної з національним простором, мальовничими краєвидами. Дихотомію Заходу і Сходу вписано в локально-етнографічний контекст українського повсякдення, суперечливої зустрічі культур на пограниччі. Історіософія Міцкевича пов'язана зі степом як маркером України. У зв'язку з цим розглянуто концепцію культурних впливів М. Грушевського, його погляди на степ і море як надто важливі концепти історії України. «Кримські сонети» постають утіленням степових метафор на різних рівнях.*

Окрему увагу приділено антропологічним аспектам степового простору, його щільній пов'язаності з емоціями, ментальністю, художньою стилістикою. Твори Міцкевича розглядаються в контексті творчості польських поетів української школи – Б. Залеського, А. Мальчевського, С. Гоцинського. Наголошено на ризомній структурі степового простору в текстах польського романтизму. Це дозволяє поєднати противенства і антиномії в межах художньої цілості, відчитати в культурній географії знакові емоції, психічні рухи. Проаналізовано степ як національний простір, метафору української історії, культурної географії, ландшафтну характеристику стилю, письма, емоцій, етнопсихології.

Ключові слова: антропологія, геополітика, історіософія, сонет, культурний трансфер, степ, еміграція, емоції.

Інформація про автора: Малиновський Артур Тимофійович, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури та компаративістики Одеського національного університету імені Мечникова.

Електронна адреса: malinowski_artur@ukr.net

Malynovskyi A.

ROMANTIC HISTORIOSOPHY OF A. MICKIEWICZ. EMOTIONS, SPACE, EMPIRE

Abstract. *The article examines A. Mickiewicz's "Crimean Sonnets" in the context of geopolitics, anthropology, and literary imagology. Attention is focused on the phenomenon of knowing the Other, the situation of the cultural frontier of the Polish émigré poet, the founder of national romanticism, the reformer of the Polish language, the author of works about Lithuania and Ukraine, and the researcher of Slavonia. Attention is focused on the Paris lectures of A. Mickiewicz, in which Ukraine appears as the personification of the frontier, the territory of the borderland, multiculturalism, and the place of geopolitical clashes. The importance of the landscape factor for the interpretation of Ukrainian history, which is closely connected with the national space and picturesque landscapes, is emphasized. The dichotomy of West and East is inscribed in the local-ethnographic context of Ukrainian everyday life, the contradictory meeting of cultures on the border. Mickiewicz's historiosophy is connected with the steppe as a marker of Ukraine. In this connection, the concept of cultural influences of M. Hrushevskiyi, his views on the steppe and the sea as extremely important concepts of the history of Ukraine are considered. «Crimean Sonnets» appear as the embodiment of steppe metaphors at various levels. It is stated that Mickiewicz's depiction of the steppe completely breaks out of the traditional framework of landscape descriptions, sketches, and national landscapes.*

Special attention is drawn to the anthropological aspects of the steppe space, its close connection with emotions, mentality, artistic style. Mickiewicz's works are considered in the context of the work of Polish poets of the Ukrainian school – B. Zaleski, A. Malczewski, S. Goszczyński. Emphasis is placed on the rhizome structure of the steppe space in the texts of Polish romanticism. This allows us

to combine opposites and antinomies within the limits of artistic integrity, to read symbolic emotions and mental movements in the cultural geography. The steppe is analyzed as a national space, a metaphor of Ukrainian history, cultural geography, a landscape characteristic of style, writing, emotions, ethnopsychology.

Keywords: anthropology, geopolitics, sonnet, cultural transfer, emigration.

Information about author: Artur Malynovskyi, PhD, Associate Professor of the Department of Ukrainian Literature and Comparative Studies of the Mechnikov Odesa National University.

E-mail: malinowski_artur@ukr.net

Malinowski A.

HISTORIOZOFIA ROMANTYCZNA A. MICKIEWICZA. EMOCJE, PRZESTRZEŃ, IMPERIUM

Abstrakt. Artykuł analizuje „Sonety krymskie” A. Mickiewicza w kontekście geopolityki, antropologii i imagologii literackiej. Uwagę skupia się na fenomenie poznania Innego, sytuacji pogranicza kulturowego polskiego poety emigracyjnego, twórcy narodowego romantyzmu, reformatora języka polskiego, autora prac o Litwie i Ukrainie, badacza Sławonii. Uwagę zwracają paryskie wykłady A. Mickiewicza, w których Ukraina jawi się jako uosobienie pogranicza, terytorium pogranicza, wielokulturowości, miejsca geopolitycznych starć. Podkreślono znaczenie czynnika krajobrazowego dla interpretacji historii Ukrainy, który jest ściśle związany z przestrzenią narodową i malowniczymi krajobrazami. Dychotomia Zachodu i Wschodu wpisana jest w lokalno-etnograficzny kontekst ukraińskiej codzienności, sprzecznego spotkania kultur na pograniczu. Historiozofia Mickiewicza związana jest ze stepem jako wyznacznikiem Ukrainy. W związku z tym rozważana jest koncepcja wpływów kulturowych M. Hruszewskiego, jego poglądy na temat stepu i morza jako niezwykle ważnych koncepcji historii Ukrainy. „Sonety krymskie” jawią się jako ucieleśnienie stepowych metafor na różnych poziomach.

Szczególną uwagę zwrócono na antropologiczne aspekty przestrzeni stepowej, jej ścisły związek z emocjami, mentalnością, stylem artystycznym. Twórczość Mickiewicza rozpatrywana jest w kontekście twórczości polskich poetów szkoły ukraińskiej – B. Zaleskiego, A. Malczewskiego, S. Goszczyńskiego. W tekstach polskiego romantyzmu kładzie się nacisk na kłączową strukturę

przestrzeni stepowej. Pozwala to łączyć przeciwieństwa i antynomie w granicach artystycznej integralności, odczytywać symboliczne emocje i ruchy myślowe w geografii kulturowej. Step analizowany jest jako przestrzeń narodowa, metafora ukraińskiej historii, geografia kulturowa, krajobraz charakterystyczny dla stylu, pisarstwa, emocji, etnopsychologii.

Słowa kluczowe: antropologia, geopolityka, historiozofia, sonet, transfer kulturowy, step, emigracja, emocje.

Nota o autorze: Artur Malinowski, kandydat nauk filologicznych, docent katedry literatury ukraińskiej i studiów porównawczych Odeskiego Narodowego Uniwersytetu im. Miecznikowa.

E-mail: malinowski_artur@ukr.net

Степ – важлива складова українського національного метанаративу, ототожнена з поняттями держави, народу, території. Він є маркером національної психології, етнополітичного прикордоння, пульсацій міжнаціональних взаємин, зіткнень геокультурних парадигм. За аналогією до ментальної карти Жака ле Гоффа *Степ* поряд із опозиційними один до одного *Лісом* і *Містом* може розглядатися як культурна універсалія, окрема міфологія, дискурс небезпеки, суцільна бінарність і поєднання разючих протиріччів, національний космос і «знецорінення», хаос, утрата, криза і набуття ідентичності у вирі історії. «Степ – то один з архетипів національної свідомості, важливий, ба чи не найважливіший компонент національної моделі універсуму» (Барабаш 2013: 97). Увійшовши в тезаурус європейського романтизму, український степ стає об'єктом інспірацій, творення прецедентних образів і візій *Іншим*, часом надмірної екзотизації та метафоризації. Бурхлива уява і нестримне фантазування у продукуванні різноманітних степових метафор обумовлені суб'єктивним переживанням простору, його впливу на творчі імпульси та емоції реципієнта.

Концептуалізація простору, сприйняття його кризь власні історіософські інтенції, з позицій відчуження, іншування притаманна Адаму Міцкевичу, поету пограниччя, в якому «польська структура», «ґрунт Польськості» (Г. Гачев) утворюються із суміші

ідентичностей. Народжений на теренах сучасної Білорусі, він був ідеологічним прихильником Великого князівства Литовського («*Litwo! Ojczyzno moja!*»), основоположником нової польської літератури, фундатором національного романтизму. Глибока внутрішня різноманітність і творча гетерогенність зумовила сприйняття України як фронтиру, «країни кордонів», «краю», «окраїни». На цей просторовий образ накладаються давні, ще середньовічні уявлення про Великий Кордон як розмежування і водночас трагічну, криваву зустріч осілої і кочівницької культур, плуга і меча, Європи і Азії. У курсі лекцій зі слов'янських літератур у Колеж де Франс Міцкевич акцентує саме фронтірність географії України, ландшафтне, етнічне помежів'я та його вплив на перебіг геополітичних зіткнень. «Між монголами й турками, між поляками та росіянами є територія дуже цікава для слов'янської історії й літератури... Більшу частину цієї території складає Україна, слово, яке означає „окраїну”. Ця територія є нічим іншим як степом, великим і пустельним, але багатим на рослинність, який слугує пасовиськами для худоби варварських народів. Це велика артерія, яка прив'язує Європу до центральноазійського плато. Саме цим шляхом азіатчина потрапляла до Європи. Саме тут дві частини світу зіштовхуються одна з одною. Перелітні птахи, сарана, кочові племена, чума брали свій шлях тут, щоб рушити на захід. Народи, які хотіли зупинити інвазію варварів, або вирішити суперечки з ними у бою, приходили в ці степи, нічийні землі, чудове поле битви. Тут зустрічалися всі армії світу: і армії Дарія, і Кіра, і Росії, і Польщі. Тут народився народ, відомий під назвою козаків – суміш слов'ян, татар і турків» (Mickiewicz 1849: 31–32).

Ототожнення України зі степом набуває історіософських сенсів, транслюється Міцкевичем як міфологема в потоці націоналістичних метафор, великих викликів і зіткнень Окциденту і Орієнту. Цілком закономірно, що «образ степу постійно трансформується в контексті історичної долі нації» (Барабаш 2013: 97). Різні його формотворчі потенції підтверджують креаційну роль в історії, націєтворенні, прагненні до волі, емоційної розкнутості, незалежності.

ті, відкритості простору, отже, «повного одриву степу від України не було і не могло бути», він був спорадичним «передатчиком культурних впливів Кавказу та Сходу»¹ (Грушевський 2016: 190). Через цей трансфер сприймав степ і Міцкевич, поет еміграції, який опинився в чарівних обіймах Орієнту і став на шлях його реінтерпретації з позицій Слов'янщини як міфологічної конструкції, панславистичного світогляду і західної культури. Вдавання до надмірної романтизації та екзотизації притаманне не лише «Кримським сонетам», а й справжній поетологічній версії історії, укладеної в тропи, інколи фольклорні наративи, розглянутої в емоційно-психологічному ключі. «Головним катализатором розвитку історії кожної країни він вважав національний дух, пробудження якого наділяє представників певної нації надзвичайною творчою енергією» (Луняк 2012: 550). Саме категорія *національного духу* зумовила рецепцію українського простору у франкомовних дослідженнях польського поета та історика в перехресному ключі. Феномен Міцкевича як людини пограниччя, поета-вигнанця, заслання південних степів, згодом одного з плеяди літературної еміграції, що транслював образ польськості на східно- і західноєвропейські терени, ніколи не був у Варшаві і потрапив під обструкцію варшавських критиків за начебто надмірну провінційність, регіональність та ідеалізацію імперських околиць, надається до розгляду в площині культурного трансферу. Він дозволяє простежити ідентичнісне сенсотворення поза прив'язаністю до національної території, в граничних ситуаціях, неприкаянному безґрунтарстві, в уяві, мареннях, фантазмагоріях як проявах творчо-естетичної поведінки. Новонароджена психологія фронтиру обумовлювала так званий «територіально-релігійний патріотизм», який відривав художню свідомість від *genius loci*, конкретного місця і транслював його образи та ідеї на чужому, іншому ґрунті, про що свідчив і особистий досвід Міцкевича, і «вся література слов'янського Відродження (так само і польського романтизму), яка створюється в

1 М. Грушевський процитував слова з архівної розвідки В. Пархоменка «Полуднева Україна».

цей час в еміграції» (Karagyozov 1998: 760). Творення сенсів не на своїй території провокує ситуацію культурного трансферу, *ризомне* поєднання образів різного ступеня узагальнення, нелінійний синтез суперечностей і противенств.

Саме тому Міцкевичу такий близький Ю. Б. Залеський, «перший поет Слов'янщини» (І. Франко), який з'єднує в одне ціле християнське – національне – імперське – космічне («*Bóg – Świat – Słowiaństwo – Polska – Ukraina*»). Залеському вдався той синтез, який не можна досягнути крізь причиново-наслідкову послідовність, бо ж в ньому переплелися «спомини з власного життя і спомини з історії всесвітньої за останніх півтори тисячі літ, Україна і польський месіанізм – все те змішалось в тій поемі...» (Франко 1980). Цей далекий від каузальності образ постав на ґрунті степу як просторового втілення надзвичайно креативного національного духу, який, за Міцкевичем, реанімує історію, відтворює її внутрішній рух, поступування до самовизначення народу, усвідомлення свого місця в когорті націй світу. Така візія цілком виправдана в контексті поширення на слов'янському ґрунті геоантропологічних ідей Й. Г. Гердера про вплив ландшафту, клімату на національний характер, психологію, мову, етнокультурний досвід. Звідси міфологеми України як «нової Греції» (Й. Гердер), «степової Еллади» (Є. Маланюк), що, вочевидь, сягали корінням до геософського розуміння степу в літературі романтизму. Залеський лише спровокував шерех образів і мотивів, які стали загальним місцем в українській школі польського романтизму. Прецедентність поеми «Дух степу» («*Duch od stepu*») в її глибокій утаємниченості, закоріненості в народний світогляд, фантазії, марення. Поет створює імперсональну візію України і Польщі, нав'язу, підказану естетичною інтуїцією і вбрану в шати фантазмагорії, творчої галюцинації, «пишно-мережаних ілюзій», «фата-моргани», мальованих образків. Трансляційну природу образів Залеського влучно сформулював І. Франко: «Сни о Україні – не дійсний, не ідеалізований навіть, а чисто висненій, фікційній, – і слъози за Польщею, не дійсною, а також фікційною, сконструйованої на основі якоїсь

дивоглядної філософії... Україна, яку він оспівував, о котрій думав і снів, о котру просив Бога по смерті в небі, – *in corpore* находилась у нього в кабінеті, на образочку, намальованім для нього якимсь родаком-артистом» (Франко 1980). Можна стверджувати, що Залеський творить політико-імагологічну, частково заангажовану візію України, перетвореної внаслідок «естетичної анексії» на «просту, гарно перетикану декорацію», образ «з картону». Ясна річ, побудувати подібну конструкцію можна лише за допомогою відповідного часопростору, ландшафтних метафор, історичних алюзій, етнокультурних концептів. Степ є метонімією цього простору, маркером історичних шляхів України, дороговказом, просторовим «обчисленням» питомої ваги національної ідентичності. «Чорним шляхом, степовою дорогою іде вся Україна... і великий жаль подає в небо всіма дзвонами – в початку XVI віку, коли степова полоса стояла пустинею!» (Франко 1980).

Степ надається до візуалізації розташованих у ньому національних краєвидів, споглядання їх збоку, з позиції *Іншого*, медитацій, рефлексій, колекціонування вражень, тактильних відчуттів. Він є *місцерозвитком* (П. Савицький, Ю. Барабаш, Л. Гумільов), континуумом, хронотопом, в якому зароджується і розгортається пасіонарність, збуджуються творчі імпульси. За аналогією до «екрану», «біосфери», які віддзеркалюють ці імпульси у свідомості людини, степ випромінює образи, формує світовідчуття. За Л. Гумільовим, на цьому тримається «механізм зв'язку духовної культури... з біосферою, до якої належимо ми самі» (Гумільов 1990: 467). Місцерозвиток повсякчасно змінюється, пристосовується до конкретних обставин, умов, включається в процес топологічної рефлексії. Будучи продуктивною категорією просторової історії, він відтворює в об'єктивному суб'єктивне, національний дух в емоціях, почуваннях, замилуванні, спогляданні. Для спостереження і монтажу степових картин, їх уявного «склеювання» під час подорожі категорія місцерозвитку найпридатніша. Та й загалом може слугувати архітектонічною рамкою архетипу мандрівництва. «Позиція мандрівника-спостерігача виявляється ідеаль-

ною для колекціонування різноманітних предметів, які можуть бути зібрані разом не завдяки тим аналогіям і кореспонденціям, які встановлюються між предметами, але завдяки суб'єктивному естетичному переживанню, яке робить їх частиною цілого» (Ямпольський 2013: 151).

Відтворена в «Кримських сонетах» Міцкевича подорож на Схід була саме такою колекцією образів, в якій степ добре відчитується на ментальній мапі, стає антропологічним складником самого письма, його, так би мовити, ландшафтним субстратом. Поет зазначає у своїх паризьких лекціях, що «українські степи є країною ліричної поезії» (Міцкевич 1849: 33). Маркування слова, творчості степовими метафорами стає загальним місцем, трансфером літературної романтики цього періоду. Згадаймо хоча б І. Срезневського з його образами fasciующего впливу степу на народну поезію: в ній «все дике, як діброви та степи», «все поривчасте, як літ степного вихоря». Отже, невідривність національного простору від породжуваних ним поетологічних тропів, художньої сугестивності, міметичності сприяє картинності письма, його щільній пов'язаності зі стихією уречевлення, занурення / проникання в найпотаємніші порухи життя природи. Слово втілює духовно-матеріальний синтез, народжується на перехресті вербального і невербального мовлення, стає аналогом мальовничого образка, іконографічного знаку, вираженням національної концептосфери. Ліричне слово сповнене страждань, болю, ламентаций і ресентименту, співвідноситься з афективною поведінкою етнічної спільноти, спеціальними емоційними режимами (Р. Суні). Саме цю особливість наголошує Міцкевич у своєму геоантропологічному погляді на український фольклор і літературу. Він візуалізує їх у спогляданні і симульганному поєднанні українських краєвидів в історичній перспективі, акцентує кореляційні зв'язки поміж подіями минувшини, емоціями, ліричною-настрояними інтонаціями і рухом погляду у просторі. У цьому сенсі польський романтик виокремлює «елементи складного стопу історично-національного досвіду, особистих рис, ландшафтного „стилю“, який виникає

за умов певного „місцерозвитку”» (Барабаш 2013: 94). Креаційна роль степу полягає в інтенсивному навіюванні потоку асоціацій, барвистої колористики, соковитого живопису, синестезійних ефектів, які вкладаються в певну рамку, архітектонічну цілість. «Козак, сидючи біля своєї глиняної чи очеретяної хати, дивиться як його кінь пасеться на траві, що густо росте в степу. Він переводить свій погляд на зелені долини, згадуючи про битви минулих часів, про перемоги, поразки, які рясно поливали кров'ю цю землю. Тоді пісня виривається з його грудей, сповнена народного почуття. Цю пісню підхоплюють навкруги з ентузіазмом. Вона переходить з покоління в покоління до нащадків» (Міцкевич 1849: 33).

Отже, степ прочитується і як троп постколоніального мовлення, і в контексті політичної метафори, геополітичного образу, дискурсивної маніпуляції національними іміджами і стереотипами. Адаже генерація поетів української школи польського романтизму користувалася історіософським міфом «Україна для Польщі», «мальована Україна» як «декорація, пригідна для розбуджування польських фантазій» (Франко 1980). У цій творчій конструкції відчитуються, однак, не лише імперські сенси, а й суто естетичні, пов'язані із збагаченням, напитуванням українського романтизму європейською образністю через польське посередництво. Степ також потрапляє під дію трансферу, *транслюється* очима Іншого на ґрунт рідної культури. «Представники української школи дивляться на минуле й сучасне з польського погляду, але не можна не визнати, що вони мають щирю приязнь до України та що в них уперше намічені характеристичні для романтиків елементи української тематики (козак, гайдамака, співець-кобзар і т. д.). Зокрема добре вжито українського пейзажу для романтичної символіки (ніч, *степ*, вітер, самітній кіннотчик *у степу*, *могили* і т. д.)» (Чижевський 1956: 393).

Зображення степу у Міцкевича цілковито виламується з традиційних рамок пейзажних описів, замальовок, національних ландшафтів. Він не є тлом, дзеркалом, міметичним відбиттям певних подій, внутрішньої поведінки ліричного героя, переживань,

медитативної настроєвості, якоїсь споглядальності. Безумовно, здатність до моделювання, віддзеркалення в ньому людського, антропоморфізація природи зберігається в згорнутому вигляді, слугуючи своєрідним нагадуванням про давню синкретичну єдність людини і природи. Натомість на перший план висувається самодостатній образ степу як провідника, медіума в інші світи, не потойбічні, а історичні, національні, ідеологічні. Ця трансляційна функція степу у виразнюється наскрізним мотивом подорожі, який урухомлює степові картини, зчіплює їх у монтажній динаміці, сприяє переміщенню в межах топологічної рефлексії. Обрання цієї форми диктувалося соціокультурними обставинами, простеженими Р. Радишевським: «Подорожі як окремих жанр польської літератури сягнули апогею розвитку в добу романтизму, адже у цей період польське суспільство перебувало під впливом яскраво вираженої моди на закордонні мандрівки. Романтичне прагнення до екзотики, відкриття нового, подекуди „чужого” простору манило митців мандрувати, споглядати і фіксувати свої враження. Захоплення Україною в польському романтичному письменстві набуло надзвичайного масштабу та полягало в збереженні образу польської держави, до якої колись, у силу певних історичних обставин, належала також частина українських територій» (Радишевський 2018: 145). У цьому русі степ невіддільний від суб'єкта, спостерігача, споглядальника, його мальовничі миттевості, калейдоскопічна зміна ландшафтів узгоджені з особистісними лементаціями та історіософськими рефлексіями ліричного героя. Ця синкретичність і об'ємність образу ще більше поглиблюється взаємопроникненням елементів різних природних стихій, встановленням між ними кореляційних відповідностей, відношень кореспондування.

В «Акерманських степах» («*Stepy Akermanskie*») уже перший рядок уводить реципієнта в цю пантеїстичну ауру, тотальну розчиненість суб'єкта в натурфілософській картині світу, репрезентованій як утілення актуального місцерозвитку з потужною емоційною домінантою, пам'яттю про свій народ, Вітчизну, історичні розломи,

пов'язані з власним *genius loci*. Ясна річ, степ одразу включається в систему історіо- і націософських тлумачень, осмислення меж і кордонів ідентичності, асоційованого з цілісністю буття нації старого імперського світу і цілковитого підпорядкування, асиміляції і культурного забуття у складі *іншої* імперії. Ліричний суб'єкт намагається відновити, реконструювати у власній ментальній пам'яті образ Батьківщини за допомогою вслуховування в голоси природи, вдивляння в її астрономічні таємниці, екстрасенсорного сприйняття її найменших, найнепомітніших порухів.

«Пливу на обири сухого океану. Як човен, повіз мій в зеленій гущину» («*Wpłynąłem na suchego przestwór oceanu*») – це справжня увертюра до давнього архетипічного образу українського степу як палімпсесту, культурно-історичного коду, тексту нації. У ній утілена дихотомія степу і моря як геоантропологічний ключ до прочитання теренів України, її околиць, історико-географічних регіонів, кліматичних зон. М. Грушевський вбачав у тісному зрощенні степу і моря на Півдні України особливий, суто національний тип синтезу, передумову синергетичного прочитання культурної географії нації, вивчення її флуктуаційних змін як надто продуктивних у плані культурно-цивілізаційного розвитку. Ба більше, степово-морський комплекс – це потужний інструментарій історика і водночас проект майбутньої історії України, яка потребує модерної аналітики і міждисциплінарних підходів. На думку вченого, потрібні дослідження над «територією Степу і чорноморсько-азовського-кавказького побережжя» з метою «вияснення залюднення лісостепового пограниччя і степу, посування до степової зони, з одної сторони – північної колонізації, з лісових країв, з другого боку – припливів і натисків середньоазійської степової людности». Це уможливить погляд на степ з точки зору культурного трансферу, бо ж, пройшовши фази «культурного наверхствования», інфільтрації, він постав територією «обміну культурних впливів Сходу і Заходу на сухопутній степовій дорозі» (Грушевський 2016: 183). Отже, діалог, толеранція і аглютинація, тобто склеювання різнорідних культурних елементів уможливорюються саме у площині цієї невіддільності степу від моря.

Щільна пов'язаність двох природних стихій ґрунтується на схожій архітектоніці суші і води, точніше, її відбитті в емоціях мандрівника, його рефлексіях, почуваннях, майже тактильних відчуттях, самому процесі переживання власної внутрішньої біографії. Поет використовує романтичні образи як протомоделі, приводи і ґрунт для принципово інакших ситуацій, вдається, так би мовити, до «морських кодів «неморських» повідомлень» (В. Топоров), метафоризації, символізації, винайдення антропологічних сенсів природних явищ. Саме тому від морської образності залишаються рештки, які увиразнюють, поглиблюють, інтенсифікують степ як головну креацію ліричного сюжету. Інакше кажучи, «морська», водна лексика змінює текстуру степу, робить його жвавішим, енергійнішим, співвідносним із психічними структурами людини, вимірами її свідомості. Герой пливе по степу, сухому океану на човні-візку, минаючи острови-нивки із запашними хвилями рослинності, трав, серед яких проростають бур'яни. Привертає увагу лексема «бур'ян», яку поет супроводив етнолінгвістичним коментарем, маркував її як українізм, рутенізм, орієнталізм у контексті тропів постколоніального мовлення. На важливість подібних вкраплень у геополітиці поетичного мислення Міцкевича вказав німецький дослідник Г. Кіршбаум. Ліричний суб'єкт знаходиться в Російській імперії, яка колонізувала Польщу, і водночас історична пам'ять зумовлює ностальгійні настрої про Україну як частину території колишньої імперії. Він перебуває у стані невагомості, немов між небом і землею, під впливом ейфорії, якогось творчого забуття, сп'яніння і водночас намагається опритомніти, подолавши екзистенційну тугу і романтичну світову скорботу. Емоції мандрівника, вигнанця вкладаються в межі фрейдівського «океанічного почуття», або так званого випадку Тілліха, філософсько-геологічного комплексу і досвіду «переживання межі, порога між безкінечним і кінцевим» (Топоров 1995: 579).

Варто відзначити, що архітектонікою цієї ейфорії, переживання в його темпоральному аспекті постають географічні, ландшафтні

властивості степу і моря, їхня здатність відтворювати, імітувати у власній метафізиці поведінку, емоції і настрої людини. Безперечно, ці природні стихії наділені душею так само, як, скажімо, шпенглерівська «душа міста», живого організму, що проходить у своєму становленні і розвитку всі біологічні цикли. Придатні для Міцкевичевої натурфілософської візії антропологічні сенси степу піддає ретельному препаруванню В. Топоров, говорячи про монолітну єдність «степу-моря, тобто степу, описуваного як море і / або через море і «морську» образність. Загальний знаменник степу і моря – безмежність (в екстенсивному плані) і особливо (в інтенсивному плані) – гойдально-коливальні рухи, що фіксуються і візуально, і акустично та індукують відповідний ритм у суб'єкті сприйняття, викликають думки і навіть почуття безмежного, відсилають до початків, до творення, до переживання його смислу» (Топоров 1995: 580).

Часопростір сонета, справді, поєднує в собі екстенсивне та інтенсивне захоплення виднокругу, обсервацію краєвидів оком мандрівника, збирача вражень, кумуляцію майже тактильних відчуттів, зміну станів природи, добову ритмічність, зближення вертикалі і горизонталі, верха і низа і водночас актуалізацію «морфології літературного ока» (В. Подорога), трансформацію під його впливом зовнішнього світу. З настанням присмерків усе змінюється, степ утрачає свої чіткі обриси, в ньому деформуються звичні пропорції предметів і космологічних об'єктів, намічається подвоєння, віддзеркалення реальності внаслідок фантазування, навіювання, оприявленого сугестивними засобами мовлення. Це степ, який тимчасово перетворюється в ефірну субстанцію, стає пограниччям, ланкою переходу не лише до чергової пейзажної картини, а й до нового емоційного стану. «*Вже морок падає. Ні шляху, ні кургана...*» («*Już trok zapada, nigdzie drogi ni kurhanu*»). Знаковість цього рядка саме у невидимому, покритому морозом кургані, головному степовому топосі, його метонімічному замісникові. На думку О. Астаф'єва, степ «зберігає архетипно-міфологемну сутність, він передбачає наявність асоціативно-

сміслових зв'язків, які сакралізують образ, за ним прочитується кривава історія України та доля козаків, чумаків, коханих, які чекають на повернення воїнів зі степу». Репрезентують цю минувшину, пам'ять про героїчну добу могили, або кургани, «невід'ємні частини степового космосу» (Астаф'єв 2016: 301). Їх тимчасове зникнення з поля зору мандрівника також можна пояснити особливою протестичністю степу, здатного викликати культурну амнезію, історичне забуття з притаманною йому терапевтичною функцією. Очевидно, навмисне забування пережитих катаклізмів вкрай необхідне для подальшого відродження нації, переосмисленої в рамках модерної ідеології. Адже спричинені зіткненнями на кордонах «насильство та жорстокість не тільки забирали людські життя, а й стирали сліди минулого: так ніби степ періодично пожирив спогади та знову й знову поставав як *tabula rasa*» (Єрмоленко 2019: 102). Морок не лише стирає звичні форми і пропорції, але й занурює поета в безодню, екзистенційну порожнину, в якій він окреслює власне буття, віднаходить спосіб ідентифікації на рівні топологічної рефлексії. Йому немовби належить Усесвіт, у якому він добре орієнтується і довільно його переозначає за допомогою асоціативних зв'язків, невимушено переводячи погляд з більш-менш осяжного краєвиду у вертикальний часопростір: «*Шукаю провідних зірок у вишині. Он хмарка блиснула, он золоті вогні: То світиться Дністро, то лампа Акермана*» («*Patrzę w niebo, gwiazd szukam, przewodniczek łodzi; Tam z dala błyszczący obłok - tam jutrzeńka wschodzi; To błyszczący Dniestr, to weszła lampa Akermanu*»).

Процес пошуку, прозирання в інші світи призупиняється медитативним розчиненням у Всесвіті, поступовим поверненням до горизонталі, видимого простору, осяжного обрію, де переозначування поступається спогляданню, неквапливому переміщенню поля зору, просторовій селекції впізнаваних у степових обширах об'єктів. «*Спинімося! Тихо як!.. Десь лунуть журавлі, Що й сокіл би не взрив, – лиш чути, де курличе. Чутно й метелика, що тріпається в млі, І вужа, що повзе зіллями таємниче...*» («*Stójmy! - jak cicho! - słyszę ciągnące żurawie, Których by nie dościgły źrenice sokoła;*

Słyszę, kędy się motyl kołysa na trawie, Kędy wąż śliską pierśią dotyka się ziola»).

Оксиморонне поєднання тиші й шуму відтворює притаманний степові пантеїзм, відтворений засобами синестетичної поетики і стилістики. У цьому сенсі тиша має голос, крізь неї промовляє екзистенція степу, його приховані сенси. Степ у Міцкевича оповитий тишею, яка неупинно поглиблюється, набуває просторового характеру. Тиша стає протяжною, має топологічний вимір, тому подібно до самого степу, який її заповнює її, стає для неї архітектонічною рамкою. Тому «степ (простір) стає тишою, а тиша стає степом». Тільки у такій тиші – тотальній і просторово безкінечній – можливе слухання голосу з Литви» (G. Czerwiński 2010).

Згідно цієї логіки, степ не цікавить поета з боку естетичного переживання, він акцентує передовсім антропологічні аспекти степу. Завдяки цим властивостям ліричний суб'єкт перетинає безліч просторових меж і кордонів, долає перешкоди, прозирає у віддалені місця. Але уможливується цей конкорданс, поліфонізм природних стихій і діалог з ними людини встановленням подібностей і відповідностей між різними вимірами буття, віддзеркаленням, мерехтінням елементів степового, небесного, морського. Ясна річ, взаємопроникнення противенств відбувається на рівні емоційному, настроєвому, адже «споглядання нічного неба у степу схоже з „морськими” почуттями і думками». Проте ці паралелі встановлюються не безпосередньо, не за допомогою різнояких тропів, а через «загальні ознаки, які характеризують степ і море, отже, передбачають зняття опозиції суша (земля) – волога (море)». Через «континуалізацію» простору відбувається «злиття, змішання того, що в ньому знаходиться, шляхом залучення в певний загальний рух – видиме, чутне, іноді відчутне. Загальний ефект цього руху – миготіння, мерехтіння, кружляння, розмахування, гойдання, заколисування...» (Топоров 1995: 602).

Цей текст варто розглядати крізь призму метонімічного письма, адже Міцкевич оприявнює у фінальному акорді історіософські сенси поезії. Візія Польщі конструється крізь призму парціаль-

ності, спогадів про втрачену цілісність patria, її розділ і розкол між іншими імперіями. Тому актуалізуються геополітичні і геопоетичні метонімії, які дозволяють відновити історичну пам'ять на рівні романтизації, міфологізації, уявлень про земний рай Україну і Литву. У цьому сенсі метонімія постає тропом постколоніального письма, надто продуктивного в літературі розділеної Польщі. За допомогою метонімії автор промовляє про втрату державної самостійності, геополітичну порожнину внаслідок втрати України і Литви. Польща мислиться гетеротопічно, як певна утопія, принципово нелокалізована, не позначена на географічній мапі. Метонімія постає «фігурою відсутності і присутності, але також фігурою втрати і ерзацу захоплення / звільнення» (Кіршбаум). Литва – це метонімія Польщі так само, як Україна – «Шотландія Польщі», загальне місце представників української школи польського романтизму. Це напруження оприявнюється в намаганні почути голос з Литви в Україні: «Я так напружив слух, що вчув би в цій землі і голос із Литви. Вперед! Ніхто не кличе» («*W takiej ciszy - tak ucho natężam ciekawie, Że słyszałbym głos z Litwy. - Jedźmy, nikt nie woła*»).

Ідеться про певні фізіологічні стани, які слугують підґрунтям випродуковування духовних антропологічних сенсів, відчуття аури Батьківщини, спроби ментального відновлення колишньої історичної міці польсько-литовського князівства. На думку В. Топорова, «слухання голосу з Литви знову відновлює той „чуйно-крихкий стан“, коли, за Гоголем, стає „чути (і видно) в усі кінці землі“. Ця акустична проникність є особливо характерною для степової відкритості, яка не знає межі, так, як морська відкритість і безмежність проникла для погляду і „відкриває“ людині видіння інших світів. І коливально-колисальні, вібруючі рухи морських вод або степових трав, власне, утворюють коротко-частотні хвилі, які відкривають простір погляду і слуху аж до ілюзій...» (Топоров 1995: 582).

Розчиненість суб'єкта у просторі, медитативна екзальтація ще більше увиразнюється в перекладі сонету Левком Боровиковським. Український романтик вдається до опредметнення емоційного стану, пейоративних найменувань, підкреслення тактильності порухів

у природі, абсолютизації німоти, мовчання. Замість вужа у нього «гадина слизька до зілля доторкнеться», а вслуховування в голоси природи сприяє доланню акустичних перешкод: «В тиші сій слухаю так пильно, занімів, Що з родини б чув гук. Ніхто не одкликнеться!». Заміна топоніма *Литва* символічною номінацією (*родина*), очевидно, відбиває романтичні шукання з притаманними їм невизначеністю, непевністю, невимовними інтонаціями. Укупі з тишею, затамованим слуханням степу, надто тонкою межею мовчання / німоти з чутністю, іманентним промовлянням віддалених голосів з милої серцю Батьківщини. «Найвищою мірою *прийом романтичної текстуальної „неясності“* проявляється у „велемовному мовчанні“, яке, будучи „німою мовою“, парадоксальним чином висловлює найпотаємніші і найглибші думки! Атож, романтики добре свідомі того, що існують ситуації, коли мова безсила передати „глибину глибокого“, „висоту високого“ в усій повноті, – коли навіть символи безпорадні» (Чижевський 2005: 69). Проте тиша, мовчання, невимовність – це перехідні ланки, передумова для більш свідомого вслуховування / прислуховування до віддалених, ідеологічно табуйованих голосів і шумів з Литви.

До речі, в сонеті «Пілігрім» («*Pielgrzym*») шум є трансфером образу Литви, пригадуванням її «трясовини», дорожчої за південну екзотику «шовковиць з їх ніжною красою». Литва постає місцем сили, прив'язаності до ґрунту, вкоріненості, асоційованої з лісами, глибоким корінням, густою рослинністю, віковими деревами. «О Литво! Шум лісів, породжених тобою...» («*Litwo! Piały mi wdzięczniej twe szumiące lasy*»). Захисна функція лісу переноситься на орієнтальну екзотику Чатирдагу, для якого ліси – це «темний плащ». Ідеться про перенесені на степові обшири лісові акустичні шуми, які утворюють потік асоціацій, синестезійні ефекти, нагромаджені метафоричні сполуки і символічні ряди. Подібно до коливань і акустики морських хвиль, шелест лісу проникає в степи, стає маркером укорінення в знекоріненому небезпечному просторі. Ліс і степ перетворюються на історіософську / геоантропологічну бінарну опозицію, і саме «романтизм XIX століття повертає ліс до

порядку денного як найкращу метафору особистої й національної ідентичності... Політична філософія початку XIX століття була цілковитою „ботанізацією” людської природи: люди, як рослини, також породжують свої власні „квіти”, „плоди”, періоди цвітіння та занепаду. Вони також об’єднуються в національні „екосистеми”...» (Єрмоленко 2019: 105–106). Вельми цікаво, що в гумористичній пісні «Maryla» Marian Nemaг пропонує нетривіальне порівняння волосся Міцкевича з регіональною флорою і фауною: «*Kudłaty był, jak litewski łoś*». Г. Гачев, розмірковуючи про литовську модель світу, зазначає, що «ліс = волосся Землі, її шерсть». Він асоціюється з нацією, народом, етнічною спільнотою, особливою аурую колективної комунікації: «Ліс надчасовий, непорушний, зв’язок поколінь, епох, пам’ять історії». Це ініціаційний простір, який продукує безперервне оновлення, ментальну картографію не позначеної / втраченої на політичній мапі Речі Посполитої, образи й уламки пам’яті про Велике князівство Литовське. Цілком слушною є формула: «ліс = трансцензус = перехід, міст, матеріальний зв’язок між землею і небом, людиною і Богом» (Гачев 2003: 278).

Трансцензус прикладається до двоїстості українського степу, в якому пустинні місця межують з буйною рослинністю, отже, не полишають надії віднайти стерті і викорінені кочівницькими наїздами сліди історії, реконструювати географічні і ментальні кордони з номадами, місця зіткнень Європи та Азії, Заходу і Сходу. Пущене коріння в знекоріненному просторі – це зарубки історії, знаки ідентичності і нагадування про можливість урятуватися і вижити завдяки власному генеалогічному дереву, міжпоколінній тяглоті. Зустріч зі степом ставала поштовхом, імпульсом для пошуку своєї, коли загублена в чужинецькому середовищі людина «намагалася віднайти або перевинайти своє коріння, своє давнє минуле, свої складні „ризми”» (Єрмоленко 2019: 106). Завдяки рослинному лісовому «компоненту» степ теж переживає ініціацію, переродження внаслідок агресивного втручання природних стихій і майже ритуальної шляхетної смерті козаків на полі битви заради майбутнього уславлення в пам’яті віків.

У «Марії» А. Мальчевського степ, справді, постає креаційною, перетворювальною стихією: «Знищення дощенту, яке спричиняється степовим вітром, постає ще одним знаком утрати і водночас універсальної долі світу та людини». Вітер роздмухує пам'ять, викликає меланхолію, стираючи, нівелюючи «діяння і старання людини, нищачи знаки історії». У меланхолії приховані енергія воєн, зіткнень, історії підлягає забуттю, культурній амнезії. «У попелі похованих у степу тіл, які героїчно загинули, *вкорінюється* степова рослинність» (Sekula). Подібні метаморфози, ініціація простежуються в історіософії Міцкевича, зіпертій на месіанізм із закладеною в ньому очищувальною силою страждання, жертвності і подальшого відродження Польщі. У викладених у «Книзі народу польського та польського пілігримства» і конспектах лекцій з історії слов'янських літератур панславістичних поглядах, містично-християнській ідеології Анджея Тов'янського історія Польщі розглядалася в контексті христології, її страждання уподібнювалися до мук Христа, за якими настане воскресіння, себто визволення всіх слов'янських народів під польською егідою. Міцкевич зіперся на ідею *imitatio Christi*, в контексті якою Польща уявлялася «всесвітнім месією – Христом народів», отже, цілком закономірною є «аналогія між долею поділеної між загарбниками Польщі і долею Христа, переслідуваного Іродом, відданого до суду і розп'ятого» (Нахлік 2003: 202). Г. Гачев називає «Книгу...» Міцкевича Біблією польського народу, а одкровення поета в «Кримських сонетах», біля підніжжя Аю-Дага порівнює зі скрижалями Мойсея. Провіденційна роль і теологічне осмислення Польщі в категоріях християнської тілесності, «розсіченість» підданої тортурам Батьківщини зумовлює відрубність її існування в *польськості*, в уяві, в позаземній площині, у фантазуваннях і політичних проєктах. Згідно цієї логіки, Польща є «зачіпкою і гробницею, маркером і знаком польськості», а її доля «знаком і чинником стану любові та ворожнечі у людстві, їх пропорції» (Гачев 2003: 100).

У цьому сенсі історіософія українського степу під польським кутом зору, намагання віднайти в ньому сліди імперської історії,

транслявати голос далекої Литви на ґрунт південних чорноземів постає вдалою ідеологічною метафорою, політичним тропом. Мовчання, замовчування, невимовність – продуктивні засоби романтичної поетики, які перетворювали просторові концепти на кшталт степу, історичні події в дискурси та об'єкти рефлексії.

У сонеті «Вигляд гір зі степів Козлова» («*Widok gór ze stepów Kozłowa*») невимовність і нестача слів, недосконалість вербальної комунікації інтенсифікується, теж перетворюючись на предмет рефлексії. Напруження між спогляданням гірського ландшафту і неможливістю адекватно його виразити, доконечно описати поступово долається в діалозі Пілігріма і Мірзи, які певною мірою уособлюють Окцидент і Орієнт, західну і східну культурні парадигми. Ліричний суб'єкт перебуває в стані естетичної розгубленості на межі із зачарованістю фантастичним, химерним ландшафтом. Побачене потребує називання, втілення в матерії слів, оприявлення в питальних інтонаціях темпоральності пізнання. Piotr Pochel зазначає: «Вкотре перемагає безсилля слова, гора виявляється явищем невимовним, неназваним з точки зору Пілігріма, який, подібно до дитини, досліджує цю реальність, обсервує та пізнає її» (Pochel 2016: 86). Він вдається до колекціонування дзеркально заломлених фрагментів гірського пейзажу, застосовуючи до них романтичний ілюзіонізм і створюючи нетривіальні сугестивні образи. Їх нанизування у візії суб'єкта пов'язані з поетикою піднесеного, продукуванням роботи уяви, переживанням ейфорії, духовної причетності до кримської космології. «Стіна моря льоду», «трон для ангелів з холодних туч», небесні фортеці, пожар Цареграда, божественний ліхтар – елементи асоціативно-образного ланцюжка, породженого степом як типово романтичним простором, який у польській традиції розглядався в контексті «фасцинуючих пейзажів Кресів» (G. Czerwiński). Щоправда, на цьому сонеті радше позначилася загальноєвропейська тенденція романтизації художнього світу, переозначування дійсності, її метафоризації і символізації. У цьому сенсі топос степу виконує факультативну функцію, постає театральним майданчиком для творчої уяви, по-

етичного фантазування. Це точка обсервації, естетичної селекції вражень та емоцій, транспонування площинного, степового на гірське, рельєфне, вертикальне. «На площині степу народжується прагнення перетинати кордони природи, бажання пізнати сутність абсолюту... Порожнеча, вільна від усього чудова видимість доводить, що думка людська не має меж, є абсолютно неупередженою і може скеровуватися до зазвичай недоступних для неї сфер» (G. Czerwiński 2010).

Цій нестримній фантазії протиставлене більш-менш конкретне мислення Мірзи, який вдається до власного емпіричного досвіду і повертає фантастичним образам їх справжнє обличчя. Естетизація побаченого, акцентована орієнтальна стилістика, екзотика мандрівника дисонують із предметністю, відтворенням пережитих емоцій і фізіологічних відчуттів місцевої людини, представника східної культури. Саме таким постає Чатирдаг у його дескрипції: там цілорічна зима, в горах течуть холодні струмки, туди навіть не залітають орли, все оповите туманом, а зірки знаходяться на близькій відстані від людини.

Степова оптика гірського пейзажу пов'язана з особливим картографічним режимом К. Ріттера, описами України Г. Боплана, О. Гумбольдта, О. Шерера, гоголівською рецепцією географічних образів. Сукупно вони творять культурний простір із творчою конфронтацією міфологічного і наукового дискурсів, уяви і дійсності. Прикладом може слугувати космізація пейзажу Карпатських гір у «Страшній помсті» М. Гоголя. З одного боку, це «громада», «підкова між галицьким і угорським народом», безмежний фантастичний простір, який рухається слідом за поглядом спостерігача, з іншого – топографічний об'єкт, що піддається осягненню питливим розумом, науковими методами. «Визначити форму і розташування гірського масиву на початку XIX століття можна було за допомогою рельєфної мапи... Читання мапи передбачає траєкторію руху погляду, що відповідає обрисам картографічного образу» (Відугіріте 2015: 137). Отже, подорожній імагінальний образ Міцкевича цілком вкладається в цю оптику, миготить і ви-

блискує в унісон романтичному співзвуччю, перетворюючи естетичне в інструмент геополітичного впливу. Г. Гачев співвідносить польський романтизм, його месіянські візії і підтексти з геополітикою і просторовою історією Польщі, із так званою «Психеєю Польства». Енергія романтизму як світогляду вкладається в «діалог втиснень-проникнень і відштовхувань-розширень» як ритмів національної психології, емоційних реєстрів історії.

Польща завжди відчувала на собі пресінг Заходу, передовсім німців, Півночі (шведів) і Півдня (турків, татар) і почувалася більш-менш вільно на Сході, на російських та українських територіях. Дослідник розглядає історію Польщі за принципом перистальтики, в якій чергуються акти розширення – зжимання, поки у XVIII ст. вона не забилася в «істериці внутрішніх пульсацій». Сейми і конфедерації, перекомбінації і конституції призвели до геополітичного розколу, територіального розсічення. Єдність країни переводиться в суто духовну площину, у вимір трансцендетно-метафізичного Буття. Вихід, вимушене вигнання себе з лінійного циклу історичного розвитку, площинно-геополітичного рівня зумовили ситуацію культурного трансферу, можливість творення альтернативного часопростору, далекого від тривіальності, каузального порядку речей і наближеного до симультанного розташування об'єктів національної пам'яті. Культура транслюється на державу, що постає крізь призму уяви, інтелектуальних візій, існує у міжсвітті. Це дозволяє сприймати Польщу як «переважно романтичну державу», яка «перебуває в нездійсненності, є тілесно невловимою і водночас пекуче реальною, буттєвою...». Річ Посполита піддається наративізації, розгляду в жанрових категоріях і поняттях тропологічної поетики. На думку Г. Гачева, «ситуація Трагедії і Романтизму – дар Буття цьому народові і державі – і вектор їм на вихід і підйом, і відкриття, і творчість для всього людства...» (Гачев 2003: 48).

Незважаючи на репрезентації польськості з точки зору «уявної спільноти», вона, втім, має свій тілесний вимір. Тіло нації постає в її географії, регіональних ландшафтах, кліматі, здатності впливати

на хід історії, співвідносити її події з просторовими образами. Підґрунтя національної моделі світу в «тілі землі: лісі, горах, морі, пустелі, степах, тундрі, вічному холоді або джунглях» (Гачев 1994: 63). Степ у цьому контексті стає потужним просторовим складником розуміння національно-історичної парадигми, поступування нації в історіософському аспекті. Топологія степу співмірна з внутрішнім світом, подорожніми рефлексіями, спогадами, дискурсивними екскурсами в історію, ідеологічними метафорами. Саме тому дух степу інкорпорується в письмо, стаючи його антропологічною характеристикою. Відбувається трансфер, «тотальний процес перетворення всього у степ, *stepowanie*» (G. Czerwiński 2010). Утілення цієї практики пов'язане з опредметненням / уречевленням стилю, надзвичайною щільністю письма і коливаннями між масштабністю, відкритістю та локальністю, герметичністю степового простору. У Мальчевського степ асоціюється з усепоглинаючою стихією, метафізичним ув'язненням, фатальною приреченістю і підпорядкуванням, у ньому немає навіть натяків на етнографічно-ідилічний пейзаж і пов'язані з ним прекраснодушні емоції ескапізму, втечі в царство марень і сновидінь. Інфернальним уявляється простір С. Гощинському в «Канівському замку», готичній візії степу як пекла, креаційної сили, що породжує містерію злочину, урухомлює метафізичне зло за допомогою підступних дияволів. Пантеїстичну візію степу, утаємничених безкінечних обширів творить Ю. Словацький, поєднуючи традиційні канонічні образи з оригінальним історіософським витлумаченням. Нарешті, Міцкевич вплітає степ у внутрішню уявну подорож, у потік самопізнання як передумову вивершення польської месіянської доктрини, яка підупадає хіба що в другій половині XIX століття, у «відкритті душі „хлопа”, народу... смиренності шляхтича перед ним і вбиранні в себе народної правди...» (Гачев 2003: 56).

Геополітика степу в польському романтизмі обумовлена його *ризомною* структурою, поліморфізмом, наявністю противенств, здатних викликати цілий спектр «океанічних» емоцій і породжувати простір спогадів, ностальгії, пригадувань, раптових осянь,

творчої інтуїції. Вони стають тропами, поетологічними прийомами *переписування* імперії, її картографування не в географічному, а в ментальному просторі, уяві, месіянсько-християнській проекції. Плеяда польських поетів першої половини XIX століття вбачає в степові метонімію і символ українського простору, візуалізує Україну як трансфер, місце здійснення культурно-історичного синтезу, зіткнення Сходу і Заходу, Орієнту і Окциденту. Степ стає універсалією, міфогенним простором, у ньому парадоксально поєднуються укорінення і знекорінення, національна ідентичність та її затерті трансгресією історичних катаклізмів сліди. У цьому «місцерозвитку» відбувається трансляція *польськості* на східні терени, а в їх акустичному шумі і промовистій тиші намагаються інші шляхи з іще несміливими вібраціями непроявленого голосу з далекої Литви. Степ породжує сугестивне, синестетичне письмо, специфічно ландшафтний стиль, віддзеркалює національну картину світу в контексті фасцинативного впливу просторових метафор, візуалізації марень, видінь, фантазмагорій, естетичного оздоблення геополітичних візій, зрештою, визначає поступування фольклорного і літературного слова в історичній перспективі. Особливо відчутним цей феномен стає в очах *Іншого*, в ситуації культурного пограниччя, яким постає приклад Адама Міцкевича, емігранта, вигнанця, людини з кількома ідентичностями, співця Великого князівства Литовського, основоположника польського романтизму, реформатора польської мови, автора поезій про Литву і Україну, історика-компаративіста, дослідника Слов'янщини у паризьких лекціях та спеціальних наукових студіях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Астаф'єв О. Міфологема степу і література степу. [в:] Київські полоністичні студії. Т. 19. 2012. С. 296–307.
2. Барабаш Ю. «Місцерозвиток», або Чи знаєте ви українську ніч? [в:] Не відверну лица. Штрихи до літературної автобіографії. Київ: Темпора, 2013. С. 91–104.
3. Видугирите И. Географическое воображение. Гоголь. Вильнюс: Вильнюсский университет, 2015. 296 с.

4. Гачев Г. Национальный космо-психо-логос. Вопросы философии. 1994. № 12. С. 59–79.
5. Гачев Г. Национальные образы мира. Соседи России. Польша, Литва, Эстония. Москва: Прогресс-Традиция, 2003. 384 с.
6. Грушевський М. Степ і море в історії України. Кілька слів щодо пляну і перспектив сього дослідю. [в:] Український історичний. 2016. № 1. С. 176–194.
7. Гумилев Л. Этногенез и биосфера Земли. Ленинград. 1990.
8. Єрмоленко В. Степ, імперія та жорстокість. [в:] *Україна в історіях та оповідях. Есеї українських інтелектуалів*. Київ: Інтерньюз-Україна, Ukraine World, 2019. С. 99–118.
9. Karagyozyov P. Курс Адама Мицкевича по славянским литературам в Коллеж де Франс в контексте сравнительного славянского литературоведения. [в:] *Revue des Études Slaves*. 1998. Т. 70. №. 4. Р. 751–770.
10. Киришбаум Г. О рутенизмах Адама Мицкевича. [в:] *Статті на случай: Сборник в честь 50-летия Р. Г. Лейбова*. Rutenia. 2020
11. Луняк Є. Козацька Україна 16 – 18 ст. у французьких історичних дослідженнях. Київ-Ніжин: Видавець «Лисенко», 2012. 808 с.
12. Mickiewicz A. Les Slaves. Cours professe au College de France. P.: Bourgogne et Martinet, 1849. Т. 1. 419 р.
13. Mickiewicz A. Dzieła, Т. 1. Wiersze. Warszawa: Czytelnik. 1998. 717 s.
14. Нахлік Є Доля – Los – Судьба: Шевченко і польські та російські романтики. Львів, 2003. *Літературознавчі студії*. Вип. 8. 568 с.
15. Радишевський Р. «Українська школа» в польському романтизмі: феномен пограниччя. Київ: Талком, 2018. 704 с.
16. Piotr Pochel. O niewyraźności w Sonetach krymskich Adama Mickiewicza [w:] М. Piechota, J. Ryba, M. Janoszka (red). *Od oświecenia ku romantyzmowi i dalej... : autorzy - dzieła - czytelnicy*. 2016. Cz. 6. S. 58–101.
17. Топоров В. Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического. Москва: Прогресс – Культура, 1995. 624 с.
18. Sekuła A. Step. <https://nplp.pl/kolekcja/atlas-romantyzmu/>
19. Франко І. Я. Зібрання творів у 50-ти томах. Т. 27. Київ: Наукова думка, 1980. С. 23–32.
20. Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1956. 511 с.
21. Чижевський Д. Слов'янський романтизм. [в:] *Слово і Час*. 2005. № 9. С. 65–78.

22. Czerwiński G. Stepy ukraińskie w literaturze polskiego romantyzmu. [в:] *Dzikie życie. Stepy ukraińskie na krawędzi*. 2010. № 11 / 197.

23. Ямпольский М. Б. Пространственная история. Три текста об истории. СПб: Книжные мастерские; Мастерская «Сеанс», 2013. 344 с.

REFERENCES

1. Astafiev O. Steppe Mythology and Steppe Literature. [Mifolohema stepu i literatura stepu] [in:] *Kyiv polonistic studies*. T. 19. 2012. P. 296–307.

2. Barabash, Y. “Local development”, or Do you know the Ukrainian night? [«Mistserozvytok», abo Chy znaiete vy ukrainsku nich?] [in:] *I will not turn my face away. Strokes to a literary autobiography*. Kyiv: Tempora, 2013. P. 91–104.

3. Vyduhyrite I. Geographical imagination. Gogol. [Geograficheskoe voobrazhenie. Gogol.] Vilnius: Vilnius University, 2015. 296 p.

4. Gachev G. National cosmo-psycho-logos. Questions of philosophy. [Natsionalnyiy kosmo-psiho-logos. Voprosyi filosofii.] 1994. No. 12. P. 59–79.

5. Gachev H. National images of the world. Neighbors of Russia. Poland, Lithuania, Estonia. [Natsionalnyie obrazyi mira. Sosedii Rossii. Polsha, Litva, Estoniya.] Moscow: Progress-Traditsia, 2003. 384 p.

6. Hrushevskiy M. The Steppe and the Sea in the History of Ukraine. A few words about the plan and prospects of this experiment. [Step i more v istorii Ukrainy. Kilka sliv shchodo plianu i perspektyv soho doslidu.] [in:] *Ukrainian historical*. 2016. No. 1. P. 176–194.

7. Gumylev L. Ethnogenesis and the biosphere of the Earth. [Etnogenez i biosfera Zemli] Leningrad. 1990.

8. Yermolenko V. Step, Empire and Cruelty. [Step, imperiia ta zhorstokist.] [in:] *Ukraine in stories and stories. Essays of Ukrainian intellectuals*. Kyiv: Internews-Ukraine, Ukraine World, 2019. P. 99–118.

9. Karagyozyov P. Adam Mickiewicz’s course on Slavic literature at the Collège de France in the context of comparative Slavic literature. [Kurs Adama Mitskevicha po slavyanskim literaturam v Kollezh de Frans v kontekste sravnitel'nogo slavyanskogo literaturovedeniya.] [in:] *Revue des Études Slaves*. 1998. T. 70. No. 4. P. 751–770.

10. Kirshbaum G. On the Ruthenisms of Adam Mickiewicz. [O rutenizmah Adama Mitskevicha] [in:] *Occasional articles: Collection in honor of the 50th anniversary of R. G. Leibov. Ruthenia*. 2020

11. E. Lunyak. Cossack Ukraine of the 16th - 18th centuries. in *French Historical Studies*. [Kozatska Ukraina 16 – 18 st. u frantsuzkykh istorychnykh doslidzhenniakh] Kyiv-Nizhyn: Lysenko Publisher, 2012. 808 p.

-
12. Mickiewicz A. Les Slaves. Courses professe au College de France. P.: Bourgogne et Martinet, 1849. T. 1. 419
 13. Mickiewicz A. Dzieła, T. 1. Wiersze. Warszawa: Czytelnik. 1998. 717 p.
 14. Nakhlik E. Dolya – Los – Destiny: Shevchenko and Polish and Russian romantics. [Dolia – Los – Sudba: Shevchenko i polski ta rosiiski romantyky.] Lviv, 2003. Literary studies. Vol. 8. 568 p.
 15. Radyshevskiy R. “Ukrainian school” in Polish romanticism: the phenomenon of borderland. [«Ukrainska shkola» v polskomu romantyzmi: fenomen pohranychchia.] Kyiv: Talkom, 2018. 704 p.
 16. Piotr Pochel. O niewyraźności w Sonetach krymskich Adama Mickiewicza [w:] M. Piechota, J. Ryba, M. Janoszka (ed). Od oświecenia ku romantyzmowi i dalej... : autorzy - dzieła - czytelnicy. 2016. Cz. 6. S. 58–101.
 17. Toporov V. N. Myth. Ritual. Symbol. Image: Studies in the field of mythopoetics. [Mif. Ritual. Simvol. Obraz: Issledovaniya v oblasti mifopoeticheskogo.] Moscow: Progress - Culture, 1995. 624 p.
 18. Sekuła A. Step. <https://nplp.pl/kolekcja/atlas-romantyzmu/>
 19. Franko I. Ya. Collection of works in 50 volumes. T. 27. [Zibrannia tvoriv u 50-ty tomakh. T. 27.] Kyiv: Naukova Dumka, 1980. P. 23–32.
 20. Chyzhevsky D. History of Ukrainian literature (from the beginning to the age of realism). [Istoriia ukrainskoi literatury (vid pochatkiv do doby realizmu).] New York: Ukrainian Free Academy of Sciences in the USA, 1956. 511 p.
 21. Chyzhevsky D. Slavic romanticism. [Slovianskyi romantyzm.] [in:] Word and Time. 2005. No. 9. P. 65–78.
 22. Czerwiński G. Stepy ukraińskie w literaturze polskiego romantyzmu. [in:] Dzikie życie. Ukrainian steppes on the edge. 2010. No. 11 / 197.
 23. Yampolsky MB Spatial history. Three texts about history. [Prostranstvennaya istoriya. Tri teksta ob istorii.] St. Petersburg: Book workshops; Masterskaya “Session”, 2013. 344 p.

УДК 821.162.1

Набитович І.

ORCID: 0000-0001-9453-158X

ПСИХОЛОГІЯ ТВОРЧОСТІ АЛЕКСАНДРА ФРЕДРА: ТРАНСФОРМАЦІЯ ТВОРЧОГО ДИСКУРСУ, УКРАЇНСЬКА РЕЦЕПЦІЯ

Анотація. *Драматургія Александра Фредра вже у першій чверті XIX століття поступово перетворює Галичину й у це нтр польської культури. У статті розглянуто особливості психології творчості, трансформацію і творче становлення драматурга: від дитячих вистав до юнацької обсяженої поезії часів Наполеонівських війн, і далі – до комедій.*

Комедії Фредра – це не театр характерів, схематизованих і точно окреслених класицистичним різцем стильових засобів. Ці постаті виходять за кордони схематизму. Його герої живі й довершені – навіть у своїй дрібничковості, нікчемних пристрастях та нужденності їхніх ідеалів і прагнень. Усе це чинить їх реальними. Разом вони творять великий театр життя Галичини. Він був останнім пророком Класицизму, який провіщує світання Романтизму, руйнуючи поетику класицистичної комедії, закладаючи мости й торуючи для комедії нові шляхи розвитку.

Український галицький театр, який починає формуватися децю пізніше ніж польський театр у Галичині, не зацікавився комедіями А. Фредра. Найважливішою причиною цього бачиться величезна прірва ментальних і культурних просторів поляків та українців Галичини.

Ключові слова: *Фредро, театр, драматургія, поезія, комедія, жанр, психологія творчості, Класицизм, культурна доба, Галичина.*

Інформація про автора. *Ігор Набитович, доктор філологічних наук, професор, професор Університету імені Марії Кюрі-Скłodовської в Любліні.*

E-mail: ihor.nabytovych@mail.umcs.pl

Nabytovych I.**PSYCHOLOGY OF CREATIVITY OF ALEXANDER
FREDRO: TRANSFORMATION OF CREATIVE DISCOURSE,
UKRAINIAN RECEPTION**

Abstract. *The article studies reception of the work of Alexander Fredro, the comedy playwright in the Ukrainian Galician theater culture. the sources of his artistic development and, at the same time, the reasons that led to the completion of the publication of new works almost at the peak stage of his creative burning. Already in the first quarter of the 19th century, the dramaturgy of Alexander Fredro gradually turned Galicia into a center of Polish culture. The article examines the peculiarities of the psychology of creativity, the transformation and creative development of the playwright: from children's plays to juvenile obscene poetry during the Napoleonic Wars, and then to comedies.*

Fredro's comedies are not a theater of characters, schematized and precisely outlined by the classicist cutter of stylistic devices. These figures go beyond the boundaries of schematism. Fredro moves away from presenting his characters as special human types, unambiguous in their weaknesses and passions. His characters are alive and complete – even in their pettiness, worthless passions and the neediness of their ideals and aspirations. All this makes them real. Together they create a great theater of the life of Galicia. S. Goszczyński really insisted: the cosmopolitanism of A. Fredro's comedies can be seen from the fact that his heroes are not national characters: they are borrowed from French classical comedy and linguistically stylized according to French ease. He was the last prophet of Classicism, who heralds the dawn of Romanticism, destroying the poetics of classicist comedy, laying bridges and paving new ways of development for comedy.

The Ukrainian Galician theatre, which began to form somewhat later than the Polish theater in Galicia, was not interested in A. Fredro's comedies. The most important reason for this is the huge gap between the mental and cultural spaces of the Poles and Ukrainians of Galicia. The world of Fredro's comedies is often a timeless world of aristocratic courtyards and city residences, aristocratic families with their values, traditions and ideas of the noble people of the old Polish-Lithuanian Commonwealth.

Key words: *Fredro, theater, drama, poetry, comedy, genre, psychology of creativity, Classicism, cultural age, Galicia.*

Information about author. *Ihor Nabytovych, doctor of philological sciences, professor, Maria Curie-Skłodowska University in Lublin.*

E-mail: ihor.nabytovych@mail.umcs.pl

Nabytowycz I.

PSYCHOLOGIA TWÓRCZOŚCI ALEKSANDRA FREDRY: TRANSFORMACJE DYSKURSU TWÓRCZEGO, RECEPCJA UKRAIŃSKA

Streszczenie. *Już w pierwszej ćwierci XIX wieku dramaturgia Aleksandra Fredry stopniowo przekształcała Galicję w centrum kultury polskiej. Artykuł analizuje specyfikę psychologii twórczości, przemiany i rozwój twórczy dramaturgów: od sztuk dziecięcych, przez młodzieżową poezję obsceniczną w okresie wojen napoleońskich, po komedie.*

Komedie Fredry nie są teatrem postaci, schematyzowanych i precyzyjnie zarysowanych przez klasycystycznego mistrza środków stylistycznych, które nie wykraczają poza granice schematyzmu. Jego postacie są żywe i kompletne – nawet w swojej małostkowości, bezwartościowych namiętnościach i niedostatku swoich ideałów i aspiracji. To wszystko czyni je prawdziwymi. Razem tworzą wielki teatr życia Galicji. Fredro był ostatnim prorokiem klasycyzmu, który zwiastuje narodziny romantyzmu, burząc poetykę klasycystycznej komedii, kładąc mosty i torując nowe drogi rozwoju komedii.

Ukraiński teatr galicyjski, który zaczął się formować nieco później niż teatr polski w Galicji, nie interesował się komediami A. Fredry. Najważniejszym tego powodem jest ogromna przepaść między przestrzenią mentalną i kulturową Polaków i Ukraińców Galicji.

Słowa kluczowe: *Fredro, teatr, dramat, poezja, komedia, gatunek, psychologia twórczości, klasycyzm, wiek kulturowy, Galicja.*

Informacje o autorze. *Ihor Nabytowycz, doktor habilitowany, profesor Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie.*

E-mail: ihor.nabytovych@mail.umcs.pl

Після воєн Наполеона Галичина загалом сформувалася як центр австрійської культури. Яскравою постаттю тут був Моцарт. Йдеться, звичайно ж не про Вольфганга Амадея Моцарта, а про його най-

молодшого сина – Франца Ксавера Вольфганга, який народився у рік смерти батька. Моцарт-молодший визнавав себе «представником віденської культури в провінції» [14, р. 65]. Він приїхав сюди у 1808 році як вчитель музики і провів тут головні роки творчости.

Драматургія Александра Фредра вже у першій чверті XIX століття поступово перетворить Галичину й у центр польської культури. Комедіограф ще за життя став «польським Мольєром», уважним глядачем і мистецьким виразником життя Галичини часу сутінків шляхетської Польщі, її завершення й нидіння. Його сміх і гумор найчастіше гіркий, із патиною відчуття проминання цього шляхетського світу.

Однією з проблем вивчення Фредрової творчости є джерела його мистецького становлення як драматурга та, водночас і ті причини, які призвели до завершення публікування нових творів майже на вершинному етапі його творчого горіння. Водночас цілком не вивченою є рецепція творчости комедіографа в українській галицькій театральній культурі.

Майбутній драматург вже у зрілі літа свідчив про його читання у дитинстві: «Книжки до рук я не брав. Якщо й читав щось, то романи про кохання». Однак, «раптом, не пам'ятаю з якої причини, я схопив перо і... написав комедію під назвою "Перелякане страховище"». Ця перша творча спроба Александра була пов'язана із повсякденністю його дитячого й підліткового світу. В родині Фредрів «кожної неділі діти влаштовували баль; так називався бенкет, на якому ми отримували крім щоденних яблук, ще й дещицю чорносливу й сушених вишень, дещицю родзинок і мигдалю, і шматок цукру». Старший на той час у сім'ї брат Северин присвоїв собі «омріяну нами роллю шеф-кухаря. Він сік, чистив, фарширував сливи родзинками, а родзинки мигдалем, а тим часом молодші брати й сестра, розсівшись навколо маленького столика, заставленого циновими тарілочками, з нетерпінням чекали першу страву. Часто усе також закінчувалося плачем, і допіру сливка, вкладена до рота плаксіві, вбирала у себе останню сльозу, що котилася по носі. Іноді й бунт спалахував – малюки кидалися

на кухонну сировину, а коли шеф-кухар не міг її уже захистити, то частував штурханцями й тягнув за носи, проте родзинки солодили все» [23, с. 172, 173]. Саме такий дитячий баль і став сюжетом для п'єси Александра Фредра, дія якого відбувалася в шляхетському дворіку. «Неділя в селі; господарів немає вдома – поїхали до сусідів, залишивши самих дітей, які страшенно нудяться: їм забули дати родзинок та мигдалю на бенкет, приготування якого належать до наймиліших забав такого віку. Що ж тут діяти? Як сьому зарадити?

Міхал, лакей досвідчений любитель солодощів, береться випроводити дівчорі з прикрої ситуації і надумавши прибратися у простирадло й представляти дух бабці-небіжки, починає лякати стару ключницю. Перелякана ключниця віддає ключі від спіжарні, а сама ховає голову в бочку з борошном. Міхал тим часом, господарюючи в спіжарні, хапає, що може, натоптуючи кишені, дбаючи не стільки для дітей, як властиво для себе.

Аж тут несподівано над'їжджають господарі; дух, спіяманий на гарячому, зі страху теж встромляє голову в бочку з борошном» [2, с. 185]. Вже ця дитяча п'єска має багато елементів реального драматичного твору: напругу дії, новелістичний пуант (несподіваний прихід Пана (господаря)), внутрішню динаміку й перипетії.

Початкові спроби драматописання старшого брата Александра Северина теж мали реальний життєвий контекст підліткового світу. Цей хлопчисько, згадував драматург, «свавільний неслух, завжди у затоптаному взутті та подертій шапці, якою він учив собак виконувати апорт, Северин був справжньою чумою для гувернерів. Особливо він уподобав цькувати собаками свиней, і не раз бувало, що Кузан, тогочасний гувернер-француз, проводив його за вухо з того полювання на урок і за кару прив'язував мотузкою до столу. З того приводу Северин написав комедію, персонажами якої були Кузан, [сам] Северцьо, Бурда (дворовий пес) і Свиня. Отак то драматичний талант у нашому роді, – відкривав таємниці родинної психології творчости Фредро, – перся вгору всіма порами» [23, с. 173-174].

А через кілька років після «Переляканого страховища», пригадавав Фредро, «снувалися мені в голові драми великого розміру. Йі отак в одному з них головним героєм мав бути генерал Ясінський, про якого зазвичай любив оповідати мені мій гувернер, давній військовик, який служив під його командуванням. Драма ся ніколи не дочекалася закінчення [...]. Тоді мені ще навіть не снилося, що колись прийде до мене бажання писати комедії» [2, s. 185].

Князь Адам Казімеж Чарторийський спочатку у Варшаві, а потім у Пулавах створив був діяльний культурний осередок, до якого з'їжджалися письменники, історики. Князь запрошував до Пулав синів орендаторів своїх маєтків. Вони мали змогу у цьому світському й культурному середовищі набути лоску й великосвітських манер, здобути гарну освіту. Яцек та Маріянна Фредри дуже швидко зрозуміли, що з найстаршого з їхніх дітей – Максиміліяна – не буде доброго господаря на посіlostях. Його манило світське життя, мистецтво, творчість. У 1800 році Максиміліян виїде до Пулав до Чарторийських на шість років – отримати там освіту і виховання.

Максиміліян, прибувши із Пулав, де він побачив домашні театральні вистави, вирішив влаштувати, з нагоди батьківських іменин, якусь театральну прем'єру й у новому родовому маєтку Фредрів Беньковій Вишні. Публікою мали бути гості й родина. Очевидно, що одним із акторів був і його брат Александер: «Запав вечір. Гості з-під лип повернулися у призначеній годині до вітальні» й зайняли місця перед театальною завісою з простирала. «А тим часом за кулісами кипіло життя, панував безлад, про який уявлення мають тільки ті, які зазнали його на власному досвіді...». Служниці з дворику заховалися, з дозволу цього головного режисера, за заслонною, яка закривала вікно на сцену. Вони крізь дірки в заслоні могли спостерігати все, що діялося на кону. Коли Максиміліян із великим хвилюванням вийшов на сцену і розпочав відкриття вистави, якийсь дивний струмок почав текти з-під заслони на сцену. Вибух сміху Максиміліяна, вивів із рівноваги акторів і викликав здивування публіки. Завісу закрили й на цьому невдала вистава закінчилася [12, s. 45-47].

Фредро-батько після смерти дружини удруге не одружився і присвятив своє життя дітям. Прибувши до Львова, він провадив світське життя, займався вихованням дітей, відновлював знайомства й виводив молоду поросль у львівське товариство. Це був важливий простір соціалізації, долучення до громадського й культурного життя [9, s. 72-73].

Одним із обов'язків гувернера Плахетка було супроводження молодих Фредрів (чи, як їх у родинно-приятельському колі, та й у зацному львівському товаристві загалом, називано *Фредерками*) у виїздах до театру. Спочатку треба було до театру вибиратися з Бенькової Вишні до Львова, а, після оселення у столиці Галичини, такі відвідини стали постійними. Гувернер мав скрізь і усюди наглядати за цими юними бешкетниками.

Польський театр у столиці коронного краю, після виїзду зі Львова в 1799 році Войцеха Богуславського та його акторів, ледь жеврів аматорськими виставами у приватних палацках.

Австрійський театр Гетерсдорфа з'явився у Львові у 1776 році. Від 1 грудня 1789 року цей постійний професійний театр розміщувався в колишньому костелі францисканців. Сюди й приходили Фредерки на масонську (чи, може, про масонів) оперу «Чарівна флейта» Вольфганга Амадея Моцарта, чи «Еспанці в Перу» Авґуста Фридриха фон Коцебу. У родині Фредрів, а потім і Шептицьких ще через літа оповідали історію одного такого невдалого походу молодих Фредрів під опікою Плахетка до цього австрійського театру.

Якась пані Дульська час-до-часу віддавала їм свою театральну льожу, яку вона винаймала на постійно. Якогось разу їх повідомлено, що вони зможуть подивитися виставу Йоганни Франуль фон Вайсентурм «Ліс біля Германштадту». Разом із Фредрами-юнаками Плахетко запросив на виставу й свого приятеля, поштмейстера з сусідніх з Беньковою Вишнею Рудок Недзельського. «...Вони прийшли, коли тільки-но оливні ляпки у театрі запалали. Недзельський обрав місце найближче до сцени і акустично підлаштував свій лисячий комір догори, щоб він його водночас і від перетягу беріг, і щоб голоси акторів до того вуха, на яке краще

чув, спрямовував. Як наслідок сього він цілком не відав, що з іншим товариством у льожі відбувалося; юнаки і Плахетко всілися; завіса піднялася догори. Раптом туди заходить пан Штуттенмаер, до якого пані Дульська мала [душевну] слабкість. Його, на жаль, не повідомили, що льожа того вечора буде зайнята. Видається, що той пан [Штуттенмаер] був чоловіком нетерплячим, бо, майже нічого не мовлячи, хапає хлопців за коміри, й одного за другим викидає з льожі, а, відразу й зі сходів; потім Плахетка тією самою дорогою відсилає, а, врешті і Недзельського, який заслухався першою дією, так само піднімає з крісла й вишуровує з льожі й двері перед носом усіх затріскує» [13, s. 67]. Щоб осолодити таке ганебне випровадження, Плахетко повів усю компанію до кав'ярні на морозиво з тістечками. Після цих відвідин усі учасники цієї нещасливої виправи були хворими [12, s. 42].

Спогадуючи себе у ті часи, Фредро писав: «Юнак у чотирнадцять років починає виходити у світ. Жодної забави, балю чи комедії не промине. Як се можна погодити з навчанням, яке в такому віці є щораз важчим і потребує найбільше уваги? Він не захоче працювати над скриптами, повернувшись о другій після опівночі додому. А багато разів в очах такого учня замість математичної фігури постає постать його партнерки-красуні на танцях» [3, s. 34].

Молоді Фредри, переходячи із підліткового віку до юнацтва, бродили й шумували у Львові, як молоде вино. «...Нас було скрізь повно. Найчастіше ми валандалися під вікнами пансіонів для панн, а коли панн не було у вікні, один із нас гукав: Гвалт! гвалт!... що їх до вікон мало б принадити» [23, с. 177-178].

Приятель Александра Фредра Тадеуш Васілевський, шляхтич, охрещений як греко-католик, який великою мірою вплинув на життя українського поета Маркіяна Шашкевича, «чоловік чесний і освічений», як його коротко і вичерпно охарактеризував Іван Франко [21, с. 57], свідчив про звичаї тодішнього львівського польського шляхетського середовища, що орієнтувалося на Париж: «Жінки з великого патріотизму романсували на смерть, змінювали коханців, виривали собі поклонників, одних відправляли

як льокаїв, інших приймали як найманців. Їхні чоловіки допускалися безконечним зрадам...» [Цит. за: 11, s. 21]. Як писав інший сучасник, у ті часи у Львові й еліта, і плебс забавлялися безконечно, кохалися до самозабуття, в карти грали без пам'яті, впивалися смертельно й жилося там весело – як за добрих часів.

Коли настав 1809 рік, для шістнадцятирічного Александра Фредра не було «у навчанні жодних змін, тільки додався рисунок, до якого я мав схильність, і танці». Молодий Фредро почав появлятися на балях: «Танці мене особливо сильно захопили, бо в ті часи з'явилася у Львові французька кадрили, або, як її називали, контрданс, яку танцювали, не як нині, неквапно походжаючи, але майстерно, по-балетному. Іноді на балях утворювалися пари для ґавоту чи козака [...]. Танець, нині занедбаний, англєз, був сентиментальним танцем. Кожен став танцювати англєз із панею свого серця» [23, с. 178].

Під час служби у армії Наполеона Бонапарта Александер Фредро розпочав писати сороміцькі віршики. В його полку вони одразу ж отримали велику популярність. У автобіографії Фредро повідомляв: у війську «на спілкування з музами не було часу, ані теж, коли я був жовніром, я за ними не тужив; однак, коли при певних обставинах блиснув мені промінчик натхнення, мимоволі я брався за перо. Завжди мене чомусь до базгранини тягнуло. Таким чином у р. 1810-му я вперше довідався, що я міг би віршувати» [2, s. 187].

Натхненням для своїх поетичних починань Александер Фредро називав запірвані ним у свого приятеля, який мешкав із ним на квартирі, підштаники. З цієї нагоди народився вірш «Плач Якуба на втрачену підштаників». Віршик у полку цитували всі, але саме тоді один із колег-офіцерів пояснив поетові-початківцеві, що у цій його високій поезії бракує цезури. Оскільки майбутній автор, який напише більшість своїх комедій віршами, не знав що таке цезура, той «пояснив і це був перший і останній урок римотворства» у житті драматурга.

Фредро наводить у спогадах «Три по три» дві фривольні пісеньки, автором яких, швидше за все у часи воєнної юности, був він сам (додаймо, ці «поезії» є зовсім цнотливими серед інших його порнографічних творів):

Jeden mówił z drugim, a jam podsłuchała:

«Żeniłbym się z kozą, gdyby posag miała».

«A ja podsłuchałem, żeś rzekła do swaty:

Poszłabym za cara, byle był bogaty».

– Гомоніли один з другим, а я ї підслухала:

Ожéнився бим із козою, якби посаг мала.

– А я підслухав, що сватам, дівчино, ти мала казати:

Віддалася бим за цапа, аби був багатий. – польськ.

Ця пісенька було яскравим зразком жовнірського гумору, в якому плани на майбутнє безпосередньо перепліталися із еротичними мотивами.

Друга пісенька була ще одним взірцем чорних вояцьких жартів:

«Płynie łódka, płynie, po głębokiej strudze,

Ożenię się z tobą jak z wojny powrócę».

«Nie będę ja czekać, bo kto z wojny wraca

Nie zawsze wszystkiego w sobie się domaca».

– Плине човен, плине, струменем поверху,

Оженюся із тобою, як із війська верну.

– Не буду я тя чекати, бо хто з війни вертає,

Не завжди усе своє уціліле має. – польськ.

Еротичні двозначності зустрічатимуться й у його комедіях – у «Дамах і гусарах», у «Пані Йовальському», й у «Помсті».

Тодішня епоха мала своє уявлення про культуру жартувань. Вольфганг Амадей Моцарт «у своїх листах із неабиякою безтурботністю вдається до жартів – приміром про музичні супроводи, що нагадували пердіння, які сьогодні викликають радше прикре почуття, ніж регіт». Ці місця «замовчували, оскільки заторкувати їх було недоречно хоча б тому, що змінилося б ставлення до ідеалізованого образу німецького генія і, можливо, люди, насолоджуючись ніжною і чарівною музикою Моцарта, були б спантеличені» [17, с. 30, прим. 5.].

Несмачні жарти такого ж рівня можна зустріти й у середовищі письменників і філософів того часу. Відомим є злобно-ущипливий віршик Йоганна Готфріда Гердера про поета Йоганна Воль-

фганга фон Гете, побудований на фонетичній грі прізвища *Гете* із словами *боги-готи-лайн*:

Der du von Gottern abstammst, vom Goten oder vom Kote –
So seid ihr Gotterbilder auch zu Staub....

Ти, хто походить від богів, готів чи лайна
– Твої божественні образи також стануть прахом...

(Переклад із німецької Володимира Єрмоленка).

Порнографічну поезію Александра Фредра й із часів перебування в наполеонівській армії, й життя в самотності після війни можна б витлумачити аналогічно до того, що пише Норберт Еліас про специфічні жарти Моцарта: «Що тут проступає – це не особиста вада Моцарта, а інший канон суспільно-товариської поведінки та сприйняття у соціальній групі, до якої він належав. Тваринні людські порухи, найменування яких сьогодні, особливо у суспільному співжитті чоловіків та жінок, у будь-якому разі маргінальне, побіжне і, можливо, із пристойно хрипким голосом, – ці порухи в Моцартовому колі могли згадуватися ще відверто. Така згадка розглядалася як м'яке порушення табу, що свідомо викликало у чоловіків та жінок піднесений настрій у товаристві; і вони могли вживати при цьому вирази, які нині не лише у змішаному, а й у суто чоловічому товаристві викликали б почуття відрази, сорому та болю» [17, с. 30-31].

Такі ж бридотні деталі можна зустріти й у обценних поемах, комедіях і віршиках Фредра. Один із віршів Фредра називається «O pierdzeniu». Героями його порнографічної комедії «*Zaślubiny Idzi*» («Зашлюбини Ідзі») є пан та пані Пердїцькі.

Поруч із фривольною й навіть грубою, інколи еротичною, часто просто порнографічною поезією того часу, Фредро брався до поезії, сказати б, високої і чистої. Романтичні акорди звучать у його описах власної поетичної творчості, виказуючи у його кла-сицистичному світовідображенні проникнення світовідчування Романтизму: «Коли я був поетом, а таки був ним колись, бо досі ще пам'ятаю зорі, що мені тоді світили, голоси, що наспівували, що своїм ароматним летким покривалом еднав небо зі землею, у

мряці якого так охоче губилося око. Так-так, пам'ятаю, як я був поетом, і в ті часи, отож, коли думка рясна неначе переливалася, як вода через край повної чари, я зазвичай обставляв себе кріслами, щоб, коли захочу встати з-за столу, спіткнувся об яке і мусив знову сісти над папером біля каламаря. Бо інакше я зривався, мов особою вжалений, міряв уздовж і впоперек покій, хутко, щораз хутчіше... а думка за мною, попереду, хутко, щоразу хутчіше, аж нарешті я мусив засапаний присісти, аж думка, загнана кудись на манівці, в яри, на верхи, не знала, як дістатися до свого гнізда, і чорна сльоза повисла на кінчику пера...» [23, с. 85].

Після капітуляції Наполеона Фредро мав змогу на певний час затриматися в Парижі. Столиця Франції манила до себе різними привабами. Тут було три типи закладів, які детально досліджували молоді польські офіцери, а між ними – й Александер Фредро.

Йдеться, насамперед, про каварні й ресторани, де можна було скуштувати найкращі французькі вина й вишукані страви. Ще один тип розваг – величезна кількість театрів, де можна було побачити найвідоміших акторів – від Франсуа Жозефа Тальми, близького приятеля імператора Наполеона, до панни Марс, себто Анн-Франсуаз-Іпполіти Буте-Сальвета, відомої своїми інженю як головним її сценічним амплуа.

Однак «французька трагедія, яка пишалася тоді королем трагиків Тальмою, – визнавав через пів століття Фредро, – була для мене майже байдужою; патетична деклямація, завчені рухи, монотонність александринів [особливого виду александрійського вірша. – *І. Н.*], яка забирала проблиски тепла, не могла мені подобатися, оскільки я нічого не відав про три єдності [класицистичні принципи театрального твору – єдності місця, часу і дії. – *І. Н.*]» [2, s. 186].

Перегляд і драм, і трагедій, комедій та дивертисментів у різних паризьких театрах можливо підштовхнув його пізніше купити у якогось єврея-антиквара зібрання творів Жана Батіста Мольєра. Ця збірка стане надалі одним із головних його підручників для студій над комедією.

Не обминали молоді офіцери Наполеона, звичайно ж, і будинків розпусти, бо «по літах постійної загрози смерти вони хотіли за будь-яку ціну підтвердити життя в його фізичному вимірі. У родинному домі Фредрів, подібно як і в оточенні багатьох його ровесників, еротика, як і вся фізіологія, вже не були табу. Поняття гріха залишалось лише досить незрозумілим і недоокресленим. Пікантні віршики Фредра, які автор читав своїм колегам на бівуаках перед наступними сутичками й битвами, виконували терапевтичну функцію притлумлення їхнього страху й відчуття загрози для життя. Ця, насправду яскрава, еротика мала підтвердити, що війна не вбила у них чоловіків». Тому в Парижі вони «стали охочими бувальцями бурделів. І хвалилися навзаєм послугами тих панянок, не припускаючи навіть думки про якісь наслідки для їхнього здоров'я» [9, s. 159].

Отак і Александер Фредро, і його незмінний приятель паризьких вилазок Юзеф Грабовський, дуже швидко виявили, що отримали в нагороду за фривольні скороминущі втіхи прикрість – червеницю.

У 1872 році у вірші «Pro memoria» Александер викладає свою історію зміни шпаги на перо, стилета на стилос:

Ми виїхали разом, та з різних спонук,
Наполеон на Ельбу, я навпрошки до Рудок.
Я сумував за [військовим] табором, а тому нудився,
І щоби бодай щось робити, я став поетом... [23, с. 285].

Він вирушив через Страсбург до Ульма, а тоді Дунаєм – до Відня. Там він змушений був перебути до серпня, лікуючись від наслідків хвилимих розваг, як ще у кінці XIX віку мовлено у Галичині, з «невістами підозрілої кондуїти [з французької *conduite* – поведінка. – І. Н.]».

Лікування, як із знанням справи писав Фредро, за «*odebrane fałszywe pieszczoty / często przepłaca długimi kłopoty*» («отримані фальшиві пестоші / За які доводиться платити довгими клопотами») було неприємним і марудним. Через три роки вже в самотності Ятвяг він написав порнографічну поему «Наука облапу-

вання» (в оригіналі назва була обсценна; можливо, що надихала до її написання поема Публія Овідія Назона «Мистецтво кохання»), де розповідалося і про процедури лікування червениці й інших французьких хвороб, які «kończą sromotne kłopoty, / co człek kuruje za swój pieniądz złoty!» («закінчують сороміцькі хвороби, / Що їх чоловік купує за свої ж гроші»):

Wtedy się karmisz pigułki srebrnemi,
Smarujesz ciało maściami tęgiemi,
Usta cię świerzbią, a ząb zaś przy zębie
Jako klawisze latają po gębie.
I szczęście, jeśli przy końcu leczenia,
Nie trza złotego kupić podniebienia.
Тоді харчуєшся срібними пігулками,
Мастиш тіло мазями гострими,
Уста сверблять тебе, а зуб при зубі,
Як клавіші літають по губі.
І щастям є, коли на кінець лікування

Не треба купувати золотого піднебіння. – польськ. [5, s. 32].

Однак, можливо, що Александер, скориставшись із перебування в одній із головних європейських столиць моди і культури, і тут відвідував театри.

У грудні 1814 Александер жартівливо скаржитиметься побратимові по зброї Юзефові Грабовському на хворобу, куплену в Парижі від французьких повій: «О! кохані дівки паризькі, хай вас замучить сумління, віддайте мені мої [життєві] соки, а я вам поверну франци [венеричну хворобу. – І. Н.]» [2, s. 37].

Александер виїхав до маленького села Ятвяти побіч Бенькової Вишні та Рудок, щоб провадити там невеликий родинне господарство. Там він проживе до початку 1820-х років. У Беньковій Вишні поки що господарюватиме брат Северин, а потім туди перебереться Александер. Батько Яцек Фредро таким трибом починав привчати своїх синів до господарювання у власних маєтках. Александер писав приятелеві, що він у Ятвях «сам сидить удома»: «сіє, косить, молотить, а часами бренькне на лютні» – себто творить.

Після повернення з полів битв часів Наполеона Александер і Северин Фредри були помітними постатями між золотою львівською шляхетською молоддю. Але це були вже не ті підлітки, які перед тим, як піти на війну, шуміли, як молоде, не виброджене вино, на львівських балях і вечірках, вулицях і кнайпах. Один із сучасників згадував ті часи: Фредри «у часи своєї молодости, а особливо між 1815 – 1825 роками мали незвичайне становище у Львові й із кількома іншими синами заможніших шляхетських родин надавали тон тодішній молоді із вищих верств. Одна старша мотрона, описуючи мені пізніше ті часи, наповнені нестримним гумором у цих сферах, оповідала: “Тоді ті Фредри ходили на головах і не було можливости нікуди заховатися, щоб не наткнутися на Фредра. Треба було ховатися від них: бо були б обули б тебе й із вітваря зняли, а до того й такі вірші писали, що навіть старшим від них вуха в’янули” [7, s. 53].

У Ятвяхах газдівство було невеликим і Фредро, окрім господарських справ, і полювання, займався і письменством.

У вірші «Pro metoŕia» Александер згадував, що він

Повернувся на батьківщину,
Правду кажучи, не маючи мети,
Але зі жмутком різноманітного досвіду.
Одного разу, коли я заснув було в гарячці,
Палець мій занурився в чорнильницю,
і я почав писати;
Звісно, комедію, мистецтва якої без науки
Але на кращих сценах осягав я суть.
Тож писав я з тією молодечого віку відвагою,
Яка часто для інших важкою стає чужою [23, с. 283].

Сидячи довгими вечорами в маленькому старому шляхетському дворикі у Ятвяхах, подібному, як це видно на акварелі Йозефа Свободи (учителя малювання дітей і внуків Александра і Софії Фредрів), до великого селянського будинку, розташованого побіч старої дерев’яної церкви біля озерця, Александер у ті часи багато читав. Йшлося не тільки про читання для розва-

ги. Він намагався надолужити згаяне в юнацькі роки, займався таємницями поезики, будови художнього, а, насамперед, драматичного твору. «Під час тих зим у селі, – оповідав пізніше Александер синові про своє життя в Ятвяхах, – день якось сяк-так минав, небагато було справ, але я ходив на полювання, читав і писав. Але ті довгі вечори, навіть коли й була якась робота, через самотність були жахливими...» [12, с. 126].

Його стихією й захопленням, окрім поезії, стала комедія.

Александер Фредро входить у польський театральний простір на межі двох культурних епох: Класицизму та Романтизму. Цей перехід освітлювався просвітницьким ідеями, переконанням і вірою у людський розум. Представлення ганджів суспільства, його вад, виразок і пранців й у шкільному театрі, й на сцені театру Просвітництва були неприпустими. Головними завданнями цієї сцени бачилося виховання публіки – разом із її розваженням. Пияцтво, перелюб, злодійство були тими табу, які на сцену допускати заборонялося.

Знайомство Фредра із дитинства із французькою літературою дозволяє саме там добачати коріння його обценічних творів, писанням яких залюблені були і Франсуа Рабле (у «Гаргантюа і Пантаґрюелі» можна нашукати багато непристойностей), і Маркіз де Сад, і Гонорій Габріель Мірабо, й Ретіф де ля Бретонн. Вже після Александра Фредра грішили такою поезією й Гійом Аполлінер чи Люї Арагон. Поезія сучасника Фредра Александра Пушкіна пронизана обценною лексикою, а його брутално-порнографічна, блюзнірська та антихристиянська поема «Гаврїліада», була улюбленим читвом російського високого світського товариства, стала еталоном високої культури для росіян загалом.

Ще давнішими натхненниками Александра Фредра, з часів римської літератури, мали б бути і Публій Овідій Назон чи Марк Валерій Марціал, який хоч і «не здобувся на добру славу, проте, якщо читати його неупереджено, він викличе нові думки, і серед непристойних жартів знайдуться місця серйозні, писані людиною доброю, мудрою, сповненою почуття власної гідности» [20, с. 282].

У французькому офіцерському середовищі продовжували жити фривольні пісеньки і віршики французького драматурга Алексіса Пірона, приятеля Вольтера, автора скандально-порнографічної «Ode à Priape» («Ода Пріяпові»), написаної ще в 1718 році.

«Я не вірю в те, – писав до Фредра його воєнний товариш Грабовський, – щоб ти, маючи такі й поетичний талант, цілком перестав би римувати, і, попри усі твої відмовки у листах, я переконаний, що, гідні свого автора, віршики займають твою вільну часину. [...] Талантом обдаровані особи, мусять його розвивати і плодом розуму свого інших обдаровувати» [2, s. 28].

Окрім обсценної поезії Фредро написав на початках дві непристойні комедійки, та якусь загублену еротичну поемку «Дім пана старости».

Але прийшов час і на повноправну поезію. Фредро починав друкувати свої перші вірші анонімно. У травневому «Pamiętniku Lwowskim» («Львівському щоденнику») за 1816 рік спочатку з'явилися дві епіграми, а потім вірш «Cupidio bankierem» («Купідон банкіром»). У травневому номері за 1818 – вірш «Strumyk» («Струмок»).

Сидячи в самотності в Ятвягах, Александер доскіпливо читав твори Мольєра, студював історію французької та польської літератур. Одним із джерел натхнення для нього була драматургія Жана Франсуа Коллена д'Арлевія, який помер у 1806 році. Головні ідеї і мотиви його п'єс – «L'Optimiste, ou l'homme toujours content» («Оптиміст, або людина завжди задоволена»), «Monsieur de Crac dans son petit castel» («Пан де Крак у своєму малому замку»), «Les Artistes» («Артисти») можна б означити назвою ще однієї з його комедій – «Les Mœurs du jour» («Нинішні звичаї»). Герої Коллена д'Арлевія – це люди сучасності. Кожен із головних героїв його комедій – це цілісні характери, які тримають у напрузі дію, пов'язану вузлами стилістично й семантично відшліфованих діалогів, творячи художній світ твору, насиченого гумором, який інколи балансує на межі сарказму. Починаючи komponувати свої комедії, Фредро відгороджується від характерних для драматургії польського Просвітництва мотивів, де присутні «оті банальні сентенції про чесноту, честь, любов до вітчизни. Бо слід знати, що

ніде немає так багато шанувальників чесноти, як у театрі, хоча в сум'ятті навколо отієї піднесеної шляхетности, крадуть більше хустинок і годинників, ніж деінде» [23, с. 176].

Вже 1815 року з'явилася перша його п'єска «Intryga naprędcе» («Інтрига нашвидкоруч»), яка виставлена була на львівській сцені лише раз. «...Якогось дня, – свідчив драматург, – без жодних приготувань, майже без задуму, я засів до столика і написав віршами одноактову комедію “Інтрига поспіхом”, із якої пізніше в розширених рамках постав “Новий Дон Кіхот”» [2, с. 28].

Коли його син Ян починав, услід за батьком, писати комедії, Александер оповідав йому про свої перші драматичні спроби. П'єсу «Чоловік і дружина» він створив у Ятвях під високою сосною на узліссі. Автор «сам дивувався, що ту комедію, яку можна було б залічити до однієї з найкращих, розпочав він без будь-якого плану і мав уже кілька написаних сцен, коли потрібного мистецького вузла цього твору, ані його розв'язки ще не було. Таким чином, се – рідкісний, можливо єдиний такого типу випадок, коли автор написав добру комедію, не маючи в думках, коли розпочав її писати, принаймні загальних її рис» [12, с. 124].

Потім було кілька інших спроб, а в 1819-му було написано «Гельдгаба». Коли Фредро звернувся до одного з варшавських менторів театру із пропозицією постановки цієї комедії, той зауважив, що її краще б поставити у Львові, бо ж «Варшава таких Гельдгабів не знає» [2, с. 44]. Але все ж через два роки цю комедію таки поставили у Варшаві.

Александер обговорював свої комедії із братом Максиміліаном. Той писав щодо «Пана Гельдгаба» у лютому 1822-го – у відповідь на ті закиди, які автор назбирав у критиків: «...Щодо виразів трохи простацьких, то може ти трохи й є винен, бо вони там такі є. Ти хотів би отримати оплески як від знавців “Tartuffa” [“Тартюфа” Мольєра; себто любителів високого класицистичного мистецтва – *I. Н.*] так і челяді “Syreny Dniestrowej” [“Сирени Дністрової”, оперетки Яна Каміньського, переробки з німецької оперетки “Das Donauweibchen” Фердинанда Кавера. – *I. Н.*], що ніколи поєднаним не можуть бути. Одному лиш

Шекспірові можна бути пласкому й насмішливому. [...] Немає нічого важчого, ніж комічний стиль; і се є у нас, бо якщо ти хочеш бути природним – будеш хибним або пласким, а якщо хочеш бути чистим – мусиш творити стиль розмови, якої у жодних не знайдеш сальонах, бо ж усі вважають за краще папляти ляпсусно французькою, ніж висловлюватися чистою польщиною. Але на се ліків немає й, на жаль, не буде. Однак знеохочувати нас се не повинно; розламуймо лід, сіймо, може щасливі потомки після нас жнивувати будуть» [2, s. 329].

Максиміліян Фредро писав братові у січні 1825-го із Фльоренції: «...Я дивуюся, що ти досі не показав на сцені тієї справжньої манії, себто нашої хвороби – розлучень. Мені видається, що можна було б зробити “Школу розлучень”, яка могла б при глибоких сенсах і при моральній меті могла б подавати тисячі смішних ситуацій, зокрема впроваджуючи постаті героїв, які були б дітьми уже розлучених родичів тією самою вдавалися б дорогою. Багато дуже спантеличень, суперечностей, і смішних сцен у сьому знайти можна було б...» [2, s. 373]. Назва, запропонована Максиміліяном, мала б бути прозорою алюзією до двох комедій Мольєра – «Школи для чоловіків» і «Школи для дружин». Однак Александер ніколи не скористався з поради старшого брата. Тема розлучення була для нього в ті літа дуже особистою, болючою, кровоточила й завдавала постійного болю. Йшлося про десятилітній шлюботорозвідний процес його майбутньої дружини із попереднім її чоловіком – Станіславом Скарбеком.

Саме тоді остаточно сформувалися дві його комедії, які стали шедеврами його творчості: «Śluby panieńskie» («Дівочі приречення») та «Zemsta» («Помста»).

Фредро відходить від предстаерттвлєння своїх героїв як особливих людських типів, однозначних у своїх слабостях і пристрастях. Герої комедій Фредра є «студіями неоднозначности, подвійности людини, мотиви дій якої заплутані, з різноманітними етичними імпульсами, яких не просто класифікувати й зрозуміти в категоріях комедійних людських типів» [15, s. 557].

Брат дружини Фредра, який і сам писав поезію, переконував, що ролі у своїх п'єсах драматург писав з огляду на сценічні мож-

ливості певних акторів, яких він знав особисто, яких бачив на львівській сцені: «Комедії Александра Фредра писалися для цих акторів, вони надихали думки автора, вони були зарисами дійових осіб; вони дали йому своє розуміння мистецтва і знання таємниць сцени. Він у відповідь дав їм тіло своїх думок, одягнув у одяг кращого товариства і оживив його своїми жартами. І се подвійне життя, сплавившись у цілісність, утворило чудові мистецькі твори. У всіх його комедіях головні ролі – се не є жодні вигадані особистості...» [6, s. 21-22].

Позаісторичність Фредрових комедій – одна із тих цих, які характерні для класицистичного світовідчужання, що, загалом, зорієнтоване було на ігнорування сучасності. Універсалізм Просвітництва передбачав домінування загального над частковим, де різноманітність та індивідуальність не були найважливішими. Національний характер, його представлення у творах мистецтва – чи то літературі, чи театрі не відразу почали вважатися вартими уваги. Й лише згодом Просвітництво побачить великі перспективи для виокремлення окремних національних культур як одного із засобів поступу й перетворень у суспільстві.

Комедії Фредра – це не театр характерів, схематизованих і точно окреслених класицистичним різцем стильових засобів. Ці постаті виходять за кордони схематизму. Його герої живі й довершені – навіть у своїй дрібничковості, нікчемних пристрастях та нужденності їхніх ідеалів і прагнень. Усе це чинить їх реальними. Разом вони творять великий театр життя Галичини. «Мої герої, – писав Фредро у приватному листі у 1860 році, – для мене є живими, я десь їх бачив, десь чув, а десь і знав – у пам'яті я їх копіював риса за рисочкою, турбуючись про інші постаті й зав'язку дії настільки, наскільки мені се було потрібним для виопукнення характерних відтінків мого взірця...» [2, s. 183]. Пізніше серед порад синові як молодому драматургові, що їх давав Александер Фредро, колись була й така: «Публіці завжди все треба накладати лопатою до голови, а не розраховувати на можливість того, що вона про щось здогадається сам, бо вона точно *не* здогадається...» [12, s. 43].

Деякі з причин поступової відмови публікування і виставляння на сцені своїх комедій А. Фредро частково озвучив за кілька років до смерті: «...Я замолоду пішов до війська, а потім, заховавши палаш до піхов, отак, не відаю як і чому, якесь бажання підштовхнуло мене до писання. Я був самоуком, не мав жодних претензій до розголосоу, ані до конкуренції. Беручи взірці з дійсности, яка мене оточувала, я показував їх у комедіях. Сьогодні се все завмерло» [3, s. 298].

Критика не завжди прихильно ставилася до Фредрового театрального набутку. Двома найхарактернішими посталями, які були критиками його творчости й які на мапі історії Галичини були помітними величинами – Вінцентій Поль та Северин Гощинський.

Перший із них – поет і етнограф, народжений у Любліні у німецько-французькій родині, провів дитинство у Львові, юність у Тернополі, вважав, що світ Фредрових комедій брався з галицького життя. І хоча представлення цього світу сальонів, шляхетських двориків і підглянуті у французьких комедіографів, однак вони мають виразно й національний характер. І вже тоді комедії «Помста» та «Дівочі приречення» бачилися Полеві навищими досягненнями у драматургії Фредра.

Однак фатальними для творчости Александра Фредра стали рецензії Северина Гощинського, підпільника й конспіратора, поета-романтика української школи у польській літературі, автора поеми «Канівський замок».

Іван Франко писав про Северина Гощинського, що це був «останній лицар польсько-українського пограниччя, що на землі, політій кров'ю його попередників, увібрав у себе традицію їхніх кривавих боїв, їхніх сильних пристрастей, їхньої моці та незламної волі, – він був водночас справжнім сином ХІХ в., який головний осередок боротьби переніс уже в сферу духу та слова і як апостол тої нової боротьби повернувся туди, звідки вийшов його рід, у серце польшизни, вносячи в неї свіжі та плідні елементи, вносячи нову силу й енергію, новий кольорит, нові горизонти» [22, с. 344-345].

Свої рецензії-пашквілі на драматургію Фредра Гощинський (заховавшись за ініціалами С. Г.) писав, мабуть, під впливом двох ру-

шійних сил. Насамперед це була його особиста помста Фредрові за дискваліфікацію його співучасті у 1832 році при закладанні нового журналу. Одночасно йшлося і про зіткнення двох світоглядів і художнього світовідображення – класицистичного та романтичного.

Ларрі Вулф зауважує, що «найважливішою фігурою галицької культури у 1820 – 1830-х роках був драматург Александер Фредро. Його комедії з галицького життя, які ставилися на сцені у Львові, відображали деякі світоглядні напруги провінційної ідентичності. У 1835 році Фредро був зганьблений польським критиком за написання “ненаціональних” драм, і цей закид можна добачати як безпосередньо пов’язаний із його галицькими обставинами. Післянаполеонівська Галичина, відновлена та керована імперською політикою Меттерніха й [царя] Франца, була також Галичиною провінційних комедій Фредра, а політичний консерватизм лише ледь натякав на провінційні суперечності та їхні легкозаймісті культурні елементи» [14, р. 65].

С. Гощинський і справді твердив: космополітизм комедій А. Фредра видно з того, що його герої – це не національні характери: вони запозичені із французької класицистичної комедії і мовно стилізовані під французьку невимушеність. Ці комедії є карикатурами – вони просто аморальні й побудовані на низьких почуттях і пристрастях. Перенесення на галицький ґрунт французької комедії бачилися Гощинському звичайним фіглярством: «...Польські імена не є тим самим, що польські характери; кілька осіб, кілька національних сцен не розіллють національних барв на вірші чотирьох томів»; «любовний аспект народу – се риса космополітична, а се і є власне все, що мало б бути польськістю комедій Фредра». Вірш, яким написано Фредрові комедії, «плинний, як вода, й теж має смак води; не знайдеш у ньому тієї міці, тієї снаги, тієї краси, яку вони мають у найкращих польських письменників, які пишуть талановито» [Цит. за: 1, s. 127].

Гощинський-романтик своїми рецензіями справляв тризну на могилі попередньої культурно-історичної доби, не зауважуючи того, що драматург Фредро не залишився своєю поетикою у тих

минулих днях. Він – останній пророк Класицизму, який провіщує світання Романтизму, руйнуючи поетику класицистичної комедії, закладаючи мости й торуючи для комедії нові шляхи розвитку.

Злостиві рецензії Северина Гошинського (і не лише його) були тим особливим ферментом, що призвів до завершення публічної презентації своїх комедій Александром Фредром. Драматург від середини 1830-х років замкнувся у просторі власної творчості, не публікуючи нових своїх творів і не подаючи їх для постановки на сцені.

Однак після того як від 1849-го – до середини 1850-х років Александер Фредро разом із родиною вимушено жив у Парижі, відбулося повернення до драматургічної творчості. Однак нові твори писалися лише для публікацій після смерти автора.

Тоді він часто бував у паризьких театрах. Окрім вічного коловороту комедій тут панувала музика творця великої французької опери Джакомо Меєрбера, Карла Марії фон Вебера, Вінченцо Белліні, Джоаккіно Антоніо Россіні, Джюзеппе Верді, Доменіко Гаєтано Доніцетті.

Досконале знання французького мистецтва на переломі доби Класицизму та Романтизму, його комерціалізація, зміна театральних та літературних смаків, привели драматурга через роки до переконання, що в «отій лицарській Франції, де почуття, буває всупереч розсудкові, часто-густо розвивають потугу свою до захмарних меж фантазії, де людина силою духу злітала, відокремлювалася від себе самої та підносилася таким чистим інстинктом до безсмертя, [...] в отій Франції поезія зникає скрізь і з усього. Французьке письменство відгомонить ремеслом. Кожен тепер буде писати проти натхнення, проти власного переконання, якщо тільки зможе отримати багато грошей» [23, с. 181].

Звичайно ж, на паризьких сценах і далі виставляли Мольєра. Але він помічав і нові стилістичні й сценічні засоби вираження, нову поетику і нові тенденції в розвитку французької комедії.

У своїх приватних записках Фредро сам собі пояснює новий поворот до творчості, який прийшов у той період: «Коли якось після

багатолітнього мовчання я знову піддався слабкості й узявся знову за перо, то не виставляв того на сцені. Бо не було вже в мені тієї молодечої сміливості, якій усе здається простим. Бо, можливо, й мій гумор пригас. Бо може і диспозиція нинішньої публіки інша ніж та, яка була, коли я писав “Дівочі приречення”» [Цит. за: 9, s. 423].

Незважаючи на погіршення здоров'я, на життєві прикрощі, він продовжував писати. За наступні роки він ще напише півтора десятка нових п'єс. Але ці твори залишатимуться поза культурним обігом. Він так і не мав наміру їх друкувати за життя. У цих комедіях, звичайно ж, реалізований новий комедіографічний досвід, набутий під час перебування в Парижі у 1850-х роках. Цей досвід, як і життєва мудрість, затирають легкість як і стилю, так і дії комедій, написаних у молодості. Вони ніби наповнюються гіркотою довгої школи життя. Легкість екзистенцій його героїв першого періоду, того, коли кожна з комедій зразу ж ставилася на сцені, набувала тепер флеру нестерпної легкості буття у світі, де панує заздрість і пиша, укривалася пастиною людською глупоти, марного борсання у повсякденності втрат надій та сподівань.

У листі до приятеля в останній творчий період він із сумом писав про свої тогочасні комедії: «Отож якийсь пан найняв був писаря, який писати не вмів. Писар кілька днів уникав своїх обов'язків, але добре при тім їв і пив. Нарешті одного разу, коли пан, продиктувавши своєму писареві лист, наказав його перечитати, писар низько поклонився і покірно сказав:

– Вельможний пане, я погоджувався бути писарем, а не читачем.

Отож і я [тепер] є таким писарем. Писати можу, але аби читати се світові – то я до такого не беруся...» [2, s. 181].

Після смерті драматурга його дружина, відповідаючи на лист сина про те, що комедії батька мають різну естетичну й художню вартість, висновувала: «...Але се все для нас не є нічим новим; ми ж знаємо добре, що “Помста” і “Дівочі приречення” загалом недосяжні. Але ж і Расін, і Корнель, і Мольєр, і Шіллер мали свої архітвори, а були й посередні» [4, s. 372]. Можна б додати, що Вільям

Шекспір написав тридцять вісім п'єс. Із них, незважаючи на геній драматурга, лише двадцять чотири бачаться нині шедеврами.

У контексті таких трансформацій творчості драматурга постає закономірне питання: чому комедії Александра Фредра майже не вплинули на становлення і розвиток українського театрального мистецтва в Галичині, хоча усім було відомо, що Фредро – дід митрополита Української греко-католицької Церкви Андрея Шептицького?

Український галицький театр мало цікавився Фредровою творчістю. Для цього було кілька причин. Коли на межі 1840 – 1850-х тут починають діяти аматорські українські театри, Фредро вже нових комедій не друкував. Може найважливішим чинником незацікавленості його творчістю було те, що сцени з життя галицької шляхти були для нової української інтелігенції і галицьких селян-українців чимось чужим, далеким і неактуальним.

Для тогочасних аматорських театрів Володимир Лучаківський переробив, разом із кількома п'єсами-одноактівками із німецьких авторів, і деякі Фредрові твори.

Професійний український театр найважливіших Фредрових п'єс, окрім «Дам і гусарів», ніколи не ставив. Руський народний театр у Львові виставив на сцені 22 листопада 1866 року лише одноактівку «Лист» у перекладі Павлина Свенціцького. Комедію цю Фредро написав у 1826 році. За рік до того Свенціцький видав свій переклад комедії «Нічліг в Апенінах», однак вона не дочекалася сценічного втілення [18, с. 360-361].

Маляр Корнило Устиянович писав до судді Тита Реваковича у березні 1870-го про переклади творів Александра Фредра для філій щойно народженої «Просвіти»: «...За моїм заходом перевів Дрила для словесности и театру Юморщину [комедії. – *I. Н.*] Фредра и переробив на прекрасний мелодрамъ оперу “Гальку”...» [19, с. 558]. «Дрилою» Корнило Устиянович називає Остапа Левицького, перекладача українською мовою творів Гайнриха Гайне, творця українського лібрето опери «Галька» Станіслава Монюшка. Монюшко, до слова, написав музику до Фредрових «Дон Кіхота» і «Ночівлі в Апенінах». Левицький здійснив сценічні

переробки-переклади комедій Фредра «Дами і гусари» та «Довічне утримання» (її він переназвав на «Досмертщину»).

Актор і режисер Йосип Стадник переклав і видав 1922 року комедію Яна Александра Фредра «*Consilium facultatis*» під назвою «Які х[в]орі, – такі доктори» [22]. Очевидно, що Стадник або помилився, приписуючи цю комедію Фредрові-старшому, або свідомо залишив авторові у перекладі тільки друге ім'я Фредра-молодшого, щоб здавалося, що вона належить старшому із родини драматургів. Однак невідомо, чи вона хоч колись ожила на сцені.

Трансформація творчості Александра Фредра метафорично нагадує чудовий цвіт ненюфарів (як у відомому сонеті білоруського поета Максима Багдановіча «Ненюфари»), які виростають на болотяній твані, тягнучи соки з багна. Дитячі ідеї і прагнення писати драматичні твори відновлюються в часи воєнного лихоліття і походів армії Наполеона. Фредро починає писати тоді обценну поезію, яка стає украй популярною у вояцькому середовищі. З досвіду цієї поезії поступово починає народжуватися драматургія, яка стане класикою польської комедії переходу від Класицизму до Романтизму.

Комедії Александра Фредра, побудовані на класицистичній поетиці, одночасно не вміщуються у просторі Класицизму. Мистець руйнує багато з усталених норм класицистичного театру. Романтизм змінює декорації й поетику текстів його п'єс, провіщаючи відхід класицистичної доби й прихід нових нуртів у польську драматургію.

Український галицький театр, який починає формуватися дещо пізніше ніж польський театр у Галичині (подібні процеси становлення пережив і польський театр у Галичині – у протиставленні до класицистичного австрійського театру), не зацікавився комедіями А. Фредра. Найважливішою причиною цього бачиться величезна прірва ментальних і культурних просторів поляків та українців Галичини. Світ Фредрових комедій – часто позачасовий світ шляхетських двориків і міських резиденцій, шляхетських родин з їх цінностями, традиціями й уявленнями народу-шляхти старої Речі Посполитої. Цей простір шляхетської екзистенції (як польських, так і сполонізованих українських родів) був для нової

української інтелігенції, яка творила новий культурний простір модерної української нації, що формувалася тоді в Галичині, чужим, маловартісним і цілковито неактуальним.

У своєму некролозі Александер Фредро заповідав написати, що він був вояком і поетом. Від провів життя під сузір'ями Марса – покровителя вояків і Талії – музи комедії. Усі інші чини його життя для нього не були жодними осягненнями...

ЛІТЕРАТУРА

1. Cieński Marcin. Fredro. Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, 2003.
2. Fredro Aleksander. Pisma wszystkie. Tom 14: Korespondencja, Warszawa: PIW, 1976.
3. Fredro Aleksander. Pisma wszystkie. Tom 15: Pisma polityczno-społeczne. Warszawa: PIW, 1980.
4. Fredro i Fredrusie / Opracował Bogdan Zakrzewski. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1974.
5. Fredro Aleksander. Sztuka obłapania. Swawolny poemat młodości z r. 1817. Suwałki [Lwów], 1926.
6. Jabłonowski Ludwik. Złote czasy i wywczasy: *pamiętnik* szlachcica z pierwszej połowy XIX stulecia. Warszawa, 1920.
7. Kaczkowski Zygmunt. Mój pamiętnik z lat 1833–1848. Lwów, 1907.
8. La Galicie au temps des Habsbourg (1772–1918): Histoire, société, cultures en contact / Dir. J. Le Rider et H. Raschel, Tours: Presses universitaires François-Rabelais 2010. (“Perspectives Historiques”).
9. Lasocka Barbara. Aleksander Fredro. Drogi Życia. Warszawa: Errata 2001.
10. Rymkiewicz Jarosław Marek. Aleksander Fredro jest w złym humorze, Warszawa: Czytelnik, 1976.
11. Stolarczyk Marian. Tadeusz Wasilewski (1795 – 1850) i jego rola w życiu kulturalnym i społecznym Galicji. Rzeszów, 1977.
12. Szembekowa, Maria z Fredrów. Niegdyś. Wspomnienia moje o Aleksandrze Fredrze. Lwów, 1927.
13. Szeptycka, Zofia z Fredrów. Wspomnienia z lat ubiegłych. Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1967.
14. Wolff Larry. The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture. Stenford: Stenford University Press, 2010.
15. Witkowska Alina, Przybylski Ryszard. Romantyzm. Warszawa: PWN 2002.

16. Zakrzewski Bogdan. Fredro z paradyzu. Studia i szkice, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1976.

17. Еліяс Норберт. Про німців / Переклад із німецької Олександра Кислюка, Київ: Юніверс 2010.

18. Пилипчук Ростислав. Український професіональний театр у Галичині (60-ті роки XIX ст). Київ: Криниця, 2015.

19. Сокіл Василь. Епістолярій Тита Реваковича. Львів: Інститут Народознавства Національної Академії Наук України, 2019.

20. Стівенсон Роберт Люїс. Повісті. Есеї. Вірші. Харків: Фоліо, 2020.

21. Франко Іван. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині // Франко Іван. *Зібрання творів: У 50 томах*. Том 47. Київ: Наукова думка 1986, с. 7-122.

22. Франко Іван. Поет-герой: пам'яті Северина Гощинського // Франко Іван. *Зібрання творів: У 50-и томах*. Том 27. Київ: Наукова думка, 1980. С. 344-345.

23. Фредро Александр. Сім мішків гречаної вовни. Спогади про наполеонівську епоху / Переклад із польської Андрія Павлишина, Львів: Журнал "І", 2013.

24. Фредро Александер. «Які хорі, – такі доктори»: жарт на 1 дію / Переклад із польської Йосип Стадник, Львів: Русалка, 1922. (Театральна Бібліотека. Випуск 8).

REFERENCES

1. Cieński Marcin. Fredro. Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, 2003.
2. Fredro Aleksander. Pisma wszystkie. Tom 14: Korespondencja, Warszawa: PIW, 1976.
3. Fredro Aleksander. Pisma wszystkie. Tom 15: Pisma polityczno-społeczne. Warszawa: PIW, 1980.
4. Fredro i Fredrusie / Opracował Bogdan Zakrzewski. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1974.
5. Fredro Aleksander. Sztuka obłapania. Swawolny poemat młodości z r. 1817. Suwałki [Lwów], 1926.
6. Jabłonowski Ludwik. Złote czasy i wywczasy: pamiętnik szlachcica z pierwszej połowy XIX stulecia. Warszawa, 1920.
7. Kaczkowski Zygmunt. Mój pamiętnik z lat 1833–1848. Lwów, 1907.
8. La Galicie au temps des Habsbourg (1772–1918): Histoire, société, cultures en contact / Dir. J. Le Rider et H. Raschel, Tours: Presses universitaires François-Rabelais 2010. ("Perspectives Historiques").
9. Lasocka Barbara. Aleksander Fredro. Drogi Życia. Warszawa: Errata 2001.

10. Rymkiewicz Jarosław Marek. Aleksander Fredro jest w złym humorze, Warszawa: Czytelnik, 1976.
11. Stolarczyk Marian. Tadeusz Wasilewski (1795 – 1850) i jego rola w życiu kulturalnym i społecznym Galicji. Rzeszów, 1977.
12. Szembekowa, Maria z Fredrów. Niegdyś. Wspomnienia moje o Aleksandrze Fredrze. Lwów, 1927.
13. Szeptycka, Zofia z Fredrów. Wspomnienia z lat ubiegłych. Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1967.
14. Wolff Larry. The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture. Stenford: Stenford University Press, 2010.
15. Witkowska Alina, Przybylski Ryszard. Romantyzm. Warszawa: PWN 2002.
16. Zakrzewski Bogdan. Fredro z paradyzu. Studia i szkice, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1976.
17. Elias Norbert. About the Germans [Pro nimtsiv] / Translated from the German by Oleksandr Kislyuk, Kyiv: Universe 2010.
18. Pylypchuk Rostyslav. Ukrainian professional theater in Galicia (60s of the 19th century). [Ukrainskyi profesionalnyi teatr u Halychyni (60-ti roky XIX st).] Kyiv: Krynytsia, 2015.
19. Sokil Vasyl. Epistolary of Tyt Revakovych. [Epistolarii Tyta Revakovycha.] Lviv: Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2019.
20. Stevenson Robert Lewis. Tales Essays. Poems. [Повісті. Есеї. Вірші.] Kharkiv: Folio, 2020.
21. Franko Ivan. Panshchyna and its abolition in 1848 in Galicia [Panshchyna ta yii skasuvannia 1848 r. v Halychyni] // Franko Ivan. Collection of works: In 50 volumes. Volume 47. Kyiv: Naukova dumka 1986, p. 7-122.
22. Franko Ivan. Poet-hero: memories of Seweryn Goszczyński [Poet-heroi: pam'iaty Severyna Goshchynskoho] // Franko Ivan. Collection of works: In 50 volumes. Volume 27. Kyiv: Naukova Dumka, 1980. P. 344-345.
23. Fredro Alexander. Seven sacks of buckwheat wool. Memories of the Napoleonic era. [Sim mishkiv hrechanoi vovny. Spohady pro napoleonivsku epokhu] / Translated from Polish by Andrii Pavlyshyn, Lviv: Journal “Y”, 2013.
24. Fredro Alexander. “Doctors as like patients”: a joke in 1 act [«taki khori, – taki doktory»: zhart na 1 diiu] / Translated from Polish by Yosyp Stadnyk, Lviv: Rusalka, 1922. (Theatrical Library. Issue 8).

УДК [821.161.2-31»1892»І.Франко=
162.1:821.162.1-31»1909»Г.Запольська].091

Нахлік Є. К.

ORCID 0000-0001-7701-9795

**ПРО ЩО НЕ ПРИЙНЯТО ГОВОРИТИ,
АЛЕ ПРО ЩО ПИСАЛИ ІВАН ФРАНКО
І ГАБРІЕЛЯ ЗАПОЛЬСЬКА
(скандальні повісті «Dla ogniska domowego»
і «O czym się nie mówi»)**

Анотація. У розвідці вперше здійснено порівняльний аналіз повістей «Dla ogniska domowego» (польською мовою, 1892) українського письменника Івана Франка і «O czym się nie mówi» (1909) польської письменниці Габріелі Запольської. Ці твори досить близькі не лише за тематикою і проблематикою, а й за ідейно-художнім підходом, інтерпретацією, розвитком сюжету, фабульними ходами, персонажами й окремими деталями. В обох повістях дія відбувається в неоднорідному етнічному середовищі Львова – переважно польському, частково єврейському, австрійському та українському. «Львівський текст» в обох творах багато в чому подібний і водночас відмінний. До компаративістського розгляду в статті долучено інші Франкові твори: ранню незавершена поему «Сяся» (перші два розділи і початок третього написані 1882 р.), створену на її основі прозову драматичну мініатюру «Чи вдуріла? Сцена» (1904), оповідання «Між добрими людьми» (1890). Франко в оповіданні «Між добрими людьми», і Запольська в повісті «O czym się nie mówi», розкриваючи внутрішній світ повій, акцентують на їхньому фаталістичному сприйнятті власної долі.

У центрі Франкової повісті «Dla ogniska domowego» – соціологія й антропологія жіночого забезпечення добробуту «домашнього огнища» шляхом організації протиправної проституції, а водночас – подвійного (позірного і прихованого) ставлення чоловіків до сексуального промислу. У центрі повісті Запольської – соціологія й антропологія самої проституції:

драми й трагедії суспільного становища узаконеної повії та її душевних мук, а також – подібного, як у Франковій повісті, подвійного ставлення чоловіків до повій (користування з їхніх послуг і зневага до них).

Франко розбудував твір як соціально-психологічну повість і водночас виразно як повість кримінальну. У Запольської явно домінує жанр соціально-психологічної повісті, лише наприкінці з'являються елементи повісті кримінальної. Рушійною пружиною сюжетного розвитку в обох повістях є лейтмотив віри (довіри) й обману. В обох творах жінка приховує свої вчинки від чоловіка, обманює його, а він, спершу наївно довірливий, а потім охоплений підозрами й сумнівами, намагається довідатися правду про неї. Саме чоловік в обох повістях є провідним персонажем, натомість жінка чи дівчина виступає призвідницею проблем.

Збіги в обох творах є вражаючими: схема персонажів, особливо чільна пара (чоловік – дружина, парубок – дівчина), один провідний та інші другорядні суб'єкти (де)маскування, єдиний основний персонаж-об'єкт, на якого спрямовані маски інших персонажів, розмови-сутички між чоловіком і жінкою, наростаюче в них обох почуття жаху (в чоловіка – перед несподіваним відкриттям шокуючої правди про жінку, а в жінки – перед викриттям її і притягненням до кримінальної відповідальності), приголомшливе розкриття таємниці, душевні муки, що їх переживає головна пара персонажів, і, нарешті, часткова реабілітація заблудлої жінки на тлі морального осуду «добропорядних» чоловіків та авторських звинувачень лицемірного суспільства у чоловічому шовінізмі.

Ці збіги можуть бути спричинені ознайомленням Запольської із Франковою повістю за українським автоперекладом, виданим у Львові 1897 р., або за рукописом польського тексту, або за німецьким перекладом польського тексту, опублікованим 1898 р. в додатку до берлінської соціал-демократичної газети «Vorwärts» («Unterhaltungsblatt der Vorwärts») під назвою «Am häuslichen Herd. Roman von Iwan Franko». А можуть бути зумовлені типологією незалежного одне від одного письменницького мислення, підвладного морально-етичним та естетичним віянням доби. Автори створили повісті приблизно того самого часу (з різницею усього в 16 років) і, певно, залежали у своїх ідейно-художніх шуканнях від подібних суспільних обставин і подій у тогочасному Львові, пов'язаних із проституцією, та й від поезики тих самих літературних джерел (наприклад, драми Г. Ібсена «Ляльковий дім», або «Нора»).

Ключові слова: Іван Франко, «Dla ogniska domowego», Габрієля Запольська, «O czym się nie mówi», «львівський текст», проституція, соціально-психологічна кримінальна повість, маска, демаскування.

Інформація про автора: Нахлік Євген Казимирович, доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, директор Інституту Івана Франка НАН України (Львів).

Електронна адреса: yevakhlik@ukr.net

Yevhen Nakhlik

**WHAT IT IS NOT CUSTOMARY TO TALK ABOUT,
BUT WHAT IVAN FRANKO AND GABRIELA ZAPOLSKA
WROTE ABOUT
(SCANDALOUS NOVELS «DLA OGNISKA DOMOWEGO»
AND «O CZYM SIĘ NIE MÓWI»)**

Abstract. For the first time, a comparative analysis of the novels «Dla ogniska domowego» (in Polish, 1892) by Ukrainian writer Ivan Franko and «O czym się nie mówi» (1909) by Polish writer Gabriela Zapolska was carried out. These works are quite close not only in terms of themes and problems, but also in terms of ideological and artistic approach, interpretation, plot development, plot moves, characters and individual details. In both novels, the action takes place in the heterogeneous ethnic environment of Lviv – mostly Polish, partly Jewish, Austrian and Ukrainian. The «Lviv text» in both works is in many ways similar and at the same time different. The comparative analysis in the article includes other works by Franko (in Ukrainian): the early unfinished poem «Сяся» (the first two chapters and the beginning of the third were written in 1882), the prose dramatic miniature «Чи вдурила? Сцена» (1904), the story «Між добрими людьми» (1890). Franko in the story «Між добрими людьми», and Zapolska in the story «O czym się nie mówi», revealing the inner world of prostitutes, emphasize their fatalistic perception of their own fate.

In the center of Franko's story «Dla ogniska domowego» is the sociology and anthropology of women's welfare of the «home» through the organization of illegal prostitution, and at the same time – the dual (ostensible and hidden) attitude of men to the sexual trade. At the center of Zapolska's story is the sociology and anthropology of prostitution itself: the drama and tragedy of the social position of a legalized prosti-

tute and her mental torment, as well as the dual attitude of men towards prostitutes (using their services and disdain for them), similar to Franko's story.

Franko developed the work as a socio-psychological story and at the same time as a crime story. The genre of social and psychological novel clearly dominates in Zapolska's work, and only at the end do elements of a criminal novel appear. The driving spring of the plot development in both stories is the leitmotif of faith (trust) and deception. In both works, the woman hides her actions from her husband, deceives him, and he, at first naively trusting, and then filled with suspicions and doubts, tries to find out the truth about her. It is the man in both stories who is the leading character, while the woman or girl is the cause of problems.

The coincidences in both works are striking: the scheme of characters, especially the main couple (husband – wife, boyfriend – girlfriend), one leading and other secondary subjects of (de)disguise, the only main character-object, at whom the masks of other characters are directed, conversations-confrontations between a man and a woman, the growing sense of horror in both of them (in the man – before the unexpected discovery of the shocking truth about the woman, and the woman – before exposing her and bringing her to criminal responsibility), the stunning disclosure of the secret, the mental torment experienced by the main pair of characters, and, finally, the partial rehabilitation of the lost woman against the background of moral condemnation of «respectable» men and the author's accusations of hypocritical society of male chauvinism.

These coincidences may be caused by Zapolska's acquaintance with Franko's story based on the Ukrainian auto-translation published in Lviv in 1897, or on the manuscript of the Polish text, or on the German translation of the Polish text published in 1898 in the supplement to the Berlin Social Democratic newspaper «Vorwärts» (Unterhaltungsblatt der «Vorwärts») under the title «Am häuslichen Herd. Roman von Iwan Franko». Or they can be caused by the typology of independent from each other writer's thinking, subject to moral, ethical and aesthetic trends of the time. The authors created the stories at about the same time (with a difference of only 16 years) and probably depended in their ideological and artistic searches on similar social circumstances and events in Lviv related to prostitution, and on the poetry of the same literary sources (for example, the drama by H. Ibsen «A Doll's House» or «Nora»).

Key words: Ivan Franko, «Dla ogniska domowego», Gabriela Zapolska, «O czym się nie mówi», «Lviv text», prostitution, socio-psychological crime story, mask, de-masking.

Information about author: Yevhen Nakhlik, doctor of philology, professor, member of the National Academy of Sciences of Ukraine, head of Ivan Franko Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine.

E-mail: yenakhlik@ukr.net

Jewhen Nachlik

**O CZYM NIE MA W ZWYCZAJU MÓWIĆ,
ALE O CZYM PISALI IWAN FRANKO I GABRIELA ZAPOLSKA
(SKANDALICZNE POWIEŚCI
«DLA OGNISKA DOMOWEGO» I «O CZYM SIĘ NIE MÓWI»).**

Abstrakt. Po raz pierwszy w śledztwie przeprowadzono analizę porównawczą powieści „Dla ogniska domowego” (po polsku, 1892) pisarza ukraińskiego Iwana Franki i „O czym się nie mozi” (1909) polskiej pisarki Gabrieli Zapolskiej. Prace te są dość zbliżone nie tylko pod względem tematycznym i problematycznym, ale także w ujęciu ideowo-artystycznym, interpretacji, rozwinięciu fabuły, posunięciach fabularnych, postaciach i poszczególnych szczegółach. W obu powieściach akcja toczy się w heterogenicznym środowisku etnicznym Lwowa – głównie polskim, częściowo żydowskim, austriackim i ukraińskim. „Tekst lwowski” w obu utworach jest pod wieloma względami podobny, a jednocześnie różny. W analizie porównawczej artykułu uwzględniono inne utwory Franko: wczesny niedokończony poemat „Syasya” (dwa pierwsze rozdziały i początek trzeciego powstały w 1882 r.), stworzona na jego podstawie prozaiczna miniatura dramatyczna „Chi vdurila? Scena” (1904), opowiadanie „Wśród dobrych ludzi” (1890). Franko w opowiadaniu „Wśród dobrych ludzi” i Zapolska w opowiadaniu „O czym się nie mozi”, odsłaniając wewnętrzny świat prostytutek, podkreślają ich fatalistyczne postrzeganie własnego losu.

W centrum powieści Franka „Dla ogniska domowego” znajduje się socjologia i antropologia zapewniania przez kobiety bytu „domowego ogniska” poprzez organizowanie nielegalnej prostytucji, a jednocześnie – dwoistość (pozorna i ukryta) stosunek mężczyzn do branży seksualnej. W centrum opowieści Zapolskiej znajduje się socjologia i antropologia samej prostytucji: dramat i tragedia pozycji społecznej zalegalizowanej prostytutki i jej udręki psychicznej, a także podwójny stosunek mężczyzn do prostytutek (korzystanie z ich usług i pogarda dla nich), podobna do historii Franka.

Franko skonstruował to dzieło jako powieść społeczno-psychologiczną, a jednocześnie wyraźnie jako powieść kryminalną. W Zapolskiej wyraźnie dominuje gatunek powieści społeczno-psychologicznej, dopiero na końcu pojawiają się elementy powieści kryminalnej. Główną sprężyną rozwoju fabuły w obu powieściach jest motyw przewodni wiary (zaufania) i oszustwa. W obu utworach kobieta ukrywa swoje poczynania przed mężem, oszukuje go, a on, początkowo naiwnie ufający, a potem otoczony podejrzeniami i wątpliwościami, próbuje dowiedzieć się o niej prawdy. To mężczyzna w obu powieściach jest głównym bohaterem, zamiast tego kobieta lub dziewczyna jest przyczyną problemów.

Uderzająca jest zbieżność w obu pracach: schemat postaci, zwłaszcza wybitnej pary (mąż – żona, chłopiec – dziewczyna), jeden wiodący i drugorzędny temat (de)maskowania, jedyne główne bohater – przedmiot, na który maski reżyserowane są rozmowy-pojedynki mężczyzny i kobiety, narastające poczucie grozy u obojga (mężczyzna – przed nieoczekiwanym odkryciem szokującej prawdy o kobiecie, a kobieta – przed jej ujawnieniem i kryminalnym prokuratury), oszalamiające ujawnienie tajemnicy, psychiczne udręki głównej pary bohaterów, wreszcie częściowa rehabilitacja zagubionej kobiety na tle moralnego potępienia „porządnych” mężczyzn i oskarżeń autorki o obłudne społeczeństwo męskiego szowinizmu.

Te zbiegi okoliczności mogą być spowodowane zapoznaniem się Zapolskiej z powieścią Franka opartą na autoprzekładzie ukraińskim wydanym we Lwowie w 1897 r., albo rękopisem tekstu polskiego, albo niemieckim tłumaczeniem tekstu polskiego opublikowanym w 1898 r. w suplementie do berlińska gazeta socjaldemokratyczna „Vorwärts” („Unterhaltungsblatt der Vorwärts”) pod tytułem „Am häuslichen Herd. Roman von Iwan Franko”. I można je określić na podstawie typologii niezależnego myślenia literackiego, podlegającego ówczesnym trendom moralnym, etycznym i estetycznym. Autorzy tworzyli opowiadania mniej więcej w tym samym czasie (z różnicą zaledwie 16 lat) i prawdopodobnie w swoich poszukiwaniach ideowych i artystycznych opierali się na podobnych uwarunkowaniach społecznych i wydarzeniach we Lwowie w tym czasie, związanych z prostytutką, a także na poetyce te same źródła literackie (np. dramaty H. Ibsena „Dom lalki” także „Nora”).

Słowa kluczowe: Iwan Franko, «Dla ogniska domowego», Gabriela Zapolska, «O czym się nie mówi», «tekst lwowski», prostytutka, społeczno-psychologiczna powieść kryminalna, maska, demaskacja.

Nota o autorze: Jewhen Nachlik, doktor filologii, profesor, członek Narodowej Akademii Nauk Ukrainy, kierownik Instytutu Iwana Franki Narodowej Akademii Nauk Ukrainy.

E-mail: yenakhlik@ukr.net

Постановка проблеми, дослідницькі публікації. Повісті Івана Франка «Dla ogniska domowego» (український автопереклад «Для домашнього вогнища») та його сучасниці Габрієлі Запольської «O czym się nie mówi» досить близькі не лише за тематикою і проблематикою (порушено проблему проституції у суспільно-психологічному та морально-особистісному вимірах), а й за ідейно-художнім підходом, інтерпретацією, розвитком сюжету, фабульними ходами, персонажами й окремими деталями. Проф. Анна Яніцька слушно зазначила, що «wiele» з текстів Франка, написаних польською мовою, – «na przykład powieść *Dla ogniska domowego* (1892) – mogłoby stać się znakomitym kontekstem do badań nad twórczością takich polskich modernistów, jak Gabriela Zapolska <...>» [18, s. 42]. Дивно, що досі ніхто не взявся за порівняльний аналіз повістей «Dla ogniska domowego» і «O czym się nie mówi». У пропонованій розвідці така спроба робиться вперше.

Франко створив повість «Dla ogniska domowego» польською мовою в листопаді 1892 р. у Відні, де від 7 жовтня цього-таки року на Слов'янському семінарі професора Віденського університету Ватрослава Ягича готувався до захисту докторської дисертації. Під польським текстом дата: «Wiedeń, w listopadzie 1892 r.» [15, с. 486]. Варшавська цензура 1893 р. не дозволила друкувати повісті, а у Львові Франко не знайшов видавця. Уперше польський текст «Dla ogniska domowego» надруковано з автографу щойно 1879 р. в 19-му томі «Зібрання творів» [15, с. 353–486]. У 1893–1897 рр. Франко переклав повість українською мовою з деякими змінами, які покращили твір (вони стосувалися головно його кінцівки, власне епілогу, тобто зображення й опису подій після самогубства Анелі й відходу поліції, – заміни розтягнутої сентиментальної сцени стислим інформативним поясненням), і видав її

окремою книжкою під назвою «Для домашнього огнища» у Львові 1897 р. Запольська написала твір «O czym się nie mówi. Powieść współczesna» («Те, про що не говорять. Сучасна повість») 1909 р., при тому писала відразу для книжкового видання (тобто без наміру журнальної апробації). Цього-таки року повість у книжковому форматі й вийшла вперше друком у Варшаві та Кракові [22].

Варто згадати, що за обома повістями знято фільми: спершу в міжвоєнній екранізовано двічі повість «O czym się nie mówi» – 1924 року (режисер – Едвард Пухальський) і 1939-го (режисер – Мечислав Кравич), а згодом, 1970 року, вийшов на екрани телефільм «Для домашнього вогнища» режисера Юрія Суярка, а 1992-го – художній повнометражний фільм «Для домашнього огнища» режисера Бориса Савченка. Назагал у Франковій повісті дія розвиненіша й динамічніша, тоді як у повісті Запольської авторська увага сконцентрована на діалогах головної пари персонажів (Краєвського та Франі) і на роздумах Краєвського. Через те що повісті «O czym się nie mówi» бракує художньої дії та різноманітних сцен, творці однойменного фільму 1939 р. їх домислили й додали (загалом згідно з повістевим сюжетом), а також вивели на екран другорядних персонажів, які в повісті або лише згадані, або з'являються епізодично, або яких навіть зовсім немає.

Франкова повість в українському автоперекладі активно досліджується в сучасному українському літературознавстві (спеціальна монографія Наталії Тодчук, принагідно дотичні франкознавчі монографії Миколи Ткачука, Христини Ворок, Євгена Нахліка, Алли Швець, Миколи Легкого, статті Тараса Пастуха, Олени Луцишин, Тетяни Біленко, Галини Лишак, Ігоря Набитовича та ін.). Розглядається повість також у працях польських науковців – монографії Катажини Глінянович [17, див. Index nazwisk], статтях Данути Шимонік [21] та Альберта Новацького (об'єктом дослідження є український автопереклад Франка) [20].

Мета статті – порівняти близькі за тематикою і проблематикою повісті «Dla ogniska domowego» Франка і «O czym się nie mówi» Запольської та з'ясувати подібності й відмінності між ними, а також

порушити питання, чим вони зумовлені: впливом одного твору на інший чи типологією письменницького мислення?

Виклад основного матеріалу. У Франковій повісті дія точиться у морозні зимові дні й ночі усього протягом трьох днів і двох ночей, або двох з половиною діб, а в повісті Запольської дещо раніше й значно довше – спочатку восени, а потім узимку. В обох творах дія відбувається в неоднорідному етнічному середовищі Львова – переважно польському, частково єврейському, австрійському та українському. Власне, за етимологією прізвищ можна здогадатися, що в повісті «O czym się nie mówi» епізодично зображені «русинки»: «pani Prysadna» [22, s. 200–206, 212–216, 218 i in.], «Kasia Zahorodna» [22, s. 216].

Впадає в око згадка в обох повістях про бойків як торгівців овочами та фруктами у Львові – видно, їхній промисел був тривалий і знаменитий на ціле місто, раз про нього мовиться у творах, один з яких написаний 1892 р., а другий 1909-го. У Франковій повісті алюзія до бойків зринає в гадках Анелі (Aniela) про маршрут служниці Шимонової (Szymonowa): «<...> przechodzi koło ławek bojków sprzedających owoce <...>» [15, c. 432]. У повісті Запольської про продукцію бойків мовить також головна героїня – Франя: «A co ty lubisz, Tatuńciu, może winogrona, są teraz doskonale, świeże – u bojków na placu. Jutro ci przyniosę...» [22, s. 100].

Топографію «львівського тексту» у Франковій повісті дізнаємося з опису прогулянок капітана Ангаровича (Angarowicz) вулицями Львова:

- *другої половини другого дня:* від помешкання на вул. Пекарській [15, c. 410, 464, 471] «w górę ulicą Piekarską ku cmentarzowi Łyczakowskiemu» [15, c. 407, 409, 412], відтак назад до середмістя: «kapitan zawrócił z Piekarskiej i poszedł ku miastu. <...> Przeszedłszy na plac Bernardyński, skręcił w ulicę Halicką, stąd na rynek, stąd na Trybunalską i poprzez główny odwach wyszedł na ulicę Karola Ludwika. <...> zawrócił na plac Mariacki, stąd na Akademicką <...> znalazł się na ulicy Fredry, przed gmachem kasyna oficerskiego»¹ [15, c. 412];

1 У колишньому будинку офіцерського казино (на тогочасній і нинішній вул. Фредра, 1) тепер міститься Львівський шаховий клуб.

- *уночі проти третього дня*: «<...> opuścił progi kasyna» [15, c. 421]; «Z ulicy Fredry wyszedł na Batorego, stąd na Kamienną, dalej na Pańską <...> tą ulicą ku Zielonej, <...> zwrócił się w ulicę Zyblikiewicza. <...> wszedł więc na Ścieżkową i wyszedł znowu ku przeciwnemu końcowi ulicy Fredry. Stąd przez plac Akademicki poszedł w górę na Garncarską, dalej na Gołębia, spuścił się na dół na Kaleczą, a stąd szedł prosto ulicą Ossolińskich ku <...> ogrodowi Miejskiemu» [15, c. 422]; «puścił się iść <...> poprzez gmach sejmowy, na ulicę Mickiewicza i w górę, ku cerkwi świętego Jura. <...> na placu przed Jurem stanął» [15, c. 422]; «powrócił ulicą Mickiewicza na dół znowu ku gmachowi sejmowemu» [15, c. 423]; «<...> zobaczył naraz, że się znajduje na ulicy Piekarskiej, naprzeciw tej kamienicy, w której znajdowało się jego pomieszkanie» [15, c. 424]; «popędził precz <...> ulicą Piekarską w górę, skręcił w jedną z bocznych uliczek ku Łyczakowskiej. <...> skręcił w boczną <...> uliczkę Franciszkańską» [15, c. 425]; «szedł <...> wzdłuż wałów Gubernatorskich w dół <...> się ku rynkowi. A wyszedłszy na rynek, <...> udał się do hotelu Angielskiego» [15, c. 427];
- *уранці і вдень третього дня*: «Przechodził <...> z placu Mariackiego na Bernardyński <...>. Skręcił na ulicę Halicką, stąd na Sobieskiego, wszedł na Wały Gubernatorskie i kierował się ku Kurkowej, przy której znajduje się strzelnica miejska» [15, c. 438]; «опинився «на plantach przed namiestnictwem <...>. Przechodnie <...> wciąż przechodzili tędy ku cerkwi Wołoskiej i powracali z rynku na Łyczaków <...>» [15, c. 448]; «udał się kapitan do generalnej komendy, do protokołu podawczego <...>» [15, c. 451]; «puścił się pędem na plac Bernardyński, dopadł pierwszej stojącej tam dróżki i kazał się wieźć do szpitala powszechnego» [15, c. 455]; «Wyszedłszy ze szpitala, <...> skręcił w uliczkę prowadzącą na ulicę Piekarską, by najkrótszą drogą udać się do domu» [15, c. 459]; з ревізором Гіршем «Wstąpili do hotelu Warszawskiego» [15, c. 464].

Львівську топографію повісті дещо повторює і доповнює маршрут, яким зазвичай ходить служниця Шаблінської (Szablińska) Шимонова від Ангаровичів до помешкання своєї

господині: «От она człapie błotem przez ulicę Czarneckiego, na plac Bernardyński, przechodzi koło ławek bojków sprzedających owoce, skręca w Halicką, a z tej na Rynek, przechodzi koło ratusza, poprzek rynku na Dominikańską» [15, с. 432].

«Топографічну точність» у реалістичному відтворенні львівського простору, його локуси, смислові коди-сигнали, роль як «сюжетної одиниці» простежено в монографії Наталії Тодчук [9, с. 95–98, 165–194]. Щоправда, те, що автор повів Ангаровича не відразу до середмістя, а в протилежний бік – Пекарською догори до Личаківського цвинтаря, було зумовлено, на мою думку, фабульним ходом: угорі на Пекарській капітан мав перетнутися з Гуртером, де той, ідучи до помешкання Ангаровичів, мав упасти на одному з «karkołomów lwowskich» (замерзлих слизьких тротуарів) і травмуватися, бо чим далі «ku peryferii», зокрема «na ulicy Piekarskiej», тротуари, на відміну від середмістя, зазвичай не посипали «piaskiem, poriołem lub innymi podobnymi ingrediencjami» [15, с. 409].

Запольська маркує топографічну локацію, описуючи прогулянки та проїзди львівськими вулицями Краєвського та Франі (разом і окремо). Франя, з її словами, мешкає «na Zamarstynowie», тому «Zamarstynów» згадується найчастіше [22, s. 80, 149, 154, 157, 165, 184, 186, 194, 195, 206, 301], оказільнально – «zamarstynowskie przedmieście» [22, s. 195]. Досить часто з'являється «ulica Łyczakowska», одна з найдовших у Львові [22, s. 127, 128, 141, 119, 202, 315], також у варіанті «na Łyczakowie» [22, s. 206, 300, 301, 319]. Урешті й будинок розпусти міститься на «Łyczakowskiej 203, parter» [22, s. 78]. Не раз фігурує «pracownia na Ossolińskiej ulicy», тобто швейна майстерня [22, s. 85, 169, 258, 263, 315]. Краєвський і Франя «Stali na ulicy Ossolińskich – szerszej, piękniejszej. Zabłądzili tam zakamarkami od Akademickiej» [22, s. 105]; «Wydostali się na ulicę Ossolińskich <...>» [22, s. 169]. У розмові швачок виринає «Akademicki plac» [22, s. 51]. Поодинокі локації – «grynek» [22, s. 30], «koło rampy kolejowej, na Żółkiewskim» [22, s. 206].

Упізнаваними є й інші тогочасні львівські реалії: Краєвський і Франя, за якою він стежить, намагаючись з'ясувати, де вона

живе, «byli prawie w śródmieściu. Zaszumiały drzewa miejskiego parku, zaczerwieniła się masa pomnika, rozłożył się ciężko biały gmach sejmowy. <...> brama końskiego kasyna lała potoki światła» [22, s. 165–166] – йдеться про Міський сад, пам'ятник галицькому намісникові Агенорові Голуховському на краю цього саду, будівля Галицького крайового сейму навпроти саду та будівля Шляхетського казино (також відоме як Кінне казино)¹.

Франя розповідала Краєвському, маючи на увазі свою чітко не визначену «godzinę», «że chodzili pod Jura» [22, s. 212] – звичайно ж, під греко-католицький собор Святого Юра на Святоюрській горі. Також говорила, мавши на увазі свою нібито «godzinę», «że byli w Colosseum, że było tam „hecownie”» (тобто забавно) [22, s. 212] (у театрі «Колізей» на тогочасній вул. Сонячній наприкінці колишнього пасажу Германа від 1908 р. працював також кінотеатр «Колізей», який мав велику популярність, особливо серед незаможних верств)². Однак раніше Франя спочатку жартома [22, s. 64], а потім усерйоз згадувала Краєвському про «Колізей» як місце розпусти, вигадуючи, наче якась дівчина легкої поведінки «ma iść do Colosseum, bo tam będą tacy, co ją zamówili, i potem będzie heca» (веселе видовище) [22, s. 72]. А згодом викрита Франя зізналася Краєвському, що сама бувала в «Колізеї» та «Орфеї» як дама під замовлення [22, s. 293]. Тим часом фактор Корнблум пропонує Краєвському «jedną gimnastyczną» з «Орфея», але той відмовляється [22, s. 260]. У ресторані Германа Клінгсберга «Орфей» (вул. Зиморовича, 17) відбувалися різноманітні вистави, тому його ще називали «театром розмаїтостей» (teatr rozmaitości), властиво

- 1 Міський (Поезуїтський) сад від 1919 до 1945 р. був парком Тадеуша Костюшка, від 1950 р. – парк ім. Івана Франка. Бронзовий пам'ятник Агенорові Голуховському був встановлений на мармуровому постаменті 1901 р. Зруйнований радянською владою 1947 р. Будинок Крайового сейму Королівства Галичини і Лодомерії спільно з Великим князівством Краківським нині є головним корпусом Львівського національного університету імені Івана Франка. Будівля колишнього Шляхетського казино (або Кінного казино) – це нинішній Будинок вчених.
- 2 Будівля театру й кінотеатру «Колізей» (на сучасній вулиці Пантелеймона Куліша, 23/25) була зруйнована під час Другої світової війни.

вар'ете¹. До цього «ohydneho szantanu, zadymionego i ciemnego», Краєвський і привів Франю, «po długiej walce i opozycji z jej strony» [22, s. 238], на «rozrywkę» [22, s. 239], не знаючи, що вона вже була тут як «dama kameliowa» [22, s. 312]. Разом вони спостерігали за «widowiskom» – жінками, які танцюють під акомпанемент оркестру [22, s. 239–240], відтак було «przedstawienie»: «na scenie syczał i trząsał się kinematograf» [22, s. 243].

Хоча Львів уже тоді був чималим містом (як-не-як, столиця автономної Галичини), певні найхарактерніші локуси Львова (вулиці, площі, будівлі, парк) в обох повістях збігаються (вулиці Личаківська, Оссолінських, Академічна, площа Академічна, ринок, будівля сейму, собор Святого Юра на Святоюрській горі, Міський сад). Водночас між повістями є й значні відмінності у локалізації художньої дії.

У центрі Франкової повісті – соціологія й антропологія жіночого забезпечення добробуту «домашнього огнища» шляхом організації протиправної проституції, а водночас – подвійного (позірного і прихованого) ставлення чоловіків до сексуального промислу. У центрі повісті Запольської – соціологія й антропологія самої проституції: драми й трагедії суспільного становища узаконеної повії та її душевних мук, а також – подібного, як у Франковій повісті, подвійного ставлення чоловіків до повій (користування з їхніх послуг і зневага до них). Проблема власне проституції (тобто психології та долі повій, як і психології чоловіків, що користуються їхніми послугами) у Франковій повісті не осмислюється, а в повісті Запольської вона центральна.

У Франковому доробку є інші твори, у яких спеціально порушується проблема проституції. Це рання незавершена поема «Сяся», перші два розділи якої, а також початок третього написані влітку 1882 р. (першодрук 1954 р.) [також див.: 13]. Згодом, 4–5 липня 1904 р., на її основі Франко створив прозову драматичну мініатюру «Чи вдурила? Сцена» й опублікував її у своїй збір-

1 Будинок не зберігся. На його місці у 1911–1914 рр. споруджено будинок Польського педагогічного товариства (нині вул. Дудаєва, 17).

ці «Маніпулянтка і інші оповідання» (1904). У цій драматичній сценці, що становить діалог між Камілею та її клієнтом – «паничем» Юліаном, порушується питання гідності й ресоціалізації проститутки – можливості для неї подружнього життя. Каміля, яка щиро любить Юліана, прохає його: «оженися зі мною», – на що він зневажливо «відпихає її»: «Чи ти вдуріла? <...> Я, доктор прав, що мушу дбати про опінію загалу, і я міг би оженитися з такою...» [14, с. 383]. Тоді вона благає його бодай провести її до костелу на ранкову службу (отже, вони римо-католики, поляки): «<...> хоч хвилинка ілюзії, що я ще чиста, непогорджена, рівноправна між людьми... Що хтось не соромиться прилюдно йти зо мною на вулиці, стояти обік мене в костьолі...». Але панич рішуче не погоджується: «<...> не хочу задля тебе компрометуватися». Каміля глибоко вражена, що «навіть такої дрібниці» він не хоче зробити для неї: «Такого мізерного знаку, що вважаєш мене людиною, а не лише кусником живого м'яса!» [14, с. 385]. Відкинута і зневажена, вона викидається з вікна.

А в раніше написаному (в березні – квітні 1890 р.) оповіданні «Між добрими людьми» (першодрук у збірці «В поті чола», 1890) через сповідь львівської повії, сироти Ромці (виклад ведеться від її імені) розкриваються соціальні обставини й причини, що штовхають незабезпечених дівчат із простолюду до проституції, унаслідок чого вони через упереджене ставлення суспільства втрачають право й можливість на подружнє щастя (попри взаємне кохання Ромця не може стати дружиною офіцера, бо була повією) [12].

У повісті «Dla ogniska domowego» секс-бізнес незаконний, а в повісті «O szum się nie mówi» – цілком легальний. У тогочасній Австрійській імперії проституція була легальна й регульована. 1873 року у Відні запроваджено для жінок, які працювали сексуально, обов'язок реєструватися і мати лікарське свідоцтво. На цьому законодавчому тлі й побудовано повість Запольської: зображені будинок розпусти та його працівниці (повії) зареєстровані у львівській поліції та функціонують легально. Натомість у Франковій повісті порушено не лише проблему незаконного утримування дому розпусти у Львові, а

ще одну – вербування галицьких дівчат без їхньої згоди й відома до борделів Константинополя і Смирни в Малій Азії (тепер м. Ізмир у Туреччині), єгипетської Александрії, навіть індійського Бомбея (тепер м. Мумбаї) та інших міст переважно Близького Сходу. Фабула у Франка зав'язана на злочинній діяльності заміжньої жінки- з неможливої, але й не бідної львівської офіцерської родини, а в Запольської – на долі й психології галицької дівчини, яка волею обставин стала у Львові легальною проституткою. Франко розбудував твір як соціально-психологічну повість і водночас виразно як повість кримінальну. У Запольській явно домінує жанр соціально-психологічної повісті, лише наприкінці з'являються елементи повісті кримінальної. Адже реєстрація в поліції створює проблеми для проституток: по-перше, психологічні (явний статус наражає їх на «*ohyde społecznego ustroju*» [22, s. 367]); по-друге, потенційно кримінальні (спроба уникнути періодичного відмічання у поліції тягне за собою арешт або чималий штраф); по-третє, соціально-адаптивні (вкрай важко позбутися статусу зареєстрованої проститутки і влаштувати собі нормальне подружнє життя). Письменниця так характеризує плюси й мінуси офіційного статусу проститутки:

«Jeżeli jednak jest już **z a r e j e s t r o w a n a**, otaksowana, upoważniona do szerzenia moralnej zarazy (chodzi bowiem tylko o zarazę fizyczną), idzie spokojnie, z podniesionem czołem. Spełnia swą misję destrukcyjną z całym przeświadczeniem, że jest w zupełnym względem społeczeństwa porządku. Opatentowano ją, usankcjonowano. I idzie w świat fatalna i straszna. Idzie do **nor cuchnących**, szargając łachman królewski swego ciała za cenę nędznej strawy i lichej odzieży. Profanację miłosnego cudu spełnia, licząc zysk, i oto gotowa błotna deprawacja, którą przepaja się istota jej przygodnego współtowarzysza.

P a t e n t n a b e z s z k o d l i w o ś ć w y d a ł o j e j P a ń s t w o, n a b e z s z k o d l i w o ś ć c i a ł a» [22, s. 283].

Манька (Mańka) виправдовує перед матір'ю своє ремесло проститутки офіційним дозволом влади: «Czego matka chce ? Sama policja mi pozwala i daje na to blank, to matka powinna mnie nie tykać. Czego matka chce? **J a r z ą d o w a!**» [22, s. 362–363].

Проте «dyplomowane prostytutki» [22, s. 367], яким видавано «czarną książeczkę» з фотопортретом [22, s. 366–367], мусять періодично відмічатись у поліції, інакше їм загрожує штраф чи ув'язнення. Господиня Романова (Romanowa), у якої винаймає помешкання Краєвський і яка, власне, є матір'ю Маньки, пояснює йому, що його Франю, яка зникла з поля зору поліції, шукає поліційний агент, який колись приходив за її донькою: «Aby szła do policji, bo tam już ją w p i s a l i! Wielmożny panie, jak zwierzę na targu, dali numer, i niby, że to jest t o l e r o w a n a... To oni tak nazywają!.. A że się u mnie schowała, to ją znaleźli i taszcza. A jak nie przyjdzie, to jej dadzą jakie areszty lub grzywny» [22, s. 362]. Отже, в обох повістях жінка вступає у конфлікт із поліцією.

Як і Франко, Запольська порушує проблему торгівлі людьми – дівчатами для проституції та самими проститутками: Присадна по-тай продає факторам дівчат, які винаймають у неї помешкання [22, s. 214–215]; фактор «Kornblum był handlarzem żywego towaru» [22, s. 260]. Огидна домовленість із фактором Корнблюмом щодо повії, яка мала розвіяти або підтвердити його підозри стосовно Франі, торг фактора за якомога більший зиск за дівку справили гнітливе враження на Краєвського, нагадали йому, як він сам замолоду торгувався із факторами за проституток, не відчуваючи тоді жодних докорів сумління: «Ten straszny targ o żywą istotę, o c z ł o w i e k a, nigdy nie uderzył go tak nędzą swoją. Bez woli, bez wiedzy tamtej istoty, taksowano ją i obliczano zarobki i wydatki. Czynił to przecież dawniej jeszcze, gdy był bardzo młody, targował się tak po zaułkach z tragicznymi faktoremi, owianymi grozą, lecz oni właśnie wydawali mu się raczej komiczni, a on sam podszyty lekkością rozbawionego młokosa» [22, s. 267].

Цікаво, що в повісті Запольської також заторкнута проблема добробуту «ogniska rodzinnego», притому як комфорту для жінки, що про нього має подбати чоловік. Краєвського гнітить, що він, малооплачуваний «urzędnik przy podatkach» [22, s. 69], не може забезпечити цього комфорту (його думки передано невластною прямою мовою): «Jawnie, otwarcie wziąć sobie kobietę, zabronione mu, bo nie ma dostatecznych ś r o d k ó w, aby stworzyć tak zwane «ognisko

rodzinne» [22, s. 48]; «Panna z d o b r e g o d o m u nie “pójdzie za mąż”, gdy nie wie, że jej ognisko rodzinne nie składa się z tyłu i tyłu pokoi-pudelek, z takich i takich łachów-portyer, z tyłu i tyłu dań mięsa poduszonych i pokłutych bydła...

To wszystko nazywa się... ognisko rodzinne.

To wszystko jej ma dostarczyć mężczyzna» [22, s. 49].

У Франковій повісті чоловік також не може забезпечити бажаний для дружини добробут «домашнього огнища», але не переїмається цим, і вона силкується це зробити сама в міру доступних їй можливостей, хай і протиправних.

Запольська простежує екзистенцію проститутки й екзистенцію немолодого вже парубка (Краєвського), який заводив «романси» то з тією, то з іншою так званою порядною дівчиною (тобто такою, яка за дешеві презенти й почастунки погоджувалася бути на якийсь час постійною і вірною коханкою парубка, поки він сам не порве з нею) і навіть користав із послуг проститутток, хоча водночас гидував ними, а проте, за іронією долі, закохується у проститутку, попервах не відаючи цього. На відміну від Франка, письменниця наділяє свого персонажа екзистенційними роздумами й муками. Краєвський і Франя провадять розмови про Бога й віру – він віруючий, вона – ні [22, s. 153–154, 156, 209], хоча сама визнає, що молилася, аби залишитись у нього [22, s. 351].

Водночас Запольська філософує не лише на тему жіночої проституції, а й чоловічого донжуанства та чоловічої сексуальності, зображаючи «typ biurowego pół-mola – pół-donżuana, puszczającego się galopem za spódniczką szwaczki lub lepiej odzianej sługi» Юзефа Коніца (Józef Konitz), який пильнує, як сам визнає, «tylko biuro i kobiety» [22, s. 2]. «Co do kobiet – to jakbym skończył dwa fakultety» [22, s. 18], – хвалиться цей «mały, czupurny i trochę brudny kogut» [22, s. 16], як зневажливо думає про нього Краєвський. «Mały Ahasfer miłości» [22, s. 43] – ще й так таврує його подумки Краєвський (у тексті – невласне пряма мова).

У повісті Запольської користувачами сексуальних послуг зображені переважно представники дрібних верств, хоча йдеться й

про те, що Франя мала й багатих клієнтів. З одним із них Краєвський і Франя пересікаються в «Орфеї»; «*tegi mężczyzna, mający wszystkie cechy przeciętnego Wiedeńczyka*», – так сприймає його Краєвський [22, s. 240]. Для Франі, однак, той Юзьо (Józio) – «*szukowny facet*», вона згадує його з пошаною і вдячністю: «*<...> to reisender [мандрівник, нім. – Є. Н.], on z próbkami przyjeżdża z zagranicy, czy jeszcze dalej. On strasznie dużo zarabia. Jak on mnie kochał, mnie się dobrze działo. Ja miałam wszystko, i halki jedwabne, i pończochy jedwabne. <...> Na gumach my jeździli, róże mi codzień przynosił i na kolację codzień...*» [22, s. 312].

Франко акцентує на тому, що клієнтами нелегального секс-бізнесу Анелі Ангаровичевої та Юлії Шаблінської були багаті, зокрема молодь з аристократичних родин, як ось барон Вальдемар фон Ройхлінген (Waldemar Baron von Reuchlingen): «*A więc – wspólne przedsiębiorstwo! Ładne mieszkanko, meble... pensjonacik dla dorosłych panienek – i polowanie na wesołych pasażerów, mających paniczów, żądnych rafinowanej i dystygowanej rozkoszy. Polowanie na złotych ptaszków, których można skubać. W pierwszej linii wojskowych, oficerów i wyższych rang! Na arystokrację!*» [15, c. 449].

Найразючіша подібність між обома повістями є у **схемі персонажів**. У центрі обох творів – **пара персонажів, він і вона, чоловік і жінка**: у Франка – подружня пара, у Запольської – пара закоханих: парубок середніх літ і дівчина. В обох творах чоловік порядний (чи відносно порядний, якщо оцінювати його з погляду загальноприйнятої суспільної моралі), а жінка – морально ущербна та ще й не в ладах із законом. Русійною пружиною сюжетного розвитку в обох повістях є лейтмотив віри (довіри) й обману. В обох творах жінка приховує свої вчинки від чоловіка, обманює його, а він, спершу наївно довірливий, а потім охоплений підозрами й сумнівами, намагається довідатися правду про неї. Як давньогрецький Едип, розслідує справжнє своє становище у взаєминах із близькою людиною, у якому опинився (до речі, 1894 року Франко переклав і видав Софоклову трагедію про Едипа: *Софокл. Едип царь*: Трагедія / Переклав з грецького Іван Франко. Львів :

Накл. перекладчика, 1894). **Саме чоловік в обох повістях є провідним персонажем** (про капітана Ангаровича як «провідного персонажа» Франкової повісті, його «домінантний образ» див.: [9, с. 48, 55]), натомість жінка чи дівчина виступає призвідницею проблем. Її становище й поведінка є першопричиною художнього конфлікту, вони визначальні для художньої дії, а вже під них мусить підлаштовуватися чоловік у своїх реакціях. Жінка – подразник, чоловік – той, хто реагує на подразнення. У Франковій повісті така парадигма дуже сильно виражена, тимчасом як у повісті Запольської чоловік почасти також виступає подразником, реагуючи на подразнення (вчинки) дівчини і змушуючи її робити вимушені кроки у відповідь.

Галина Лишак уже спостерегла, що у Франковій повісті «в центрі сюжетних перипетій опиняється не маска як така, а процес її демаскування», притому побіч «основного суб'єкта персонажного маскування», Анелі Ангарович, є низка «другорядних» – Юлія Шаблінська, поручник Редліх, офіцери в касині, поліцейний ревізор Гірш, повії, зрештою, сам Антін Ангарович, який водночас виявляється єдиним «основним персонажем-об'єктом», стосовно якого й відбувається маскування інших персонажів і через свідомість якого проходить їх «розсекречення», як і демаскування його самого [3, с. 211, 215, 217]. До другорядних масок я б додав барона Ройхлінгена, також демаскованого перед Ангаровичем.

Подібний розподіл маскових ролей спостерігаємо й у повісті Запольської. Основний суб'єкт персонажного маскування, – поза сумнівом, Франя (також Франка), повне ім'я та прізвище: Францішка Вонторек (Frania, Franka, Franciszka Wątorek). Вона ж Поранок (Poranek), як поетично назвав її довірливо закоханий у неї Краєвський. Другорядні суб'єкти маскування – Романова, Присадна; свою приховану домовленість із ними Франя розкриває Краєвському насамкінець. Основний персонаж-об'єкт, стосовно до якого відбувається маскування і демаскування інших персонажів, – це Краєвський.

Голосова «партія» Ангаровича складається з його слів у розмовах, думок, монологів наодинці з собою та невласне прямої мови.

Засіб невластне прямої мови Франко використовує зрідка й щодо Анелі (коли пополудні другого дня чоловік вийшов з дому і коли вона вночі чекає на нього), але в цій формі своєї голосової «партії» вона, на відміну від чоловіка, не виявляє своїх переживань одверто. Чоловік не має за собою якоїсь таємниці, загадки, чогось такого, що хотів би від неї утаїти, а вона має, й автор надовго приховує цю її таємницю од читача, щоб зберегти інтригу.

Франко зображує Анелю у сценах не лише із чоловіком, а й почасти з іншими персонажами (спільницею Шаблінською, її служницею Шимоною, своєю служницею Маринею, дітьми), а також у її роздумах на самоті. У повісті Запольської Франю показано лише у сценах із Краєвським, властиво – його очима: читач сприймає Франю так, як її бачить Краєвський; про інші свої вчинки, про події, що трапляються з нею, вона розповідає йому сама. Назагал у Франковій повісті більшість подій, перипетій і персонажів подано через сприйняття і свідомість капітана Ангаровича, а в повісті Запольської усі події, перипетії й персонажі проходять через сприйняття урядника Краєвського безпосередньо або через розповіді йому (переважно усні, частково письмові – у листах Франі) інших персонажів. Лише через його сприймання письменниця дає голос героїні.

Ні в Ангаровича, ні в Краєвського спершу немає жодних підозр щодо коханої (дружини чи дівчини). Обидва сповнені якнайкращих намірів і почувань, обидва на піднесенні – капітан тому, що після п'яти років війни повернувся, як гадав, до родинного затишку – «do swego ogniska domowego» [15, с. 407], а податковий урядник тому, що нарешті зустрів, як йому здавалося, омріяну пристойну дівчину: «to bardzo porządna dziewczyna», – запевняє він Романову [22, s. 86]. Він сприйняв Франю, з якою познайомився у поранковому трамваї, за швачку [22, s. 62] – вона не заперечила, навпаки – підтвердила його хибний здогад (раніше справді працювала швачкою). Однак різні незрозумілі речі, які кидаються у вічі Ангаровичу й Краєвському, викликають у них спершу подив, а відтак підозри. Ангаровича дивує нове розкішне помешкання та його інтер'єр: «Skąd się to wzięło? || Już sama ta myśl była

skorpionem» [15, с. 369]. Мимохіть його хвилює «wyjaśnienie tej zagadki», skąd «taki luksus» на jego «skromną pensję» [15, с. 374]. Анеля, скаржачись чоловікові: «złe języki czernią mię, że zarabiam pieniądze w jakiś nieuczciwy sposób» [15, с. 374], навмисно провокує його на перевірку заздалегідь підготованих (вочевидь, сфальшованих) її рахунків (прибутків і видатків), аби він пересвідчився, що всі її придбання не виходять за межі коштів, отриманих нею від половини його офіцерської платні й надходжень од щедрого дідуся. На це здивований і безпечний Ангарович іронічно зауважує: «Ależ Anielciu, czy chcesz, bym śledztwo kryminalne prowadzi?» [15, с. 374]. А проте далі самі обставини змушують його провадити власне слідство. Краєвський помічає у Франі невідповідні для швачки вбрання, навіть руки (без проколів голкою), обізнаність із ресторанами, вартістю їзди в дорогих фіякрах на гумових колесах («dorożkami na gumach» [22, s. 157]) тощо. Майже щовечора вона кудись зникає – каже, що має нічну роботу у швейній майстерні.

Обидва чоловіки попервах силою волі відкидають власні підозри, намагаються переконати самих себе, що вони безпідставні, шукають у своїх роздумах аргументів для їх спростування, силкуються усіляко заспокоїти себе, свою стривожену душу, свідомість, переконати себе в неможливості виниклих підозр щодо коханої жінки. Обидва постають досить наївними у своїх ілюзорних уявленнях і поривах. Ангарович доходить до конфронтації з офіцерським середовищем, рішуче опирається його тискові й навіть вступає у кривавий конфлікт зі своїм щирим приятелем Ігнасем (Ігнацієм) Редліхом (Ignacy Redlich), щоб захистити честь свого дому («honor familijny» [15, с. 446]): за звинувачення дружини викликав його на поєдинок і поціливі йому в груди.

Та й навіть коли в шокованого Ангаровича посилюються і стають майже певними підозри в тому, що його дружина «do spółki z tą Julią ma się zajmować prowadzeniem rozpusty» [15, с. 448], «A dochody na pół! I to jest sekret jej oszczędności i dobrego gospodarowania!» [15, с. 449], він «mimo tego pesymistycznego poglądu, mimo licznych i potężnych poszlaków stwierdzających winę Anieli, <...> czuł, że

nie przestał jej kochać, że w jego biednym, niepoprawnym sercu nie przestała jeszcze tleć iskierka przywiązania do niej, ba nawet iskierka głupiej, niedorzecznej nadziei, że wszystko to jeszcze może okazać się nieprawdą, złudzeniem, potwornym snem <...>» [15, s. 449–450]. Щойно внаслідок випадкових зустрічей з Анелиним дідусем Гуртером (Hurter) та слідчим Гіршем (Hirsch) під їхніми неспростовними доводами переконується в обмані й злочинності Анелі. Оскільки її вчинки суперечать його моральним переконанням, він не збирається її захищати, а, збезчещений, бачить свій вихід у самогубстві.

Краєвський також спершу опирається власним підозрам, снує різні здогади, досить далекі від правди, хоче ними виправдати Франю, її дивну поведінку, грошовитість, що невідь-звідки взялася, охоче піддається заспокійливому самообману. Проте, як допитливий інтелігент («inteligent» [22, s. 208]), він не може вдовольнитися поясненнями Франі, яка стала його постійною коханкою («kochanka» [22, s. 206–207]), і силкується розгадати «tajemnicę najboleśniejszej, najbardziej tajemnej, jaką kobieta mieć może» [22, s. 139]. Хоча він почасти й «żył w urojeniu kłamstwa» [22, s. 164], однак постійно не міг жити у такому сп'янінні брехнею. Інтуїція й логіка підказували йому, що в житті Франі, її естві є якась загадка, що він не знає про неї основного. Тому вирішив: «Dowiem się, dlaczego się ukrywa ze swem pochodzeniem!» [22, s. 194–195]. У таких випадках наймають приватного детектива для стеження за особою, що викликає підозри, а Краєвський перебирає на себе роль детектива у своїй делікатній справі – він наче «сам собі детектив», який з'ясовує таємницю своєї дівчини. Проте «jego tajne śledzenie» [22, s. 174] довго не дає певного результату.

Краєвський мучиться своїми підозрами, здогадами й метаннями – що вдома, що на роботі у податковому бюрі. Кидається за Франею у «pogoń brudnymi, ciemnymi ulicami» [22, s. 315] Львова, щоб довідатися, де й у яких умовах вона мешкає. Коли йому здається, що знайшов той будинок, потайки зранку, перед приходом до бюро, оглядає його: «Rano był znów na Zamarstynowie, pomimo, iż walczył ze sobą ciężko» [22, s. 207]. Попри підозри й сумніви усе ще хоче вірити

Франі: «Ja wiem, że ty jesteś uczciwa dziewczynka i żebyś nie zrobiła nigdy łajdactwa» [22, s. 216]. Проте висловлена ним віра в те, що вона «чесна дівчина», засвідчує, що ця його віра потребує підтвердження, що категоричним формулюванням він намагається переконати самого себе і провокує кохану на те, щоб вона доказала йому те, у що він хоче цілковито вірити, але вже не може. Краєвський мучить Франю дратівливими запитаннями, прискіпливим допитуванням [22, s. 182], наприклад: «– Skąd masz pieniądze? || – Dali mi. || – Kto?.. || – Familia». Подумки їй повірив: «To być mogło. Rodzina mogła jej dać trochę pieniędzy» [22, s. 217]. А все-таки не заспокоювався. «Słuchaj! nie bądź taka skryta...», – виривається у нього докір [22, s. 248]. Він пробує аналізувати її слова, збагнути, що за ними стоїть, а водночас боїться дізнатися правду. «Nerwy miał napięte i czuł, że to samo dzieje się z Franią. Pomiedzy nimi w powietrzu wisiała jakaś katastrofa. Czuł, że może tylko rękę wyciągnąć, aby dowiedzieć się wiele. I zląkł się i cofnął. Nie śmiał iść prosto» [22, s. 214].

У Запольської це чоловіче допитування коханої значно розтягнене, а у Франка з'ясування стосунків між подружжям зведене до трьох розмов, дія розвивається стрімкіше. Ще не знаючи, що Франя заробляє на життя проституцією, Краєвський навіть вирішує одружитися з нею, незважаючи на різницю в їхньому суспільному статусі: «O ż e n i ę s i ę z n i ą!» [22, s. 276, 277]. Урешті, дедалі більше роздратований тим, що скритна дівчина вперто не розповідає йому про себе, явно приховує од нього своє минуле, а головне, справжнє теперішнє, Краєвський під тиском таких обставин вдається до експериментальної перевірки коханої, при цьому до останку все-таки сподіваючись, що його підозри виявляться хибними.

За порадою Коніца, який, вислухавши його розповідь про Франю, запідозрив її в тому, що вона повія, Краєвський звертається за допомогою до фактора, який постачає клієнтам дівчат такого роду, і той на підставі його опису одягу Франі (бо фактор не знає її під цим ім'ям; як і інші повії, вона працювала під прибраним найменням, а саме Ірена [22, s. 289, 290, 300, 301]), обіцяє привести її для нього як начебто «jednego bogatego obywatela ze wsi»

[22, s. 266] на ніч до готелю, що слугує зазвичай борделем. Письменниця переконливо змальовує вкрай збуджений, напружений психічний стан Краєвського, коли він у готельному номері чекає на замовлену Франю і з тривогою, у душевній лихоманці сподівається, що вона не прийде і він таким чином переконається, що вона не повія. А коли раптом почув, як коридором до його номера поспішає кілька людей, «Całą siłą woli zapragnął, aby minęły drzwi i poszły dalej. Ile miał siły nerwowej, wyteżył w nakazie, przesłanym przez zapórę drzwi tej fatalności, która do niego biegła» [22, s. 286]. Але даремно – Корнблум таки припровадив Франю.

Перед чоловіками поступово відкривається приголомшлива правда: капітан Ангарович дізнається, що його дружина Анеля – учасниця злочинного угруповання, яке промишляло нелегально організованою секс-індустрією, а Краєвський – що його дівчина, яку він мав за добродішну й кохав, – насправді легальна проститутка, «ordynarna taką z ulicy» [22, s. 291].

Таким чином, спільним в обох повістях є сюжетне зосередження на розкритті душевного світу чоловіка, який щиро закоханий у свою обраницю, спершу повністю вірить їй, а поступово виявляє її обман. Ангарович знав свою дружину Анелю до її морального падіння, але в перші роки після одруження не здогадувався про її аморальні потенції – на що вона могла бути здатна. Падіння Франі відбулося ще до знайомства з Краєвським, і він од самого початку не знає, що насправді становить собою уподобана дівчина.

І Франко, і Запольська надовго зберігають інтригу, відтягуючи розкриття таємниці жінки. Проте Франко завершує повість, як тільки чоловік довідується правду про дружину. Між ними відбувається єдина скандальна сцена, далі вони не мучать одне одного допитами й виправданнями. Наталія Тодчук уже звернула увагу на те, що в драмі Ібсена «Ляльковий дім» (також «Нора») й у Франковій повісті структуру формують значною мірою **розмови-сутички чоловіка й жінки**, притому «найголовніша розмова-сутичка» відбувається «у момент кульмінації конфлікту або ж постфактум – коли стають зрозумілими причини, що зумовили

появу ситуації випробування»: «У Ляльковому домі це остання розмова Нори з чоловіком, у романі І. Франка – теж остання розмова Анелі з Ангаровичем» [9, с. 137–139]. У повісті Запольської дія триває ще довго – може, навіть задовго – після того, як закоханий парубок дізнався, що зідеалізована ним дівчина є насправді однією із «profesjonalnych prostytutek» [22, s. 295]. «Starał się wczuć i zrozumieć w psychologię kobiety» [22, s. 322–323]. При цьому між ними незрідка відбуваються розмови-сутички (варто нагадати, що Запольська грала роль Нори в однойменній п'єсі Ібсена [19, р. 435 – Index: Ibsen, Henryk]). Краєвський накидається на кохану (подібно, як і Ангарович на дружину), зі звинуваченнями у брехні, з прокльонами й ненавистю. «Rzucił na nią wzrok, nienawiści pełen», хоча, як психологічно переконливо зауважує авторка, «Ale był to tylko wzrok, zewnętrzna oznaka, nic więcej» [22, s. 293]. Охоплений амбівалентними почуттями, Краєвський постає непривабливим, егоїстичним, піддається образі гонору, не може пережити дівочого обману, підозрює, що вона й далі обманюватиме його. До взаєморозуміння між ними, по суті, так і не дійшло, хоча вони й далі кохали одне одного.

Мотиви вчинків жінок та їхнє самовиправдання. В обох повістях бідність, малозабезпеченість штовхають дівчат і жінок на аморальний або й злочинний шлях. У Франковій повісті – заміжню жінку до злочину – продажу дівчат (без їхнього відома) до східних борделів, тобто, врешті, для проституції. У повісті Запольської – дівчат до свідомого заробляння на життя проституцією. Засобом невластивої прямої мови Франко так розкриває мотиви несправедливого збагачення Анелі: «O, ubóstwo, niedostatek – to były jędze najstraszniejsze dla niej w życiu! By te jędze zakłąć i trzymać zdała od swego ogniska domowego, na to poświęciła ona tak dużo, tak dużo! Antoś ani pojęcia nie ma o tym i daj Boże, żeby się nigdy nie dowiedział!» [15, с. 429].

У повісті Запольської причини значною мірою вимушеного падіння Франі криються у її недолі ще з дитячих літ, а не у її вихованні. Франя зізнається у листі до коханого: «ja jusz dawno z nędzy

i głupoty uczciwość swoją zatraciłam» [22, s. 301]. А Франко, розкриваючи мотиви, що спонукали Анелю до злочинного збагачення, звинувачує її виховання. Гуртер кається: «Wpoiłem w nią tę pychę, tę pogardę dla niższych, nędznych, upośledzonych. Ten strach przed niedostatkiem. Tę pogardę dla ubóstwa...» [15, c. 458].

Ангарович роздумує про це ширше – у ці його думки автор явно вклав свої погляди на моральне виховання у суспільстві, надаючи творові ознак **просвітницького роману виховання**:

«Wychowana w dostatku i zbytku, w ciasnych, średniowiecznych poglądach, z dala od rzeczywistego życia i jego walk, z dala od ludzi cierpiących i upośledzonych, skądże mogła nauczyć się współczucia dla nich? Nie przyzwyczajona do żadnej pożytecznej pracy, przez całą swą młodość przygotowywana była na to, by być lalką, ideałem, istotą nadziemską, bóstwem i zabawką mężczyzny, ale nie człowiekiem, nie obywatelem. Dano jej wychowanie religijne, to jest nauczono ją katechizmu, modlitw, praktyk religijnych, ale całym wychowaniem, całym życiem, ułożeniem, tradycją domową i szkolną zepsuto ją na zawsze, jej podstawy etyczne. A potem stało się to, co się stać musiało!» [15, c. 459].

Як і героїня «Для домашнього огнища», Франя також бреше на прями запитання Краєвського, викручується, хоч обидві почувають, що роблять це зі щирих почувань і міркувань: Анеля тому, що любить чоловіка і дорожить родиною, а Франя тому, що кохає Краєвського. За своє злочинне забезпечення сімейного добробуту Анеля виправдовується сама перед собою і перед чоловіком подружньою вірністю: «Byłam mu wierną i to mi dodaje siły. Nie zламаłam swego ślubu, a więc z tej racji czynić zarzutów mi nie może. A tamto, reszta – no, kto jeszcze wie, jak się ukształtuje» [15, c. 429]; «Byłam ci wierna! Nawet pomysłem żadnym nie zdradziłam ciebie!» [15, c. 475]. Дружина, таким чином, нанесла чоловікові не еротичну (сексуальну) травму, а соціально-моральну, заплямувавши добропорядний статус їхнього подружжя в суспільстві. Подібно й Франя, коли Краєвський у припадку люті таврує її за обман «бидлом» («Ту... bydle!»), виправдовується тим, що справді щиро його кохала: «<...> ja nie jestem bydle, bo ja to z serca kłamałam. Co ja miałam do ciebie?

co? Widać, że cię kochałam, kiedy tak na darmo czas z tobą traciłam. To najlepszy dowód. A ty tego nie chcesz zrozumieć» [22, s. 292]. На переконання Франі, якби вона побіч нього «miała drugiego kochanka, <...> jaką stałą znajomość, to byłoby podle», а те, що вона «tylko tak» спала з клієнтами, підлістю щодо нього не є [22, s. 292]. На його звинувачення її, що вчинила підлість щодо нього, Франя зухвало заперечує: «– Podłość! – krzyknęła – kto podły? ja? bez co? bez moją ofiarę i szczere serce? Inne dziewczęta sobie takiej fatygi nie zadają i nic ich to nie obchodzi, czy ich kochanek lubi, czy nie lubi, jak się jest taką z ulicy. Ale ja przez to, że Tatuńcio był dla mnie i słodki, i dobry, to mi go żal było i w kawalki byłabym się dała pokrajać, żeby go nie martwić... A ty mnie jeszcze wyzywasz» [22, s. 293–294].

Про щирі почуття і помисли Франі свідчить її лист до Краєвського [22, s. 300–303], що його вона, будиши неписьменною, ще перед самим його викриттям її надиктувала колежанці й передала господиню Романовою, у якої він мешкав. Цього першого відвертого листа Франі, сповідального і прощального, Краєвський прочитав уже після його провокативного викриття її. У цьому листі вона зізналася, що не мешкає «na Zamarstynowie u Prysadny» і що та «szelma, złodziejka na dziewczęta i bilizne» – просто її «praczka»: «<...> ja ci nie mogła zaraz powiedzieć, że ja mam dwa pokoje i kuchnię, i wszystko na Łyczakowi <...>» [22, s. 301], тобто в тамтешньому будинкові розпусти.

Демаскована перед чоловіком, утративши надію на порозуміння з ним, Анеля вдається до цинічного, хоча й не безпідставного звинувачення його та начебто порядного офіцерського товариства:

«O, mój kochany faryzeuszu! Jakież to naraz delikatne zbudziło się w tobie sumienie! Okropna, niesłychana hańba! A na czymże polega ta hańba? Na tym, że twoja żona była w cichej spółce z kobietą utrzymującą dom podejrzany i werbowала dziewczęta przeznaczone dla takichże domów. <...> O wstydzie! A powiedz no mi, ty, szlachetna i niepokalana duszo, ile razy ty za swych kawalerskich albo i niekawalerskich czasów podawałeś praktycznie pomocną dłoń

takiemu haniebnemu przemysłowi, dawałeś mniej lub więcej szczodry zarobek takim kobietom? A ci twoi szlachetni przyjaciele, którzy się tak srodze oburzają na mój haniebny przemysł, czy nie dlatego oni to robią, że sami zbyt często ulegali jego pokusom, zbyt dużo pieniędzy wydawali na jego podniesienie? O nędzni, podli, kłamliwi! Wszakże z tych, którzy wczoraj uwięzić kazali Julię, którzy wkrótce i moje imię z szatańską radością wypiszą na papierze hańby i wydadzą na urąganie całemu światu, – wszakże z nich prawie każdy dawno wiedział, co się działo u Julii, a niektórzy byli tam codziennymi gośćmi! Nie, mało powiedziałam – niektórzy byli wprost inicjatorami tego przedsięwzięcia, zasłaniali je swymi plecami! A teraz, kiedy dalsze zasłanianie stało się niemożliwym, tak, teraz całe piekło hańby i potępienia publicznego niech spadnie na głowy tych kobiet, które... O, jak ja wami pogardzam! Jak ja was nienawidzę, wy faryzeusze, wy kłamcy i obłudnicy! Czyn nawet najwstrętniejszy, podłość największa niczym jest dla was. Straszy was tylko sąd gawiedzi, widmo odpowiedzialności. Dobrze ukryta podłość przestaje być podłością, schowana zbrodnia jest tylko dowodem odwagi i zręczności!» [15, s. 477].

Ображена Франя у гніві також переходить од виправдування до нападу – до взаємних звинувачень, хоча вони в неї не такі різкі, викривальні й дошкульні, як Анеліні: «Ту mnie od bydłęcia wymyślasz? Co? A kto większe bydłę, czy ja, co dla kawałka chleba się męczę, czy wy, cobyście mi zemrzeć z głodu dali, jakbym tak, ot... dla miłosierdzia tylko was o grajcar poprosiła?..» [22, s. 292].

Кульмінаційним психологічним пунктом повісті «Dla ogniska domowego» є авторська характеристика капітана Ангаровича, враженого тим, що в дівчат-повій, жертв Анеліного вербунку до ринків Константинополя й Александрії, гуманне почуття переважило почуття образи й помсти і вони, побачивши її мертвою після скоєного самогубства, милосердно відмовляються засвідчити, що вербувала їх саме вона: «Jakżeż szlachetnymi, świętymi niemal wydały mu się w tej chwili te upadłe, przez jego żonę tak okropnie skrzywdzone istoty, które w tej ciężkiej chwili znalazły w swych sercach tyle abnegacji, tyle przebaczenia, by jednogłośnie wyrzec owe jedyne, a

так doniosłe w swych skutkach słówko: nie! To jedno słówko pogodziło go z naturą ludzką, z życiem, dodało mu nowej otuchy i nadziei» [15, с. 484]. Урешті, капітан примирливо промовив про свою дружину: «Nie sądzmy, byśmy nie byli sążeni. Tylko ten, który zna tajniki duszy ludzkiej, może kłaść na szale jej czyny i uczucia. Wszyscyśmy grzeszni, wszyscy potrzebujemy więcej łaski niż sprawiedliwości» [15, с. 484].

Очевидно, саме ці акценти, а не сама по собі проблема проституції чи, точніше, нелегальної проституції у Галичині, а то більше – злочинного продажу дівчат для борделів Близького Сходу, викликали застереження моральної цензури й перешкодили опублікуванню повісті у Варшаві та Львові.

До речі, і Франко в оповіданні «Між добрими людьми», і Запольська в повісті «O czym się nie mówі», розкриваючи внутрішній світ повій, акцентують на їхньому **фаталістичному сприйнятті власної долі**, чи, точніше, недолі. Ромця завершує свою сповідь гірким підсумком свого «давнішого життя» [12, с. 208]:

«<...> я не втекла, не могла втекти нікуди від своєї долі...

Я не раз бачила, як галузка, відірвана від дерева, плине по воді, доки не попаде в крутіж. <...> чим далі, тим круги вужчі, рух її швидший, поки течія не змеле нею і не кине в спінене гирло, де вона й пропадає. Чи винна гілка, чи винна вода, що так воно діється?..» [12, с. 226].

Подібна психологічна налаштованість не раз виявнюється й у героїні Запольської Франі, охопленої містичним відчуттям трагізму своєї долі як проститутки, беззахисності перед чимось невідомим і фатальним: «– Och, Tatuńciu! jak komu złe sążzone, to go największe kochanie nie ochroni» [22, s. 183]; «– Nie można wiedzieć, co za drzwiami stoi. <...> Przed czymś, co żyje, można się zawsze obronić. Ale takie coś złe, co na człowieka po kątach czyha, a czego uchwycić nie można, to straszne... [22, s. 226].

Хоча Франя неписьменна, а отже, взагалі нічого не читала (щоправда, бувала в театрах та кінотеатрах), її висловлювання про долю (los) незрідка афористичні, вони становлять своєрідну частинку народно-філософських уявлень про залежність людини

від недовідомих долевизначальних сил. Із фаталістичних суджень Франі про долю видно, що вона не довіряє їй, відчуває її ворожість, а хвилини щастя сприймає як тимчасові, перехідні. На порив коханого: «Ja chcę, żeby jeszcze było lepiej» – застерігає його: «Oj, Tatuńciu... nie poprawiać, bo jak się poprawia los, to się go popsuje. Buciki i los, to już jak złe, na żadnem kopycie nie rozbijesz. A ty ciągiem chcesz rozbić. Ta to źle» [22, s. 218]. Передчуття Франі своєю суттю сумні, песимістичні: «My nie widzimy, co najważniejsze. Pies śmierć przeczuje i nieszczęście. Pies więcej widzi, niż ja, niż ty... Choć ja jestem trochę jak pies. Wyczuję to, co się po kątach czai!» [22, s. 274].

Дивлячись на Франю, що «Leżała obok niego», Краєвський бачить: «Była bezwładna, zdana na łaskę losu <...>» [22, s. 270]. А здогадуючись, що зберігає Франя у своєму куфрі – усьому її майні, нажитому проституцією, – Краєвський з гіркотою реконструює її життєвий шлях: «Była to nędzna historia życia dziewczyny, pchniętej siłą fatalizmu, historia jej Józiovych, komiwojażerskich, obywatelczukowskich rozpust po norach ulicy Słonecznej, pod egidą Kornblumów» [22, s. 322].

Не будвши віруючою, Франя, однак, була містичною фаталісткою. Фаталізм Франі спонукує Краєвського поблажливо ставитись до неї: «Imponowała mi często wiarą ślepą, bezgraniczną w fatum» [22, s. 325]. Коли якомсь доскіпливо допитувався її: «Dlaczego taką byłaś, dlaczego? <...> Nie mogłaś się wstrzymać?» – вона з резигнацією відповіла: «Ta, g d y b y m m o g ła, t o b y ła b y m s i ę p r z e s i e w s t r z y m a ła» [22, s. 325].

Назагал у повісті Запольської нагнітається атмосфера чогось лихого й невідворотного в долі героїв. У фактора Корнблума Краєвський раптово відчув: «W tej brudnej oszklonej przestrzeni zmagало się coś bardzo tragicznego, coś bardzo fatalnego i coś nieuniknionego» [22, s. 265].

Фабульна кульмінація обох повістей побудована на суїцидальному мотиві. Обидва твори завершуються самогубством героїнь. Трагедія Франі полягає у тому, що їй як зареєстрованій проститутці значно ускладнено звільнення з цього ганебного, хоча й то-

лерованого, статусу і повернення до нормального, гідного життя. На запитання Краєвського: «Dlaczego, poznawszy się ze mną, nie rzuciłaś tego?» – вона відповіла: «A ty myślisz, że to tak łatwo? że to można? Ta ja jestem prywatyzująca teraz, to mam wszędzie co płacić i długów się mnie naczepiało tak, że ze mnie duszę prują. A wszystkim się opłacać trzeba» [22, s. 293].

Позаяк Франя не зголосилася на поліцію «do hańbiącej kontroli» [22, s. 367], їй загрожує кримінальна відповідальність за порушення закону, на що вона нарікає у передсмертному листі до коханого: «<...> oni mnie znaleźli i tera by mnie potaskali do aresztu albo kazali dać dwieście koron. Ta skąd ja zapłacę Tatońciu? ja nimam tyle pinędzy – to ja się strace bo <...> potem, jak otsiedze znów muszę iść na ulicę bo żebym chciała jusz nic to jeszcze będę musiała do nich chodzić tr z y m i e s i ą c y , c h o ć b y m b y ł a n a j u t r z c i w s z a w ś w i e c i e . J a w o l e <...> śmierć sobie zrobić <...> bo i ciebie, Tatońciu, mogą taskać że mnie miałeś na pszechowaniu» [22, s. 365–366].

З цього її пояснення Краєвський доходить сумного висновку (його роздум висловлено невласне прямою мовою): «I wzięto ją w niewolę najcięższą, mianując ją szyderczo kapłanką wolnej miłości. Zabroniono jej czynić tajemne, ciche usiłowanie w kierunku szlachetnym i nałożono na nią podatek pieniężny za takie usiłowanie. Te dwieście koron kary, lub czternaście dni więzienia, to był szczyt tragicznej normy, jaką ustanowiono» [22, s. 367].

Повість Запольської, як і Франкова, завершується докорами сумління чоловіка. Досі Краєвський розслідував таємницю Франі, а насамкінець, як Едип, вийшов на себе, відчув свою моральну ущербність. Замолоду він сам пробував знайти втіху в тимчасових «романсах» з піддатливими вбогими дівчатами, навіть із повіями, але відчув огиду до цього й шукав розраду у філософських книжках і кнайпах. У цьому він подібний до капітана Ангаровича, якого дружина звинувачує в тому, що він на війні не гребував послугами повій. Краєвський і раніше почував вину за те, що належав до тих чоловіків, які зваблюванням простих, незабечених дівчат (швачок та робітниць інших фабрик, дрібниць

урядниць, продавчинь) «пхають» їх до проституції: «Pchnął je on i jemu podobni» [22, s. 11]. Після пережитого з Франею, її трагічного кінця у нього ще більше загострюються совість і усвідомлення своєї відповідальності за штовхання таких дівчат до маргінальної суспільної групи легалізованих проститутток, що стає причиною їхньої душевної травми й може призвести до трагедії, як це й трапилося із Франею. Згадавши, як він, коли був молодий, вимагав од повій доказу їхньої легітимності у вигляді поліцейної книжечки, Краєвський винуватить себе: «Nigdy nie przeszła mu przez głowę r o b o t a tajemna i podziemna, przez jaką przeszła psychiczna część takiej rządowej istoty» [22, s. 367–368].

Зображаючи жінку через чоловікове сприймання (Франко – переважно, Запольська цілковито), автори повістей морально більше співпереживають грішним жінкам, аніж начебто порядним чоловікам. Не дивно, що Запольська як жінка стала на бік скривдженої долею дівчини, яка заробляла на життя проституцією. Природно, що письменниця оскаржила чоловіків, які користуються послугами повій, і подала голос на захист людських прав і суспільної адаптації наверненої проститутки, яка пробувала стати на шлях власної ресоціалізації як гідної особистості. Але й Франко як чоловік також став, бодай частково, на бік жінки, і то переступниці, яка вербувала дівчат до будинків розпусти, і хоча її не виправдовував (бо для цього не було підстав), усе-таки вустами її чоловіка врешті відмовився її судити, а натомість устами її самої засуджував чоловіків, які своїм учащенням до борделів потурають легальному та нелегальному секс-бізнесові. Це теж не дивно – такий моральний підхід послідовно впливав із позиції Франка як письменника-гуманіста (див. розділ «VI. Людинолюбство і суспільство: артикуляція проблеми у Франковій творчості» [5, с. 509–558]).

Зображаючи осінній Львів, письменниця не раз звертає читачку увагу на **характерну львівську кліматичну особливість – зазвичай сиру, дощову погоду**: «Dzień był, jak zwykle u nas, szary, posepny. – Deszcz sączył od rana. Chłód przejmował i ściągał muskuły» [22, s. 41]. Наскрізною міською пластичною деталлю у

повіді Запольської є лвівське болото [22, s. 161 та ін.], яке **символізує болото суспільне, bagno житейське, у якому обертається головна пара персонажів Франя і Краєвський**. Подано побіжний опис «plac i zaułków, cuchnących błotem» [22, s. 128], болотистих вулиць [22, s. 131]. Краєвський «poszedł chodzić po ulicach oślizgłych od błota, jakiś smutny i pełen melancholii» [22, s. 31]. Na «zamarstynowskim przedmieściu» «Krajewski długo błąkał się wśród kałuż i bajur <...>» [22, s. 195]; «Za nim płynęła zgniła woń kałuż <...>» [22, s. 209]. Франя двозначно зауважує Краєвському: «Tak się człowiek w tym Lwowie zabrudzi, że ma gębę, jak dziki człowiek, albo taki, co wrócił z koleji» [22, s. 150]. Символічного значення набуває одна зі сцен між Краєвським і Франею: «Porwał ją w objęcia i zaczął tulić do siebie, jakby ją wyrwał z głębi przepaści błotnistej, w którą ją ktoś niewidzialny, a przemocny wtrącił» [22, s. 217].

Після прочитання першого сповідального листа Франі Краєвський відчув, що «to był krzyk takiego serca, które się zdawało szczerem złotem i zarazem bagnem» [22, s. 303]. Слухаючи пояснення своєї господині Романової про реєстрових проституток, Краєвський «Czuł, że wyłania się w tej chwili z mroków bagnistych rzecz hańbiąca, potworna <...>» [22, s. 363]. Однак урешті йому вдалося витягнути дівчину з трясовини, яка все-таки її засмоктала.

До речі, у драматичній сцені «Чи вдуріла?» вже був ужитий стосовно проституції символічний образ життєвого багна, калюжі. Каміля зізнається, що почувається мовби «в калюжі», «у багні» і що її «спрага мучить <...> за крапелиною чистої води... чистої любови... за крапелиною надії на якийсь вихід з цього життя» [14, с. 380].

Чи ознайомилася Запольська з текстом Франкової повісті – не відомо. А могла ознайомитися – або за першодруком повісті в українському автоперекладі «Для домашнього огнища» (Львів, 1897), або за рукописом польського тексту, або за німецьким перекладом польського тексту, опублікованим 1 березня – 15 квітня 1898 р. в тридцятьох трьох номерах (від 42-го до 74-го) додатку до берлінської соціал-демократичної газети «Vorwärts» («Unterhaltungsblatt

des Vorwärts») під назвою «Am häuslichen Herd. Roman von Iwan Franko» (без зазначення перекладачки Феліції Прухнікової).

Польськомовний рукопис «Dla ogniska domowego» мали варшавські та львівські видавці, яким Франко пропонував опублікувати повість. Копію польськомовного рукопису «Dla ogniska domowego», надіслану з Відня дружині, Франко в листі до неї від 20 лютого 1893 р. прохав передати у Львові Феліції Прухніковій, «щоб поскорила з перекладом і частками» надсилала йому, аби він міг «переглянути – не з недовір'я до її роботи, але з недовір'я до Гулейчукової копії, котру не мав часу тепер прочитати» [10, с. 388; 6, с. 505–507].

Ще під час публікування німецького перекладу редактор газети «Vorwärts» Ганс Краусс листом від 6 квітня 1898 р. сповістив Франка про надіслання йому гонорару в сумі 200 марок за «роман» («Roman») «Am häuslichen Herd» [автограф: 2, с. 267]. Однак згодом у недатованій рукописній нотатці (очевидно, пізнього часу, бо написаній хворою рукою) Франко зауважив щодо публікації «Am häuslichen Herd. Roman von Iwan Franko (Unterhaltungsblatt des Vorwärts, 1898, Nr 42, Dienstag den 1 März – Nr 74, Freitag den 15 April <...>): «Переклала пані Феліція Прухнікова, ур[оджена] Носсіг, без мого дозволу і без порозуміння зо мною з польського, доси не друкованого оригіналу, мабуть, не без помилок, коли вже сам титул перекладений невірно: “Am häuslichen Herd” [Біля домашнього вогнища. – Є. Н.] зам[ість]: “Für den h. H.” [Для домашнього вогнища. – Є. Н.]. Із зауваги «мабуть, не без помилок» і з дальшої нотатки про цю «повість» видно, що Франко знав про її публікацію з приватних повідомлень, але саму публікацію навряд чи бачив: «Повість того берлінського видання була передрукована, як мені доношено з Берліна, в кількох соціалдемократичних часописах Німеччини, оскільки пригадую, і “Magdeburger Volkszeitung” і ще десь, але сего не досліджував, не застерігши собі права передруку» [1]¹. Раніший лист Франка до дружини від 20 лютого

1 У коментарях до публікації первісного польського тексту «Dla ogniska domowego» у «Зібранні творів» нотатку наведено з неточно відчитаними словами, з перекрученнями та не позначеними купюрами [15, с. 496].

1893 р. засвідчує, що Прухнікова перекладала німецькою мовою з польської з його дозволу і з порозуміння з ним, але з пізнішої нотатки випливає, що вона віддала до друку переклад без його авторизації. В автобіографічному листі німецькою мовою до редактора енциклопедичного видання «Herders Konversations-Lexicon» від 18 січня 1909 р. Франко помилково згадав, що «оповідання» «Dla ogniska domowego», «написане спочатку польською мовою, перекладене було з польського рукопису на німецьку мову і появилось у недільному додатку берлінського “Vorwärts’u” в 1894 р.» [11, с. 361] (насправді, як вище зазначено, 1898 р.).

До речі, польська письменниця, перекладачка і громадсько-політична діячка, зв’язана із соціалістичним рухом, Феліція Прухнікова (Felicja Próchnikowa, Nossig-Próchnikowa, *1855–†1939) співпрацювала з українськими радикалами та близькими до них активістками жіночого руху в Галичині. На першому загальному жіночому вічі, скликаному у Львові 10 квітня 1892 р., головою було обрано саме Феліцію Прухнікову (вона й відкрила віче), заступницею – Наталію Кобринську, а однією із секретарок – Ольгу Франко [7, с. 126–127; цей звіт підготувала Кобринська, див.: 16, с. 303–304]. У радикальному «Народі» (видавець і головний редактор Михайло Павлик, відповідальний редактор Франко) було вміщено українською мовою статтю Прухнікової «Подруже й сімя в світлі новітших наукових дослідів» (Народ. 1892. Ч. 2. 15 л[атинського] януарія. С. 33–35; Ч. 3. 1 л[атинського] фебруарія. С. 45–46). Від 1908 р. Феліція Прухнікова стала членом Польського філософського товариства у Львові (Polskie Towarzystwo Filozoficzne we Lwowie). Отже, була задіяна у громадському та науковому житті Львова і могла спілкуватися із Запольською, яка також виявляла інтерес та симпатії до соціалістичного руху. Від Прухнікової рукопис польськомовного тексту міг потрапити до Запольської.

Є згадка про те, що до Франка не повернувся якийсь (якщо не той самий) польськомовний рукопис повісті. За мемуарним свідченням Михайла Рудницького, орієнтовно 1897 р. Франко запропонував видати повість книгареві й видавцеві Бернардові

Полонецькому (Bernard Połoniecki), власникові Księgarni Polskiej у Львові (походив із єврейської родини Pordesów). Той «не заперечував проти надрукування <...>, а висловив лише побажання, щоб дія повісті відбувалась не в Галичині, а у Відні. Франко відповів, що ще подумає, чи така зміна обставин не порушить основної лінії його сюжету» [8, с. 123].

Польськомовний рукопис пролежав у Полонецького близько десяти років [8, с. 123], тобто десь до 1907-го. Полонецький зробив копію на випадок, якщо автор внесе корективи або ж умови сприятимуть друкові, проте до цього не дійшло [8, с. 125]. Михайло Мочульський згадував, що Франко якось прохав його видістати «польський текст» повісті від Б. Полонецького, у якого, як гадав, він зберігався, однак на запитання Мочульського про рукопис Полонецький відповів, що «шукав, але не знайшов його» [4, с. 54]. Чи не потрапив цей рукопис часом до Запольської і не наштовхнув її на задум написати повість «O szum się nie mówić»?

Якщо Запольська не ознайомилася із Франковою повістю «Dla ogniska domowego», то тим більше вражаючими є збіги в обох творах: схема персонажів, особливо чільна пара (чоловік – дружина, парубок – дівчина), один провідний та інші другорядні суб'єкти (де)маскування, єдиний основний персонаж-об'єкт, на якого спрямовані маски інших персонажів, розмови-сутички між чоловіком і жінкою, наростаюче в них обох почуття жаху (в чоловіка – перед несподіваним відкриттям шокуючої правди про жінку, а в жінки – перед викриттям її і притягненням до кримінальної відповідальності), приголомшливе розкриття таємниці, душевні муки, що їх переживає головна пара персонажів, і, нарешті, часткова реабілітація заблудлої жінки на тлі морального осуду «добропорядних» чоловіків та авторських звинувачень лицемірного суспільства у чоловічому шовінізмі.

Висновки й практичне застосування. Ці збіги можуть бути зумовлені або ознайомленням Запольської із Франковою повістю або типологією незалежного одне від одного письменницького мислення, підвладного морально-етичним та естетичним віянням доби. Ав-

тори створили повісті приблизно того самого часу (з різницею усього в 16 років) і, певно ж, залежали у своїх ідейно-художніх шуканнях від подібних суспільних обставин і подій у тогочасному Львові, пов'язаних із проституцією, та й від поетики тих самих літературних джерел (наприклад, згаданої драми Ібсена «Ляльковий дім»).

Якби злочинне підприємництво вдалося Анелі Ангаровичевій і вона уникнула кримінальної відповідальності, то могла б згодом стати... Анелею Дульською, позаяк моральність цієї героїні драми Запольської «Moralność pani Dulskiej» (1906) відповідає моральності злочасної дружини капітана. Чи Запольська це розуміла й тому навмисне дала Дульській ім'я Анеля? Чи зробила це без умислу, несвідомо, але внаслідок мимовільної ремінісценції, спричиненої прочитанням Франкової повісті? Чи це лише випадковий збіг імен? (Хоча така різюча однаковість видається надто дивною, щоб бути просто випадковою.) І нарешті, чи не є ім'я героїні Франя віддаленою (деформованою) несвідомою ремінісценцією прізвища письменника – Франко? На ці запитання нині немає відповідей. Можливо, їх вдасться знайти у майбутньому. А можливо, вони так і повиснуть у повітрі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Ф. 3. Од. зб. 341.
2. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Ф. 3. Од. зб. 1626.
3. Лишак Галина. Структурно-семантичні особливості персонажного маскування у повісті Івана Франка «Для домашнього огнища» // *Spheres of culture*. Lublin, 2014. Vol. VII. S. 210–218.
4. Мочульський Михайло. З останніх десятиліть життя Івана Франка (1896–1916) // Мочульський Михайло. Іван Франко : Студії та спогади. Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2005. С. 3–105.
5. Нахлік Є. Віражі Франкового духу : Світогляд. Ідеологія. Література. Київ : Наукова думка, 2019. 639 с.
6. Нахлік Є. Гулейчук Онуфрій // *Франківська енциклопедія* : у 7 т. Львів : Світ, 2016. Т. 1 : А–Ж / наук. ред. і упоряд. Є. Нахлік. С. 505–507.

7. Перше загальне жіноче віче у Львові // Народ. 1892. Ч. 9. I л[атинського] мая. С. 126–129.
8. Рудницький М. І. Одна з соціальних проблем у творчості Івана Франка і Бернарда Шоу // Іван Франко. Статті і матеріали. Львів, 1963. Зб. 10. С. 120–131.
9. Тодчук Наталія. Роман Івана Франка «Для домашнього огнища»: простір і час. Львів: [б. в.], 2002. 204 с.
10. Франко І. Зібрання творів : у 50 т. Київ : Наукова думка, 1986. Т. 49 : Листи (1886–1894). 810 с.
11. Франко І. Зібрання творів : у 50 т. Київ : Наукова думка, 1986. Т. 50 : Листи (1895–1916). 703 с.
12. Франко І. Між добрими людьми : Оповідання // Зібрання творів : у 50 т. Київ : Наукова думка, 1978. Т. 18. С. 208–226.
13. Франко І. Сяся // Зібрання творів : у 50 т. Київ : Наукова думка, 1979. Т. 24. С. 435–438.
14. Франко І. Чи вдуріла? Сцена // Зібрання творів : у 50 т. Київ : Наукова думка, 1979. Т. 24. С. 378–386.
15. Франко І. Dla ogniska domowego // Зібрання творів : у 50 т. Київ : Наукова думка, 1979. Т. 19. С. 353–485.
16. Швець Алла. Жінка з хистом Аріадни : Життєвий світ Наталії Кобринської в генераційному, світоглядному і творчому вимірах. Львів, 2018. 750 с.
17. Glinianowicz Katarzyna. Z cienia polskości: Ukraińska proza galicyjska przełomu XIX i XX wieku. Kraków : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2015. 262 s.
18. Janicka Anna. Iwan Franko i nowoczesność. Spojrzenie z polskiej perspektywy // Київські полоністичні студії. 2017. Т. XXIX : Іван Франко і польська культура. С. 40–48.
19. Kościacz-Virol Elżbieta. Gabriela Zapolska, actrice polonaise de la fin du XIXe siècle / Université Paris III – Sorbonne Nouvelle. Institut d'Études Théâtrales. Lille : Atelier national de reproduction des thèses, 2002. 454 p.
20. Nowacki Albert. «Dla ogniska domowego» – powieść kryminalna w twórczym dorobku Iwana Franki // Київські полоністичні студії. 2017. Т. XXIX : Іван Франко і польська культура. С. 93–101.
21. Szymonik Danuta. Iwana Franki polskojęzyczna powieść «Dla ogniska domowego». Problemy poetyki gatunku // Франкознавчі студії : Зб. наук. праць. Дрогобич : Коло, 2007. Вип. 4. С. 466–471.

22. Zapolska Gabryela. O czym się nie mówi : Powieść współczesna. Warszawa : Nakład Gebethnera i Wolffa ; Kraków : G. Gebethner i Spółka, 1909. 368 s.

REFERENCES

1. Shevchenko Institute of Literature, National Academy of Sciences of Ukraine. F. 3. Unit. coll. 341.

2. Shevchenko Institute of Literature, National Academy of Sciences of Ukraine. F. 3. Unit. coll. 1626.

3. Lyshak Halyna. Structural and semantic features of character masking in Ivan Franko's story "For the Home Hearth" [Strukturno-semanticzne osoblyvosti personazhnoho maskuvannia u povisti Ivana Franka «Dlia domashnoho ohnyshcha»] // Spheres of culture. Lublin, 2014. Vol. VII. S. 210–218.

4. Mykhailo Mochulskyi. From the last decades of the life of Ivan Franko (1896–1916) [Z ostannikh desiatylyt zhyttia Ivana Franka (1896–1916)] // Mykhailo Mochulskyi. Ivan Franko: Studies and memories. Lviv: LNU Publishing Center named after I. Franka, 2005. P. 3–105.

5. Ye. Nakhlik. Franko's Spirit Veers: Worldview. Ideology. Literature. [Virazhi Frankovoho dukhu: Svitohliad. Ideolohiia. Literatura.] Kyiv: Naukova dumka, 2019. 639 p.

6. Nakhlik Ye. Guleychuk Onufriy [Huleichuk Onufrii] // Franko encyclopedia: in 7 vols. Lviv: Svit, 2016. Vol. 1: A–Z / science. ed. and arrange Ye. Nakhlik. P. 505–507.

7. The first general women's party in Lviv [Pershe zahalne zhinoche viche u Lvovi] // Narod. 1892. Part 9. May 1. P. 126–129.

8. Rudnytskyi M. I. One of the social problems in the works of Ivan Franko and Bernard Shaw [Oдна z sotsialnykh problem u tvorchosti Ivana Franka i Bernarda Shou] // Ivan Franko. Articles and materials. Lviv, 1963. Collection. 10. P. 120–131.

9. Natalia Todchuk. Ivan Franko's novel "For the Hearth": space and time. [Roman Ivana Franka «Dlia domashnoho ohnyshcha»: prostir i chas.] Lviv: [b. v.], 2002. 204 p.

10. Franko I. Collection of works: in 50 volumes. [Zibrannia tvoriv : u 50 t.] Kyiv: Naukova dumka, 1986. Volume 49: Letters (1886–1894). 810 p.

11. Franko I. Collection of works: in 50 volumes. [Zibrannia tvoriv : u 50 t.] Kyiv: Naukova dumka, 1986. Volume 50: Letters (1895–1916). 703 p.

12. Franko I. Between good people: Stories [Mizh dobrymy liudmy : Opovidannia] // Collection of works: in 50 volumes. Kyiv: Naukova Dumka, 1978. Volume 18. Pages 208–226.

13. Franko I. Syasya [Siasia] // Collection of works: in 50 volumes. Kyiv: Naukova Dumka, 1979. Volume 24. Pages 435–438.

14. Franko I. Did she make a mistake? Scene [Chy vdurila? Stsena] // Collection of works: in 50 volumes. Kyiv: Naukova Dumka, 1979. Volume 24. Pages 378–386.

15. Franko I. Dla ogniska domowego // Collection of works: in 50 volumes. Kyiv: Naukova Dumka, 1979. Volume 19. Pages 353–485.

16. Shvets Alla. A woman with the flair of Ariadne: The life world of Natalia Kobrynska in generational, worldview and creative dimensions. [Zhinka z khystom Ariadny : Zhyttieviy svit Natalii Kobrynskoï v heneratsiinomu, svitohliadnomu i tvorchomu vymirakh] Lviv, 2018. 750 p.

17. Glinianowicz Katarzyna. Z cienia polskości: Ukraińska proza galicyjska przełomu XIX i XX wieku. Kraków : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2015. 262 s.

18. Janicka Anna. Iwan Franko i nowoczesność. Spojrzenie z polskiej perspektywy // Київські полоністичні студії. 2017. Т. XXIX : Іван Франко і польська культура. С. 40–48.

19. Koślacz-Virol Elżbieta. Gabriela Zapolska, actrice polonaise de la fin du XIXe siècle / Université Paris III – Sorbonne Nouvelle. Institut d'Études Théâtrales. Lille : Atelier national de reproduction des thèses, 2002. 454 p.

20. Nowacki Albert. «Dla ogniska domowego» – powieść kryminalna w twórczym dorobku Iwana Franki // Київські полоністичні студії. 2017. Т. XXIX : Іван Франко і польська культура. С. 93–101.

21. Szymonik Danuta. Iwana Franki polskojęzyczna powieść «Dla ogniska domowego». Problemy poetyki gatunku // Франкознавчі студії : 36. наук. праць. Дрогобич : Коло, 2007. Вип. 4. С. 466–471.

22. Zapolska Gabryela. O czym się nie mówi : Powieść współczesna. Warszawa : Nakład Gebethnera i Wolffa ; Kraków : G. Gebethner i Spółka, 1909. 368 s.

УДК 821.162.1-92:355.48.01(477:470)”2014/2022”

Нахлік О.

ОСЛОВЛЕННЯ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ У ПОЛЬСЬКИХ ЛІТЕРАТУРНИХ РЕПОРТАЖАХ: ТРАГЕДІЯ ЛЮДИНИ В ЕПОХУ ПОСТПРАВДИ

Анотація. Уперше в українському літературознавстві проаналізовано збірки літературних репортажів Павла Пеньюнжка «Привітання з Новоросії», «Війна, яка нас змінила» та репортаж «Народження» з «Кордони мрій. Про невизнані республіки» Томаша Гживачевського, присвячені досвіду драматичного переживання українцями реальності війни. Схарактеризовано інтерпретації приводів до початку російсько-української війни та чинників, що зумовлюють її багаторічне тривання у індивідуальних історіях свідків/учасників подій на сході України. Окреслено як прагнення авторів зберегти об'єктивний погляд «ззовні», а з іншого боку – восьмирічна історична перспектива (репортажі обмежені часовими рамками від квітня 2014 р. і майже до початку повномасштабної російської агресії у лютому 2022 р.) розширили оптику трактування воєнної реальності та ролі у ній ідентичності й мови. Розглянуто висвітлення руйнівних метастаз російського імперіалізму в так званих «сірих зонах» (квазіреспубліці на Донеччині) у діалогах-свідченнях героїв літературних репортажів, а також у численних інтерв'ю, розмовах і дискусіях двох репортерів з українськими та польськими реципієнтами. Особливу увагу зосереджено на осмисленні катастрофи мешканців цих територій, які переживають трансформації ідентичності через потужний вплив російської пропаганди, травматичний досвід втрат і тривають у багаторічній деструктивній політичній, економічній та соціальній реальності.

Ключові слова: літературний репортаж, репортер, війна, травматичний досвід, ідентичність, читач.

Інформація про автора: Олеся Нахлік, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри прикладної лінгвістики, Національний університет «Львівська політехніка».

Електронна адреса: o.nakhlik@gmail.com

Nakhlik O.

VERBALIZATION OF RUSSIAN-UKRAINIAN WAR IN POLISH LITERARY REPORTS: THE TRAGEDY OF MAN IN THE POST-TRUTH ERA

Abstract. *The Revolution of Dignity and the war in the East of Ukraine caused the active emergence and formation of a whole segment of the new national literature, in which a special place was occupied by non-fiction: reportages, memoirs and recollections of the direct participants of these landmark events in the recent history of Ukraine. On the other hand, the appearance of collections of Polish literary reports by P. Pieniążek and T. Grzewaczewski about the Russian-Ukrainian war in the Donbass, about existence on the front line, as well as in other quasi-republics on the territories of post-Soviet states, resulted in an active public discussion also in Polish society about the causes and cardinal and irreversible consequences of armed conflicts in the life of a person, family, nation. The article analyzes for the first time in Ukrainian literary studies the way in which the vivid language of witnesses of dramatic events in the territories over which the „shadow” of Russian imperialism still hangs, conveys their deep personal stories of struggle for their own „truth”, painful losses, daily reconstruction of the destroyed reality, evacuation and preservation of home as the place of the only refuge. The article discusses in general the way of awareness, structuring and acceptance of a new reality through a non-artistic presentation of reality. Separate research attention has been focused on the reporters’ and their co-interlocutors’ reflections on the complex process of identity formation in the struggle against Soviet nostalgia, ideological manipulation and Russian propaganda, regional contradictions and under the influence of traumatic experiences of loss. This is the first attempt to explore the insightful observations and conversations the two reporters had about the war’s touching of human relations – the civilian population living in the basements of bombed-out houses, and the military, defending the front lines (on both sides). With careful use of literary metaphors and comparisons, the reportages by P. Pieniążek and T. Grzywaczewski are yet another important voice in the literature on the war caused by Russia, in addition to Ukrainian self-reflection.*

Keywords: *literary report, reporter, war, traumatic experience, identity, reader.*

Information about author: Olesya Nakhlik, Doctor of Philology, Institute of Computer Science and Information Technology, Department of Applied Linguistics, Lviv Polytechnic National University.

E-mail: o.nakhlik@gmail.com

Nachlik O.

WERBALIZACJA WOJNY ROSYJSKO-UKRAIŃSKIEJ W POLSKICH REPORTAŻACH LITERACKICH: TRAGEDIA CZŁOWIEKA W EPOKĘ POSTPRAWDY

Streszczenie. Rewolucja Godności i wojna na Wschodzie Ukrainy spowodowały aktywne pojawienie się i ukształtowanie całego segmentu nowej literatury narodowej, w którym szczególne miejsce zajęła literatura faktu: reportaże, pamiętniki oraz wspomnienia bezpośrednich uczestników tych przełomowych w najnowszej historii Ukrainy wydarzeń. Natomiast pojawienie się zbiorów polskich reportaży literackich P. Pieniążka i T. Grzywaczewskiego o rosyjsko-ukraińskiej wojnie na Donbasie, o egzystencji na linii frontu, a także w innych quasi-republikach na terenach państw poradzieckich, poskutkowało aktywną dyskusją publiczną też w polskim społeczeństwie nad przyczynami oraz kardynalnymi i nieodwracalnymi skutkami konfliktów zbrojnych w życiu człowieka, rodziny, narodu. W artykule po raz pierwszy w literaturoznawstwie ukraińskim przeanalizowano sposób, w jaki żywy język świadków dramatycznych wydarzeń na terenach, nad którymi wciąż wisi „cień” rosyjskiego imperializmu, przekazuje ich głębokie osobiste historie walki o własną „prawdę”, bolesnych strat, codziennej odbudowy zniszczonej rzeczywistości, ewakuacji i zachowanie domu jako miejsca jedyne go schronienia. Osobną uwagę badawczą skupiono na przemyślaniu przez reporterów oraz ich współrozmówców złożonego procesu kształtowania się tożsamości w walce z sowiecką nostalgią, ideologicznymi manipulacjami i rosyjską propagandą, regionalnymi sprzecznościami i pod wpływem traumatycznych doświadczeń strat. Jest to pierwsza próba zbadania wnikliwych obserwacji oraz rozmów, jakie przeprowadzili obaj reporterzy, na temat dotknięcia wojną relacji międzyludzkich – ludności cywilnej, zamieszkującej piwnice zbombardowanych domów, a także wojskowych, broniących linii frontu (po obu stronach). Z ostrożnym używaniem literackich metafor i porównań reportaże P. Pieniążka i T. Grzywaczewskiego są jeszcze

jednym, poza ukraińską autorefleksją, ważnym głosem w literaturze o wojnie wywołanej przez Rosję.

Słowa kluczowe: *reportaż literacki, reporter, wojna, doświadczenie traumatyczne, tożsamość, czytelnik.*

Nota o autorze: *Olesia Nachlik, Doktor filologii, Instytut Nauk Komputerowych i Technologii Informacyjnych, Katedra Lingwistyki Stosowanej, Uniwersytet Narodowy "Politechnika Lwowska".*

E-mail: o.nakhlik@gmail.com

Постановка проблеми та її значення. Особливого значення у часи історичних потрясінь, політичних трансформацій і військових конфліктів набуває документальна література. Запит на фактографічний матеріал і автентичні свідчення виникає з прагнення суспільства насамперед через нехудожнє ословлення дійсності усвідомити, структурувати та прийняти нову реальність, знайшовши у ній сенс власної екзистенції. З перспективи наступних поколінь такі тексти стають необхідною складовою (пере)осмислення подій і фактів, що вплинули на особистісно-локальну, національну чи ширше – світову історію, формування наративу історичної пам'яті, відновлення ментального здоров'я нації і культурної референції. Як слушно вказує в одній з розмов літературознавець, поет, перекладач Остап Сливинський, література може виконувати теж ще одну дуже важливу функцію «вносити півтони в розмови на теми, де панує чорно-біла схема, завдяки акцентуванню і артикулюванню дуже особистих історій. Особиста історія завжди неоднозначна, вона завжди коливається в півтіні між добром і злом, між чеснотою і провинною, між злочином і виправданням, між каяттям і безсоромністю» [16].

Для українців на початку XXI століття, історія яких впродовж майже усього минулого століття містить чимало болючих досвідів визвольних воєн, геноцидів, фізичного знищення й духового вихолощення, (с)прийняття такого антропологічного досвіду стали серйозними суспільним і науковим викликами. Переданий на сторінках художньої і нехудожньої літератури, ще належним чином не очищений ані від радянських містифікацій, ані цензурних ви-

кривлень, ані теж політичних інвектив, а відтак – повноцінно не осмислений, він актуалізувався під впливом подій 2014 року, а з новою інтенсивністю – після 24 лютого 2022 року.

Національна література відреагувала на актуальну потребу репрезентації та сприйняття реальності російсько-української війни насамперед з погляду свідка і/або її учасника появою чималої кількості щоденників, спогадів і художніх текстів. Зокрема, серед найцікавіших варто згадати книжку Олега Криштопи та Ольги Каліновської «Про мертвих, живих і ненароджених. Герої (не)війни» (2016 р.), Артема Чеха «Точка нуль», яка отримала премію «ЛітАкцент року – 2017» у номінації «Есеїстика й художній репортаж», Анни Шили «Жінка війни» (2018 р.), тритомник Ірини Вовк «На щиті. Спогади родин загиблих воїнів» (Дебальцеве, Донецький аеропорт, Іловайськ) (2020 р.), Світлани Ославської «Северодонецьк. Репортажі з минулого» (2022 р.). Війна з точки зору головних героїв текстів – солдатів, які проходять незворотній обряд ініціації, «постриг у нову істоту, якою я ніколи не став би за інших обставин» [17, с.85-86], у спогадах їхніх рідних та близьких, страхах і сподіваннях або ж навпаки – відсторонених спостереженнях тих, хто опинився на лінії розмежування і відчайдушно прагне вижити в підвалах власних домівок, передана з різних перспектив сприйняття як один з найскладніших і найболючіших періодів трансформацій суспільства у періоди історичних зламів.

Свою потребу погляду на криваву війну, що точиться на східних кордонах України, й рефлексій щодо її причин та перспектив, у різних за жанровою та естетичною природою прозових текстах мають також поляки.

Мета статті. Проаналізувати особливості трактування, емоційного сприйняття й осмислення досвіду російсько-української війни через фіксацію документальних свідчень та засоби художньої мови у збірках літературних репортажів П. Пеньонжка і Т. Гживачевського.

Аналіз публікацій та досліджень. Сфера живого досвіду – без телевізійних стереотипів, патріотичної патетики та ідеологічних мі-

фологем є найбільшою цінністю літературного репортажу як жанру документалістики. Однак межовий (гібридний) характер (поміж літературою та журналістикою) зумовлює його слабке наукове опрацювання літературознавцями, термінологічну розмитість, яка також характерна для теорії української журналістики (за словами Олеси Яремчук), коли повністю відсутні обґрунтовані визначення подібностей та відмінностей між наративною журналістикою, літературою факту, художнім репортажем, паражурналістикою, мандрівними нотатками та есеєм, а також відсутність традиції розгляду у світовому контексті. Поза кількома статтями А. Бондаря, Р. Свято, О. Шеремет, Л. Шутяк та О. Яремчук в сучасному українському літературознавстві тексти цього жанру не опрацьовані взагалі. Маємо лише невеликі журнальні статті публіцистичного характеру або ж літературну критику (огляди, відгуки та рецензії) на опубліковані українською мовою переклади польських літературних репортажів. Власне виняткова актуальність порушеної у літературних репортажах проблематики та її вираження засобами художньої мови, стрімкий розвиток цього жанру в Україні (зокрема, під впливом перекладів кращих польських зразків жанру) й щораз більшу популярність серед читачів, вимагають уважнішого погляду дослідників на передумови і процес вибору тематики, особливості творення та структуру таких текстів, динаміку їх рецепції у різних національно-культурних середовищах тощо.

Виклад основного матеріалу. Прикметно, що рецепція в Україні саме польського літературного репортажу почалася з невеликої виданої 2009 року у перекладі Андрія Бондаря книжки Войцеха Тохмана «Ти наче камінь їла», котра, на жаль, не отримала належного освоєння в національному культурному просторі. Історії свідків війни у Боснії, їхні життєві досвіди і стратегії поведінки/виживання в умовах терору наближали українцям людський вимір війни, показували власне оті «півтони», про які згадував О. Сливинський і які переконливо доводять, що складну реальність слід ословлювати, а далі – осмислювати і про неї дискутувати. Літературні репортажі у Польщі є особливим типом письма. Як

стверджує в одному зі своїх інтерв'ю Томаш Гживачевський, представник наймолодшого покоління польських репортерів, «мені дуже імponує репортажистика, бо вона дає змогу розповісти різні людські історії мовою літератури. Йдеться не тільки про сухий опис певних фактів, а й про оперування глибшою мовою» [15]. Ота «глибша мова», коли факти стають лише тлом, а центральною є завжди історія людини, через яку можна відчитати історії народу, відчутти історичну епоху, репортер, який, зберігаючи максимальну об'єктивність та уникаючи поверховості у судженнях, є більш ніж ретранслятором думок і почуттів інших, сформували польську школу репортажу. За словами її «короля» Р. Капусцінського, важливо пережити всі описані в тексті події: «Можна назвати це особистим репортажем, бо ж автор там завжди присутній. Часом називаю це „літературою пішки”» [11, с. 71].

Про російську агресію на Україну йшлося в одній з перших виданих у Польщі 2015 р. збірці репортажів (раніше частково опублікованих також у ЗМІ) «Привітання з Новоросією» (*Pozdrowienia z Noworosji*) Павла Пеньонжка, який працював з обох боків конфлікту на сході України з квітня по листопад 2014 року. За словами репортера, контрoверсійна назва у багатьох людей викликала емоційні реакції, однак «книжка саме про те, що Новоросія як така не існує та чому вона не існує, – каже журналіст. – А ще назва – це своєрідне посилання на фільм про Джеймса Бонда “Вітання з Росії”, що одразу викликає асоціацію з цією країною. Окрім цього, я хотів підкреслити, що це не об'ємна аналітична праця, а окремі замальовки та листівки. Адже вітання, зазвичай, пишуть саме на листівках» [14]. Хроніка подій документує перші спроби проведення проросійських акцій на Донеччині, захоплення будинків адміністрації, появу «зелених чоловічків», а далі – бойові дії, обстріл будинків та намагання зупинити вогонь. Принагідно висвітлено розвиток ситуації в інших областях півдня і сходу України, де безуспішно намагались реалізувати подібний сепаратистський сценарій. Тож, репортерська одиссея автора «Привітання з Новоросії», як видається, покликана відповісти передовсім на за-

питання – чому власне тут утворилися під впливом пропаганди дві псевдореспубліки. «Донбас Пеньюнка, – як пише в рецензії Томаш Вальчак, – це край без надії, територія безвихідності, територія суспільної байдужості, де люди живуть власним життя і єдиною турботою, щоб нічого не змінювалося» [5].

Місцем і часом ностальгії впродовж 25 років незалежної української держави незмінно тут залишався Радянський Союз, прагнення повернутися у часи позірної стабільності й передбачуваності. Відторгнення, емоційна байдужість стосовно усього, що асоціювалося з українськістю, непомітно для самих мешканців регіону утворило пастку невиправданих ілюзій щодо своєї приналежності до російськості або ж взагалі формування власного особливого шляху державотворення. Вміло підсилене механізмами російської пропаганди в умовах слабкості постмайданних державних інституцій, усе це стало підґрунтям для розвитку сепаратистського сценарію. Польський репортер вдало простежує механізми, які впливають на швидку ескалацію подій, виявляє імпульси, що посилюють протиріччя, влучно «звертає увагу не лише на агресію, нетерпимість і прагнення знищити інших, але також на щось, що має таку ж деструктивну силу – людську байдужість стосовно подій, що відбуваються» [1]. Зауважмо, що цю переважаючу «байдужість» мешканців сходу України, небажання приймати рішення щодо власних ідеологічних та політичних переконань, на думку польських рецензентів, слід пояснювати не лише ностальгічними настроями за СРСР, але й монотонністю, передбачуваністю щоденного життя індустріальних регіонів, які зараз поволі вмирають у множинності рефлексій політичних керівників псевдореспублік про їхню майбутню долю. У постатях цих керівників відчитується увесь трагікомічний світ невизнаних державних утворень, адже «Це гротескні постаті, котрим здається, що вони мають значення, проголошують важливі гасла, а самі ж не контролюють того, що діється, зникають так само швидко, як з'являються. Спостерігаємо теж курйозні спроби створення інституцій нової держави, які вигадано десь у кремлівських кабінетах» [5].

Водночас у своїх репортажах П. Пеньонжек балансує в подвійній реальності війни завдяки використанню художнього прийому – одночасності опису непоєднаних, на перший погляд, подій, коли, за його словами, «в центрі Маріуполя може бути весілля, а східну частину міста обстрілюють; що в центрі Донецька можна їсти стейк із лосося, а біля аеропорту помирають люди» [14]. Абсурдна реальність війни, катастрофа усталеного світоустрою, здавалося б, має занурити героїв репортажів у цілковитий відчай, однак відбувається протилежне – перемагає природне прагнення людини до життя, дійсність «тут і тепер» стає значно важливішою за ту, яка вже відбулася або ж ніколи не відбудеться. Без патетики і емоційних маніпуляцій з читачем щоразу відбувається заповнення порожнечі, утвореної через втрати, новими сенсами, бо найгірше опинитися у пустці безсенсовності.

Варто додати, що 2017 р. вийшов англійський переклад книжки *Greetings from Novorossiya. Eyewitness to the War in Ukraine* з передмовою відомого американського історика, фахівця з історії Східної Європи та, зокрема, історії України, Тімоті Снайдера. Ці репортажі П. Пеньонжка, за словами західних рецензентів, завдяки автентичним інтерв'ю з мешканцями східних теренів України, візуалізації драматичних подій через підбірку промовистих фотографій, імпресіоністичній картині «хаосу та сум'яття суспільства, яке невпинно скочується у війну. (...), стаючи свідком „історії у процесі творення”» [2], наблизили західному читачеві масштаби трагедії окремої людини і цілого народу, який впродовж чималого відтинку часу триває в реальності війни.

Результатом продовження репортерської роботи П. Пеньонжка на українському сході стала «**Війна, яка нас змінила**» (*Wojna, która nas zmieniła*). Тексти, які вийшли друком у 2017 р. і поки що не перекладені українською, не є класичним військовим репортажем про конфлікт, який «(...) вбиває мрії і надії (...), а залишає після себе хаос і смерть (...), будує ненависть і недовіру (...)» [4, s. 12]. Подібно до «Привітання з Новоросії» фактографічний матеріал стає для автора лише ключем до мікровсесвіту людей кризь

призму особистих історій військових і цивільних – від їхніх спогадів про життя до війни, міркувань про нетривке теперішнє і сподівань щодо майбутнього. Завдяки цій довшій часовій перспективі у розповідях героїв репортажів, читач може простежити зміни у світогляді, травматичні досвіди, внутрішні духовні трансформації тих, хто щодня (пере)проживає війну.

Своєю назвою збірки репортажів Пеньонжек апелює вочевидь до різних змін. З одного боку йдеться про зникнення у военній реальності звичних правил, перевірених норм й приписів. Відбувається повільна реструктуризація цінностей у суспільстві, а з іншого боку – триває емоційне виснаження і як результат – формуються байдужість, бажання відмежуватися від того, що діється на сході країни. «Війна перестала бути цікавою» (тут і далі – переклад мій – О. Н.) [4, s. 47], – робить висновок репортер, додаючи, – «коли щодня гине дві-три особи, такі події перестають бути новиною, а вже точно не зараховують їх до категорії breaking» [4, s. 80]. Фронтові будні позиційної війни залишаються актуальними для невеликого кола причетних до цієї дійсності – військових, їхніх близьких та тих, хто через життєві обставини змушений вже впродовж кількох років і далі жити поміж окопами двох воюючих сторін. «Без інтенсивних битв і драматичних інформацій легко забути, що на Донбасі і далі перебувають військові (...). Кожен матеріал дає шанс, що хтось почує про батальйон і знову йому допоможе (...)[4, s. 47] – пригадував автор «Війни, яка нас змінила» рішення українських військових запрошувати на бойові позиції журналістів з метою нагадати, що там досі точиться війна і сподіваючись, що розголос змінить пасивно-спостережну позицію більшості українців і вкотре активізує свідому громадянську відповідальність.

В одній з польських рецензій на книжку її автор вдало зауважує свідомо зруйнований у текстах часопростір, що лиш посилює ефект присутності, реальності актуальних подій: «на одному боці ми є „тут“, щоб на іншому боці опинитися „там“; вже майже сівши на лавці в луганському парку, несподівано опиняємося під обстрілом у Дебальцевому; короткий момент супроводжуємо

українську гречанку Аліну з дітьми до її місця роботи у фронтовій Мар'їнці, щоб за мить опинитися поруч з „Котом”, загартованим ветераном у „в'єтнамках”, який „чистить” тил сепаратистів. Непередбачуваність цієї нарації є її неймовірною перевагою, а вдаваний хаос тримає читача у постійній напрузі – як справжнього військового репортера» [3]. Однак описаний у книжці мікросесвіт – це не тільки території активного конфлікту, але уся Україна. Репортер вмело презентує саму війну всього лише як один з елементів складного процесу, що охоплює українську державу і суспільство. «(...) війна в книжці Пеньонжка отримує свій повний, і хоч прозвучить це трохи як оксиморон, „людський” вимір. Це картина не лише окопів, танків, обмундированих кіборгів, снарядів, що зі свистом пролітають над головами, і трупів, що розкладаються, але також нереалізованих митців, молодих ідеалістів, сповнених бажання жити, і покірності „сірих людей”» [3].

З емоційною вразливістю польський репортер описує «сізіфову працю» мешканців фронтових територій, які під постійними обстрілами намагаються відбудувати втрачену «нормальність життя» [4, s. 112]. Звідси – особлива важливість їхніх щоденних дій: ремонт зруйнованих домівок, прибирання від уламків снарядів подвір'їв, поїздка за гуманітарною допомогою – усі ці вчинки набирають ваги ритуалів: «Ця видимість порядку і почуття контролю допомагають їм дати собі раду з реальністю. Введення рутинних дій допомагає встояти. В цьому воєнному ритмі є вставання вранці і поїздки за гуманітарною допомогою, з якої вони живуть. Їдуть рано вранці, щоб повернутися до шістнадцятої, після якої життя завмирає і усі сходять у підвали» [4, s. 113]. Настроева парадигма у таких фрагментах репортажів коливається від передання екзистенційної межової ситуації до позірною застигання життя у щойно витвореній дійсності.

На думку польських дослідників, книжка є однією з небагатьох спроб об'єктивного висвітлення ідеологічних і політичних аспектів конфлікту, панівних у різних регіонах сусідньої країни суспільних настроїв і сподівань, трагізму війни і незворотних її

наслідків. «Я намагаюсь уникати всіх слів, які закриватимуть перспективу розуміння учасників конфлікту, навіть якщо я з ними не погоджуюся» [12] – стверджує польський репортер. У численних розмовах він охоче ділиться власним досвідом проведення факт-чекінгу у зоні бойових дій, автоцензури, а також акцентує на етичних питаннях у ситуаціях, коли йдеться про обстріли, тих, хто пережив тортури, і полонених [6; 13].

2020 р. у чернівецькому видавництві «Книги XXI» вийшов друком переклад збірки репортажів Томаша Ґживачевського «**Кордони мрій. Про невизнані республіки**» (у Польщі *Granice marzeń. O państwach nieuznawanych* вийшли двома роками раніше). У тому ж році фрагменти українського перекладу з'явилися на сторінках часопису «Нова Польща» [7]. Найбільше уваги у книжці присвячено Абхазії, найменше – Донеччини. Серед тринадцяти репортажів є також про Південну Осетію, Нагірний Карабах і Придністров'я. Як зізнається сам автор, написані без попередніх довших розмірковувань щодо структури і змісту, репортажі фіксують радше прожиті миті їхніх героїв. Передовсім це стосується мешканців окупованої Донеччини, куди Т. Ґживачевський подорожує з метою «побачити процес народження нового державного утворення, яке створюється ціною болю, страждань і смерті, у фронтових умовах, у гарячці жорстокого і часто безглузлого насильства» [10]. Однак, цю емоційну стрімкість, викликану калейдоскопічною зміною подій на сході України, дещо сповільнюють тексти про життя в інших невизнаних республіках, які мають значно довшу історію існування. Така широка географічна панорама покликана, як видається, дати читачеві перспективу бачення процесу перетворення штучно утворених квазідержав у «місця, де людям легко загнивають душі» [15], адже на переконання репортера, «що довше тривають ці конфлікти, то більше гниють душі, отруєні ненавистю і жадобою помсти за жертв. Напевно, саме це – найбільша драма жителів тих територій» [10].

Якщо коротко схарактеризувати, то це історії втрати ілюзій, спогади про початок процесу усвідомлення руйнування реаль-

ності, яка невідомо чи й взагалі існувала, про ціну, яку доводиться платити через вибір під впливом російських геополітичних інтересів: «Той світ за окопами Пісків допіру перероджувався. Із руїн старої України виплодилися Донецька і Луганська республіки. Нові псевдодержави. Примарні творіння Донбасу, які долучилися до своїх старших братів, розсипаних по рубежах колишньої советської імперії. Невизнаних республік» [8, с. 13].

Наскрізними у репортажі зі символічною назвою «Народження» є розмірковування над причинами появи невизнаних республік саме на східній українській території, адже жодної особливої регіональної ментальності, яка б змушувала до конфронтації з рештою України, безумовно, немає. За словами репортера, йдеться радше про результат відсутності будь-якої сформованої усвідомленої ідентичності: «Люди на Сході, що важливо, не вкорінені в землю, на якій живуть» [15]. Такий висновок Т. Гживачевський робить на підставі розмов з мешканцями тих теренів: «На питання, чому він лишився на Донбасі, відповів: «Єдиною моєю батьківщиною є моя хата і городик. Хто я такий? Мешканець цієї землі. Не почуваю себе дуже ані українцем, ані кимось ще, говорю російською. Все моє є отут» [15]. На поставлене запитання: тут Росія, Україна чи „ДНР“?, прозвучала цілком щира відповідь: „ні, тут просто моє подвір'я. Моє подвір'я – це моя батьківщина. І все. Така ідентифікація себе як місцевого. Моя батьківщина закінчується там, де й мій паркан, весь подірваний кулями, і я звідси не виїду, бо нічого більше не маю” [9]. Слова співрозмовника польського репортера уявляють перед читачем весь трагізм і безвихідь людей, які живуть серед руїн підірваних будинків, збудувавши собі увесь світ з досвіду «за вікном домівки». Водночас викорінення, відсутність почуття суб'єктності, формування сентиментального ставлення до місця проживання, яке не може бути маркером ідентичності, роблять таких осіб значно вразливішими до маніпуляцій, засобами досягнення російських геополітичних успіхів. Адже для Москви найвдалішою є ситуація, коли доходить до збройного протистояння. «Коли є певний конфлікт, який не переріс у війну, – стверджує в одній з

розмов польський репортер, – то це лишає поле для дискусії, можливість хоча б спробувати порозумітися. Момент, коли починають стріляти одне в одного, коли з'являються загиблі, люди втрачають близьких, стають інвалідами — це та точка, коли розмова стає надзвичайно складною» [15].

Кожне з невизнаних квазідержавних утворень має свою специфіку – причини та історію спроб відокремлення, зі своєю автентичною або ж штучною ідентичністю, однак об'єднує їх те, що поступово вони усі стають «взірцями занепаду», як вдало зауважила українська журналістка Ганна Трегуб «(...) яскравим свідченням того, що у вбивчому затінку Росії нічого не росте» [15]. Додаймо, що 26 липня 2019 р. у польських кінотеатрах вийшла в прокат документальна стрічка «Тіні імперії». Це повнометражний дебют молодого режисера Кароля Старнавського, натхненний «Кордонами мрій» Т. Гживачевського, який мав би наблизити полякам малий апокаліпсис у центрі Європи, де кулі, гранати, мінометні міни і гради «(...) освітлюють нічне небо мерехтливими світляними точками. Як зорепад. Інколи поодинокі, а інколи цілими міриадами – як серпневі Персеїди. Старенька жіночка у квітчастій хустці насилу тягне повне відро води. Аби як – тільки б мерщій втекти з вулиці, сховатися в підвалі й молитися, щоб сьогодні сепаратистські зірки падали не на її дім» [8, с. 10-11]. Зрештою, польський репортер вказує також на необхідність постійного нагадування західним суспільствам про боротьбу українців за культурно-цивілізаційний вибір, національні цінності та ідентичність, які намагається зруйнувати російський агресор, адже як з жалем констатує в одному з інтерв'ю українській журналістці Т. Гживачевській, в Америці зовсім не знають історії Центрально-Східної Європи – «для американців Європа закінчується десь у Німеччині. Це добре видно з розмов про видання моєї книжки про невизнані „республіки”. Одна з літературних агенток якось мені сказала: „Слухай, Томаше, це дуже цікаво. Але проблема в тому, що тут, у Нью-Йорку, мало хто знає, де Україна, а тим паче де той Донбас”. З американської перспективи спочатку йде Західна Європа, а за нею

одразу Росія. А де ж ми – поляки, українці, білоруси, литовці? Ми не існуємо, ми невидимі» [15].

Висновки та перспективи дослідження. Переламні події новітньої української історії спричинили активну появу і формування цілого сегменту нової літератури, в якому чільне місце зайняла література нон-фікшн: художні репортажі, щоденники, мемуари, спогади безпосередніх учасників Майдану та війни на Сході України. Завдяки ж перекладам українських авторів (вдалим прикладом тут може слугувати польськомовне видання у 2019 р. «Точки нуль» А. Чеха, номіноване на престижну премію ім. Р. Капусцінського за художній репортаж), а також власним текстам, зберігати активне суспільне обговорення та значно розширювати фокус бачення цього історичного періоду впродовж останніх восьми років вдалося польським інтелектуалам. Зокрема, важливу роль у процесі «нагадування» про війну, що точиться на східних кордонах Європи, виконали польські художні репортажі П. Пеньонжка і Т. Гживачевського. Жоден з цих текстів не був написаним з претензією на остаточну істину. Жива мова свідків драматичних подій на територіях, над якими й досі нависає «тінь» російського імперіалізму, їхні глибокі особисті історії боротьби за власну «правду», болісних втрат, щоденного відбудовування зруйнованої реальності, евакуацій і збереження дому як місця останнього та єдиного прихистку, врешті – складний процес формування ідентичності у боротьбі з радянською ностальгією, ідеологічними маніпуляціями і пропагандою, регіональними протиріччями і оманливою свободою в омріяній «державності», радше спонукає читачів замислитися над причинами та кардинальними і незворотними наслідками військових конфліктів у житті людини, роду, нації, додає інтелектуальної відваги до дискусій над індивідуальним досвідом емоційно-психологічного переживання війни та різними траєкторіями вибудовування післявоєнного майбутнього. Вивчення інтерпретаційного потенціалу художніх репортажів про українсько-російську війну на матеріалі кількох польських текстів дає підстави для ствердження ідеї наукової доцільності й перспективи розвитку літерату-

рознавчого сегменту цього дискурсу з подальшими формуванням й апробаціями відповідних наукових стратегій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Czechowicz J. «Pozdrowienia z Noworosji» Paweł Pieniązek / Czechowicz Jarosław // Krytycznym okiem. Blog krytycznoliteracki Jarosława Czechowicza. – 27.02.2015. – електронний ресурс: http://krytycznymokiem.blogspot.com/2015/02/pozdrowienia-z-noworosji-pawe-pieniazek_27.html
2. Greetings from Novorossiya. Eyewitness to the War in Ukraine. By Paweł Pieniazek [Електронний ресурс] // University of Pittsburgh Press. – електронний ресурс: <https://upittpress.org/books/9780822965107/>
3. Kenar T. „Wojna, która nas zmieniła”. P. Pieniązek – recenzja / Tomasz Kenar. – 25.06.2017. – електронний ресурс: <https://historia.org.pl/2017/06/25/wojna-ktora-nas-zmieniła-p-pieniazek-recenzja/>
4. Pieniązek P. Wojna, która nas zmieniła / Paweł Pieniązek. – Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 2017. – 320 s.
5. Walczak T. Anatomia katastrofy. Recenzja książki Pawła Pieniązka „Pozdrowienia z Noworosji» / Tomasz Walczak // Polityka. – 09.02.2015. – електронний ресурс: <https://polityka.se.pl/wiadomosci/anatomia-katastrofy-recenzja-książki-pawła-pieniazka-pozdrowienia-z-noworosji-aa-uooA-T5TY-8H1v.html>
6. Бабакова О. Павел Пеньонжек: у Донбасі легко дізнатися, чого люди не хочуть, та мало хто знає, чого прагне / Олена Бабакова // naszwybir.pl. – 28.02.2015. – електронний ресурс: <http://naszwybir.pl/pavel-pyenzonzhak-u-donbasilegko-diznatisya-chogo-lyudi-ne-hochut-ta-malo-hto-znaye-chogo-pragne.> –
7. Гживачевський Т. Йони Нагірного Карабаху / Томаш Гживачевський / Пер. з пол. Наталі Ткачик // Нова Польща. – 13.11.2020. – електронний ресурс: <https://nowapolshcha.pl/article/iony-nagirnogo-karabakhu/>
8. Гживачевський Т. Кордони мрій. Про невизнані республіки / Гживачевський Томаш / Пер. з пол. Н. Ткачик. – Чернівці – Видавництво : Книги-XXI. – 2020. – 304 с. (С. 13.)
9. Гживачевський Т. Не даймо запанувати ненависті / Томаш Гживачевський / Розмовляла і переклала з польської Наталя Ткачик // Збруч. – 17.07.2018. – електронний ресурс: <https://zbruc.eu/node/81526>
10. Завіша І. Де закінчуються «Кордони мрій» і починаються «Тіні імперії». Розмова з Томашем Гживачевським і Каролем Старнавським / Ірина Завіша // Portal Polskiego Radia. Українська Служба. – 04.08.2019. – електронний ресурс: <https://www.polskieradio.>

pl/398/7861/Artykul/2350035,%d0%94%d0%b5-%d0%b7%d0%b0%d0%ba %d1%96%d0%bd%d1%87%d1%83%d1%8e%d1%82%d1%8c%d1%81%d1 %8f-%c2%ab%d0%9a%d0%be%d1%80%d0%b4%d0%be%d0%bd%d0%b8-%d0%bc%d1%80%d1%96%d0%b9%c2%bb-%d1%96-%d0%bf%d0%be%d1 %87%d0%b8%d0%bd%d0%b0%d1%8e%d1%82%d1%8c%d1%81%d1%8f-%c2%ab%d0%a2%d1%96%d0%bd%d1%96-%d1%96%d0%bc%d0%bf%d0% b5%d1%80%d1%96%d1%97%c2%bb

11. Капусцінський Р. Автопортрет репортера / Ришард Капусцінський / Пер. з пол. Б. Матіяш – Київ, Видавництво : Темпора, 2011. – 134 с.

12. Мимка Д. Павел Пенъонжек: «Ми самі себе переконали, що війна, як футбольний матч, має закінчитися з рахунком 2:1» / Мимка Дарія. // Reporters. – 6.05.2020 –електронний ресурс: <https://reporters.media/pavel-penonzhek-my-sami-sebe-perekonaly-shho-vijna-yak-futbolnyj-match-maye-zakinchytysya-z-rahunkom-2-1/>

13. Мудрак Р. «До свідків подій треба ставитися критично». Польський репортажист про журналістику в умовах конфлікту / Мудрак Роксолана // Medialab. – 19.08.2016. – електронний ресурс: <https://medialab.online/news/1681/>

14. Пенъонжек П. «На війні відбувається багато дивних речей, про які ніхто не хоче писати» / Павел Пенъонжек / Розмову вела Катерина Москалюк // Детектор Медіа. – 4.11.2016. – електронний ресурс: <https://ms.detector.media/maister-klas/post/17757/2016-11-04-pavel-penonzhek-na-viyni-vidbuvaetsya-bagato-dyvnykh-rechey-pro-yaki-nikhto-ne-khoche-pysaty/>

15. Трегуб Г. Томаш Гживачевський: «Люди без коріння значно вразливіші до маніпуляцій» / Ганна Трегуб // Тиждень. – 2.10.2021. – електронний ресурс: <https://tyzhden.ua/tomash-gzhyvachevskiy-liudy-bez-korinnia-znachno-vrazlyvishi-do-manipuliatsij/>

16. Філософії перекладу: Остап Сливинський / Розмовляла Юстина Добуш // Збруч. – 18.10.2017. – електронний ресурс: <https://zbruc.eu/node/71956>

17. Чех А. Точка нуль: збірка есеїв / Артем Чех. – Х. : Віват, 2017. – 224 с.

REFERENCES

1. Czechowicz J. «Pozdrowienia z Noworosji» Paweł Pieniązek / Czechowicz Jarosław // Krytycznym okiem. Blog krytycznoliteracki Jarosław Czechowicz. – 27.02.2015.– electronic resource: http://krytycznymokiem.blogspot.com/2015/02/pozdrowienia-z-noworosji-pawe-pieniazek_27.html

2. Greetings from Novorossiya. Eyewitness to the War in Ukraine. By Paweł Pieniazek [Electronic resource] // University of Pittsburgh Press. - electronic resource: <https://upittpress.org/books/9780822965107/>

3. Kenar T. «The war that changed us». P. Pieniążek – review / Tomasz Kenar. - 25.06.2017. - electronic resource: <https://historia.org.pl/2017/06/25/wojna-ktora-nas-zmieniła-p-pieniazek-recenzja/>

4. Pieniążek P. The war that changed us / Paweł Pieniążek. – Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 2017. – 320 s.

5. Walczak T. Anatomia katastrofy. Review book Pawła Pieniążka «Pozdrowienia z Noworosji» / Tomasz Walczak // Polityka. - 09.02.2015. - electronic resource: <https://polityka.se.pl/wiadomosci/anatomia-katastrofy-recenzja-ksiazki-pawla-pieniazka-pozdrowienia-z-noworosji-aa-uooA-T5TY-8H1v.html>

6. Babakova O. Paweł Pieniążek: in Donbas it is easy to find out what people do not want, but few people know what they want [Pavel Pienonzhek: u Donbasi lahko diznatisya, choho liudy ne khochut, ta malo khto znaie, choho prahne] / Olena Babakova // naszwybir.pl. – 28.02.2015. - electronic resource: <http://naszwybir.pl/pavel-pyenzhek-u-donbasilegko-diznatisya-chogolyudi-ne-hochut-ta-malo-hto-znaye-chogo-pragne.->

7. Grzywaczewski T. Jonah of Nagorno-Karabakh [Yony Nahirnoho Karabakhu] / Tomasz Grzywaczewski / Trans. with gender Natalie Tkachyk // New Poland. – 11/13/2020. – electronic resource: <https://novapolshcha.pl/article/ioni-nagirnego-karabakhu/>

8. Grzywaczewski T. Borders of dreams. About unrecognized republics [Kordony mrii. Pro nevyznani respubliky] / Tomasz Grzywaczewski / Trans. with gender N. Tkachyk. – Chernivtsi – Publisher: Books-XXI. - 2020. - 304 p. (p. 13.)

9. Grzywaczewski T. Let not hatred reign [Ne daimo zapanuvaty nenavysti] / Tomasz Grzywaczewski / Spoken and translated from Polish by Natalya Tkachyk // Zbruch. - 17.07.2018. – electronic resource: <https://zbruc.eu/node/81526>

10. Zavisha I. Where «Borders of Dreams» ends and «Shadows of the Empire» begins. A conversation with Tomasz Grzywaczewski and Karol Starnawski [De zakinchuiusia «Kordony mrii» i pochynaiusia «Tini imperii». Rozmowa z Tomaszem Gzhyvachevskym i Karolem Starnavskym] / Iryna Zawisha // Portal Polskiego Radia. Ukrainian Service. - 08/04/2019. - electronic resource: <https://www.polskieradio.pl/398/7861/Artykul/2350035,%d0%94%d0%b5-%d0%b7%d0%b0%d0%ba%d1%96%d0%bd%d1%87%d1%83%d1%8e%d1%82%d1%8c%d1%81%d1%8f-%c2%ab%d0%9a%d0%be%d1%80%d0%b4%d0%be%d0%bd%d0%b8-%d0%bc%d1%80%d1%96%d0%b9%c2%bb-%d1%96-%d0%bf%d0%be%d1%87%d0%b8%d0%bd%d0%b0%d1%8e%d1%82%d1%8c%d1%81%d1%8f-%c2%ab%d0%a2%d1%96%d0%bd%d1%96-%d1%96%d0%bc%d0%bf%d0%b5%d1%80%d1%96%d1%97%c2%bb>

11. Kapuściński R. Self-portrait of a reporter [Avtoportret reportera] / Ryszard Kapuściński / Trans. with gender B. Matiyash - Kyiv, Publisher: Tempora, 2011. - 134 p.

12. Mymka D. Pavel Penionzhok: «We convinced ourselves that the war, like a football match, should end with a score of 2:1» [Pavel Penonzhok: «My sami sebe perekonaly, shcho viina, yak futbolnyi match, maie zakinchytysia z rakhunkom 2:1»] / Mymka Daria. // Reporters. – 05/06/2020 – electronic resource: <https://reporters.media/pavel-penonzhok-my-sami-sebe-perekonaly-shho-vijna-yak-futbolnyj-match-maye-zakinchytysya-z-rahunkom-2-1/>

13. Mudrak R. «One must treat witnesses of events critically.» Polish reporter about journalism in conflict conditions [«Do svydktiv podii treba stavytysia krytychno». Polskyi reportazhyst pro zhurnalistyku v umovakh konfliktu] / Mudrak Roksolana // Medialab. - 19.08.2016. – electronic resource: <https://medialab.online/news/1681/>

14. Pieniążek P.»Many strange things happen in war, which no one wants to write about» [«Na viini vidbuvaietsia bahato dyvnykh rechei, pro yaki nikhto ne khoche pysaty»] / Pavel Penionzhok / The conversation was led by Kateryna Moskalyuk // Detector Media. - November 4, 2016. – electronic resource: <https://ms.detector.media/maister-klas/post/17757/2016-11-04-pavel-penonzhok-na-viyni-vidbuvaietsya-bagato-dyvnykh-rechey-pro-yaki-nikhto-ne-khoche-pysaty/>

15. Tregub H. Tomasz Grzywaczewski: «People without roots are much more vulnerable to manipulation» [Tomash Gzhyvachevskyi: «Liudy bez korinnia znachno vrazlyvishi do manipuliatsii»] / Hanna Tregub // Weekly. – 2.10.2021. - electronic resource: <https://tyzhden.ua/tomash-gzhyvachevskyj-liudy-bez-korinnia-znachno-vrazlyvishi-do-manipuliatsij/>

16. Philosophies of translation: Ostap Slyvynskyi [Filosofii perekladu: Ostap Slyvynskyi] / Yustyna Dobush spoke // Zbruch. – 18.10.2017. – electronic resource: <https://zbruc.eu/node/71956>

17. Chekh A. Point zero: a collection of essays [Tochka nul: zbirka eseiv] / Artem Cheh. - Kh.: Vivat, 2017. - 224 p.

УДК 821.161.2=162.1'04.09

Радишевський Р. П.
ORCID 0000-0002-5279-8232

ДАНИЛО БРАТКОВСЬКИЙ ЯК «БЛЮСТИТЕЛЬ БЛАГОЧЕСТЯ»: ПОЛЬСЬКОМОВНА ПОЕЗІЯ

Анотація. У публікації проаналізовано світоглядну систему Данила Братковського, представлену у його польськомовній поезії. Вказано на два вектори її розвитку в багатокультурному просторі пограниччя – як громадянина Речі Посполитої та сина українського народу, який на той час формував барокову культуру цієї держави нарівні з іншими народами. Ця багатовекторність відображена у збірному образі героя-сармата і визначена як цивілізаційний протейзм (Ришард Лужний, Давид Шимчак та ін.). «Благочестя» митця проявилось не лише в релігійних питаннях, а й в морально-суспільному кодексі, який він сповідував. Більшість віршів збірки «Світ, по частинах розглянутий» присвячені саме цій тематиці, обрамленій бароковим концептизмом. Більш детального розгляду потребують проблеми жіночої долі, молодості та старості, свободи національного вираження, моральних переступів у суспільстві, політичної рівності тощо.

Ключові слова: благочестя, польськомовна поезія, братство, міжкультурний простір, пограниччя.

Інформація про автора: Радишевський Ростислав Петрович, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри полоністики, Інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Електронна адреса: rostyslav.r58@gmail.com

Radyshevskiy R.

DANYLO BRATKOVSKIY AS A «SPEAKER OF PIETY»: POLISH LANGUAGE POETRY

Abstract. The article analyzes the worldview system of Danylo Bratkowski, presented in his Polish-language poetry. Two vectors of her development in the

multicultural space of the border area are indicated - as a citizen of the Commonwealth of Nations and a son of the Ukrainian people, who at that time formed the baroque culture of this state on an equal footing with other peoples, but at the same time defended her own national values. It has been proven that the poet embodied the principles of civilizational proteism, which, according to David Szymchak's definition, had a moderate character. This was manifested in the image of the Sarmatian hero, who skillfully combined common state values with his own national and religious beliefs in the intercultural space of the borderland.

The artist's «piety» manifested itself not only in religious matters, but also in the moral and social code that he professed. Most of the poems in the collection «The World Considered in Parts» are dedicated to this very topic, framed by baroque conceptualism. The problems of women's fate, youth and old age, freedom of national expression, moral transgressions in society, political equality, etc., require more detailed consideration.

One of the key moral transgressions among representatives of different nationalities was alcoholism. Many poems by Danylo Bratkovskyyi are devoted to this problem. The poet condemned this harmful habit, both male and female, which destroyed the person and his environment. A passion for excessive wealth and foreign fashion, which often put a person in a ridiculous position, had similar negative connotations. Laughter combined with satire became a feature of Bratkovskyyi's authorial style.

The writer's fascination with Sarmatian ideas influenced the formation of his lyrical hero. He is presented in the spirit of idealization, devoid of negative features, endowed with special virtues. From a political point of view, this image has a more realistic character, since the Polish and Ukrainian nobility preserved the tradition and attributes of their status, but in their actions and habits they deviated far from this ideal. From the collection it appears that the author idealized himself and portrayed himself as an example to follow.

Balancing between political ambitions and universal values, expressed in philosophical and religious dimensions, testify to the high level of education and diplomacy of the poet as a representative of the Ukrainian people, Orthodoxy and a citizen of a multicultural state.

Key words: piety, Polish language poetry, brotherhood, intercultural space, borderland.

Information about author: Radyshevsky Rostyslav, doctor of philology, professor, head of the department of Polish studies, Institute of philology, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

E-mail: rostyslav.r58@gmail.com

Radyszewski R.

**DANIEL BRATKOWSKI JAKO «OBROŃCA POBOŻNOŚCI»
POLSKOJĘZYCZNA POEZJA**

Streszczenie. W publikacji uległ analizie system światopoglądowy Daniela Bratkowskiego, ukazany w jego polskojęzycznej poezji. Uwzględniono dwa kierunki jego w przestrzeni wielokulturalnej pogranicza – jako obywatela Rzeczypospolitej oraz syna narodu ukraińskiego, który wówczas kształtował barokową kulturę tego państwa na równi z innymi narodami. Tę wielokierunkowość odzwierciedlono w zbiorowej postaci bohatera-Sarmaty i określono jako ptoeizm cywilizacyjny (Ryszard Łużny, Dawid Szymczak i in.). «Pobożność» artysty została ukazana nie tylko w kwestiach religijnych, lecz również w społecznym kodeksie moralnym, którego Bratkowski był twórcą. Większość wierszy zbioru «Świat po części przeżyjrzany» obejmuje te tematy, ujęte w kontekście konceptyzmu barokowego. Uściślenia badań potrzebują problemy losu kobiet, młodości i starości, wolnej identyfikacji narodowej, społecznych przestępstw moralnych, równouprawnień politycznych itp.

Słowa kluczowe: pobożność, polskojęzyczna poezja, bractwo, przestrzeń międzykulturalna, pogranicze.

Nota o autorze: Radyszewski Rostysław, doktor filologii, profesor, kierownik katedry polonistyki, Instytut filologii, Kijowski Uniwersytet Narodowy im. Tarasa Szewczenki.

E-mail: rostyslav.r58@gmail.com

Літературна діяльність Данила Братковського, луцького православною «братчика» та суспільного діяча давньої Речі Посполитої, найчастіше асоціюється з дисидентською діяльністю через трагічну загибель поета та його участь у повстанні Семена Палія. Однак за цими подіями, безсумнівно великої ваги, стоїть маловивчений творчий геній, якому ми плануємо присвятити особливу увагу у цій публікації.

Поетичній спадщині Д. Братковського, яка складається із єдиного об'ємного тому «Świat po części przeżyjrzany», присвятили

свої наукові розвідки такі вчені, як В. Шевчук [4], О. Бірюліна [3], о. І. Ісіченко [8], М. Довбищенко [6], Г. Калантаєвська [9], В. Доманицький [11], О. Бай [1-2], О. Трюхан [12], О. Турчин [13] та ін. Звертаючись до життєпису поета, прагнемо наголосити на важливості досліджень таких учених, як П. Борек [14], Р. Кживи [15], М. Жулинський [7], М. Корпанюк [10], Д. Шимчак [16] тощо.

Першим, хто голосно заявив про непересічність постаті Данила Братковського та творів, був козацький літописець Самійло Величко [5]. Саме звідси походить визначення про «чоловіка вченого, поета, святого благочестя непорушного блюстителя». Це саме той контекст, у якому передусім потрібно розглядати цілісність літературної спадщини поета-борця, зокрема основи його світогляду, підвалини художньої та риторичної манери, особливості образної системи та структури збірки тощо.

Вітчизняні та зарубіжні біографи увиразнюють кілька ключових моментів життєпису Братковського. Передусім ідеться про те, що він, з одного боку, голосував на сеймах і сеймиках багатонаціональної Речі Посполитої, виконував функції підчашого, мав значні політичні перспективи як представник української шляхти. З іншого боку, вихований на традиціях Луцького православного братства, яким свого часу керував його батько, поет опонував у справі всіх українських питань, мав чітко виражені національні погляди і захищав східну православну віру. У 1700 році доля звела його з Іваном Мазепою, що мало значний вплив на подальший вияв його життєвої позиції. Більше того, завдяки давній студентській приязні з Семеном Палієм Данило Братковський долучився до повстання під його проводом. За це 26 листопада 1702 року його було страчено в Луцьку шляхом четвертування. У межах цих знакових подій та контактів формувалася муза Братковського, шліфувався його сатирично-памфлетний авторський тон.

Уміле балансування у міжкультурному просторі пограниччя свідчило про високий рівень освіченості, інтелігентності, дипломатії барокового митця. І хоча на локальному рівні Д. Братковський неодноразово потрапляв у суперечки та конфлікти, як державний діяч

він вмів проявити свою стриманість, поміркованість, розсудливість. Можна стверджувати теж, що для нього було властиве балансування між політикою та універсальними цінностями. Тому філософія поета опиралася на його побуті та так званому «благочесті».

Політична кар'єра Братковського розвивалася дуже стрімко. Це пояснюється передусім тим, що будучи сином старости православною братства Богдана Братковського, відомого суспільного діяча Волині, Данило користувався значним авторитетом у своєму локальному середовищі. Далі коло впливів майбутнього письменника розширилося завдяки київським студіям. Саме в ті часи юнак познайомився з Семеном Палієм та іншими радикально настрояними українцями, які мріяли про відродження нації в мультикультурній атмосфері Речі Посполитої, де першість належала всьому польському. З роками відчувається все більший розвив поміж двома векторами розвитку політичних поглядів Д. Братковського – польським і українським. Його особистість – типовий приклад захисника національних ідей в універсальній системі цінностей, оснований на християнському віровизнанні, доля якого склалася трагічно.

Окремо необхідно звернути увагу на прихильне ставлення Братковського до польського короля, під протекцією якого він перебував усе своє зріле життя. Початок збірки є свідченням цієї прихильності, однак вступний вірш можна теж потрактувати як риторичний прийом та спробу оминати цензуру, яка не допустила б до друку книгу поета-бунтівника.

Д. Братковський як публічна особа ніколи не декларував прихильності до Московії, що, зокрема, виразно простежується в його творчості. Його місія мала у повстанні дипломатичний характер – він відбув таємну подорож на Лівобережну Україну, до Івана Мазепи, який прагнув поєднати українські землі під протекторатом московського царя. Простежуємо тут певну неспівмірність усіх попередніх політичних дій антиросійського спрямування із остаточним рішенням письменника вдатися до радикального, збройного кроку за допомогою Москви. З огля-

ду на це можна ствердити, що протягом життя погляди Братковського зазнали значної трансформації – від універсальних суспільних вимог, покладених на шляхетський стан, до якого в ідеалі як рівноправна мала належати і українська православна шляхта, до національно-визвольного імперативу, який нуртував у світогляді письменника з ранніх років.

Як «блюстител ь благочестя» Братковський опирався на моралізаторські тенденції розвитку барокової літератури всієї Європи та українсько-польського пограниччя зосібна. Олена Бай, характеризуючи моральний портрет його ліричного героя, зауважує: *«Причин постулату моральності в поезії бароко було декілька. По-перше, поезія більшою мірою, ніж власне риторика чи філософія, надавалася до естетичного формування особистості. Вона володіла арсеналом художніх засобів, зокрема фікцією, для різнобічного висвітлення цієї проблематики та її наближення до читачів. По-друге, суспільству про вищі матерії потрібно розповідати його мовою, а не філософськими чи богословськими термінами, які належать до царини науки й існують для вибраних. По-третє, моралізаторські цілі втілювались у життя завдяки наслідуванню стародавніх авторів. Така ретроспектива, на яку не мала впливу динаміка історії, будувала етичний ідеал поезії як універсальної категорії»* [2, с. 30].

У цих трьох вимірах моралізаторство бароко уповні відображене у творчості Д. Братковського як філософська, суспільна та релігійна категорії які поєднують у собі давні традиції з тогочасним духом епохи.

Поетичний том містить 525 віршів, кожен з яких є автономним твором памфлетного характеру. Проте автор наголосив, що варто їх сприймати як частини єдиного цілого, об'єднані спільною ідеєю та темою, яке ми попередньо визначили як «благочестя». Маємо справу із роздумами поета, як можна відродити давню Річ Посполиту з її шляхетським обличчям та благородними ідеалами. Політичні амбіції в цьому плані підлягають релігійним засадам, на чому письменник наголошує у багатьох поезіях.

Вірші Д. Братковського мають циклічний характер, а їхні теми нерідко повторюються. Їхнє головне завдання – показати у поезії макро- й мікросвіт в усій строкатості, з недоліками та перевагами. Це добре видно вже з перших віршів, наприклад, із твору «Koło świat. Autor do siebie» («Світ – коло. Автор до себе»):

Koło świat (mówią) kołem się obraca,
 Nabędzie wiele, aż razem utracą;
 Zbywszy wszystkiego, znowu nabyć może!
 Fortuny koło w ręku Twoich, Boże!
 Ej, koło moje! Gdzieś, koło, zalgnęło,
 Że dotąd wzgórze obrotu nie wzięło?
 Powróć na górę te koło co prędy,
 Mój dobry Panie, gdyż trzeba pieniędzy [4, с. 278].

Описуючи категорію світу, поет вдається до вдалого риторичного прийому, вміщаючи у це поняття всі моральні якості людини, які будують її ідеал, відтак від конкретної особи він рухається у бік узагальнення та стереотипів. Його ліричний герой – це передусім наратор, який стежить за діями своїх співвітчизників і виводить із цих роздумів висновки.

При цьому світ є конгломератом позитивних і негативних рис, серед яких людині необхідно вибирати добро і нехтувати злом. Письменник конкретизує категорію духовних трансформацій, оскільки зауважує:

Świat gani dobrych, świat złych często chwali.
 Czym się to dzieje? Każdy sobie gali!
 Świat niestateczny cuda robi z nami...
 My świat, braciszku, my to robim sami!
 My to robimy, a świat winujemy,
 Osoba winna - my obraz bijemy [4, с. 140].

Один із імперативів цього вибору – релігійність. У польськомовній поезії Братковського вона охоплює як східну, так і західну християнські традиції. У творах збірки немає поділу на конфесії, а наголошено на спільних цінностях як багатокультурного надбання давньої Речі Посполитої.

П. Бореk, опираючись на джерела, наводить такі біографічні факти: «Важливою дослідницькою проблемою, пов'язаною з біографією автора «Світу, по частинах розглянутого» залишаються зв'язки поета з православ'ям. Прихильність до «грецької релігії» він виявляв наприкінці 70-тих років XVII століття, коли спільно з батьком брав участь у діяльності Луцького церковного братства. У 1678 році керівництво братства подало на Богдана позов до міського суду з приводу численних переступів (наприклад, привласнення майна), у період його перебування на посаді братського старости. Як відомо, зрештою Богдана звільнили зі староства над братством. Очевидно, це не вплинуло на позицію Данила, який наприкінці наступного року (разом із житомирським хорунжим Вацлавом-Святополком Четвертинським) був обраний членом делегації від Луцького церковного братства до Любліна, де мали вестись переговори щодо поєднання уніатів з православними» [15, с. 17]. Подібні трактування джерельної бази життєпису Данила Братковського знаходимо і в інших сучасних польських науковців. Варто тут звернути увагу на суперечність між польськими та українськими дослідниками. Відомо, що Українська Православна Церква з огляду на відважну національну позицію та мученицьку смерть за справу віри проголосила Данила Братковського святим. Його життєві вади натомість залишаються предметом особливої уваги польської сторони. Такі дві поляризовані позиції свідчать про те, що остаточне слово про життя і творчість Д. Братковського, позбавлене крайнощів та радикалізму, ще не сказане. Відтак літературна творчість цього суспільного діяча та митця інтерпретується досі теж двояко та радикально. У цьому ключі варто зазначити, що об'єктивний підхід спроможний вивести дослідників на шлях поміркованості та певної емоційної дистанції. Уважаємо, що відданість православ'ю не була вадою роду Братковських, а знаком особливої приналежності до роксолянської шляхетської династії, яка розвивала культуру Кресів.

У Давида Шимчака простежуємо цілком нові дослідницькі тенденції. Він слушно обрав інший – не виключно біографічний

– шлях аналізу, звернувши увагу на вияв «цивілізаційного протейзму» у творах письменника, який прихильно ставився до культурного надбання інших народів. Що більше, сам не сторонився польської мови, створивши польськомовні вірші з тією метою, щоб до них мало доступ більше число громадян Речі Посполитої. Відтак можна переконатися, що у формуванні світоглядної авторської системи не йдеться про замкнене середовище чи локальні зацікавлення письменника, а радше про його політичні амбіції, які паралельно були виявом національної позиції. Братковський виходить із умовних кордонів і промовляє до читачів без жодних застережень. У цьому його «благочестя» справді підтверджується літературним і біографічним фактажем.

Варто погодитися з думкою Д. Шимчака, що у віршах Данила Братковського дуже чітко виражений протейзм, проте не в радикальному його значенні, як це було у творчості Мелетія Смотрицького чи Касіяна Саковича, котрі кардинально змінили свій світогляд з огляду на «іншого». Вивчаючи світоглядну систему, виражену в поезії Данила Братковського, дослідник окреслює її як цивілізаційне явище, процес зближення культур. Опираючись на вчення Ришарда Лужного про міжкультурний простір пограниччя, зазначає: *«„Польський” світ в очах русина міг, але не мусив бути чужим. Так само зміна поглядів протейста не означала повну відмову від попередніх переконань. Мається на увазі абсолютно різні площини дискурсу. Одночасне існування у кількох світах, у цій „синтетичності культур”, про яку писав Лужний, не суперечило антитетичній позиції (у значенні: опозиційним поглядам). Вона не обов’язково була цілком протилежною чи дефінітивною. Отож, протейзм можна потрактувати як явище полівалентне, еволюційне і певною мірою динамічне, проте часто приховане, оскільки не підлягає однозначній категоризації (воно повністю відрізняється від поширеного „gente Ruthenus, natione Polonus”)*» [16, с. 140].

У цьому значенні протейзм не обмежується ані територією, ані приналежністю до певної нації, однак не зводиться до безідейності чи байдужості до релігійних (конфесійних) і національних

проблем. Таким об'єднувальним чинником у межах українсько-польського пограниччя був сарматизм, який традиційно мав два прояви – власне польський і міжкультурний, у випадку з українською культурною інтерпретацією – сарматсько-роксолянський. У межах цих сарматських парадигм формувалася система цінностей і закладалися основи світогляду.

Данило Братковський увів у поетичний міжкультурний простір пограниччя образ сармата-роксолянина, підносячи його до вершин ідеалу. З іншого боку, він висміяв ті недоліки, які від цього ідеалу відводять. В обох вказаних випадках ідеться про збірний образ, у якому в контексті окремих творів виділені певні вади та переваги. Мораль слугує інструментарієм, за допомогою якого ці характеристики можна представити в очевидний спосіб.

Ольга Турчин, яка присвятила творчості Д. Братковського дисертаційне дослідження, у ньому слушно підкреслює невідповідність поміж ідеалом шляхтича та його літературним змалюванням. Зокрема, пропонує врахувати індивідуальний характер згаданого збірного образу. Принагідно зазначає: *«Одним із об'єктів поетичного переживання автора книги «Світ...» стали проблеми особистісної відповідності персонажів ідеалові людини, сформованому на засадах концепції універсалізму (людина – віддзеркалення гармонії Всесвіту і його Творця), та співвідношення тієї ж особистості із парадигмою характеристик певної людської спільноти українського народу, котрий на період XVII століття наполегливо обстоював свою національну окремішність. У більшості творів Д. Братковський висвітлює невідповідності між барокового ідеалу людини як гармонії божественного і земного, тобто здатність і необхідність особистості жити за законами Божими, наслідуючи ідеал Христа, протиставляється тому укладу суспільного життя та моделям поведінки у ньому, які були характерними для сучасного поетові світу»* [13, с. 86].

Вибраний поетом сатиричний спосіб зображення шляхтича за допомогою епіграм при цьому гармонійно вписувався в авторську концепцію барокового протиставлення образів.

Роман Кживи окреслює збірку Данила Братковського як «книгу гірких спостережень»: *«Загалом епіграмний том Братковського – це збірник творів, які змальовують дійсність з перспективи незаможного шляхтича і водночас є не дуже оптимістичним поглядом на людську натуру. Засобом, за допомогою якого автор «розглядає» світ», є збірка епіграм переважно сатиричного та дидактичного спрямування жанру. У цій концепції збірника можна віднайти роздуми поета про функції книжки епіграм, основаних на традиціях гуманізму»* [15, с. 25–26]. Водночас він підкреслює, що йдеться про дидактизм прихований, оскільки лише в кількох епіграмах Братковського виховні мотиви представлені як очевидні. В іншому місці дослідник констатує факт, що суспільство настільки деградувало, що *«Братковський є захисником втрачених цінностей: громадянських чеснот, ідеї справжнього шляхетства, зокрема милосердя»* [15, с. 32]. Під цим кутом зору проаналізовані польськомовні поезії покликані видобувати з таємних глибин людської психіки та підсвідомості ті риси, які можуть допомогти людині сформуватися як високоморальна особистість. Відтак особливого звучання в збірці набувають мотиви смерті, яка не вбиває, а очищає і трансформує, та життя, яке повністю оновлюється в світлі морального канону, попередньо проходячи фазу відмирання.

Письменник немов похиляється над людською екзистенцією, із жалем та болем констатує факт, що людина від початку має злі схильності, а тому в неправильному устрої суспільства лише нарощує рівень негативу та зла. «Благочестиві» особи, про яких у віршах знаходимо лише фрагментарну інформацію, є на цьому тлі винятковими, унікальними. До таких «вибраних» душ автор зараховує і себе. Жінки, у його розумінні, бувають побожні і благочестиві, проте це зустрічається вкрай рідко. Так само виглядає ситуація з молодими здібними юнаками чи морально зрілими старшими особами. Однак кінець їх усіх все одно сумний. Чисті душі несправедливо швидко відходять до неба, а на землі зростає рівень несправедливості та непорядності. Така сумна перспектива різко контрастує з небесними реаліями, такими як небо, рай,

небесні оселі, вічність, вічна нагорода тощо. Земні реалії зосереджені на фальшивих цінностях, які викриває релігія та суспільні пророки, до яких належать між іншими і поети.

Автор епіграм в ролі сарматського пророка, провісника (пол. *wieszczą*) бичує у слабкій людській природі хитрість, жадібність, слабохарактерність, захланість, нахабність, надмірне вживання алкоголю, брехню та інші поширені вади, які в християнстві окреслені як гріхи. Усі вони мають понаднаціональний і понадконфесійний характер. Поняття гріха в розумінні поета охоплює усі сфери життя і всі стани. Братковський детально описує у віршованих рядках кожен із них, принагідно пропонуючи іншу, позитивну перспективу. Цей аспект значно полегшує сприймання його творів. Окрім цього, атракційна функція у збірці відведена влучному гумору. Пророча функція у збірці «Світ, по частинах розглянутий» спрямовує погляди читачів у вищі сфери духовності. Противагою до них є низькі суспільні та моральні потреби суспільства, яке втрачає своє власне обличчя і одягає маску.

Так, в Україні за часів правління Івана Мазепи активно поширювалися західноєвропейські, насамперед французькі, віяння моди, які конкурували із сарматськими. Данило Братковський писав про таке новаторство з осудом, виступаючи на захист старосвітських традицій та сарматських ідеалів, які загалом були характерні для польської шляхти. Відчутна внутрішня контраверсія письменника, якого виховали на суспільних ідеях Речі Посполитої, однак він був вихідцем із українських земель. Ці внутрішні суперечності у поезії Братковського – повсюдні. Зокрема, у вірші «O reformie starej mody» («Про реформу старої моди») він зазначав:

Słusznie ci bardzo sobie postępują,
Którzy tę starą modę reformują.
Panimatka córce gała starą modę.
A Pan zięć widzi przez to wielką szkodę.
Więc dla pożytku wnet każe przerobić;
Lepiej on będzie umiał żonę zdobić.
Zartytaby za staroświętczynę,

Koralum Quinium справи Francużczyżnę;
 Bierzmy, duszejko, z nowej mody wzorki,
 Przedajmy złoto, a kupmy faworki;
 Wstęgi, duszejko, powagę dziś mają,
 Gdy i na szyjach piesków ich wieszają (С. 92, 94).

Автор у своїх поезіях не ставить українську тематику особно. Назва Україна швидше вживається тут у географічному сенсі. Тому можна говорити лише про завуальовану, приховану українську тематику. Іронія долі митця полягає в тому, що він у поезіях усіляко возвеличував свою батьківщину Річ Посполиту, хоча був страчений за участь у козацькому повстанні. Проте в багатьох віршах не лише домінує патріотична польська тематика – автор досліджує польську традицію та звички (вольність, шляхетська рівність), якими милується, а разом з тим і критикує їх. Ці мотиви визначили провідну ідею творчості Д. Братковського – шляхетсько-сарматську, основану на універсальних принципах, свободи, рівності, моральної стійкості, лицарського благородства, християнського милосердя та справедливості. У цьому ключі написано кожен вірш збірника «Світ, по частинах розглянутий».

Так, у вірші «Машкари» поет зауважує:
 Ach, Polsko, Polsko, tożes się zaćmiła,
 Kiedy maskary na siebie włożyła!
 Kaptur na oczach - nie widzisz ubogich,
 Walk, trwóg, ciemności nie uchodzisz srogich.
 Zrzuć kaptur, a daj nędznym nieobłudnie,
 Ciemność twa będzie jasność, niż w południe! [4, с. 134].

Данило Братковський у творах «Banket na Sejmiku» («Бенкет на сеймику»), «Sejmik» («Сеймик»), «Na Sejmiku jak ma być» («Як має бути під час сеймику»), «Do instrukcji» («До інструкції»), «Vota Sejmikowe» («Квота сеймикова»), «O Sejmiku» («Про сеймик»), «Autor radzi» («Автор радить»), «O Deputackiej elekcji» («Про депутатську елекцію») описав внутрішню діяльність і традиційність шляхетських воєводських сеймиків. Результати такої діяльності – невтішні, тому письменник у вірші

«Про депутатську елекцію» застерігав представників влади від непродуманих вчинків і морального занепаду, вводячи у текстовий простір ідеал вічного життя:

Listy rozpisać, wielki bankiet sprawić,
By ubogiego sztuki chleba zbawić.
Remisja pójdzie, na to naważyłem,
Aby w ostatnie ubóstwo wprawilem.
Nie będzie zaczym, rad nie rad porzuci,
A czas za czasem żywot mu się skróci;
Bym wszystko stracił, a dokaże tego,
Że ten taki syn nie weźmie niczego.
O pewnie wszystko straciłeś, gdy duszę
Straciłeś wiecznie, przyznać tobie muszę [4, с. 204].

Питання шляхетського парламентаризму було не лише професійною сферою діяльності поета, разом із цим він звертався до загальних політичних питань, а також критикував патріотизм депутатів, яким було доручено розгляд важливих державних і суспільних проблем. Згадані вірші різні за формою та сюжетним змістом. Варто звернути увагу на їхню тематичну однорідність. Так, у вірші «Депутатська елекція» вона виражена влучною фрашкою на зразок польських фрашок XVII століття:

Sześć mis, do tego sześćdziesiąt pułmisków,
Sto flasz, a tysiąc do tego kieliszków:
Lij, przelij, czołem bij przed każdym bratem,
Jeżeli chcesz być panem deputatem [4, с. 176].

Данило Братковський у вірші «Gdzie jaki obyczaj» («Де який звичай») порівнював польські й українські звичаї, засуджуючи алкоголізм як повсюдне зло. В етнографічному плані вірш цікавий, зокрема, тим, що в ньому подано назву українського алкоголю – «Aquauita», яку Валерій Шевчук слушно переклав як «оковита»:

U nas na Rusi, jak gościa przywita,
Zaraz na stole piwo Aquauita.
Nim ieść zgotują, tak Pan gość podraczy,
Comu jeść dadzą, drugi nie obaczy.

Dobrzysz to w Polszcze, co wprzód dyszkurują,
W lot za siedm godzin obiad nagotuią [4, c. 324].

Натомість у вірші «Do Karczemnika diaboł się przymyka» («До корчемника диявол приника») Данило Братковський подав поетичний опис корчми, звідки зло п поширюється серед людей різних станів та національностей. Його сатиричний тон витриманий у дусі бароко. Образ пияка не вписувався у загальну картину «благочестя». Одним із головних героїв таких віршів є диявол, що відповідало теж церковній науці про правди віри і чесноти:

Guczysz wykrzykasz, pilnujesz muzyki,
Zażywasz tydzień miejskiej polityki.
Szatan przychodzi miluchno przywita,
Rzekł: Panie non est vita, nisi ita.
Zażywaj świata póki szczęście płuży.
Diaboł naliwa, diaboł w tańcu służy.

A Waszmość krzyczysz: Graj dalej muzyka... [4, c. 268].

У сарматській культурі корчма відігравала різні функції – була місцем відпочинку мандрівників або зустрічей і забав місцевого населення, тут укладалися угоди, грали весілля, відзначали дні народження, хрестини. Навіть у поезіях побутового спрямування присутні політичні мотиви. Так, в одному з віршів автор обіграє слово «Хміль», трактуючи його і як рослину, і як скорочену версію прізвища українського гетьмана. Висновок автора категоричний: хмільна людина ненадійна, не додержує свого слова, не здатна на адекватні вчинки і навіть небезпечна. З огляду на те, що ці риси ідеалізували українського/польського сармата, можемо зробити висновок, що і сам проєкт благочестя у релігії та суспільстві був спрямований на ідеалізацію особистості.

Тематичну цілісність із поезією «Хміль» складають інші твори збірки – «Co miód umie» («Що вміє мед»), «Ludziom odmiana od chmielu dana» («Одміна людям од хмелю буде»), «» («Про пияків»), «Lubo Chmiel leży, zda się, że bieży» («Хоча Хміль лежить, здається, що біжить»), «O karczemniku» («Про корчемника»), «O zawiozanej ro chmielu głowie» («Про скаламучену голову»), «Chmiel» («Хміль»)

та ін. Така численність віршів, скерованих проти надмірного вживання алкоголю, свідчила про те, що проблема п'янства була однією з найбільш згубних звичок, яка нищила суспільні відносини і моральність.

Привертають увагу послідовно подані вірші про польські міста, які не лише розкривають настрої кожного з них, притаманну атмосферу й традицію, а й відтворюють тогочасну загальну суспільну картину, в якому ключова роль належала шляхетському середовищу. Це типові приклади польської поезії, де українська тематика відіграє другорядну роль, оскільки, за Братковським, шлях до Києва лежить через Варшаву. Тим не менше, Львів залишається батьком, завдяки якому зберігається давня шляхетська культура. Такий розподіл ролей серед міст Речі Посполитої свідчить радше про сарматську світоглядну позицію письменника, аніж роксоланську. Загалом просторові концепти автор використав для представлення клімату усєї тогочасної епохи. Це ціла низка віршів-топонімів, на основі яких вимальовується літературна карта із сатирично обіграним мотивом здобування розкоші та багатства. Так, вірш «Warszawa Matka» («Варшава Мати») сповнений іронії та сарказму, бо столичне життя своїм надміром та пишнотою перекреслювало осіб із Кресів та польських регіонів (як от мазурів – поширеного образу вбогості). Зокрема, поет писав:

Samem doświadczył, że ta cna Warszawa,
Dalszym przychodniom jest to matka prawa:
Z Litwy li będziesz, czyli od Kijowa,
Będziesz miał w mieszku - chętnie matka schowa.
A bez pieniędzy swojemu ziomkowi;
«Nie znam cię, synu» - mówi Mazurkowi [4, с. 258].

Він підкреслював, що ділиться власним досвідом, таким чином запрошуючи читача до творчого та суспільного діалогу. Ця діалогічність відображала нові тенденції в розвитку польськомовної літератури, спрямованої на відкритість і дискусійність. Подібну тематику простежуємо в поезіях «Lublin siostra» («Люблін сестра»), «Poznań» («Познань») та фразка «O innych miastach»

(«Про інші міста»), яка коротко, проте влучно підсумовує топографічний цикл.

Чимало поезій автор присвятив самому собі, подавши в них міркування або розмови із самим собою про найсокровенніші питання. Ці вірші мають однакову назву «Autor do siebie» («Автор до себе»), але різні за тематикою та спрямуванням. Вони подають кредо митця, його почуття та цінності:

Obym ja przeszedł i Owidyjusa,
Bez grosza przecie smutna moja dusza;
Mowa zaczęta kwestyje podaje,
Mnie bez pieniędzy repliki nie staje;
Kiedy przy zdrowiu, dość mam złota w worze,
Wiem, co powietrze, co ziemia, co morze [4, с. 314].

Підсумовуючи, зазначимо, що Данило Братковський як захисник віри, добрих сарматських звичаїв та української культури в умовах міжкультурного пограниччя уклав свою збірку на основі універсальної картини світу. Він підіймав питання про Бога та віру, диявола, рай, пекло, накладаючи ці мотиви на суспільні реалії. Указані теми є підґрунтям для вивчення авторської антропології. Братковський розглянув людину у сфері її діяльності або залежною від інших людей. У цьому сенсі його поезію можна порівняти хіба що з творчістю Климентія.

Отже, попри те, що збірка Данила Братковського – його єдине духовне дітище, залишене нащадкам, її вартість неоціненна. Проблеми, підняті в середовищі на межі XVII-XVIII ст. актуальні до сьогодні, а сатирично-іронічний стиль письменника захоплює художньою вправністю, спонукає до роздумів і поновних прочитань, оскільки за кожним бароковим образом-концептом стоять не лише буквальні, а й приховані значення. У цьому мистецькому калейдоскопі яскравіше вимальовується постать визначного діяча українського народу, який віддав своє життя задля її майбутнього блага і свободи.

Змальовані ним.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бай О. Амбівалентність творчості Данила Братковського: від шляхетського бароко до «золотої вольності». Київські полоністичні студії. Т. XXIV. Київ: Талком, 2015. С. 297–300.
2. Бай О. Поезія Данила Братковського у світлі моралізаторських тенденцій бароко. Київські полоністичні студії. Т. XXVII. Київ: Університет «Україна», 2016. С. 29–34.
3. Бірюліна О. Джерела до вивчення життя і творчості Данила Братковського. Волинь у житті та творчості письменників. Луцьк : Вежа, 1999. С. 17–21.
4. Братковський Д. Світ, по частинах розглянутий = Świat po części przeuzgany: переклад, джерела, студії. Луцьк: Видавництво обласної друкарні, 2004. 463 с.
5. Величко С. Літопис : в 2 т. / пер. В. Шевчук. Київ: Дніпро, 1991. Т. 2. 642 с.
6. Довбищенко М. Данило Братковський в суспільно-релігійному житті Волині останньої третини 17–початку 18 ст. Дрогобицький краєзнавчий збірник / ред. Л. Тимошенко, Л. Винар, Л. Войтович, Г. Гмітерек та ін. Дрогобич: Коло, 2014. Вип. XVII-XVIII. С. 143–153.
7. Жулинський М. Данило Братковський – волинський «блюститель благочестя». Українсько-польські літературні контексти доби Бароко. Київ: [б. в.], 2004. С. 370–382. (Київські полоністичні студії ; т. 6).
8. Ісиченко Ігор (Архієпископ). Історія української літератури [Електронний ресурс]. URL: <http://www.bishop.kharkov.ua/kursi-lekcij/istoria-ukraienskoie-literaturi-per-pol-hih-st> (дата доступу : 12.10.2022).
9. Калантаєвська Г. Філософсько-етичне поняття і бачення світу в поезії Данила Братковського. Філологічні трактати. 2009. № 1. С. 29–36.
10. Корпанюк М. Данило Братковський: поет, патріот, «хлопоман». Слово і час. 1991. № 11. С. 8–12.
11. Корпанюк М. Вірші Данила Братковського в опрацюванні Василя Доманицького [Електронний ресурс]. Василь Доманицький: особистість і науково-творча спадщина. Черкаси: Чабаненко Ю. А., 2011. С. 84–94. URL : <http://kulk.ck.ua/files/zbirnuk-1.pdf> (дата доступу: 10.09.2022).
12. Трюхан О. Мотив гріха і покари як провідний у творчості Данила Братковського [Електронний ресурс]. Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Бердянськ: Видавництво БДПУ. 2014. Випуск II. С. 78–88. URL : <http://www.bdpu.org/sites/bdpu.org/files/ifsk/stat/2truhan.pdf> (дата доступу: 18.08.2022).

13. Турчин О. Проблема особистісної та національної ідентичності героїв творів Д. Братковського у дискурсі барокової концепції універсальності. Наукові праці. Вип. 158. Т. 170. С. 85–89.

14. Borek P. Nowe materiały do biografii Daniela Bratkowskiego // *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą*. Białystok : Instytut Badań na Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2012. S. 1103–1118.

15. Bratkowski D. *Świat po części przejrzany*. Warszawa: Neriton, 2011. S. 7–21.

16. Szymczak D. Zjawisko «cywilizacyjnego proteizmu» w życiu i twórczości Daniela Bratkowskiego. *Ruch Literacki*. 2010. R. LI. Z. 2. S. 137–155.

REFERENCES

1. Bai O. The ambivalence of Danylo Bratkovskyy's work: from aristocratic baroque to "golden freedom". [Ambivalentnist tvorchosti Danyla Bratkovskoho: vid shliakhetskoho baroko do «zolotoi volnosti»] *Kyiv polonistic studios*. T. XXIV. Kyiv: Talkom, 2015. P. 297–300.

2. Bai O. Danylo Bratkovskyy's poetry in the light of the moralizing tendencies of the Baroque. [Poeziia Danyla Bratkovskoho u svitli moralizatorskykh tendentsii baroko.] *Kyiv polonistic studios*. T. XXVII. Kyiv: "Ukraine" University, 2016. P. 29–34.

3. Biryulina O. Sources for studying the life and work of Danylo Bratkovskyy. [Dzherela do vyvchennia zhyttia i tvorchosti Danyla Bratkovskoho] *Volyn in the life and work of writers*. Lutsk: Tower, 1999. P. 17–21.

4. Bratkovskyy D. The world, considered in parts = *Świat po części przejrzany*: translation, sources, studies. [Svit, po chastynakh rozghianutyi = *Świat po części przejrzany*: pereklad, dzherela, studii.] Lutsk: Publishing House of the Regional Printing House, 2004. 463 p.

5. Velichko S. *Chronicle*: in 2 volumes [Litopys: v 2 t.] / trans. V. Shevchuk. Kyiv: Dnipro, 1991. Vol. 2. 642 p.

6. Dovbyshchenko M. Danylo Bratkovskyy in the social and religious life of Volyn in the last third of the 17th–early 18th centuries. [Danylo Bratkovskyy v suspilno-relihiinomu zhytti Volyni ostannoii tretyny 17–pochatku 18 st.] *Drohobyt'sky regional history collection* by / ed. L. Tymoshenko, L. Vynar, L. Voytovych, H. Hmiterek and others. Drohobych: Kolo, 2014. Vol. XVII–XVIII. P. 143–153.

7. Zhulynskyy M. Danylo Bratkovskyy - Volyn "observant of piety". [Danylo Bratkovskyy – volynskyy «bliustytel blahochestia».] *Ukrainian-Polish literary*

contexts of the Baroque era. Kyiv: [b. v.], 2004. C. 370–382. (Kyiv Polonistic Studies; vol. 6).

8. Igor Isichenko (Archbishop). History of Ukrainian literature [Istoriia ukrainskoi literatury] [Electronic resource]. URL: <http://www.bishop.kharkov.ua/kursi-lekcij/istoria-ukraienskoie-literaturi-per-pol-hih-st> (access date: 12.10.2022).

9. Kalantaevska G. Philosophical and ethical concept and vision of the world in Danylo Bratkovsky's poetry. [Filosofsko-etychne poniattia i bachennia svitu v poezii Danyla Bratkovskoho.] Philological treatises. 2009. No. 1. P. 29–36.

10. Korpanyuk M. Danylo Bratkovskyy: poet, patriot, the “khlopoman”. [Danylo Bratkovskyy: poet, patriot, «khlopoman».] Word and time. 1991. No. 11. P. 8–12.

11. Korpanyuk M. Poems of Danylo Bratkovskyy in processing by Vasyl Domanytskyy [Electronic resource]. Vasyl Domanytskyy: personality and scientific and creative heritage. Cherkasy: Yu. A. Chabanenko, 2011. C. 84–94. URL: <http://kulk.ck.ua/files/zbirnik-1.pdf> (access date: 10.09.2022).

12. Tryukhan O. The motive of sin and punishment as a leading one in the work of Danylo Bratkovsky [Motyv hrikha i pokary yak providnyi u tvorchosti Danyla Bratkovskoho] [Electronic resource]. Scientific notes of Berdyansk State Pedagogical University. Berdyansk: BDPU Publishing House. 2014. Issue II. P. 78–88. URL: <http://www.bdpu.org/sites/bdpu.org/files/ifsk/stat/2truhan.pdf> (date of access: 18.08.2022).

13. O. Turchyn. The problem of personal and national identity of the heroes of D. Bratkovsky's works in the discourse of the baroque concept of universalism. [Problema osobystisnoi ta natsionalnoi identychnosti heroiv tvoriv D. Bratkovskoho u dyskursi barokovoi kontseptsii universalizmu.] Scientific works. Vol. 158. Vol. 170. P. 85–89. Borek P. Nowe materiały do biografii Daniela Bratkowskiego // Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą. Białystok : Instytut Badań na Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2012. S. 1103–1118.

14. Bratkowski D. Świat po części przeyrzany. Warszawa: Neriton, 2011. S. 7–21.

15. Szymczak D. Zjawisko «cywilizacyjnego proteizmu» w życiu i twórczości Daniela Bratkowskiego. Ruch Literacki. 2010. R. LI. Z. 2. S. 137–155.

УДК 821.162.1 З.Фіш

Ромащенко Л.

**УКРАЇНСЬКА ІСТОРІЯ У ТВОРАХ ЗЕНОНА ФІША
(НА МАТЕРІАЛІ ПОВІСТІ «НЕСТОР ПИСАНКА»)**

Анотація. Творчість польського письменника З. Фіша повинна зайняти почесне місце в історії польської та української літератури. Він представник “української школи” в польському письменстві. Тож українська тематика домінує в його творчості. “Смілянського Вальтер Скотта” цікавить українська історія, зокрема в повісті “Нестор Писанка”, що засвідчила також інтерес автора до українських звичаїв, культури тощо.

Ключові слова: повість, історичний, український, польський, гайдамака.

Інформація про автора: Ромащенко Людмила Іванівна, доктор філологічних наук, професор, «visiting professor» Лодзького університету (Польща).

E-mail: lirom5@ukr.net

Romaschenko L.

**UKRAINIAN HISTORY IN THE WORKS OF ZENON FISZ
(ON MATERIAL OF A NOVEL „NESTOR PYSANKA”)**

Abstract. The article observes the creative work of Polish writer Z. Fisz, which is nowadays somewhat forgotten. However, it must take a decent place in the history of the Polish and Ukrainian literature. Fisz’s activity is multifaceted: writer, playwright, historian, memoirist, ethnographer, publicist – these are far from all facets of his talent.

Z. Fisz is the representative of the “Ukrainian school” in the Polish writing. Hence, the Ukrainian theme dominates in his creative heritage. He was interested in the Ukrainian history пов’язані насамперед із центральним регіоном України – Черкащиною, у тім числі Смілянищиною (for example, described in the novel “Nestor Pysanka”). The story vividly describes the culture, traditions in Ukraine.

In the novel “Nestor Pysanka” the haidamakas uprising is shown on the example of the fate of the character whose name gave the title to the work. The dra-

matic events of Koliivshchyna are presented retrospectively, through the prism of the perception of the main character, who tells the author-narrator the secret of his life. Z. Fisz's approach in evaluating the haidamakas uprising and its apogee is characterized as pro-noble, the author's ambiguous attitude towards the participants of the haidamakas uprising is noted. One gets the impression that the writer sympathizes with the Haidamak leader for his desperation, sociability, courage, justice, insight, indifference to accumulation, and organizational skills. Perhaps the author is aware of the ambiguity of his own vision of the haidamakas uprising and therefore tries to leave the evaluation of those bloody events to posterity and, thus, to remove responsibility from himself.

Z. Fisz is not only well-versed in Ukrainian history, but also in love with Ukrainian nature, as evidenced by numerous picturesque descriptions of localities, Ukrainian customs, rites, traditions, folklore, and language. Numerous proverbs and sayings are embedded in the artistic canvas of the story as elements of intertext. All these factors create a powerful Ukrainian element, which unfolds not only in this story, but also in other works of the writer.

Keywords: story, historical, Ukrainian, Polish, haidamak.

Information about author: Romaschenko Liudmyla, doctor of philological sciences, professor, "visiting professor" of Lodz University (Poland).

E-mail: lirom5@ukr.net

Romaszczenko L.

HISTORIA UKRAINY W TWÓRCZOŚCI ZENONA FISZA (NA PODSTAWIE POWIEŚCI „NESTOR PISANKA”)

Abstrakt. Dzieło polskiego pisarza Z. Fiszka powinno zająć honorowe miejsce w historii literatury polskiej i ukraińskiej. Jest przedstawicielem „szkoły ukraińskiej” w piśmiennictwie polskim. Dlatego w jego twórczości dominuje tematyka ukraińska. „Smiliański Walter Scott” interesuje się historią Ukrainy, w szczególności w powieści „Nestor Pisanka”, które również świadczyło o zainteresowaniu autora ukraińskimi zwyczajami, kulturą itp.

Słowa kluczowe: powieść, historyczna, ukraińska, polska, hajdamaka.

Informacje o autorze: Romaszczenko Ludmyła, doktor nauk filologicznych, profesor, profesor wizytujący Uniwersytetu Łódzkiego (Polska).

E-mail: lirom5@ukr.net

Творчість видатного польського письменника Зенона Фіша (Тадеуша Падалиці (1820–1870) нині призабута, його твори три-чотири десятиліття не перевидавались, хоча повинні зайняти почесне місце в історії не тільки польської, а й української літератури.

В останні роки дещо ситуація змінилася. У 2017 році у видавничій науковій серії “Чорний романтизм” вийшла книга під назвою “Тарасова ніч” (Проза)” (“Noc Tarasowa. (Proza)”), яка збила більшість розпорошених у періодиці творів автора. А в 2020 році вийшов об’ємний том “Розповіді та нариси. Замальовки з подорожей Україною” (“Opowiadania i krajobrazy. Szkice z wędrówek po Ukrainie”), куди увійшли, крім нарисів, що дали назву книзі, прозові історичні твори “Зося Житкевичівна” (“Zosia Żytkiewiczówna”), “Нестор Писанка” (“Nestor Pisanka”) і рання драма “Конашевич у Белгороді” (“Konaszewicz w Białogrodzie”).

Що ж до україномовних видань творів митця, то про них лише доводиться мріяти. А між тим Україна в його творчості займає поважне місце; любов до її природи, культури, звичаїв, обрядів, історії очевидна, навіть коли йдеться про драматичні сторінки співіснування двох народів.

З. Фіш – представник “української школи” в польському письменстві. Значна частина життя митця пов’язана з українськими землями тодішньої Речі Посполитої. Тому українська тематика домінує в його творчості. Але, на слушну думку автора розлогої передмови до згаданого тому “Opowiadania i krajobrazy. Szkice z wędrówek po Ukrainie” Марека Налепи, він “переростає деяких з них вразливістю, художністю, інколи знаннями й інтелігентністю. <...>. У відкритті краси України, а не в байках і дискурсах, демістифікуючих чи деміфологізуючих описи цієї краси є сила Фіша” [12, 16]. Дослідник дає доволі високу оцінку письменникові, називаючи його “смілянським Вальтер Скоттом чи Фенімором Купером” [12, 16], “художником Смілянщини” [12, 61], оскільки того цікавлять історичні події, пов’язані насамперед із центральним регіоном України – Черкащиною, у тім числі Смілянщиною (Хмельниччина, гайдамаччина, Коліївщина). Чому? Бо в селі Пруси (нині Михайлівка), недалеко від Сміли, що на Черкащині

З. Фіш жив. Сюди він ще в дитинстві переїхав разом із батьками (народився 10 липня 1820 року у селі Ключки під Белиничами в Білорусі). Освіту здобував у Забілоччі, Кам'янці та Златополі, у будинку маршалка Черкаського повіту Яна Мацевича, де працював писарем. У Прусах письменник і помер, за два роки до того збожеволівши. На жаль, у Прусах-Михайлівці мало знають про свого видатного земляка, навіть місцеві краєзнавці.

Дуже мало відомостей про нього й у білоруських джерелах. У фактографічній літературно-краєзнавчій базі даних «Таленты ад роднай зямлі» наведено скупі біографічні відомості: «Фіш Зянон – Леанард. Письменник, паэт, навеліст, публіцыст, журналіст (10.07.1820, в. Ключыкі, Бялыніцкі раён, Магілёўская вобласць – ????.1870, пахаваны на Чаркашчыне, на могілках былога маёнтка Прусы)» [8]. Згадку про З. Фіша знаходимо в невеличкій замітці «Кветкі Бацькаўшчыны» Я. Будовіч, присвяченій Дням білоруського письменства, що проходили в різних регіонах країни, а фінішували в Белиничах. Освітленням цієї події займалася газета творчої інтелігенції Білорусі «Літаратура і мастацтва» [1, 10]¹.

У єдиній невеличкій статті, яку нам вдалося відшукати, «Зянон Фіш, унікальная з'ява славянскай літаратуры», В. Хурсік згадує про дискусію М. Костомарова з Фішем, порівнює останнього з Гоголем, визнаючи внесок обох у розвиток української літератури: «Тогаль стаў класікам рускай літаратуры, хаця пісаў пра тое ж, што і Фіш на польскай, – пра Україну, яе звычаі, яе народ. Тогаль баяўся, што, акрамя як на рускай, ніяк не здолее паказаць свой талент. Мова, прыгажосць пабудовы сказаў і літаратурныя асаблівасці раскрыцця сюжэта захоплівалі яго. Ён стаў бы знакамітым незалежна ад тэматыкі сваіх твораў. Фіш жа, выдатна знаёмы з гогалеўскімі шэдэўрамі, саступаючы класіку ў таленце, імкнуўся якраз да адваротнага — заглыблення ў тэму і паказу характараў і вобразаў без літаратурнага глянцу. Яго ге-

1 Прикметно, що в цій же газеті, у рубриці «Дыпламатыя перакладу. «На памежжы мора і зямлі», серед творів про любов до маленької батьківщини наведені й переклади віршів письменниці, перекладачки Галини Кирпи (с.12) – дружини письменника Дмитра Чередниченка, уродженця Канівщини.

роі размаўляюць па-простама, па-ўкраінску, так, як было ў жыцці... але на польскай мове. Хто большы украінец — Гогаль ці Фіш — пытанне спрэчнае. Адказ на яго ляжыць у плоскасці нацыянальнага самавызначэння творцы. Для беларускай літаратуры гэта актуальна і сёння: пісаць на роднай мове і заставацца забытым Фішам ці тых ж рэчы падаць па-руску і стаць Гогалем. Заўважу, што і Гогаль, і Фіш зрабілі важкі ўнёсак у стварэнне ўкраінскай літаратуры” [9, 63].

Стаття Хурсіка стала своерідною передмовою до його ж перекладу з польської літературно-біографічного нарису Леонарда Савінського¹ “Зянон Фіш (Тадэвуш Падаліца), літаратурна-біографічны нарыс” [7, 64-71].

Ситуація в українському літературознавстві теж не набагато краща. Дослідники обмежуються загальними положеннями або торкаються окремих аспектів творчості З. Фіша, тоді як вона могла б стати предметом численних наукових студій. Приміром, Я. Діденко розглядає пам’ятки історико-культурної спадщини Чигиринщини в дорожніх нарисах письменника [4, 215-218]. І. Опацький досить стисло розглядає діяльність Фіша-етнографа в контексті етнографічних досліджень інших польських учених, письменників, громадських діячів ХІХ століття [6, 363-367].

Виняток становить хіба що розлога передмова до згаданого вище видання творів письменника Р. Радишевського “Kozassy watażkowie w twórczości Zenona Fisza: Konaszewicz w Białogrodzie i Noc Tarasowa” [13, 49–62], але вона лише польською мовою, тож на часі її україномовна версія.

Діяльність Фіша багатогранна: повістяр, драматург, історик, мемуарист, етнограф, публіцист – це далеко не всі грані його таланту.

Серед прозових творів – повісті “Зося Житкевичівна”, “Нестор Писанка”, “Тарасова ніч”, віршована драма “Конашевич в Белгороді”.

1 Леонард Савінський (1831–1887) – майже ровесник З. Фіша, польський поет, перекладач, історик літератури, політичний діяч. Народився в Літинському повіті Подольської губернії, студював у Житомир, Києві. За підтримку національно орієнтованих студентських організацій у 1862 році був на шість літ висланий до Курська. Написав драму “Na Ukrainie” (Poznań, 1857), переклав “Гайдамаки” Т. Шевченка, при цьому критично висловився про її автора.

Особливо цікавими для вітчизняного читача є “Розповіді та нариси. Замальовки з подорожей Україною”, що засвідчили зацікавлення її культурою, звичаями, пейзажами, побутом, архітектурою, особливостями національного характеру. Вони дали назву книзі, куди ще увійшли перші дві згадані вище повісті і драма. Це видання і стане предметом нашого дослідження.

Повісті “Нестор Писанка” і “Зося Житкевичівна” віддають данину темі Коліївщини в польській літературі.

У польській романтичній літературі інтенсифікується процес зацікавлення українсько-польською історією. Внесення до польської романтичної літератури українського елемента зумовлене, очевидно, тим, що творці польського романтизму переважно походили з земель, політично залежних від Польщі, у тім числі з України.

До інтерпретації теми Коліївщини, дражливої для поляків, польські літератори підходили досить обережно, часто з суб’єктивних міркувань. У баченні більшості польських письменників Коліївщина – це жорстоке розбійництво, хлопський бунт, кривава різанина; вони не бажали помічати глибоких соціальних і національно-релігійних коренів гайдамаччини, замовчували кривди, яких зазнавав український народ із боку шляхти.

Найперше події Коліївщини відображаються в анонімних віршах і поемах, а також у мемуарах очевидців, які вражають своєю безпосередністю, відвертістю спогадів.

Згодом з’являються твори різних жанрів, автори яких торкаються трагічних перипетій Коліївщини: “Телена, чи гайдамаки на Україні” І. Камінського, “Станиця Гуляйпільська” та “Коліївщина і степи” М. Грабовського, “Село Серби” Л. Семенського, “Наддніпрянське пограниччя” А. Новосельського, “Харцизи” та “Король і цариця” Ф. Равіти-Гавронського.

Найбільш інтенсивно тема Коліївщини осмислюється в поемах – улюбленому жанрі романтиків: “Пан канівський староста” і “Перша покута Залізняка” А. Грози, “Слуга і пан” С. Вітвицького, “Гайдамаки” С. Яновського.

Драматична картина Коліївщини постає зі сторінок поеми “Уманська різня” маловідомого автора Даровського – очевидця подій, тоді ще учня, який, рятуючись від різанини, переховувався під склепінням приходського костюлу. Поема була популярною свого часу й поширювалася в рукописних списках, з одним із яких ознайомився С. Гощинський – автор поеми “Канівський замок”, але, за його ж власним зізнанням, не вмів по-справжньому її оцінити.

Деякі з цих творів можуть викликати застереження щодо висвітлення взаємин польської шляхти з українськими козаками та селянами, але показовий сам факт звернення до подій Коліївщини.

Гайдамаччина та Коліївщина на тлі подільського краєвиду постає зі сторінок поеми “Беньовський” Ю. Словацького, у створенні якого письменник використав свої колишні враження від української природи. У концепції українсько-польської історії виявилися елементи містицизму Ю. Словацького, як наслідок впливу містичної науки Тов’янського.

Містичні елементи відбилися і в поемі Ю. Словацького “Срібний сон Саломеї”, у центрі якої Коліївщина та її дійові особи. Надзвичайно поетично, з великою пластичністю подано в поемі образ України. Містичні деталі: віщі сни, пророцтва, привиди, передчуття і візії, утвердження головної думки про визначеність наперед людської долі – надають поемі своєрідного забарвлення і роблять її одним з найвидатніших творів української тематики не тільки в поетичній спадщині Словацького, а й у всій польській поезії.

Справедливими месниками за народні кривди постають у поемі Залізник і Гонта, а центральний персонаж – козак Семенко є ніби літературним двійником Шевченкового Яреми Галайди та козака Небаби з поеми С. Гощинського “Канівський замок”. Трагічні, криваві картини гайдамаччини зображені в поемі Ю. Словацького з не меншою силою, ніж у поемі С. Гощинського, на якій слід зупинитися детальніше.

Поема С. Гощинського “Канівський замок” сильно вплинула на Ю. Словацького, хоча загалом поети були різними людьми – за походженням, вихованням, світоглядом, темпераментом: Гощинський – демократ, ближче стояв до народних верств, а Словацький – до аристократії.

“Канівський замок” написаний у 1828 році (у перекладі українською мовою твір побачив світ у 2000 році). У поемі, як зазначено в передмові, автор “з демократичних позицій висвітлив боротьбу українських селян проти польської шляхти за часів селянського повстання 1768 року” [3, 4].

Зацікавлення С. Гоцинського гайдамацьким повстанням було тривале і викликане, очевидно, перебуванням письменника в місцях найбільшого розмаху гайдамацького руху – Умані, Смілі, Чигирині, Черкасах, Лисянці, Медведівці, Корсуні, – де ще були живі очевидці й учасники тих подій. Під впливом почутих переказів про Коліївщину (у той час Северин мешкав у сідляра Терешка в Умані) він пише свій перший твір – вірш “Спів про уманську різню” (1818), що став своєрідним підготовчим етапом у художньому освоєнні теми Коліївщини, зафіксував у ембріональному стані ті мотиви, що розгорнулися пізніше в “Канівському замку”.

Поема “Канівський замок” – твір, опертий у своїй основі на реальні події, але його фабульний каркас – у романтично-фантастичному ореолі, що особливо помітно в окресленні характерів, обставин, аксесуарів дії.

3. Фіш також не міг не звернутися до теми Коліївщини, оскільки жив у тих же краях, що стали центром повстання, і де була ще жива пам’ять про ці події. Відповідні топоси (їх десятки) надають повісті конкретно-реалістичного звучання: Сміла, Гуляйгород, Звенигородка, Чигирин, Черкаси, Мельники, Умань, Корсунь, Медведівка, Мошни, Кременчук, Єлизаветград та ін.

У повісті “Нестор Писанка” гайдамаччина показана на прикладі долі персонажа, чие ім’я дало назву творові. Писанкою його охрестив Максим Залізник при першій же зустрічі, оскільки тіло юнака було оперезано шрамами, як великодня писанка узорами.

Драматичні події Коліївщини передані ретроспективно, крізь призму сприйняття головного персонажа, що розповідає автору-наратору таємницю свого життя. Проте, на відміну від названих творів С. Гоцинського, Ю. Словацького (чи й Т. Шевченка) у творі відсутнє нагромадження жахливих натуралістичних сцен насиль-

ства, катувань, пожеж, убивств, які дали підстави Д. Чижевському побачити, приміром, у “Гайдамаках” винятково “романтичну тематику” – “романтику жаху” [10, 414]. У повісті Фіша такі події залишаються переважно “за кадром”, про них стримано інформує колишній гайдамака, обмежуючись поняттями “різанина”, “пожежі”, “криваві ріки”: “Від цього часу почалося моє буйне життя в степах і в розбоях. Я засмагнув.., руки в мене огрубіли, я навчився володіти палашем і списом, красти табуни і звідав степи аж до єдичкульської орди” [11, 374]¹ або “...Залізняк матиме до тисячі людей, за короткий час здобуде Смілу, Звенигородку, Лисянку; ... з величезним військом підступить під Умань і спричинить там різню, якої не пам’ятають люди; що назветься на завершення смілянським князем і ціла Україна при одній згадці його прізвища буде тремтіти” (371). Виняток становить хіба що сцена нападу на купців-“кацапів”, яких підступом заманили в руки гайдамаків. І то після такого бойового “хрещення” Нестор відчуває провину, за яку сповідується наратору, проте шляху назад немає: “Перший то раз у житті різав людину як курку.., і хоч серце запеклося в мені від часу, як я вдивлявся в покраний різками труп моєї матері, але страшно зробилося в душі. Божий світ змінився мені на очах і не знаю, що дав би за те, щоб знов міг бути чистим, як раніше” (373-374). І ці докори сумління, які не покидають Нестора до кінця життя, надають персонажеві гуманістичного звучання (вічний, біблійний мотив розкаяного грішника).

Якоюсь мірою трагічні подробиці оприявнюються при взятті смілянського замку. Не обійшов письменник увагою й факт освячення ножів, що став уже традиційним епізодом у творах про Коліївщину: “Смілянський замок упав без захисту і звідси в більших розмірах вирвався той кривавий струмінь, що не зупинився аж до Умані, де піднявся вже як ріка...

Нестор, при звичаєний до різанини в степах, провадив і тут мордування. Вибравши сорок осіб із черні, кинувся праворуч, опинився в Гуляйгороді, перетряс найбільш скриті тясминські

1 Тут і далі переклад із польської наш, зі збереженням пунктуаційних норм, і цитуватимемо, вказуючи сторінку в тексті.

острови, але не знайшов там нічого і нікого; тож не втрачаючи ані хвилини часу, пішов звідти до Сміли. Заграва пожежі вказала йому, що там вже встиг побувати ватажок Шило. Був то перший взятий замок і успіх їхньої зброї одурманив Нестора до решти. На замку застав він уже скінчену різанину. Чернь розважалася на ринку, п'ючи горілку і меди, обдираючи костелик і смажачи на списках жиденят. Нестор переглянув уважно трупи, але між ними не знайшов Могильського” (387-388).

Гайдамаки, соратники Залізняка, для письменника «шайка», «банда», він заперечує соціальні причини повстання: мовляв, не було ніякого утиску: “Але якщо ми поглянемо на стан тогочасної України, мусимо визнати, що і з погляду господарського побуту, і місцевих свобод тут не відчують найменшого утиску. Губернатор майна Потоцького, Младанович, був великим господарем і одним із найздібніших свого часу адміністратором. Під його керівництвом край, що від віку був пустелею, за кільканадцять років помінявся в квітнучий достатком, торгівлею і землеробством. Панщина була необтяжливою і не перевищувала двадцяти чотирьох днів щороку від хазяїна, невелика і доцільна данина, пільги і всіляка допомога, найточніше правосуддя. Піднялися міста, побільшали ярмарки, на самій Уманщині виникло кількасот нових сіл, а із тогочасного становища селян маємо докази, що володіли обширними полями, садами, хуторами, пасіками, стадами..., словом, були значно заможніші, як сьогодні” (389-390).

У цьому випадку хочеться згадати цілком протилежне бачення реальних причин народного повстання С. Гощинським (близьке до народного трактування теми). Він тлумачить їх як справедливую кару українського люду за кривди, заподіяні йому шляхтою. Доказом цього є звернення Небаби до козаків:

У кого батька закатовано різками,
Чию дружину уподобав хтивий пан,
У кого любу доньку згвалтував тиран,
У кого наречених забрано панами,
За болі батьківські, за смуток материнський,
За зганьблених дітей, дівчат, за плач сестринський,

Я закликаю вас і кличу поіменно,
Хай кожний виступить і біля мене стане! [2, 31-32].

Ця думка педалюється автором і в передмові до твору: “Ненависть українського народу до пригноблюючих його панів і спільність віри з сусідньою Москвою стали причиною наміру знищити польську шляхту принаймні в російських провінціях, де було найбільше конфедератів” [2, 80].

Прошляхетський підхід З. Фіша в оцінці гайдамаччини і її апогею – Коліївщини став причиною його досить гострої дискусії з М. Костомаровим і В. Антоновичем. Так, на докір З. Фіша на свою адресу про “оправдание употребления кулака” М. Костомаров переконливо аргументує: “Бесчеловечный предводитель малороссийских гайдамак в сущности то же, что польско-русский пан, которого канчуки довели мужиков до гайдамачества<...>. Произвол пана вызвал произвол гайдамака. Но произвол пана говорил, что он вовсе не произвол; он называл себя правом, иногда даже божественным, тогда как произвол гайдамака, по крайней мере в начале, не прибегал к этому лицемерству, признавая себя произволом, сознавал, что достоин виселицы, топора или кола. Для нравственного чувства порок отвратительнее под личиною добродетели, чем в своем обнаженном виде. Произвол легализированный вызывает произвол беззаконный, стремящийся ниспровергнуть первый” [5].

І все ж причина, яка штовхнула Писанку в обійми гайдамаків, – це бажання помсти за жорстоке, безкарне вбивство матері Нестора за наказом Могильського (Пракседу забили до смерті різками на очах у сина). Так останній хотів помститися жінці за те, що вона мала намір одружити свого позашлюбного сина з його донькою Юзею і забезпечити в такий спосіб собі й синові гідне становище в суспільстві. Хоча автор педалює на тому, що Пракседа вела розгульне життя, яке не полишає навіть у домі Могильського.

Отже, підґрунтя конфлікту соціальне, хоча цей висновок напрошується, можливо, мимо волі автора.

Поєдинок Могильського і Нестора сприймається, на мою думку, як споконвічне протистояння пана і холопа.

При уважному прочитанні можна помітити неоднозначне ставлення автора до учасників гайдамаччини.

Автор засуджує дії Залізняка – показовий у цьому сенсі візит очільника гайдамаків до батька. Старий запорожець, “з тих давніх запорожців” (374), який пам’ятає Сірка, гнівно картає сина за його вчинки, розмежовує запорожців і гайдамаків: “Сину, – сказав Максиму одного разу, коли той привіз йому ляські оксамити і сукна, – поганий то гостинець, не по-козацьки ти робиш! Я був запорожцем, а ти, схоже, став гайдамакою. Я в чистому полі і в білий день добував здобич, а ти обдираєш купців і євреїв уночі, у коморах і на дорогах. Геть з очей, не доводь мене до гріха, бо як собака тебе вб’ю!” (374-375).

І все ж не можна позбутися враження, що письменник симпатизує гайдамацькому ватажкові за його відчайдушність, товарицькість, сміливість (чи й зухвальство), справедливість, проникливість, байдужість до накопичення, організаторські здібності. Ось яким уперше побачив Залізняка Нестор: “Той, який увійшов першим, був козак середнього зросту, середньої статури, жиливий, але худий на обличчі, вуса мав руді, невеликі, рідку бороду, а очі проникливі і рухливі. Жупан на нім із синьої китайки був добре вже витерттий, а зброї не мав ніякої, окрім пружинистої нагайки, ударом якої відчинив двері» (371). Портрет є яскравим засобом характеристики героя. Тож оповідач резюмує: “Але що то був зух, то видно було з його обличчя” (371).

Не без іскри симпатії змальований і Нестор Писанка, натомість його опонент Могильський – жорстокий, відлюдкуватий, пихатий – викликає зневагу.

Фіш не тільки протиставляє гайдамаків запорожцям, а й Гонту Хмельницькому. Показова в цьому плані розмова Гонти з уманським губернатором Браніцьким. На запитання Гонти, чим вони із Залізняком гірші від Хмельницького (адже обоє нищили “ляхів і жидів”), урядовець відповідає: “Тим – відказав Браніцький – що Хмельницький карав винних, а ти знущаєшся над невинними” (389).

Можливо, автор усвідомлює (чи підсвідомо) неоднозначність власного бачення гайдамаччини і тому намагається залишити нащадкам оцінку тих кривавих подій і, таким чином, зняти із себе від-

повідальність. Його по-філософськи забарвлені міркування – то намагання відповісти на важливі питання, які, проте, залишаються без відповіді: “Киньмо, отже, заслону на цю кровопролитну картину і залишмо наступним поколінням правдиве з’ясування причин. Щодо нас, у тому страшому розбудженні люду ми бачимо виразно перст Божий, який проводить людство до тільки йому відомих цілей.

Немає тут наслідків, які б підрахував політик, ані кари, якій би підлягали винні; бо помста, яку вчинили потім поляки, насаджуючи тисячі на палі, відсікаючи ноги і руки, перетворюючи на пустелі цілі села – зрівнюється знов у певному розумінні до завданої через них поразки. Де ж тут винний і невинний? Де тут звинувачений і суддя? Де чеснота і злочин? Тріумф і кара? То бурі людства, як є урагани природи, а як вони втілюються в життя, на кого впадуть і чому такі, а не інші сліди пороблять в переході своїм – цього ми не знаємо ще!” (390).

3. Фіш не лише непогано орієнтується в українській історії, а й залюблений в українську природу, про що свідчать численні малювничі описи місцевостей, особливо смілянського краю, які нагадують йому пейзажі з творів Ф. Купера, творчістю якого він захоплений. Автор зізнається: “У цьому куточку України природа має дивно прекрасний вираз і я запевне був першим, хто споглядав на неї з почуттям художника і поета” (349). Малолюдні місця, таємничі ліси, дніпровські узбережжя, тясминські розливи, ірдинські болота з незліченним диким птаством нагадують Зенону “пустельні околиці Делавару” (349). Не знаю жодного українського письменника, котрий би так детально, у подробицях і з такою любов’ю описав би черкаський край (хай мені пробачать місцеві автори).

Смілянський Вальтер Скотт добре обізнаний з українськими звичаями, обрядами, традиціями, фольклором, мовою. Як елементи інтертексту в художню канву повісті вмонтовані численні прислів’я і приказки (“не так старий як давній”, “чим хата багата”, “не чути землі під собою”, “життя як довга нива”), українізми, що належать до різних тематичних груп і вимагають пояснень для польського читача (сопілка, крашанка, книш, свитка, запаска, гладишка, байрак). А також українські пісні, – наприклад, закохані Юзя Могильська і Ян Не-

забитович висловлюють свої почуття, “переспівуючись”, що нагадує «Наталку Полтавку» І. Котляревського. Усі ці фактори створюють потужну українську стихію, яка розгортається не лише в цій поєвисті, а й інших творах письменника, що, сподіваємось, у майбутньому стане предметом наукових досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Будовіч Я. *Кветкі Бацькаўшчыны* // Літаратура і мастацтва. – 2020. – №33 (5089). – 4 верасня. – С.10.
2. Гощинський С. *Канівський замок*. – К.: Український Центр духовної культури, 2020.
3. Гуцаленко В. *Северин Гощинський* // Гощинський С. *Канівський замок*. – К.: Український Центр духовної культури, 2020. – С. 3–4.
4. Діденко Я. *Старожитності Чигиринщини в «Історіях та пейзажах: нарисах з блукань по Україні»* З. Л. Фіша (Тадэуша Падалиці) // Сіверщина в історії України. – 2019. – Вип. 12. – С. 215–218.
5. Костомаров Н. *О козачестве*. – Електронний ресурс: http://az.lib.ru/k/kostomarov_n_i/text_1860_o_kozachestve.shtml. – [Дата останнього доступу: 29.08.2022].
6. Опацький І. *Етнографічні дослідження Центральної України польськими вченими у XIX ст.* // Молодий вчений. – 2020. – №12 (88). – С. 363–367.
7. Савінські Л. Зянон Фіш (Тадэвуш Падалица). Літературна біографічна нарис // Маладосць. – 2020. – №8. – С. 64–71.
8. *Таленты ад роднай зямлі* (2022). Електронний ресурс: http://catalog.library.mogilev.by/writers/search_result.php?id=40. [Дата останнього доступу 21.08.2022].
9. Хурсік В. *Зянон Фіш, унікальная з’ява славянскай літаратуры* // Маладосць. – 2020. – №8. – С. 63–64.
10. Чижевський Д. *Історія української літератури (від початків до доби реалізму)*. – Тернопіль: Феміна, 1994.
11. Fisz Z. *Opowiadania i krajobrazy. Szkice z wędrówek po Ukrainie*. – Białystok: Wydawnictwo Prymat, 2020.
12. Nalepa M. *Zenon Fisz i Ukraina – oczekująca na „jakiego Walter -Scota, gdyby Coopera” (Opowiadania i krajobrazy, 1856)* // Fisz Z. *Opowiadania i krajobrazy. Szkice z wędrówek po Ukrainie*. – Białystok: Wydawnictwo Prymat, 2020. – S.15–74.
13. Radyszewski R. *Kozaccy watażkowie w twórczości Zenona Fisz: Konaszewicz w Białogrodzie i Noc Tarasowa* // Fisz Z. *Noc Tarasowa (Proza)*. – Białystok. Wydawnictwo Prymat, 2017. – S. 49–62.

УДК 821.162.1'05.09

Сухарева С.

ORCID ID: 0000-0001-5039-582X

ІСТОРІЯ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ ЯК ІМПЕРАТИВ ТВОРЧОСТІ ЛІТЕРАТУРНОЇ ГРУПИ “ЗЕВОНІЯ”

Анотація. У статті висвітлено історичні мотиви та інспірації творчості літературної групи “Зевонія”. Звернено увагу на вплив історичної доби (період Листопадового повстання поляків та перебування під російським гнітом), а також попередні віхи польської та української історії, які були дороговказами до національного визволення. Враховано особливості розвитку українофільства у межах загального слов’янофільського руху першої половини XIX століття. Визначено вплив наукової концепції Зоріана Доленги-Ходаковського на трансформацію історичного підходу до реценції слов’янської літератури в цілому, та польської й української зокрема. Проаналізовано особливості народного історизму, який поєднував слов’янофільські мотиви польських та українських митців і вповні виразився у програмних творах “Зевонії”.

Ключові слова: слов’янофільство, українофільство, історизм, польсько-українське пограниччя, “Зевонія”, романтизм.

Інформація про автора: Сухарева Світлана, координатор Інституту Польщі, доктор філологічних наук, доцент, професор і завідувач кафедри полоністики і перекладу, Волинський національний університет імені Лесі Українки.

Електронні адреси: svitlanasuhareva@gmail.com

Sukhareva S.

THE HISTORY OF THE POLISH-UKRAINIAN BORDERLAND AS AN IMPERATIVE FOR THE CREATIVITY OF THE LITERARY GROUP “ZIEWONIA”

Abstract. The article highlights the historical motives and inspirations of the literary group “Ziewonia”. Attention is drawn to the influence of

the historical era (the period of the November Uprising of the Poles and being under Russian oppression), as well as previous milestones in Polish and Ukrainian history, which were signposts to national liberation. The peculiarities of the development of Ukrainophilism within the general Slavophilism of the first half of the 19th century are taken into account. The place of the scientific concept of Zorian Dołęga-Chodakowski on the transformation of the historical approach to the reception of Slavic literature in general, and Polish and Ukrainian in particular, is determined. In addition to the influence of famous historians, it is also worth highlighting the extraordinary role of the Society of Friends of Science in Lviv. It was from there that ideas about the transformation of historical models came in order to revive the people's struggle and patriotic sentiments in society.

Along with chronicle historicism and Walterscottism, the writers of the "Ziewonia" group in their works highlight the principles of folk historicism, which is largely based on Ukrainian folklore. Song folk images and plots, historical events from Dum are the basis of most of the poetic works of representatives of the "Ziewonia" group. Some of them have clearly expressed anti-Ottoman motives. Thus, Seweryn Goszczyński's work "Kościelisko" was written in the spirit of folk historicism, as it depicts the struggle of the inhabitants of the Carpathian region against the Tatar army.

The presence of a common enemy among the Ukrainian and Polish peoples from previous centuries is transferred to the first half of the 19th century, when such an enemy was the Russian Empire and other imperialist conquering states. Therefore, inspirations of national liberation can be found everywhere in the poetry, prose and drama of "Ziewonia". The key in historical inspiration was the image of a folk hero or a Cossack. Slavophilic writers successfully put into practice the program principle of "Ziewonia" dedicated to history, in particular literary and critical reflections on the place of Galician writing.

Key words: Slavophilism, Ukrainophilism, historicism, Ukrainian-Polish borderland, "Ziewonia", romanticism.

Information about author: Sukhareva Svitlana, coordinator of the Polish Institute, habilitated doctor of philological sciences, docent, professor and head of the department of Polish studies and translation, Lesya Ukrainka Volyn National University.

E-mail: svitlanasuhareva@gmail.com

Suchariewa S.

HISTORIA POGRANICZA POLSKO-UKRAIŃSKIEGO JAKO IMPERATYW TWÓRCZOŚCI GRUPY LITERACKIEJ “ZIEWONIA”

Streszczenie. W artykule zostały ukazane historyczne motywy i inspiracje twórczości grupy literackiej “Ziewonia”. Zwrócono uwagę na wpływ epoki historycznej (okres powstania listopadowego Polaków i presje ze strony Rosji) oraz poprzednie etapy polskiej i ukraińskiej historii, które ukształtowały kierunek wyzwolenia narodowego. Uwzględniono osobliwości rozwoju ukrajinofilstwa w ramach ogólnego słowianofilstwa w pierwszej połowie XIX wieku. Zostało określone miejsce koncepcji naukowej Zoriana Dołęgi-Chodakowskiego na transformację historycznego podejścia do recepcji słowiańskiej literatury ogólnie i polskiej i ukraińskiej w szczególności. Przeanalizowano osobliwości historyzmu narodowego łączącego motywy słowianofilskie polskich i ukraińskich pisarzy, co w pełni zostało ukazane w dziełach programowych “Ziewonii”.

Wyrazy kluczowe: słowianofilstwo, ukrajinofilstwo, historyzm, pogranicze polsko-ukraińskie, “Ziewonia”, romantyzm.

Nota o autorze: Suchariewa Switłana, koordynatorka Instytutu Polski, dr hab, docent, profesor i kierowniczka katedry polonistyki i przekładu, Wołyński Uniwersytet Narodowy im. Łesi Ukrainki.

E-mail: svitlanasuhareva@gmail.com

У процесі формування світоглядних основ творчості літературного угруповання “Зевонія” важливе місце відведено історичній проблематиці та її політичному контексту. У світлі сучасних історичних подій ці інспірації важливі та актуальні, оскільки в черговий раз розкривають місце історії в літературі, а відтак в ідеях збереження власної ідентичності. Іншою причиною актуалізації цих літературознавчих студій є незначна обізнаність сьогоденішнього читача та науковця слов’янофільською проблематикою, у коло якої гармонійно вписується обрана нами тема.

“У ті часи передусім важко було визначити зрозумілі сьогодні межі між типами зацікавлення минулим поета та історика.

Тоді справді історик у професійному плані був набагато ближчим до поета, аніж в сьогоднішні часи великого постструктурального наближення літератури до історіографії, історичних наук до мистецтва” [22, с. 40].

Історичною проблематикою творчого доробку літературного угруповання “Зевонія” займалися такі вчені, як А. Горячко-Борковська [8], З. Кларнерувна [16], С. Пігонь [18], К. Поклевська [19], М. Рущинська [20], М. Якубець-Семкова [13], М. Юнкерт [15], та ін. Їх опрацювання враховані в ході проведеного нами дослідження. Окрім цього, в основу аналізу покладено твори альманаху “Зевонія” [23].

А. Вітковська, підкреслюючи роль історичних інспірацій “Зевонії”, зазначала їх синкретичний характер: *“Зворушливим є це поєднання молодості і повернення до старовини, молодості і давніх богів, авангардного перевороту і покори перед минулим” [21, с. 26].*

Враховуючи вплив історії початку ХІХ століття на помисли тодішньої інтелігенції, варто пригадати, що саме в завдяки ній формувалися ідеї слов’янофілів, які мали на меті відбудувувати національну свідомість слов’янських народів, зокрема поляків та українців.

На думку Йоганна-Готфріда Гердера, визначного німецького мислителя та фольклориста, велич суспільної спадщини слов’янства неоціненна. Зокрема, він писав: *“Коло мінливого часу крутиться у незворотньому напрямі. У зв’язку з тим, що ці народи здебільшого займають території, які могли б стати найгарнішими в Європі, якби були повністю доглянуті і доступні для торгівлі, і в зв’язку з тим, що можна сподіватися, що право і політика в Європі все більше сприятимуть не воєнним настроям, а тихій праці і мирним торговельним відносинам між народами, зрештою і ви, народи, сьогодні так глибоко знедолені, хоч колись були працюючі і щасливі, пробудитесь з довгого і важкого сну, визволившись із ланцюгів неволі, і будете розпоряджатися – як своєю власністю – вашими чудовими просторами...” [12, с. 327].*

Історичну тематику в межах слов’янофільства розвинув відомий тогочасний дослідник старовини Зоріан Доленга-Ходаковський. Ганна Шурмінська, наголошуючи на ролі Ходаковського

у формуванні творчості «зевончиків», у своєму дисертаційному дослідженні зазначає: *“У його розумінні, історична хронологія безпосередньо перекладається на тривалість подорожі. Мандрівка як спосіб пізнання минулого була одним із елементів, які надихали послідовників Ходаковського на пошуки історичної правди у відродженні слов’янського світу”* [4, с. 62].

Домінік Магнушевський, апелюючи в «Зевонії» до його ідей, писав:

“Ja idę ztamtąd!” woła “widziałem, jak całą
Ojce nam zostawili ziemię; w niej zostało
Więcej pamiątek, śladów, dawniejsza to księga
Jak wszystkich greckich mistrzów; ona kości sięga
Sławian” [17, с. 5].

Не всі представники “Зевонії” так активно, як Д. Магнушевський, відгукнулися на науку З. Доленги-Ходаковського, проте її вплив – меншою чи більшою мірою – присутній у всіх без винятку творах «зевончиків».

Творчість літературного угруповання “Зевонія” формувалася не виключно у польському кліматі, а з врахуванням особливостей польсько-українського пограниччя. Саме тому місцем їхньої діяльності став Львів. У ті часи не простежуємо політичної та між-національної протизаги між поляками та українцями, тому можемо ствердити, що формувався єдиний слов’янофільський рух, в якому однаковою мірою творили представники обох народів. Іван Франко так оцінив їхній вклад у розвиток слов’янофільських ідей та літератури: *“Особливо треба тут піднести вплив Тадея Василевського на Шашкевича, братів Борковських на Вагилевича, далі Бельовського, Слотвінського, Росцішевського і других поляків, з котрими наші руські писателі часто і дружно стикалися. З іншого боку, проявлялися на них впливи польські, іменно впливи тої демократично-революційної пропаганди, що, виходячи від польської еміграції з Франції та Бельгії, проявлялася в численних польсько-патріотичних конспіраціях, в пробах усної та писемної пропаганди, між іншим, і між руським народом і між руською ін-*

телігенцією, то єсть головно між питомцями духовної семінарії. Деякі з тих пропагандистів, як Ценглевич, М. Попель, хоч поляки, писали дещо по-руськи і мусять зайняти бодай скромне місце в історії руської літератури” [3, с. 63].

Галичина здавна асоціювалася як пограничні терени, міжкультурний простір, що засвідчує “Щоденник подорожі до татарів” Северина Гощинського, який також належав до слов’янофільського руху [9]. Вона була інспірацією формування спільного літературного простору, в якому плідно розвивалися національні ідеї. До цього варто додати поетичну творчість Антонія Мальчевського, Северина Гощинського і Юзефа-Богдана Залеського як представників “української школи” в польській літературі. Загалом “жодна з провінцій, що входила до складу Речі Посполитої, не мала на перших порах розквіту польської поезії після 1821 року стільки сильних стимулів і багато матеріалу, як Україна” [6, с. 119].

Роман Кирчів у романтичних ідеях польських письменників відзначив значні українофільські, зокрема козакофільські мотиви: “Дуже істотна й та обставина, що більшість пов’язаних із Україною польських письменників походило із дрібної і збіднілої шляхти. Відповідно, вже за своїм соціальним станом вони були досить близькими до українського народного середовища, яке їх оточувало. Нерідко такі дрібномаєтні і розорені шляхетські сім’ї чиновників та орендаторів входили в контакти з українськими селянами, добре пізнавали народних побут, традиції, вивчали українську мову” [1, с. 27].

Водночас ми уже зазначали важливість пограничної фольклорної спадщини та власне українських пам’яток старовини, перекладові яких “зевончики” присвятили особливу увагу [2]. Зв’язок між нею та історичними мотивами більш, ніж очевидний, проте ця проблематика настільки широка, що могла б стати предметом окремого наукового дослідження.

Вплив локальних середовищ інтелектуалів та митців теж був у цій справі вагомий. Зокрема, основні історичні мотиви у слов’янофільських творах галицьких письменників варто розгля-

дати кризь призму діяльності львівського Товариства Приятелів Наук, яке зверталось до “зевончиків” із численними пропозиціями на благо відродження спільної слов’янської культури. Серед цих ідей провідною була ідея братерства, яку неможливо було в ті часи розвивати ніяк інакше, як тільки в конспірації. Також заклики до втілення історизму в літературі не могли бути прозорими та відвертими, бо привернули б критичний погляд цензури, яка і так чимало авторів не допускала до слова. Зрештою це і стало головною причиною занепаду діяльності літературного угруповання у недалекому майбутньому.

Про полонофільство як вияв історичної концепції відновлення суспільства і нації, проте у його поміркованій та зваженій версії, роздумував Юзеф Дунін-Борковський у “Слов’янських піснях”. Поет мріяв про те, щоб Польща не лише визволилася, а й головувала у слов’янській співдружності з огляду на її вагоме державотворче минуле. Однак науковці справедливо зауважують, що це лише один із виявів історичних інспірацій та впливів.

Кристина Поклевська зі значним упередженням описала історичні горизонти творчості “зевончиків”, вважаючи, що ці автори, *“прагнувши вдивлятися у майбутнє, і далі постійно вдивлялися в крилицю міфологізованої давнини, обмежуючи свої горизонти парканами батьківщини”* [19, с. 200].

Марія Яньон не менш критично підійшла до новаторських тенденцій у трактуванні “зевончиками” історичного минулого, у чому ми переконуємося після розшифрування поняття нового романтизму. Дослідниця писала: *“Після 1831 року в країні не існувало умов для зміни літературних епох [...], хоча такі спроби спостерігаємо в літературній групі “Зевонія”, яка насправді продовжувала певні ідеї літератури, яка існувала до повстання”* [14, с. 147].

Зважаючи на ці факти, деякі дослідники зосереджувалися на регіоналізмі “Зевонії”, що є обмеженою концепцією відтворення в літературному просторі історичної дійсності. Натомість історичні інспірації польсько-українського пограниччя на європейському тлі надавали творам цих авторів глибоко індивідуальних рис, але

не обмежували їх кресовим характером, периферійністю чи регіоналізмом. Прикладом такої європеїзації слугувала, поміж іншим, практика перекладів із інших національних культур.

Історичні інспірації “зевончиків” не зводилися до язичницького відновлення традицій, а й були глибоко закорінені у християнську культуру. У більшості випадків маємо справу з літописним історизмом і романтичним вальтерскоттизмом, які кожен на свій спосіб створювали клімат минулих епох, проте Аліна Горячко-Борковська слушно пропонує звернути увагу на не менш важливі елементи народного історизму [8, с. 391].

Принципи народного історизму, розвинені як поляризація двох категорій – “свій” і “чужий”, зосереджували авторську увагу на відомих історичних постатях Речі Посполитої, як от королеві Ядвізі, Петрові Пшонці та ін., а також на героях давнього українського епосу. Северин Гощинський заявив про це у своїй народницькій декларації “Нова епоха в польській поезії” в 1835 році, через рік після виходу в світ першого тому альманаха “Зевонія” [10, с. 237].

У власному поетичному доробку письменник виявив це у “Костелищі”, не позбавленому значних регіональних віянь. Натомість найяскравішими зразками народного історизму в романтизмі на прикладі лірики Гощинського стали такі твори, як “Військо королеви Ядвіги”, “Петро Пшонка Ясеньчик” і “Нодам”. Картину народництва доповнювали “Захист Терембовлі” Олександра Дуніна-Борковського і “Курпі” Казимежа Вуйціцького. Особливо промовистим був образ заснулого у Татрах війська королеви Ядвіги. Легенди при цьому часто перегукувалися з реальністю (партизанською діяльністю польських ватажків) та наново інтерпретованою народною творчістю про нове міфічне військо із свентокшиських лісів. *“У 1833 році, у той час, коли розпочався в Галичині партизанський рух, ходили в народі дивні слухи, що у свентокшиських лісах з’явилося якесь військо, яке тільки інколи вдавалося побачити. Що то було за військо і з якою метою з’являлося, цього не знав ніхто. Однак всі були згідні, що це явище провіщало якість важливі для Польщі події, а в народі назвали його „Військом короле-*

ви Ядвіги” [9, с. 97]. Подібний міфологізм простежуємо у зразках чорного романтизму Гощинського – поемах “Канівський замок” і “Бенкет помсти”. Українські мотиви у цій літературі спонукали до розвитку саме козакофільських інспірацій презентованої поезії. Письменник брав безпосередню участь у партизанському русі пропольського характеру, проте ідеї українського народництва йому теж були близькі, про що він згадував у “Щоденнику...”.

Ганна Шурмінська слушно пропонує звернути увагу ще на одну історичну постать, зображену в творі С. Гощинського, оскільки саме з нею пов’язана проблема державної зради. *“Нодам – історичний персонаж із періоду війн хрестоносців, який підступом, як і Конрад Валленрод, боровся з ворогами. Знаковим стало його протиставлення іншому історичному персонажу – Ясеньчику, який, прагнучи помститись Казимирові Великому, підступно привів до Польщі литовців. Підкреслено негативне ставлення Ясеньчика до своїх підданих, яким він під час полювання нищив ниви, за що “король селян” його покарав. Персонаж твору загинув від рук ворогів, розчарованих невдалим походом”* [4, с. 71]. Подібний мотив простежується у драмі “Радзейовські” Д. Магнушевського.

Традиційні історичні мотиви, пов’язані з антитурецькою боротьбою, використані у “Захисті Терембовлі” А. Дуніна-Борковського, а відсіч шведській навалі під час Північної війни – у повісті “Курпі” К. Вуйціцького. Ця проблематика визволення простежується у польській літературі, як попереднього, так і наступного літературних періодів. Однак, на відміну від них, у першій половині ХІХ століття в Галичині вона була щедро наповнена регіональними елементами та фольклорними мотивами.

Таку ж народну канву простежуємо у творі “Суботка” С. Гощинського, розміщеного як фрагмент в першому томі альманаху “Зевонія”, в якому також анонсовано написання майбутньої об’ємної поеми на цю тему. Тим не менше запропонований фрагмент за життя письменника так і залишився недоповненим [11, с. 181]. Інші розділи поеми дійшли до сучасників у формі рукопису вже після смерті автора. Підгалля з його фольклорними джере-

лами стало для письменника натхненням, на що звернув увагу у своєму дослідженні С. Пігонь [18, 214–222].

Гощинський описав народне свято, відоме нам як Івана Купала, вказавши на його давнє походження і вміло обіграв цей матеріал в історичному плані. Зокрема, він писав: *“Ця урочистість слов’янських народів, відома у різних племенах під різними назвами [...]. Жителі одного або декількох поселень збиралися в одному місці, розводили велетенське вогнище, танцювали довкола нього, співали, вдавалися до різних ворожінь, то скачучи через вогонь, то пускаючи на воду вінки. Це були справжні слов’янські ігрища чи свято вогню, оздоблене урочистою таємничістю релігії і всією красою поезії. Я зрозумів її суть і передав у сьогоднішній поезії. Про Суботку згадують наші літописці, через неї виникли пісні Яна Кохановського, однак вони, через наслідування іноземної літератури, не дають про неї жодного уявлення»* [9, с. 103]. Цей сюжет тісно переплетений із легендою про розбійника Яноша (Яносіка). Причини цього вибору джерел очевидні: *“Після перших невдалих спроб патріотичної пропаганди також серед народу околиць Підгалля Гощинський шукав можливість вписання патріотичної ідеології у гуцульський фольклор. Із цією метою використав міф про шляхетного розбійника. [...] Прагнув надати своїй розповіді рис народної легенди”* [20, с. 125].

Розповідь про Яноша (Гараша) в деяких регіонах побутує як переказ, створений на основі реальних подій. Тому С. Гощинський відіслав читача до прототипів, взятих із життя. Так, головний персонаж походив з родини Криванів. Наближення до реалістичних подій було для нього знаком наближення і визволення усїєї Польщі, в тому числі і Галичини, від тогочасних поневолювачів. Така єдність поколінь мала повчальне і патріотичне звучання.

Znać go po wzroście, znać go po wejrzeniu,
Żaden mu góral w niczym nie zrównywa,
Słynie jak Krywań [11, с. 107].

Образ розбійника в “Суботці” трансформується у національного визволителя, так само як образи козаків у численних

слов'янофільських думках і думках. Психологічні портрети персонажів дуже яскраві, адже окрім героїзму, проявляють цілу гаму почуттів і мають право помилятися та в багатьох ситуаціях бути слабкими. Надмір цих почуттів цілком відповідав духові романтизму та сентименталізму. М. Рущинська пропонує з цього приводу поглянути на козаччину в польській історії під новим кутом зору: *“Світ козаччини не став для „зевончиків”, як це було в поезії між повстаннями, видом притулку чи екзотичним місцем втечі від світу. Він залишався для них постійно присутнім в історії”* [20, с. 162]. Натомість в інших творах ‘зевончики’ прагнули уникнути сентименталізму. *“Виняток становлять хіба що вірші “Моя хата” й “Тужлива” А. Дуніна-Борковського і “Скрипаль на даху” та “До тридцятирічної коханки” С. Гощинського, де любовний сюжет уміщався в типову сентиментальну схему”* [4, с. 75].

Народним духом пройняті описи давніх ворожінь і замовлянь, природо-жних хрестів, каплиць і курганів, які водночас є свідками історії.

Weźmij, siostró, garstkę piasku,
Posiej piasek na kamieniu;
Co dzień chodź o zorzy brzasku,
Piasek zmywaj w łez strumieniu;
Jeśli piasek zejdzie, skwitnie
Jak na wiosnę wiśni sad,
Wtedy z wojny wróci brat [5, с. 21].

Символічність історичних пісень для слов'янофільських поетів була вихідним матеріалом, який надавав естетики суворим реаліям історії та щоденного життя. Що більше, С. Гощинський наголошував на вищості української пісні над іншими не тільки з огляду на мелодію, а й за змістовими та стилістичними параметрами. Натомість збирач фольклору українсько-польського пограниччя Вацлав з Олеська до такого самого високого рангу підніс і польську народну пісню.

Історична пісня, дума, думка – це ті поетичні форми, в межах яких прославлялись не тільки звитяги поляків і українців, а й їхні падіння та невдачі, які ставали кроками до наступних перемог і формували міць національного духу. На це звернув увагу Август

Бельовський, коли писав: *“В історії кожного народу є місця, які, окрім того, що своєю неординарністю підносять вартість великої драми, яка розігрується на світовій сцені, мають ще й таку особливість, що, розглянуті під певним кутом зору, перетворюються в надзвичайно гарну цілісність...”* [5, с. 149].

Новий погляд на поразки історії був повністю прийнятний для представників «Зевонії», які у літературі шукали зміцнення патріотизму і натхнення для подальшої боротьби. Час переслідувань, конспіративної діяльності і гострих обмежень цензури був для них випробуванням, яке можна було гідно пройти, опираючись на надійну основу. Такою подвійною основою стали для них історичні та народні мотиви.

Так, Луціан Семенський у “Трубах в Дніпрі” пригадав своїм сучасникам занепад держави за часів Болеслава Хороброго і роль цієї постаті у прогресі історії. Натомість у “Варненській потребі” він вказав на недаремну жертву короля Владислава, який загинув в бою. Так само у “Пісні про Генрика Побожного” Августина Бельовського смерть Генрика і принесена ним жертва оцінена як плідний ґрунт, на якому зростали наступні перемоги поляків. Подібну роль відведено поразці у “Волощині” Д. Магнушевського, в якій описано невдалий похід Яна Ольбрахта у волоські землі.

Оповідання “Село Серби” Л. Семенського має виразний український контекст, оскільки в ньому зображено трагічну долю і смерть Гонти, який викликає у читачів симпатію і співчуття. Водночас виникає питання, чи в польських творах такого змісту мета використаного історичного мотиву поразки залишається незмінною. Доходимо до висновку, що попри значне зближення слов'янофільських митців Польщі й України кожна зі сторін мала свою мету – боротьбу за свободу власної нації. Ця національна свідомість і самоідентифікація надає радикального змісту творам “зевончиків”, проводячи чітку межу між тим, які мотиви з історії вони використали, там тим, чому саме ці мотиви мали слугувати.

Окрім слов'янських історичних подій (здебільшого польського чи українського походження), у творах “Зевонії” зустрічаємо і інший

історичний фактаж, серед якого виділяються елліністичні мотиви, зображені у “Слов’янських піснях” Юзефа Дуніна-Борковського. Грецька історія виростає у нього до категорії міфу та народно-визвольного символу, який поєднує світи еллінів і слов’ян в одне ціле.

Підсумовуючи, зазначимо, що мотив поразки у слов’янофільському контексті сприймається як урок історії і чергова спроба піднятися з неволі, яка зрештою колись виявиться вдалою. Відтак слушним тут буде теж твердження К. Поклевської, що *“мета “зевончиків” полягала не в навчанні історії, а її “унаочненні” з метою розвитку національної свідомості”* [19, с. 227]. При цьому варто пригадати, що на польське суспільство у другій половині XIX століття чекало ще одне народно-визвольне повстання – Січневе, до якого суспільство готувалося, між іншим зростаючи на творах “Зевонії”. У цьому цінність літературної групи як рушія історії українсько-польського пограниччя.

Як бачимо, програмним гаслом “Зевонії”, присвяченим історії, були літературно-критичні роздуми про місце галицького письменства А.-Л. Дуніна-Борковського, який писав: *“Було б сміху варте зацікавлення тим, що відбувалося сто років тому, якби воно не перегукувалось із теперішнім, не мало стати спрямовувачем розуму у сьогоденні, не спонукало до дій і прагнень. [...] Тому знання історії є всього лиш розумінням, що минуле – це зерно і основа теперішнього і майбутнього”* [7, с. 133]. Уважаємо, що слов’янофільські письменники успішно втілили цей принцип на практиці, тобто у власній творчості.

Наприкінці варто підкреслити, що з огляду на вплив як української, так і польської культур на вибір стилю, жанру, тематики, художніх засобів літератури пограниччя, концепція народного історизму в слов’янофільських творах не існувала ізольовано, а перепліталася з усіма поширеними тенденціями доби. Жанрово вона виразилася у драмі, історичній пісні, думі, оповіданні тощо. В ідейному плані ця ідеологія була згідна з тогочасною польською історичною школою і втілювала прагнення повернення до старовини. Стилістичною домінантою цієї літератури стали народні мотиви, майстерно обіграні в історичному тлі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кирчів Р. «Українська школа» польського романтизму в контексті міжнародних фольклорно-літературних взаємин. *Романтизм між Україною та Польщею. Київські полоністичні студії*. Т. V. Київ, 2003. 464 с. С. 22–57.

2. Сухарева С., Яручик О. Август Бельовський і стилістичні особливості слов'янофільського перекладу першої половини XIX ст. в Галичині. *Волинь філологічна: текст і контекст*. 2020. № 29. С. 153–163.

3. Франко І. Збір. творів: У 50-ти т. Т. 41. : Літературно-критичні праці (1890–1910). Київ : Наукова думка, 1984. 683 с. С. 83.

4. Шурмінська Г. Рецепція історичного та фольклорно-міфологічного матеріалу у творчості письменників угруповання «Зевонія» : дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук [Електронний ресурс]. URL: http://scc.univ.kiev.ua/upload/iblock/275/e14wnz8s9ul-2qlblupts3ojazhmyc01p/dis_%D0%A8%D1%83%D1%80%D0%BC%D1%96%D0%BD%D1%8C%D1%81%D0%BA%D0%B0%20%D0%93.%D0%AE..pdf (дата доступу: 12.08.2022).

5. Bielowski A., Siemieński L. Dumki. Praga : Tłocznia J. Spurnego, 1838. 104 s.

6. Chlebowski B. Literatura polska porozbiorowa. Wyd. 2. Lwów : Ossolineum, 1935. S. 119.

7. Dunin-Borkowski A. L. Uwagi nad literaturą w Galicji. *Tygodnik Literacki*. 1842. Nr 17. S. 132–135.

8. Goriaczko-Borkowska A. Pieśń historyczna Ziewończyków. *Pamiętnik Literacki*. 1959. T. 50 (3–4). S. 379–401.

9. Goszczyński S. Dzieła zbiorowe. T. 3. Lwów : Wyd. Z. Wasilewski, 1911. 213 s.

10. Goszczyński S. Nowa epoka poezji polskiej. *Powszechny Pamiętnik Nauk i Umiejętności*. 1835. T. 1. S. 213.

11. Goszczyński S. Sobótka. *Ziewonia* / Red. A. Bielowskiego. Lwów : Ossolineum, 1834. S. 181.

12. Herder J. G. Myśli o filozofii dziejów / Przeł. J. Galecki. T. 2. Warszawa : PWN. 1962. 592 s.

13. Jakóbiec-Semkowa M. Słowiańska pieśń ludowa w polskich przekładach doby romantyzmu. Wrocław : Ossolineum, 1981. 305 s.

14. Janion M. Gorączka romantyczna. Warszawa : PIW, 1975. 187 s.

15. Junkiert M. Kulturowa jedność Słowian jako powtórzenie greckich dziejów w «Pieśniach Słowiańskich» Józefa Dunina Borkowskiego. *Filhellenizm w Polsce*. Warszawa, 2012. 400 s. S. 329–335.

16. Klarnerówna Z. Słowianofilstwo w literaturze polskiej lat 1800–1848. Warszawa : Kasa im. J. Mianowskiego Instytutu Popierania Nauki, 1926. 302 s.
17. Magnuszewski D. Wstęp. Ziewonia / Red. A. Bielowskiego. Lwów : Ossolineum, 1839. S. 5.
18. Pigoń S. Studia literackie. Kraków : Wyd-wo M. Kot, 1951. 301 s.
19. Poklewska K. Galicja romantyczna (1816-1840). Warszawa : PIW, 1976. 309 s.
20. Ruszczyńska M. Ziewonia: romantyczna grupa literacka. Zielona Góra : Uniwersytet Zielonogórski, 2002. 224 s.
21. Witkowska A. Historiozoficzna lekcja romantyka. O wierszu «Do Joachima Lelewela». *Pamiętnik Literacki*. 1961. Z. 3–4. S. 23–49.
22. Zawadzka D. Mickiewicz – Lelewel: ich przyjaźń zawodowa. *Mickiewicz w Gdańsku: rok 2005* / Red. J. Bachórz, B. Oleksowicz. Gdańsk : Fundacja Rozwoju Uniwersytetu Gdańskiego, 2006. 550 s.
23. Ziewonia / Red. A. Bielowskiego. T. I. Lwów : Ossolineum, 1834 r., T. II. Wyd. I. Praga, 1838, Wyd. II, pomnożone. Strasburg, 1839.

REFERENCES

1. Kyrchiv R. The “Ukrainian School” of Polish romanticism in the context of international folklore and literary relations. [“Ukrains’ka shkola” polskoho romantyzmu v konteksti literaturnyh wzaiemyn]. *Romanticism between Ukraine and Poland. Kyiv Polonistic Studios* [Romantyzm mizh Ukrainoiu ta Polishcheiu. Kyivs’ki polonistychni studii]. Vol. V. Kyiv, 2003. 464 p. P. 22–57.
2. Sukharieva S., Yaruchyk O. August Bielowski and the stylistic features of the Slavophile translation of the first half of the 19th century in Galicia [Avhust Bielovskiy i stylistychni osoblyvosti slovianofils’koho perekladu pershoi polovyny XIX st. v Halychyni]. *Philological Volyn: text and context* [Volyn’ filolohichna: tekst i kontekst]. 2020. No 29. P. 153–163.
3. Franko I. Collection of works in 50 volumes [Zibrannia tvoriv u 50 tomah]. Vol. 41. : Literary and critical works (1890–1910) [Literaturno-krytychni praci]. Kyiv : Naukova dumka, 1984. 683 p. P. 83.
4. Shurminska H. Reception of historical and folklore-mythological material in the works of writers of the «Ziewonia» group [Recepcia istorychnoho ta folklorno-mifolohichnoho material u tvorchoosti pys’mennykiv uhrupovannia “Zevonia”] : A dissertation for the degree of a Candidate of Philology [Digital resource]. URL: http://scc.univ.kiev.ua/upload/iblock/275/e14wnz8s9ul2qlblupts3ojazxmyc01p/dis_%D0%A8%D1%83%D1%80%D0%BC%D1%96%D0%BD%D1%8C%D1%81%D0%BA%D0%B0%20%D0%93.%D0%AE..pdf (date of access: 12.08.2022).

5. Bielowski A., Siemiński L. Dumkas. Praga : Tłocznia J. Spurny, 1838. 104 p.
6. Chlebowski B. Polish post-partition literature. Ed. 2. Lviv : Ossolineum, 1935. P. 119.
7. Dunin-Borkowski A. L. Remarks on literature in Galicia. *Literary Weekly*. 1842. No 17. P. 132–135.
8. Goriaczko-Borkowska A. Historical song of the „Ziewonia”. *Literary Diary*. 1959. Vol. 50 (3–4). P. 379–401.
9. Goszczyński S. Collection of works. Vol. 3. Lviv : Ed. Z. Wasilewski, 1911. 213 p.
10. Goszczyński S. New epok of Polish poetry. *Universal Diary of Sciences and Skills*. 1835. Vol. 1. P. 213.
11. Goszczyński S. Sobótka. *Ziewonia* / Ed. A. Bielowski. Lviv : Ossolineum, 1834. P. 181.
12. Herder J. G. Thoughts on the philosophy of history / Transl. J. Galecki. Vol. 2. Warsaw : PWN. 1962. 592 p.
13. Jakóbiec-Semkowa M. Slavic folk song in Polish translation of the Romantic era. Wrocław : Ossolineum, 1981. 305 p.
14. Janion M. Romantic fever. Warsaw : PIW, 1975. 187 p.
15. Junkiert M. The cultural unity of the Slavs as a repetition of Greek history in J. Dunin-Borkowski’s “Slavic Songs”. *Philhellenism in Poland*. Warsaw, 2012. 400 p. P. 329–335.
16. Klarnerówna Z. Slavophilism in Polish literature in the years 1800–1848. Warsaw : Mianowski Kash, 1926. 302 p.
17. Magnuszewski D. Introduction. *Ziewonia* / Ed. A. Bielowski. Lviv : Ossolineum, 1839. P. 5.
18. Pigoń S. Literary studies. Cracow : M. Kot Edition , 1951. 301 p.
19. Poklewska K. Romantic Galicia (1816-1840). Warsaw : PIW, 1976. 309 p.
20. Ruszczynska M. *Ziewonia: romantic literary group*. Zielona Góra : University of Zielona Góra, 2002. 224 p.
21. Witkowska A. The history lesson of the Romantic. About the poem “To Joachim Lelewel”. *Lierary Diary*. 1961. Vol. 3–4. P. 23–49.
22. Zawadzka D. Mickiewicz – Lelewel: their professional friendship. *Mickiewicz in Gdańsk: in year 2005* / Ed. J. Bachórz, B. Oleksowicz. Gdańsk : Foundation for the Development of the University of Gdańsk. 2006. 550 p.
23. *Ziewonia* / Ed. A. Bielowski. Vol. 1. Lviv : Ossolineum, 1834 r., Vol. 2. Ed. I. Praga, 1838, Ed. II, multiplied. Strasburg, 1839.

УДК 82–14[141.5+18] Залеський

Сліпчук Д. Є.
ORCID 0000-0002-4973-4553

ПЕТРО САГАЙДАЧНИЙ ТА БОГДАН РУЖИНСЬКИЙ: ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ ПОЕМИ «СЗАЙКИ» ТА ПОЕМИ-ЕПОПЕЇ «ZŁOTA DUMA» БОГДАНА ЮЗЕФА ЗАЛЕСЬКОГО

***Анотація.** Стаття присвячена феномену автоінтертексту в поезії другого періоду творчості Богдана Залеського, зокрема розглянуто роль і характер загадок Петра Конашевича-Сагайдачного та представників роду Ружинських в поемі-епопеї «Золота Дума» (її уривку «Трахтемирівський монастир») та поемі «Чайки». Дослідження поеми «Чайки» оприявило нові приклади мітологізації гетьмана Сагайдачного, як концентрація кількох історичних фактів із різних часів в одну подію, відбір епізодів історії відповідно до ідеології та глорифікація особи. Поет сугерував визнання авторитетності Сагайдачного й у Польщі. Образ Сагайдачного розвинувся пізніше у «Золотій Думі», про що йдеться у попередньому дослідженні. Повторення у поемі ідей українсько-польського союзництва підтвердило теорію про раціональний, а не художній, характер використання персоналій української історії в «золоту епоху» стосунків двох народів. Введення роду Ружинських як впливового представника українсько-польської шляхти, ймовірно знайомого Сагайдачному, слугувало обґрунтуванням уявлення про успішну українсько-польську співпрацю, аргументом на користь пошуку позитивних аспектів сусідства замість зосередження на трагедіях. Намагання вибудувати позитивний імідж українця-козака-шляхтича задля взаємовигідного порятунку своєї держави, що надалі мала розростися у міжслов'янський союз, керувала Залеським більшою мірою, аніж бажання шукати пояснення невдачам, що призвели до втрати Польщею державності. У роботі над обома поемами Залеський працював над одними й тими самими персонажами – Сагайдачним і двома поколіннями Ружинських – що, однак, не свідчило про обмеженість кругозору поета. Явище автоінтертексту-*

альності, що виходить із цього, виходить із зосередження Залеського на часах найсприятливішого клімату стосунків між українським та польським народами. Припускаємо, що прийом застосовано зумисне не лише в рамках випрацюваної мікротемати, а й із бажання розвинути заснований на історизмі фікційний мікросесвіт, вилити бачення успішного майбутнього для українців та поляків у поемі-епопеї, бажуючи дорівнятися генієм до найбільшого діяча польського романтизму – А. Міцкевича.

Ключові слова: Богдан Залеський, Петро Сагайдачний, Ружинські, козацькі мотиви, мітологізація.

Інформація про автора: Сліпчук Дарина Євгеніївна, магістрантка Навчально-наукового інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Електронна адреса: darynaslipchuk@gmail.com

Slipchuk D.

**PETRO SAHAJDACHNY AND BOHDAN RÓŻYŃSKI:
INTERTEXTUAL CONNECTIONS OF THE POEM
«CZAJKI» AND THE EPIC POEM «ZŁOTA DUMA»
BY BOHDAN JOSEF ZALESKI**

Abstract. *The article describes the phenomenon of auto-intertext in the poetry of the second period of famous Polish romanticism poet Bohdan Zaleski. In particular, the role and nature of the mentions of Petro Konashevych-Sahaidachnyi and representatives of the Różyński family in the epic poem «Złota Duma» (or its excerpt «Monaster Trechtymirowski») and the poem «Czajki» are considered. The study of the poem « Czajki » reveals new examples of mythologizing hetman Sahaidachnyi, such as the concentration of several historical facts from different times into one event, the selection of episodes of history in accordance with ideology, and the glorification of a person. The poet suggested the recognition of Sahaidachnyi's authority in Poland as well. The image of Sahaidachnyi developed later in the «Złota Duma», which is discussed in the previous study. The repetition of the ideas of the Ukrainian-Polish alliance in the poem confirmed the theory about the rational, and not the artistic, nature of the use of figures of Ukrainian history in the so-called «golden era» of relations between the two nations. The introduction of the Różyński family as an influential representative of the Ukrainian-Polish*

nobility, probably familiar to Sahaidachnyi, served as a justification for the idea of successful Ukrainian-Polish cooperation, an argument in favor of finding positive aspects of the neighborhood instead of focusing on tragedies. The attempt to build a positive image of a Ukrainian-Cossack-noble for the mutually beneficial salvation of his state, which was to grow into an inter-Slavic union, guided Zaleski in a greater extent than the desire to find an explanation for the failures that led to Poland's loss of statehood. In the work on both poems, Zaleski worked on the same characters – Sahaidachnyi and two generations of Różyński's – which, however, did not indicate that the poet's horizons were limited. The phenomenon of auto-intertextuality emerging from this comes from Zaleski's focus on the times of the most favorable climate of relations between the Ukrainian and Polish peoples. We assume that the technique was applied deliberately not only within the framework of the developed micro-theme, but also out of a desire to develop a fictional micro-universe based on historicism, to pour out a vision of a successful future for Ukrainians and Poles in an epic poem, wanting to match the genius of the greatest figure of Polish romanticism – A. Mickiewicz.

Key words: Bohdan Zaleski, Petro Sahaidachnyi, Różyński, Cossack motifs, mythologizing

Information about author: Daryna Slipchuk, Master's student, Educational and Scientific Institute of Philology, Taras Shevchenko National University of Kyiv

E-mail: darynaslipchuk@gmail.com

Slipczuk D.

**PIOTR SAHAJDACZNY I BOHDAN RÓŻYŃSKI:
INTERTEKSTOWE POWIĄZANIA POEMATU „CZAJKI”
I POEMATU-EPOPEI „ZŁOTA DUMA” BOHDANA JOSEFA
ZALESKIEGO**

Abstrakt. Artykuł poświęcony jest zjawisku autointertekstu w poezji drugiego okresu twórczości Bohdana Zaleskiego, w szczególności roli i charakterowi wzmianek Piotra Konaszewicza-Sahajdacznego oraz przedstawicieli rodu Różyńskich w poemacie-epopei Złota Duma (jego fragmencie Monasterz Trechtymirowski) i poemacie Czajki. Studium poematu Czajki ujawniło nowe przykłady mitologizacji hetmana Sagajdacznego, takie jak skupienie w jednym

wydarzeniu kilku faktów historycznych z różnych czasów, dobór epizodów historii zgodnie z ideologią, gloryfikowanie osoby. Poeta proponował uznanie autorytetu Sahajdacznego także w Polsce. Wizerunek Sahajdacznego ukształtował się później w Złotej Dumie, o czym była mowa w poprzednim opracowaniu. Powtórzenie idei sojuszu ukraińsko-polskiego w wierszu potwierdziło teorię o racjonalnym, a nie artystycznym charakterze wykorzystania postaci ukraińskiej historii w „złotej epoce” stosunków między dwoma narodami. Przedstawienie rodziny Różyńskich jako wpływowego przedstawiciela ukraińsko-polskiej szlachty, znanej zapewne Sahajdacznemu, posłużyło jako uzasadnienie idei udanej współpracy ukraińsko-polskiej, argument za znalezieniem pozytywnych aspektów sąsiedztwa zamiast skupienia się na tragediach. Próba zbudowania pozytywnego wizerunku szlachcica ukraińsko-kozackiego dla obopólnie korzystnego zbawienia jego państwa, które miało przerodzić się w unię międzysłowiańską, kierowała Zaleskim w większym stopniu niż chęć znalezienia wyjaśnienia niepowodzeń które doprowadziły do utraty przez Polskę państwowości. W pracy nad obydwoma poemtami Zaleski pracował nad tymi samymi postaciami – Sahajdacznym i dwoma pokoleniami Różyńskich – co jednak nie wskazywało na ograniczone horyzonty poety. Wylaniające się z tego zjawisko autointertekstualności wynika ze skupienia się Zaleskiego na czasach najbardziej sprzyjającego klimatu w stosunkach między narodami ukraińskimi i polskimi. Zakładamy, że technika ta została zastosowana celowo nie tylko w ramach rozwijanego mikrotematu, ale także z chęci stworzenia fikcyjnego mikrowszechświata opartego na historyzmie, wylania wizji pomysłnej przyszłości dla Ukraińców i Polaków w poemacie epickim, chcąc dorównać geniuszowi największej postaci polskiego romantyzmu – A. Mickiewicza.

Słowa kluczowe: Bohdan Zaleski, Piotr Sahajdaczny, Różyński, motywy kozackie, mitologizowanie.

Nota o autorze: Daryna Slipczuk, studentka studiów magisterskich Edukacyjno-Naukowego Instytutu Filologii Kijowskiego Narodowego Uniwersytetu im. Tarasa Szewczenki.

E-mail: darynaslipchuk@gmail.com

Висновок Г. Грабовича про сентименталізм польського козако-фільства й специфіку побудови на ньому польського національного міту [4] у Залеського не перешкоджає глибшим дослідженням багатогранного питання появи у творах поета «української школи» козацької тематики. Протягом другого періоду творчості, визначено-

го С. Здзярським 1831–1836 роками [19, с.157], коли поет перебував на гребені хвилі обраної теми й не встиг вичерпати її, топос козака звучить найбільш часто й має систематичний характер.

Треба віддати належне якісному висвітленню творчості Б. Залеського у польському літературознавстві у працях С. Здзярського, М. Мазановського, та найфундаментальнішому – у Ю. Третяка. Продовжили та осучаснили їхню справу А. Вітковська, Б. Стемальщик-Свьонтек, К. Якубовська-Кравчик, а з українського боку завдячуємо – із першопрохідців – М. Максимовичу, І. Франку, а також В. Білоцерківцю, М. Брацкій, Р. Кирчіву, В. Гнатюку, Г. Грабовичу, Є. Нахліку, Р. Радишевському.

Раніше нами досліджувався уривок із третього розділу першої частини «Золотої Думи» під назвою «Ксьондз». Використання легенди про відхід Сагайдачного на схилі віку до монастиря (на противагу історично підтвердженій смерті від бойового поранення) пояснювалося цілком дозволеною у неісторичному творі міфологізацією з метою висловлення ідеї консолідації українського та польського народів, що їх втілював у період активної діяльності Сагайдачний. [6, с.305] Історичні мотиви тут виразні та легко впізнавані, проте анахронічні, про що свідчила зустріч Домініканця із Сагайдачним під час гетьманування Дорошенка. Як з'ясовано далі через біографічні факти участі поета у політичному житті, романтизування українсько-польських стосунків набуває відмінного сенсу від того, який приписували йому дослідники раніше: на заміну бачення аркадійно-козацької України запропоновано амбітні візії відбудови Речі Посполитої із українським народом як активним та рівним учасником цього союзу.

Дослідження образу Сагайдачного наштовхнуло на пошук точок перетину текстів, щоб дати твердішу відповідь на поставлене раніше питання. Ми не помилилися у своїх здогадах: у доробку поета віднайдено поему «Чайки» [11, с.130-135; 17, с.67-72] про успішну виправу кошу Сагайдачного. Проте козацький гетьман не був єдиним повторюваним елементом: в обох текстах паралельно згадується й інше відоме шляхетське прізвище – Ружинський.

Метою розвідки визначаємо унаочнення малоприкметної для епохи романтизму, однак вельми цікавої автоінтертекстуальності Богдана Залеського на прикладі поеми «Чайки» і поеми-епопеї «Золота Дума» (за виданням її фрагментом під назвою «Трахтемирівський монастир» [12]) та спробуємо встановити завдання цього прийому. Дослідження зосереджуватиметься не стільки на самому факті прийому, скільки на його змісті: розглядатимуться використані постаті, аналізуватимуться під призмою історичної достовірності та польського наративу про козацьку Україну, виконається спроба вписати у парадигму чергову персоналію українсько-польської історії у візію України Б. Залеського.

«Трахтемирівський монастир» – частина незакінченої поеми-епопеї «Золота дума» – подається під такою назвою лише у першодруці 1842 року в часописі *Noworocznik demokratyczny* та крайньому виданні 1985 року за редакцією Барбари Стельмашик-Свьонтек. Із решти варіантів, надрукованих у Парижі, Львові, Петербурзі, навіть вилучали куплет, де йшлося про духовну єдність українців та поляків: «*Błogosławią swe narody: / Wojciech, Cyryl i Metody*» [17, с.263]. Приблизно на час першого видання «Трахтемирівського монастиря», як свідчить листування, у поета виникла ідея розширити поему, а результат цього розширення літературознавці окреслюватимуть як «*Мицкевичеві «Дзяди»*» [19, с.54], що підтверджує один із листів до самого Міцкевича, де Залеський претендує обійти мистецьку вартість «*Пана Тадеуша*» [12, с.87].

Найбільші знавці життя і творчості Залеського поділяють погляди на «Золоту думу»: М. Мазановський жорстко критикує як структуру, склад персонажів, так і стилістику автора, закидаючи неспроможність поета дотримуватися одного стилю [10, с.98]. Ю. Третяк, аналізуючи тексти «*Дзядів*» та «*Думи*», доходить висновку, що твір від початку був нежиттєздатним як спроба наслідування Міцкевича, опираючись на українські реалії [14, с.104].

Одним із аспектів українських реалій є історизм – опертя на історичних подіях та персоналіях української історії. За предметом цього дослідження наша увага прикута виключно до дійсних

постатей: серед них – Роман Ружинський, староста Щеньовський, Максим Кривоніс та Петро Конашевич-Сагайдачний.

М. Мазановський називає орієнтовним роком написання «*Чайок*» період до 1831 року й зауважує незрівнянну милозвучність та ритмічність поеми. Щодо «*Чайок*», однак, Мазановський більш критичної думки: картину минулого у поемі він вважає перебільшеною та дещо прикрашеною [10, с.31]. Ст. Здьярський, на жаль, оминає увагою «*Чайки*», зазначивши лише, що поема стала однією із небагатьох завершених Залеським дум. [19, с.57]

Чи не вперше думка різних вчених суперечить одна одній. Ю. Третьак визначає «*Чайки*» одним із небагатьох історично достовірних творів Залеського. Більше того, її дотримання не мало негативного впливу на мистецьку свободу поета та вартість твору. За відомостями Третьака, початковим задумом поета було написання рапсодії про штурм І. Сірком Стамбулу, але, як стверджує літературознавець, остаточно поет вирішив зупинитися на епізоді походу на Сіноп «*найвірнішого споборника Польщі*» П. Сагайдачного. [15, с.426] Вибір цей мотивує, окрім зрозумілої характеристики історичної постаті, оминанням неестетичних та невідповідних поетовому смаку сцен. Тому Залеський пропонує читачеві епілог, результат: запорожці бойовою піснею прославляють свого провідника. Цікавими є й відслідковування польським науковцем впливів «*Чайок*» на інших поетів, зокрема й українських. Ю. Третьак стверджує, що у двох поемах Т. Шевченка – «*Іван Підкова*» та «*Гамалія*» написаних пізніше, – прочитується схожість рецепції образу П. Сагайдачного (цю тему досліджував також досліджували М. Білінський та М. Возняк [1, 2]). Також у збірці поезій Залеського під його редакцією точною датою написання поеми визначено 1831 рік. [19, с.131] Це раніше за «*Трахтемирівський монастир*» (і, відповідно, «*Золоту думу*» в цілому), який був написаний 1836 року.

Моніка Рудась-Гродзка у монографії «*Слов'янський сфінкс і польська мумія*» (*Sfinks słowiański i mumia polska*) [13] порівнює «*Чайки*» із поемою «*Януш Бенявський*» (*Janusz Bieniawski*): в обох патос триумфального повернення з вдалого походу і уславлення

командувача, ідеалізоване життя козаків на Січі витіснили собою історичну правду. Науковиця співвідносить теорії К. Бродзінського та поезії Залеського: аркадійність та ідилічність стали знаряддям пом'якшення жорсткої реальності. Таким чином, підсумовує Рудась-Гродзка, «сентиментальні мрії поета про братерство України й Польщі» [13, с.198] ніби ігнорували напруження на Кресах. Схожої думки про «очищення» історії й А. Вітковська [16].

Перше, на що звертали увагу літературознавці, – підзаголовок поеми, що певним чином окреслював жанр. У характерній для себе манері Б. Залеський дає стислу історико-художню експозицію передмовою. Найбільше уваги, звісно, приділяється центровій статті – Сагайдачному. Кошового він характеризує як «тринадцятого після Дашкевича» [17, с.67] та наводить коментар польського історіографа Старовольського, нібито Сагайдачний скінчив життя після Хотинського походу «з розпусти», хоч далі висловлює сумнів, приводячи до прикладу записи київських хронік. [17, с.68] Заперечення польських джерел на користь українських – як можна судити з висоти достовірних фактів щодо Сагайдачного, яких на час написання поеми могло й не бути – може розглядатися і як визнання Залеським авторитету місцевих знавців – «як свої пишуть про своїх», – і навпаки, як заперечення незручної правди. Оскільки загальноприйнятою версією смерті Сагайдачного є смерть від поранення, обидві тези звучать переконливо.

«Чайки» містять, радше, побіжний опис подій, що передують, зосереджуючись на результаті, відтак Сагайдачний не є дійовою особою, як у «Трахтемирівському монастирі». Тут дати характеристику воєначальнику Залеський доручає самим запорожцям. В останніх рядках кожної строфи рефреном лунають варіації хвалебних рядків «*Niech nam żyje, niech hetmani / Konaszewicz, nasz Koszowy!*». [17, с. 69] Один із варіантів такого повтору є фраза: «*I dopokąd bratniej mowy, / W całej Polsce nam zasłynie: / Konaszewicz nasz Koszowy!*» [18, с. 69], що знову пропагує ідею братерства.

На тлі палає Сіноп, чому запорожці вельми радіють – ймовірно, під керівництвом поважного командира цілі походу до-

сягнуто. Козаки сподіваються на поширення своєї слави не лише по Дніпру, а й у Польському Королівстві, що згадувалося раніше. Здобуті матеріальні багатства вони планують віддати на користь церкви – тут згадується найголовніша українська святиня, Києво-Печерська Лавра, та її атрибути – ладан і свічі, на які підуть золоті півмісяці з мечетей – що мало символізувати не лише перемогу православ'я над мусульманством, а й очікування козаків на Божу прихильність. Це виходить із активного покровительства Сагайдачного над вірою, і звідси – культурою – в Україні. Його військо приписує портрету очільника атрибути мудрості – замисленість, впевнений погляд, спрямований уперед – і висловлює всебічну підтримку. Кошовий ідеалізується – якщо не самими запорожцями, то Залеським через перших.

Поема не має чітких вказівок на час та місце дії, окрім згаданого у передмові та самому тексті топоніму *Супоре*, який відсилає до морського походу запорожців на це місто. У праці П. Саса «*Полководець Петро Сагайдачний*» [5] йдеться про те, що багате турецьке місто Сіноп не раз ставало об'єктом нападу запорізьких військ, наприклад, у 1614 році. Однак, на той час Сагайдачний ще не був гетьманом: він здобуде булаву і збере свій перший морський похід як гетьмана у 1616 році на Кафу. Похід справді був вдалим, що могло слугувати історичним тлом для поеми. На додачу вчений повідомляє про когнітивну помилку в польських джерелах: історик К. Тишковський припускав, що у 1614 Сагайдачний командував близько двома сотнями козаків (а, отже, мав високий ранг), але у зовсім іншому місці. На жаль, через сплутання написання прізвища польський історик зробив хибне припущення про участь Сагайдачного у московських війнах. З іншого боку, П. Сас також не підтверджує, але й не спростовує участі Конашевича-Сагайдачного у морському поході 1614. Для Залеського краєвид Сінопу в вогні міг бути гіпотетичним сюжетом, де сотник чи отаман Сагайдачний очолює хіба що частину запорозького флоту.

Проблема полягає у тому, що у тексті стосовно Сагайдачного вживається два ранги: *koszowy* та *hetman*. Можливо, це пере-

більшення ролі свого командира на знак поваги. Є й інша версія: оскільки у передмові згадується про підмогу Ходкевичу в Хотинській війні, можливо, малися на увазі події 1621 року, де Сагайдачний належить уже до найвищого командування. П. Сас стверджує, що саме вдалі бойові дії запорожців на морі забезпечили перемогу польського війська на суходолі. Успіх у Хотинській війні – ще одна символічна спільна перемога, на якій міг зробити акцент Залеський. Припускаємо, що «Чайки, або Снів запорожців» описує не конкретну історичну подію, а збірний образ, адже центральними елементами є походи на Крим й Османську імперію, яких за всю історію було кілька, а також провід П. Сагайдачного.

Зображенню Петра Конашевича-Сагайдачного у «Золотій думі» (чи за деякими виданнями, «Трахтемирівському монастирі») присвячена наша стаття «Інтерпретація української історії Ю. Б. Залеським» [6]. Специфіка застосування – а також і творення – образу Сагайдачного насамперед мотивується розвитком наративу про гостру необхідність дружніх відносин української та польської держав задля побудови обох, узявши за приклад історичну рефлексію спільних перемог козацько-шляхетської України та шляхетської Польщі. Оскільки теорія розраховувалася на коло співвітчизників поета, вона опиралася на прийнятну для польського світогляду візію України, м'яко «відгороджуючи» чи уникаючи суперечливих епізодів. Петро Сагайдачний був впливовою людиною епохи налагоджених стосунків, а також взірцем чеснот, шанованими поляками: вірянин, воїн, патріот, державник, а також сторонник українсько-польського порозуміння – чи, принаймні, перебував у союзі з польською короною. Закріплена за його особою репутація стала причиною обрання його Залеським до списку персонажів і, відтак, підкріплення відстоюваної теорії вельми переконливим аргументом: з українцями справді варто мати справу, серед них були і є однодумці. Наголошення на спільностях, а не пропагування різниць із найближчими сусідами-потенційними союзниками, вважав Залеський, – більш виграшна стратегія для побудови майбутнього польської держави в умовах

початку XIX століття, схожих на не надто давнє XVII. Паралельно читаючи текст акту створення *Towarzystwa Polskiego Miłośników Słowiańszczyzny*, чи *Towarzystwa Słowiańskiego*, проаналізованого Ю. Третяком, можна зауважити ретрансляцію авторових політичних переконань про Польщу як об'єднавчий центр усіх слов'ян [14, с.78], та Україну як інтегральну частину Польщі, що звучить у «Золотій думі»: «*Zgubią Polskę – Ukrainę*» [17, с.273] Погляд поета був звернутий не лише на рядового козака, а й на його очільника як головного ідеолога діяльності війська, чії дії Залеський схвалював. Отже, підбравши особу під свої ідейні переконання, залишалося вмістити її у потрібний час і в потрібний момент – навіть якщо це було після її смерті. Так, у «Золотій думі» Сагайдачний мітологізований, по-перше, у його учтивому духовному занятті: за легендою, він перебирається до Трахтемирівського монастиря, що був переданий йому королем і певний час належав йому, і проводить решту життя у молитві, а не помирає від бойового поранення. Нею й скористався автор, бажаючи підвищити моральний авторитет спікера своїх ідей в очах читача. По-друге, хоч історичні джерела вказують на гетьманову прихильність до Польського Королівства, однак, об'єктивно союз цей міг і не викликати емоцій у Сагайдачного, як приписує йому Залеський. Згадуємо, що в поемі звучать перш за все гіпотетичні тези, а не прямі цитати. Спостерігаємо цікавий феномен рецепції українських історичних персоналій польським письменником: як відомо, за основу Залеський брав польські історіографічні джерела, а, отже, користувався польською оптикою. Неоднозначності ставлення до певних персоналій (наприклад, як Т. Падури – до Б. Хмельницького) поет вирішив уникнути, обираючи догідних польському сприйняттю. Введення у сюжет такого персонажа, хай і другорядного, додає рис художнього історизму і цілком прийнятне для літературного твору, однак у випадку надто серйозного трактування може спотворити реальне бачення. Залеський, креуючи образ П. Сагайдачного, доклався до міту шляхетного українця – безумовно, корисного для нас у зв'язку з налагодженням українсько-польських

взаємин, проте надзвичайно шкідливого – у мітичному бажанні цього українця бути частиною Польщі й під її головуванням.

У «Чайках» Ружинські згадуються у контексті порівняння здійсненої виправи Сагайдачного із успішним походом Богдана Ружинського на Крим. Причому прізвище призначеного Стефаном Баторієм гетьмана Війська Запорозького ми дізнаємося із приміток унизу сторінки. У тексті вжито його прізвисько – демінутивна форма імені – *Богданко*.

Д. Яворницький у праці «Історія запорозьких козаків» [7, с.28-29] із посиланням на польського історика М. Бельського підтверджує факт перемоги Богданка у Криму у 1575 році. За словами істориків, тоді його козацьке військо взяло Трапезунд, Сіноп і Константинополь, та звільнило понад 50 тисяч українських невільників. Перемога козаків полягала у с звірствами щодо місцевого населення. Богдан Михайлович Ружинський із Володимирського повіту, начальник польської прикордонної міліції, людина бездоганної репутації воєначальника, яка згодом перекинулася до низового козацтва, очолила його та завдала удару ворогу у відповідний момент – ідеальний кандидат для присвяти поеми. Одначе, як і у випадку з І. Сірком, занадто жорстоким був подвиг Богданка для Залеського. Тому він, звісно, вшанував його, але в альтернативний спосіб, провівши ретроспективну паралель між походами Ружинського та Сагайдачного.

Що ж до Романа Ружинського, який згадується у передмові «Чайок» як славний попередник Сагайдачного, – саме про його смерть як «останнього князя на Ружині» [17, с.168] йдеться на початку «Золотої думи». У тексті поеми-епопеї наведений варіант написання шляхетського прізвища: *Rużyński*, а не *Różyński*, як у примітках до «Чайок», проте немає сумнівів, що йдеться про одну й ту ж особу. За сюжетом першої частини під назвою «Князівна», Р. Ружинський помирає, лишаючи по собі доньку Ганку – вигадану Залеським героїню, збудовану за часто застосовуваним Залеським принципом вкорінення персонажа в історичне тло. Фікційність Ганки перевіряємо за родовим деревом Ружинського: за Л. Войтовичем, а та-

кож українськими та польськими науковцями, на яких опирався дослідник, Роман Кирикович Ружинський не мав дітей [3, с.626]. У третьому розділі під назвою «Ксьондз» Залеський замикає коло: Сагайдачний розмовляє про Ружинських (Ганку й покійного Романа, очевидно) з Яцком [17, с.276]. Затим, із цього вийшов і сюжетний хід, і семантико-стилістичний прийом: рівно як Сагайдачний не міг оминати увагою новини про нащадків славетного роду, так і Залеський використав це як нагоду ще раз віддати шану Богданкові та його звитягам – неабияк доречно в обговоренні тогочасної війни з татарами. У «Золотій думі» Залеський знову відсилає до минулого, аби витягти з нього уроки для основної часової лінії.

Учоргове Залеський звертається до історичних осіб польсько-української історії. Тенденція до регіонального патріотизму поета до Київщини не змінюється й у виборі роду волинських шляхтичів з лінії Гедиміновичів, що переселилися на ближні землі Правобережжя. Поетову увагу привертав не лише елемент польськості та, звідси, порубіжність, а й діяльність на користь Речі Посполитої.

Поет перебував на доволі тісній часопросторовій та ідеологічній орбіті для вибору дійових осіб, однак справа не в неунікності самоповтору, притаманного вузькій тематиці, яку літературознавці часто закидали поетові. Інтертекст слугував, окрім очевидного поглиблення і продовження ідеї, побудовою Б. Залеським певного фікційного взаємопов'язаного мікросесвіту. Оскільки йдеться про другий (за С. Здзярським) період його творчості, можна говорити про системність й зумисність цього прийому, а не випадковість й брак знань з української історії й тупцювання на місці. Крім того, як раніше зазначалося, створення поем припадає на активний період після спроб політичної діяльності. Ще раз підтверджується теза про мітологізування П. Сагайдачного: зауважені нами історичні похибки стосовно цієї особи беруть свій початок із «Чайок», і повторилися у «Золотій Думі». Можливо, на етапі написання «Чайок» і виник задум про вміщення Насмілимося припустити, що наміри у поета в обох випадках були однаковими. В обох поемах українсько-польський шляхетський

рід Ружинських, хоч і не мітологізується, проте згадується з однозначно позитивного боку. На додачу, обидва твори містять чітку артикуляцію невіддільності польського елемента від українсько-козацького контексту. Підбір персонажів для поем зумовлений чіткою інтенцією продемонструвати здебільшого польському реципієнтові козацько-шляхетську Україну з усіма перевагами побудови співтовариства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білинський М. Шевченко і Залеський / М. Білинський // Руслан. — 1914. — № 53.
2. Возняк М. Відгомін «Чайок» Залеського в поезіях Шевченка / М. Возняк // Неділя. — 1912. — № 10.
3. Войтович Л. В. Княжа доба: портрети еліти : [монографія] / Л. В. Войтович; Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. — Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. — 782 с.
4. Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка. — К., 1997. — С. 170-195.
5. Сас П. Полководець Петро Сагайдачний / Петро Сас. — К. : ТОВ «Видавництво «Кліо», 2014. — 280 с. : іл.
6. Сліпчук Д. Інтерпретація української історії Ю. Б. Залеським (за поемою «Трахтемирівський монастир»). — Київські полоністичні студії / Т. XXXVII. — Київ: Талком, 2021. — с. 292.
7. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків : у 3 т. / Д. І. Яворницький. - Львів : Світ, 1990 - 1992. - Т. 2 / з рос. пер. І. Сварник. — 1991. — 388, [3] с. : іл.
8. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV - до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна = The Ukrainian Nobility From the End of the 14th to the Middle of the 17th Century. Volhynia and Central Ukraine: [монографія] / Н. Яковенко; Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту, Ін-т Критики. — Вид. 2-ге, перегл. і випр. — Київ: Критика, 2008. — 469, [1] с.
9. B. Zaleskiego Dzieła pośmiertne, w Krakowie 1891 r. T. I. — Przedm. Stanisława Tarnowskiego. — Kraków: synowie autora, 1891 (Kraków: Druk. «Czasu»).
10. Mazanowski M. Józef Bohdan Zaleski. Życie i dzieła. Zarys biograficzny. — Życiorysy Sławnych Polaków nr15. — Petersburg, 1900. — 134 s.
11. Pisma Józefa Bohdana Zaleskiego. T. 2. — Lwów: Gubrynowicz i Schmidt, 1877. — 302 s.

12. Korespondencya Józefa Bohdana Zaleskiego. T. 1. – Lwów: H. Altenberg, 1900. – 299 s.
13. Rudaś-Grodzka, M. Sfinks słowiański i mumia polska. Warszawa: Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk, 2013.
14. Tretiak J. Bohdan Zaleski na tułactwie: życie i poezya: karta z dziejów emigracji polskiej. [Cz. 1], 1831-1838. – Kraków: nakł. Akademii Umiejętności. – 1913 r.
15. Tretiak J. Bohdan Zaleski: do upadku powstania listopadowego 1802-1831: życie i poezya: karta z dziejów romantyzmu polskiego. – Kraków: nakł. Akademii Umiejętności. – 1911 r.
16. Witkowska A. Bohdan Zaleski, tajemnica sukcesu i zapomnienia, w: Zapomniane wielkości romantyzmu, red. Z. Trojanowiczowa i Z. Przychodniak, Poznań 1995.
17. Zaleski B. Wybór poezyi. – Oprac. Józef Kallenbach, Warszawa: Gebethner i Wolff, 1909.
18. Zaleski B. Wybór poezyj / Bohdan Zaleski; oprac. Józef Tretiak. - Wyd. 2. – Kraków : Krakowska Spółka Wydawnicza, 1923 r. – 256 s.
19. Zdziarski S. Bohdan Zaleski. Studium biograficzno-literackie. – Lwów: Towarzystwo Wydawnicze, 1904 r.

REFERENCES

1. Bilinsky M. Shevchenko and Zaleski [Shevchenko i Zaleskyi] / M. Bilinsky // Ruslan. — 1914. — No. 53.
2. M. Wozniak. The echo of Zaleski's «Czajki» in Shevchenko's poems [Vidhomin «Chaiok» Zaleskoho v poeziiakh Shevchenka] / M. Wozniak // Sunday. — 1912. — No. 10.
3. Voytovych L.V. Princely age: portraits of the elite: [monograph] [Kniazha doba: portrety elity] / Voytovych L.V.; Institute of Ukrainian Studies, named after I. Kryp'yakevich National Academy of Sciences of Ukraine, Lviv, national University named after I. Franko. – Bila Tserkva: Publisher Oleksandr Pshonkivskyi, 2006. – 782 p.
4. Hrabovych H. To the history of Ukrainian literature: Research, essays, polemics. [Do istorii ukrainskoi literatury: Doslidzhennia, ese, polemika] — K., 1997. — P. 170-195.
5. Sas P. Commander Petro Sahaidachnyi [Polkovodets Petro Sahaidachnyi] / Petro Sas. - K.: LLC «Klio Publishing House», 2014. - 280 p. : fig.
6. Slipchuk D. Interpretation of Ukrainian history by J B. Zaleski (based on the poem «Monaster Trechtymirowski»). [Interpretatsiia ukrainskoi istorii

Yu B. Zaleskym (za poemoiu «Trakhtemyrivskiy monastyr») – Kyiv polonistic studios / T. XXXVII. - Kyiv: Talkom, 2021. - p. 292.

7. Yavornytskyi D. I. History of the Zaporizhzhya Cossacks: in 3 volumes [Istoriia zaporizkykh kozakiv] / D. I. Yavornytskyi. - Lviv: Svit, 1990 - 1992. - T. 2 / from Russian. trans. I. Svarnyk. - 1991. - 388, [3] c. : fig.

8. Yakovenko N. The Ukrainian Nobility From the End of the 14th to the Middle of the 17th Century. Volhynia and Central Ukraine: [monograph] [Ukrainska shliakhta z kintsia XIV - do seredyny XVII stolittia. Volyn i Tsentralna Ukraina] / N. Yakovenko; Ukraine of science Harvard University. University, Institute of Criticism. - View. 2nd, rev. and ex. - Kyiv: Krytyka, 2008. - 469, [1] p.

9. B. Zaleskiego Dzieła pośmiertne, w Krakowie 1891 r. T. I. – Przedm. Stanisława Tarnowskiego. – Kraków: synowie autora, 1891 (Kraków : Druk. «Czasu»).

10. Mazanowski M. Józef Bohdan Zaleski. Życie i dzieła. Zarys biograficzny. – Życiorysy Sławnych Polaków nr15. – Petersburg, 1900. – 134 s.

11. Pisma Józefa Bohdana Zaleskiego. T. 2. – Lwów: Gubrynowicz i Schmidt, 1877. – 302 s.

12. Korespondencya Józefa Bohdana Zaleskiego. T. 1. – Lwów: H. Altenberg, 1900. – 299 s.

13. Rudaś-Grodzka, M. Sfinks słowiański i mumia polska. Warszawa: Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk, 2013.

14. Tretiak J. Bohdan Zaleski na tułactwie: życie i poezya: karta z dziejów emigracji polskiej. [Cz. 1], 1831-1838. – Kraków: nakł. Akademii Umiejętności. – 1913 r.

15. Tretiak J. Bohdan Zaleski: do upadku powstania listopadowego 1802-1831: życie i poezya: karta z dziejów romantyzmu polskiego. – Kraków: nakł. Akademii Umiejętności. – 1911 r.

16. Witkowska A. Bohdan Zaleski, tajemnica sukcesu i zapomnienia, w: Zapomniane wielkości romantyzmu, red. Z. Trojanowiczowa i Z. Przychodniak, Poznań 1995.

17. Zaleski B. Wybór poezyi. – Oprac. Józef Kallenbach, Warszawa: Gebethner i Wolff, 1909.

18. Zaleski B. Wybór poezyj / Bohdan Zaleski; oprac. Józef Tretiak. - Wyd. 2. – Kraków : Krakowska Spółka Wydawnicza, 1923 r. – 256 s.

19. Zdziarski S. Bohdan Zaleski. Studium biograficzno-literackie. – Lwów: Towarzystwo Wydawnicze, 1904 r.

УДК 821.161. 2/821

Назарець В. М.

БІОГРАФІЧНА ПОСТАТЬ ТА ПОЕТИЧНА ТВОРЧІСТЬ Т. ПАДУРИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ В. ГНАТЮКА

Анотація. У запропонованій статті констатовано, що поряд з численними українськими та польськими дослідниками XIX-XX ст. чи не найбільш вагомим у низці наукових праць вчених-філологів став внесок, який зробив у вивчення літературно-історичних аспектів діяльності «української школи» польського романтизму у цілому й творчості її визначного представника – Т. Падури зокрема, відомий український науковець Володимир Гнатюк.

Метою запропонованої розвідки є спроба висвітлення різноаспектних векторів творчості Т. Падури в критичних реценціях В. Гнатюка. Завданнями, що деталізують наголошену мету, є систематизація та узагальнення: 1) основних етапів наукової діяльності В. Гнатюка, 2) внеску вченого у розвиток української полоністики, 3) основних напрямів дослідження В. Гнатюком творчості Т. Падури.

У загальному діапазоні векторів дослідницького інтересу з боку В. Гнатюка до творчості Т. Падури виокремлено такі основні тематичні напрями: 1) Біографічний нарис етапів життєвого шляху Т. Падури, 2) Світоглядні орієнтири письменника, 3) Українське національне питання в творчості Т. Падури, 4) Ідейно-тематичні аспекти творчості, 5) Художні особливості поезії.

Ключові слова: українська література, польська література, літературознавство, українська школа польської романтичної поезії, Т. Падура, критичні реценції, ідейно-тематичні аспекти творчості, художні особливості поезії.

Інформація про автора: Назарець Віталій Миколайович, доктор філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української мови і літератури та методик їх навчання Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Т.Шевченка.

Електронна адреса: azarets1@ukr.net

Nazarets V.

CREATIVITY OF T. PADURA IN CRITICAL RECEPTION OF V. HNATIUK

Abstract. *This article states that along with numerous Ukrainian and Polish researchers of the 19th-20th centuries, perhaps the most important among the scientific works of philological scientists was the contribution made by the famous Ukrainian scientist Volodymyr Hnatiuk to the study of the literary and historical aspects of the activity of the «Ukrainian school» of Polish romanticism in general and the work of its prominent representative - T. Padura in particular.*

The purpose of the proposed investigation is an attempt to highlight the various aspects of T. Padura's work in the critical receptions of V. Hnatiuk. The tasks detailing the stated goal are the systematization and generalization of: 1) the main stages of V. Hnatiuk's scientific activity, 2) the scientist's contribution to the development of Ukrainian Polonistics, 3) the main directions of V. Hnatiuk's research of T. Padura's work.

The article traces the main biographical milestones of V. Hnatiuk's life, the tragic circumstances of his death in Stalin's concentration camps, characterizes the content and main vectors of scientific orientation of the scientist's historical and literary legacy. It is noted that the historical-literary heritage of V. Hnatiuk is impressive both in its volume and in the variety of the thematic scope of research interests. In addition to numerous works devoted to various issues of the history of Ukrainian literature, the most important part of V. Hnatiuk's literary heritage is his extremely balanced and thorough Polonistic explorations, devoted mainly to the study of historical stages and works of the most prominent representatives of Polish romanticism and, in particular, his «Ukrainian schools». The corpus of Polonistic investigations by V. Hnatiuk dedicated to the study of the work of one of the most prominent representatives of the Ukrainian school, T. Padura, is characterized.

In the general range of vectors of research interest on the part of V. Hnatiuk in the work of T. Padura, the following main thematic areas are distinguished: 1) Biographical sketch of the stages of the life path of T. Padura, 2) Worldview orientations of the writer, 3) Ukrainian national question in the work of T. Padura, 4) Ideological and thematic aspects of creativity, 5) Artistic features of poetry.

Key words: *Ukrainian literature, Polish literature, literary criticism, Ukrainian school of Polish romantic poetry, T. Padura, critical receptions, ideological and thematic aspects of work, artistic peculiarities of poetry.*

Information about author: *Vitalii Nazarets, doctor of philological sciences, associate professor, head of the department of Ukrainian language, literature and teaching methods, Regional Humanitarian and Pedagogical Academy of Taras Shevchenko in Kremenets.*

E-mail: azarets1@ukr.net

Nazarec W.

POSTAĆ BIOGRAFICZNA I TWÓRCZOŚĆ POETYCZNA T. PADURY W BADANIACH W. HNATIUKA

Abstrakt. *Proponowany artykuł stwierdza, że wraz z licznymi ukraińskimi i polskimi badaczami XIX-XX wieku. być może najważniejszym dziełem naukowym filologów był wkład słynnego ukraińskiego naukowca Wołodymyra Hnatiuka w badanie literackich i historycznych aspektów działalności „szkoły ukraińskiej” polskiego romantyzmu w ogóle i twórczości jej wybitnego przedstawiciela – w szczególności T. Padurry.*

Celem proponowanych badań jest próba uwypuklenia różnych aspektów twórczości T. Padurry w krytycznych recepcjach W. Hnatiuka. Zadania uszczegóławiające postawiony cel to usystematyzowanie i uogólnienie: 1) głównych etapów działalności naukowej W. Hnatiuka, 2) wkładu uczonego w rozwój polonistyki ukraińskiej, 3) głównych kierunków badań W. Hnatiuka twórczości T. Padurry.

W ogólnym zakresie wektorów zainteresowań badawczych W. Hnatiuka w twórczości T. Padurry wyróżnia się następujące główne obszary tematyczne: 1) Szkic biograficzny etapów drogi życiowej T. Padurry, 2) Orientacje światopoglądowe pisarza, 3) Ukraińska kwestia narodowa w twórczości T. Padury, 4) Ideologiczne i tematyczne aspekty twórczości, 5) Cechy artystyczne poezji.

Słowa kluczowe: *literatura ukraińska, literatura polska, literaturoznawstwo, ukraińska szkoła polskiej poezji romantycznej, T. Padura, recepcje krytyczne, ideowe i tematyczne aspekty twórczości, artystyczne cechy poezji.*

Nota o autorze: *Witalij Nazarec, doktor nauk filologicznych, docent, kierownik katedry języka ukraińskiego, literatury i metod nauczania,*

Krzemieńska Regionalna Akademia Humanitarno-Pedagogiczna im T. Szewczenki.

E-mail: azarets1@ukr.net

Постановка проблеми. «Українська школа» польського романтизму – непересічне, надзвичайно цікаве і багатобарвне мистецьке явище в історії взаємодій та взаємовпливів двох сусідніх літератур – польської та української. Недаремно дослідницький інтерес до осмислення національних та історичних засад діяльності школи, її літературної генези, та змісту художніх пошуків виник майже одночасно з самою її появою. Як слушно зауважує Р. Радишевський, «Дослідження «української школи» в польському романтизмі переживають сьогодні вже свій третій етап (якщо першим етапом вважати критичні розвідки сучасників і навіть учасників літературного процесу епохи романтизму, який породив «українську школу» (Олександра Тишинського, Міхала Грабовського, Мавриція Мохнацького, Адама Міцкевича), а другим – осмислення цього процесу вже з історико-літературного погляду в працях Івана Франка, Юзефа Третяка, Володимира Гнатюка наприкінці XIX і у першій половині XX ст.). Сьогодні дослідник літератури часів романтизму володіє незаперечними привілеями: це і безпристрасність оцінки подій і явищ, уже значно віддалених у часі, й новітні теорії та способи розуміння історико-літературних і культурних формацій та епістем і, зрештою, той накопичений емпіричний матеріал, який для нашого вжитку працювали цілі покоління українських і польських учених. Утім, і сьогодні проблема «української школи» в польському романтизмі ставить перед нами чимало питань аксіологічного й культурно-епістемічного характеру» [3, с. 12].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У період з кінця XIX і упродовж усього XX ст. ті або ті аспекти літературно-мистецької та історіософської діяльності «української школи» польського романтизму досліджували чимало як українських (Омелян Огоновський, Микола Євшан, Сергій Єфремов, Микола Зеров,

Михайло Мочульський, Василь Щурат, Олекса Горбач, Григорій Вервес, Роман Кирчів, Теоктист Пачовський, Ростислав Радишевський, Володимир Єршов, Олександр Астаф'єв, Олексій Сухомлинов, Євген Нахлік, Марія Брацка та ін.), так і польських (Вацлав Кубацький, Мар'ян Якубець, Стефан Козак, Станіслав Маковський, Ришард Пшибильський, Марія Яньон, Едвард Касперський, Аліна Вітковська, Ірена Левандовська, Станіслав Уляш, Анджей Фабіновський, Ярослав Лавський, Марек Квапішевський, Мечислав Інґлот, Кшиштоф Маслонь та ін.) літературознавців. Чи не найбільш вагомим у низці наукових праць вчених-філологів став внесок, який зробив у вивчення літературно-історичних аспектів діяльності «української школи» польського романтизму у цілому й творчості її визначного представника – Т. Падури зокрема, відомий український науковець Володимир Гнатюк, без посилань на теоретичні напрацювання якого сьогодні не може обійтись жоден дослідник-полоніст.

Метою запропонованої розвідки є спроба висвітлення різноаспектних векторів творчості Т. Падури в критичних рецепціях В. Гнатюка. **Завданнями**, що деталізують наголошену мету, є систематизація та узагальнення: 1) основних етапів наукової діяльності В. Гнатюка, 2) внеску вченого у розвиток української полоністики, 3) основних напрямів дослідження В. Гнатюком творчості Т. Падури.

Виклад основного матеріалу. Володимир Якович Гнатюк, без сумніву, відноситься до тієї блискучої когорти видатних українських полоністів, внесок яких у вивчення історії культурних взаємин та творчих контактів обох літератур важко переоцінити. За словами Р. Радишевського, «Сьогодні, оглядаючись у минуле, навряд чи у темних тенетах трагічних передвоєнних років можна розгледіти в усьому Радянському Союзі дослідника-полоніста, який би своїм талантом, науковим доробком та ерудицією зрівнявся б із невтомним волинянином. В. Гнатюк був особистістю неординарною, яскравою, людиною жертвовної долі, яка пройшла всі ймовірні й неймовірні випробовування, що їх зазвичай вистачає на ціле покоління» [2, с. 7].

В. Гнатюк народився 1893 р. у Житомирі. Після закінчення початкової та середньої житомирських шкіл вступив до Петербурзького історико-філологічного інституту на відділення класичних мов, де навчався упродовж 1912-1916 років. Вже в період навчання в інституті В. Гнатюк зацікавився науковими студіями, неодноразово виступав із доповідями на філологічних засіданнях інституту, брав участь в організації і головував в Українському науковому гуртку, члени якого студіювали тематику, пов'язану з питаннями історії та літератури України. З початку 20-х років В. Гнатюк був співробітником різних наукових закладів Києва та Харкова, активно співпрацював із тогочасними українськими академічними журналами. 1931 р., враховуючи вагомість внеску, зробленого В. Гнатюком у дослідження «української школи» польського романтизму, вчена рада Московського педагогічного інституту без публічного захисту дисертації присудила йому науковий ступінь кандидата філологічних наук. У своїй «Короткій автобіографії», написаній 1938 р., В. Гнатюк вказував, що послідовно займався педагогічною та науковою роботою в різних освітніх закладах Житомира, Кривого Рогу, Дніпропетровська, Києва, Одеси. З початком масових репресій тоталітарного сталінського режиму проти українців, її видатних вчених, митців та громадських діячів В. Гнатюк у 1937 р., скориставшись запрошенням із Росії, перебрався до Саратова, де упродовж двох наступних років обіймав посади декана факультету іноземних мов та завідувача кафедри всесвітньої літератури у Саратовському педагогічному університеті. 1938 р. В. Гнатюка було переведено на роботу до Калінінського педагогічного інституту, де він пережив період фашистської окупації, залишившись доглядати інститутську бібліотеку. Перебування вченого на підконтрольній окупантам території після її звільнення у 1942 р. стало формальною підставою для його арешту. Особлива Рада при НКВС Росії інкримінувала йому співпрацю з окупантами, через що В. Гнатюка було засуджено із формулюванням «за зраду Батьківщині» до десятирічного терміну ув'язнення в сталінських концтаборах. Відбувши, попри неодноразові прохання про

пом'якшення вироку, повний термін ув'язнення, В. Гнатюк звільнився з таборів 1952 р., напередодні смерті. Й лише 1991 р. його було повністю реабілітовано.

Історико-літературний спадок В. Гнатюка вражає як своїм обсягом, так і розмаїттям тематичного обширу дослідницьких зацікавлень вченого. Крім численних праць, присвячених тим або тим питанням історії української літератури, найбільш вагому частину літературознавчого спадку В. Гнатюка складають його надзвичайно виважені й ґрунтовні полоністичні розвідки. Серед них в першу чергу слід назвати фундаментальну працю, оформлену у вигляді дисертаційного дослідження – «Нариси з історії польського романтизму. Розвиток і занепад однієї романтичної течії». У восьми розділах цього величезного за обсягом дисертаційного дослідження (677 сторінок) В. Гнатюк простежує широкий спектр питань, пов'язаних із генезою та історико-літературним розвитком «української школи» польського романтизму. Зокрема, говорить про українофільську групу польських письменників XVI – XVII ст., в якій вбачає історичні паралелі й аналогі з пізнішою «українською школою», про українофільську стихію, її стиль та форми у польській літературі XIX ст., систематизує наявні на його час критичні дослідження української романтичної школи, вдається до співставного аналізу загальноєвропейського і власне польського романтизму, досліджує розвиток школи та започаткованих нею художніх традицій у подальшій польській літературі XIX ст.

Значною частиною полоністичного доробку В. Гнатюка є й його окремі наукові розвідки, присвячені літературним взаєминам та взаємовпливам українців та поляків: «Попередник Шевченкових «Гайдамаків». Нотатки з приводу століття “Zamku Kaniowskiego” Гоцинського», «Шевченко в стосунках з поляками», «Польські симпатії та антипатії Тараса Шевченка», «Впливи Максимовича на польсько-українську школу», «М. О. Максимович і сторіччя української культурно-наукової праці», «Польський літератор М. А. Грабовський і його приятелювання з П. О. Кулішем», «Спирідон Осташевський. У світлі українського бурлеску», «Український

фольклор у польських переробках (Олександр Гроза), «Ярмаркове українофільство в житті та літературі (балагульщина)» та ін.

Корпус полоністичних розвідок В. Гнатюка, присвячених дослідженню творчості одного з найбільш яскравих представників української школи Т. Падури, репрезентована працями: «Тимко Падура. Критично-біографічний та історично-літературний нарис», «Падура, Рилєєв і декабристи», «Тимко Падура в українському історично-культурному процесі», а також окремим підрозділом у його дисертації. Те, що з числа інших відомих представників «української школи» польської романтичної поезії саме творчості Т. Падури В. Гнатюк приділяє стільки дослідницької уваги, він сам у програмній розвідці «Тимко Падура. Критично-біографічний та історично-літературний нарис» пояснював так: «Тимко Падура... Це прізвище знайоме, напевне, кожному, хто тільки цікавиться українською літературою. /.../ Про Падуру складається враження, як про щось екзотичне. Коли ми звернемось до літератури про нього, то натрапимо на силу різноманітних, часом різко суперечливих поглядів, починаючи від схвальних і кінчаючи лайливими, образливими. /.../ Строкатість літературних присудів про Падуру, з одного боку, а з другого інтерес до нього, як до трохи екзотичної і в кожному разі своєрідної постаті, підказує нам konieczність виконати певну систематизаторську й критичну працю над літературною спадщиною письменника та над історично-літературними матеріалами з приводу його життя та творчості. Ми думаємо переглянути весь матеріал, що був нам приступний, дати йому відповідний аналіз і внаслідок цієї праці визначити Тимкові Падури певне місце в українському художньо-літературному процесі» [1, с. 45].

У загальному діапазоні векторів дослідницького інтересу з боку В. Гнатюка до творчості Т. Падури можна виокремити такі основні тематичні напрями: 1) Біографічний нарис етапів життєвого шляху Т. Падури, 2) Світоглядні орієнтири письменника, 3) Українське національне питання в творчості Т. Падури, 4) Ідейно-тематичні аспекти творчості, 5) Художні особливості поезії.

Найбільш повно і вичерпно тематичний діапазон зазначених напрямів дослідницької уваги з боку вченого до життя та творчості Т. Падури окреслено та деталізовано у праці В. Гнатюка «Тимко Падура. Критико-біографічний та історико-літературний нарис». Ті або ті аспекти цієї тематики вчений суттєво доповнює також й у інших своїх розвідках, присвячених життю та творчості Т. Падури. Спробуємо визначити та конкретизувати пріоритетні смислові орієнтири зазначених тематичних напрямів.

1) Біографічний нарис етапів життєвого шляху Т. Падури. Простежуючи біографію Т. Падури, В. Гнатюк розглядає її у розрізі співвіднесення не тільки з основними віхами життя поета, але й знаменними історичними подіями та колом його життєвих взаємостосунків, тобто тим контекстом, у якому формувалися світогляд Т. Падури та його літературні уподобання. Відповідно вчений структурує й тематичні рубрики, в яких конкретизує окремі віхи життєвого і творчого шляху поета: «Життя Т. Падури» (з'ясовано генеалогію родинного дерева поета й простежено етапи його навчання у початковій парафіяльній школі, Вінницькій гімназії та Кременецькому ліцеї), «Зв'язок із декабристами», «Перед і під час повстання 1831 року», «Від 1831 року до смерті», «Серед друзів, приятелів і знайомих».

2) Світоглядні орієнтири письменника. Характеризуючи світогляд Т. Падури, В. Гнатюк зазначає, що він був принциповим ворогом монархізму не тільки російського, але й рідного польського – й абсолютного, й конституційного. Натомість державно-політичним ідеалом Т. Падури була республіка. У слов'янського племені, на думку поета, був зародок саме республіканського порядку. В діяльності й політичній ідеології Т. Падури В. Гнатюк вбачає цілковитий паралелізм до західно-європейського регіоналізму: «тут і захоплення народною поезією України, бажання відбудувати її колишню державність (козацтво, гетьманщина), але тільки в цілковитій спілці зі старшою «матір'ю-Польщею» [1, с. 76]. Коментуючи історію відомого питання про зв'язки Т. Падури з російськими декабристами, а також про можливі взаємовпливи

їхньої ідеології на світогляд Т. Падури та його поезій на творчість К. Рилеєва, В. Гнатюк наголошує на тому, що наслідки й реальне значення таких контактів у дослідницькій літературі надто перебільшені. «Ми відкидаємо думку про вплив Падури на творчість Рилеєва, – зауважує дослідник, – але на переконаннях самого Падури це короточасне знайомство з декабристами, а згодом їх трагічна доля залишили невеличкий скороминущий слід» [1, с. 56].

3) Українське національне питання в творчості Т. Падури. Звертаючись до питання ставлення Т. Падури до української національної справи, В. Гнатюк зауважує, що серйозної уваги з боку дослідників воно зазвичай не викликало, «а тим часом воно зовсім не таке просте, і правильно його розв'язати можна лише в певному історично-культурному та історико-соціальному аспекті» [1, с. 73]. В. Гнатюк констатує передусім щиро прихильне ставлення Т. Падури до України, яку поет називає матір'ю. Водночас, поет відчуває й культурно-політичний зв'язок з іншим, більшим соціальним організмом, Польщею, яку він вже вважає своєю батьківщиною. Українці для поета – земляки. Він захоплюється українською минавшиною, окремими епізодами та постатями старої України, які оспівує й ідеалізує. Водночас, він докоряє «землякам» за забуття мови, одяжі, звичаїв. Часом він відкрито нападає й на представників тодішнього українського національно-культурного руху за їхні, на його думку, ідеологічні загравання з російською державністю. Зрештою, В. Гнатюк приходять до висновку, що «щиро вболіваючи над політичними, а часом і соціальними судьбами українського народу, поет не зважується переступити одного кроку, назватися українцем (національно, а не територіально)» [1, с. 75].

4) Ідейно-тематичні аспекти творчості. На формування Т. Падури як творчої особистості, на думку В. Гнатюка, впливали різні взаємопересічні чинники: українська народна поезія, кельтські пісні псевдо-Оссіана, поезія Байрона і молодого Міцкевича, українофільські твори, особливо Б. Залеського. Як гадає дослідник, Т. Падура міг бути знайомий з «Енеїдою» І. Котляревського і творами Г. Сковороди, а також історичними та етнографічними працями інших україн-

ських письменників. Все ж, попри серйозне ставлення до творчості як до копіткої поетичної праці, Т. Падура, на думку дослідника, перш за все вбачав у ній відповідальну громадську діяльність, яку спрямовував на чітку освітньо-історіософську мету. Задля неї Т. Падура розробив й власну теорію щодо походження козаків та українського історичного життя. Т. Падура вважав, що український народ – це східні поляни, які разом із західними поляками належать до однієї спільної родинної гілки. За словами В. Гнатюка, «на підставі цієї теорії Падура укладає собі неписану програму поетичної праці, переслідуючи, таким чином, дві мети: утворити історію України у вигляді окремих характерних її постатей, а редакцію поезіям надати таку, щоб вона навчала українського слухача не тільки «правильно», з погляду Падури, розуміти минуле, але й указувала шлях практичної діяльності задля національного визволення від Росії в злуці зі «своїм давнім приятелем Польщею». Отже, досить вузько закреслив Падура рамки першого активнішого періоду своєї поетичної праці, зумовивши її моментом спільного повстання українців з поляками, і коли воно не сталось, почала занепадати його поетична діяльність: він ще деякий час живе ремінісценціями минулого, перекладами, а згодом і зовсім замовкає...» [1, с. 87].

5) Художні особливості поезії. Власне художні аспекти поетичної творчості Т. Падури В. Гнатюк розглядає переважно у розрізі трьох головних питань: мовної вправності, строфіки та ритміки і евфонії його віршованих текстів.

Стосовно численних нападок дослідників на недосконалість або й примітивність рівня володіння українською мовою, що його демонструє Т. Падура у своїх поезіях, В. Гнатюк зауважує, що оскільки в тодішній Україні «не встановилося надговіркових мовних канонів, то кожний український письменник позасвідомо відбивав ту мовну стихію, на якій він зріс або на якій виховався... Українську мову вивчав письменник не так з друкованого письма, як безпосередньо з народно-поетичного джерела» [1, с. 98-99].

Строфічну будову Падуриного вірша дослідник характеризує як досить одноманітну, в основі якої здебільшого поділ на 4-ряд-

кові або 8-рядкові строфи, інколи графічно компоновані й без зазначення такого поділу.

Специфіку ритмічної організації Падуриного вірша В. Гнатюк вбачає у його силабічній основі, крізь яку однак проступають більш або менш чітко артикульовані тенденції хореїчного ритму. Значну частину Падуриних поезій, за спостереженнями дослідника, скомпоновано українським народним шумковим ритмом або ритмом коломийки. Деяку ритмічну кострубатість віршів Т. Падури В. Гнатюк пояснює тим, що поет їх писав з розрахунку на спів, а не на читання, відтак підпорядковував мовну ритміку вимогам пісенної мелодійності.

Невисокої думки, як і більшість інших дослідників, В. Гнатюк був і щодо особливостей звукової організації вірша Т. Падури: «З евфонією в Падури не гаразд. При читанні його творів ми натрапляємо багато випадків недоброзвучного збігу приголосних, що утрудняє вимову й залишає по собі якесь враження неукладистості... Рима, як елемент милозвучності досить бідна, здебільшого вона засновується на однакових флексіях» [1, с. 102].

Висновок і перспективи подальших досліджень. Не підлягає сумніву той вагомий внесок, який зробив визначний й ще досі повною мірою не оцінений сучасною літературознавчою наукою вчений-філолог В. Гнатюк у розвиток української полоністики й, зокрема, дослідження історії «української школи» польського романтизму та творчого спадку окремих її представників. Поглибленням акцентованої у статті проблематики може стати дослідження критичних реценцій В. Гнатюка щодо літературних поглядів Т. Падури, прижиттєвої та посмертної оцінки його творчості, контексту художніх взаємин та творчих взаємовпливів літературного доробку Т. Падури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гнатюк В. Українсько-польська правобережна романтична література. Вибрані праці. Київ: «МП Леся». 2008. 636 с.

2. Радишевський Р. Володимир Гнатюк – невтомний дослідник українсько-польської правобережної літератури. *Гнатюк В. Українсько-польська правобережна романтична література. Вибрані праці*. Київ: «МП Леся». 2008. С. 7-44.

3. Радишевський Р. «Українська школа» в польському романтизмі: феномен пограниччя. К.: Талком, 2018. 704 с.

REFERENCES

1. Hnatiuk V. Ukrainian-Polish right-bank romantic literature. Selected works. [Ukrainsko-polska pravoberezhna romantyczna literatura. Wybrani pratsi.] Kyiv: «MP Lesya». 2008. 636 p.

2. Radyshevskyyi R. Volodymyr Hnatiuk as a tireless researcher of Ukrainian-Polish right-wing literature. [Volodymyr Hnatiuk – nevtomnyi doslidnyk ukrainsko-polskoi pravoberezhnoi literatury.] Hnatiuk V. Ukrainian-Polish right-bank romantic literature. Selected works. Kyiv: «MP Lesya». 2008. P. 7-44.

3. Radyshevskyyi R. «Ukrainian school» in Polish romanticism: the phenomenon of the borderland. [«Ukrainska shkola» v polskomu romantyzmi: fenomen pohranychchia.] K.: Talkom, 2018. 704 p.

УДК 94(477)»15/17»:355.1

Радишевський Р. П.

ORCID 0000-0002-5279-8232

ТОМАШ ПАДУРА: ТРАГІЗМ ПОЕТА-ЛІРИКА

Анотація. У запропонованій статті зазначено, що доба польського романтизму з точки зору пошуків та напрямків діяльності творчих угруповань – період яскравий і барвистий, багатовимірний і неоднорідний. Важливим явищем того періоду в рамках польської романтичної літератури стала «українська школа», яка мала потужний вплив на поступ усієї польської літератури першої половини XIX ст.

Констатовано, що однією з найбільш яскравих постатей «української школи» польської літератури доби романтизму був Томаш Падура – талановитий поет, лірник, який зробив безцінний та одночасно неоціненний внесок як у польську, так і в українську культуру, літературу та музику і, черпаючи натхнення із фольклору та історичних козацьких дум Поділля, Волині та Київщини.

Метою запропонованої розвідки є спроба дослідження художньої еволюції української тематики в поетичній творчості Т. Падури. Завдання роботи визначені спробою обумовити причини посилення настроїв трагізму та песимізму в процесі художньої еволюції поетичної творчості Т. Падури.

У статті проаналізовано ідейно-художній світогляд, засвідчений в поезіях Т. Падури, його ідеалізація героїчного історичного минулого України, його утопічно-романтичні національно-патріотичні переконання та сподівання. У статті зазначається, що ілюзорність власних світоглядно-політичних поглядів та патріотичних сподівань з часом почав усвідомлювати й сам Т. Падура. Відтак, у його поезії посилюються нотки трагізму і песимізму, особливо після поразки повстання 1830–1831 років, яка поступово зумовила майже повну втрату інтересу з боку Т. Падури до громадських справ.

Ключові слова: польська література, українська польськомовна література, доба романтизму, Томаш Падура, лірика, українська школа польського романтизму.

Інформація про автора: Радишевський Ростислав Петрович, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри полоністики, Інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Електронна адреса: rostyslav.r58@gmail.com

Radyshevskyi R.

TOMASZ PADURA: THE TRAGEDY OF THE LYRIC POET

Abstract. *The proposed article states that the era of Polish romanticism from the point of view of searches and directions of activity of creative groups is a bright and colorful, multidimensional and heterogeneous period. An important phenomenon of that period within the framework of Polish romantic literature was the «Ukrainian school», a bright, unique part of Polish society that lived in Ukraine, which had a powerful influence on the progress of all Polish literature in the first half of the 19th century.*

It was established that one of the most striking figures of the «Ukrainian school» of Polish literature of the Romantic era was Tomasz Padura - a talented poet, lyricist who made an invaluable and at the same time invaluable contribution to both Polish and Ukrainian culture, literature and music who drew inspiration from folklore and historical Cossack Dumas of Podillia, Volyn and Kyiv region and whose public activity caused polar positive or negative reactions.

The purpose of the proposed research is an attempt to study the artistic evolution of the Ukrainian theme in the poetic work of T. Padura. The tasks of the work are determined by an attempt to determine the reasons for the strengthening of the moods of tragedy and pessimism in the process of the artistic evolution of T. Padura's poetic work.

The article analyzes the ideological and artistic worldview evidenced in the poems of T. Padura, his idealization of the heroic historical past of Ukraine, his utopian-romantic national-patriotic beliefs and hopes, features of T. Padura's Ukrainophilism and T. Padura himself. Therefore, notes of tragedy and pessimism intensify in his poetry, especially after the defeat of the uprising of 1830–1831, which gradually caused an almost complete loss of interest on the part of T. Padura in public affairs. He saw a solution to the biggest problem of our time - the weakening of the Russian Empire and their conquering aspirations

in the future Polish-Ukrainian union. Nevertheless, the poet's mission as Poland's envoy to the Ukrainian people ended with the defeat of the November Uprising, and this defeat, in turn, dispelled his illusions about a quick release.

Key words: Polish literature, Ukrainian Polish-language literature, the age of romanticism, Tomasz Padura, lyrics, Ukrainian school of Polish romanticism.

Information about author: Radyshevsky Rostyslav, doctor of philology, professor, head of the department of Polish studies, Institute of philology, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

E-mail: rostyslav.r58@gmail.com

Radyszewski R.

TOMASZ PADURA: TRAGEDIA POETY LIRYCZNEGO

Streszczenie. W proponowanym artykule stwierdza się, że epoka polskiego romantyzmu z punktu widzenia poszukiwań i kierunków działalności środowisk twórczych jest okresem jasnym i barwnym, wielowymiarowym i niejednorodnym. Ważnym zjawiskiem tego okresu w ramach polskiej literatury romantycznej była „szkoła ukraińska”, która wywarła ogromny wpływ na rozwój całej literatury polskiej pierwszej połowy XIX wieku.

Ustalono, że jedną z najwybitniejszych postaci „szkoły ukraińskiej” literatury polskiej epoki romantyzmu był Tomasz Padura – utalentowany poeta, liryk, który wniósł nieoceniony i zarazem nieoceniony wkład w kulturę polską i ukraińską, literatury i muzyki oraz czerpiąc inspiracje z folkloru i historycznych Dum Kozackich Podola, Wołynia i Kijowa.

Celem proponowanych badań jest próba zbadania ewolucji artystycznej tematyki ukraińskiej w twórczości poetyckiej T. Padury. Zadania pracy wyznacza próba ustalenia przyczyn umacniania się nastrojów tragizmu i pesymizmu w procesie artystycznej ewolucji twórczości poetyckiej T. Padury.

Artykuł analizuje ideowy i artystyczny światopogląd przejawiający się w wierszach T. Padury, jego idealizację bohaterskiej przeszłości historycznej Ukrainy, jego utopijno-romantyczne przekonania i nadzieje narodowo-patriotyczne oraz samego T. Padury. Dlatego nuty tragizmu i pesymizmu nasilają się w jego poezji, zwłaszcza po klęsce powstania z lat 1830–1831, co spowodowało stopniową niemal całkowitą utratę zainteresowania ze strony T. Padury sprawami publicznymi.

Słowa kluczowe: *literatura polska, ukraińska literatura polskojęzyczna, epoka romantyzmu, Tomasz Padura, liryka, ukraińska szkoła polskiego romantyzmu.*

Nota o autorze: *Radyszewski Rostysław, doktor filologii, profesor, kierownik katedry polonistyki, Instytut filologii, Kijowski Uniwersytet Narodowy im. Tarasa Szewczenki.*

E-mail: rostyslav.r58@gmail.com

Постановка проблеми. Доба польського романтизму з точки зору пошуків та напрямків діяльності творчих угруповань – період яскравий і барвистий, багатовимірний і неоднорідний. Важливим явищем того періоду в рамках польської романтичної літератури стала «українська школа», яка мала потужний вплив на поступ всієї польської літератури першої половини XIX ст. До неї належали видатні митці слова, які черпали натхнення з української історії, культури та фольклору. Її представники, безмежно талановиті письменники, що заклали оригінальний, відмінний ракурс бачення нового «екзотичного» простору в польській художній традиції, – походили з Правобережжя, яке об'єднувало в той час землі Волині, Поділля та України (Київщини). Ідеологічним чинником, який консолідував цих поетів у формацію під назвою «українська школа» польського романтизму, було усвідомлення власної приналежності до прадавньої сарматської спільноти. Примноження та розширення проблематики власне польської літератури, насичення її художнього часопростору новими поетикальними засобами східного сусіда сприяло також розвитку та поглибленню українських художніх традицій та подальшому поступу українського національного відродження. «Письменники, які зараховуються до цієї школи, зуміли створити чи не єдиний напевно в європейській площині козацько-народний, український і шляхетсько-польський мистецький літературний синтез», – справедливо зауважував глибокий знавець україно-польського пограниччя Ст. Маковський [4].

Однією з найбільш яскравих постатей «української школи» польської літератури доби романтизму був Томаш Падура – та-

лановитий поет, лірник, мандрівний торбаніст, який зробив безцінний та одночасно неоціненний внесок як у польську, так і в українську культуру, літературу та музику і, черпаючи натхнення із фольклору та історичних козацьких дум Поділля, Волині та Київщини, – відчув себе виразником та невід’ємною часткою українського народу. Адже іншого культурного джерела на підтвердження своєї «іншості», відмінності власної національної ідентифікації й оригінальності він не знав.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Українське падурознавство XIX ст. представлено одним україномовним виданням «Співанок», натомість XX ст. репрезентовано достатньо скромним, але важливим львівським збірником «Твори Маркіяна Шашкевича і Якова Головацького з додатком творів Івана Вагілевича і Тимка Падури», київськими «Українською музою натхненні. Польські поети, які писали українською мовою», «Українські поети-романтики. Поетичні твори» та «Поезія українського романтизму», що, на жаль, не повно, але дуже актуально повертали українському народу його спадщину. У 2012 р. за сприяння Консульського відділу Посольства РП в Києві було опубліковане найбільш повне на сьогоднішній день двомовне видання творів поета «Томаш Падура. Вибрані твори».

Однією з найавторитетніших біографічних розвідок життєтворчості Т. Падури, яка не втратила свого значення й до сьогодні, справедливо вважається видана у 1875 р. у німецькому Познані без зазначення імені її автора «Справжня біографія Томаша Падури». Тільки у 1931 р. завдяки пошукам В. Гнатюка було виявлено справжнє ім’я її автора – Ф. Обухова-Воцятинська. Дослідженню тих або тих аспектів поетичної творчості Т. Падури присвячено чимало праць відомих польських філологів – С. Козака, Р. Пшибильського, С. Маковського, А. Вітковської, Е. Касперського, М. Інглота та ін. Серед авторитетних українських літературознавців – дослідників творчості Т. Падури слід назвати імена М. Зерова, С. Єфремова, В. Щурата, В. Гнатюка, В. Єршова, О. Астаф’єва, М. Брацки та ін. Водночас, чимало аспектів творчої

діяльності Т. Падури залишаються недостатньо вивченими, відтак потребують подальших досліджень.

Мету розвідки вбачаємо в дослідженні художньої еволюції української тематики в поетичній творчості Т. Падури. **Завдання** роботи визначені спробою обумовити причини посилення настроїв трагізму та песимізму в процесі художньої еволюції поетичної творчості Т. Падури.

Виклад основного матеріалу. Творча постать Т. Падури як одного з найбільш яскравих представників «української школи» польського романтизму по сьогоднішній день сприймається дослідниками одночасно як одіозна й, до певної міри, «канонічна». Він представляє певний етап ідеологічного національно-культурного розвитку не лише Поділля, а й усієї Правобережної України. Його суспільна діяльність викликала полярні позитивні або негативні реакції.

Т. Падура був глибоко переконаний у тому, що українці і поляки мають спільне історичне коріння і спільне історичне майбуття, сенс якого він вбачав у звільненні двох братніх народів від деспотичного гніту російської імперії. Свою творчу місію Т. Падура не відділяв від чітко декларованої громадської позиції і вбачав насамперед у тому, щоб пробудити в душах сучасників загамовані часом патріотичні почуття, зокрема, звертаючись до історичних прикладів героїчного спротиву українців загарбникам, що приходили на їхню землю. Художня героїзація подій історичного минулого України в поетичній творчості Т. Падури набувала одночасно й властвих епосі у цілому прикмет романтичної ідеалізації, й неприхованого утопічного мрійництва, яке вочевидь суперечило об'єктивним історичним фактам. Ілюзорність власних світоглядно-політичних поглядів та патріотичних сподівань з часом почав усвідомлювати й сам Т. Падура. Відтак, у його поезії посилюються нотки трагізму і песимізму, особливо після поразки повстання 1830–1831 років, яка поступово зумовила майже повну втрату інтересу з боку Т. Падури до громадських справ.

Визначальною рисою українофільства Т. Падури було його беззастережне сприйняття козацького минулого, а в основі концепції лежало утопічне переконання про те, що саме козацькі полки бо-

ротимуться в майбутньому за відновлення січової держави в союзі з відродженою Польщею. Звідси в поезії Т. Падури з'являється образ козацького проводиря, що мчить на коні на чолі козацьких загонів. Поет, перейнявшись цими ілюзіями, у 1828–1829 рр. пройшов усю Україну аж до Кубані, оспівуючи минулу славу анти-турецької козацько-польської боротьби й проголошуючи спільну боротьбу проти російського загарбника.

Т. Падура у своїх поезіях поставав прихильником тих найкращих часів, коли козаки жили в симбіотичному мирі з ляхами. Для нього «козак» і «лях» завжди «свої», їхнє побутування можна окреслити займенником «ми» – «разом в радах, разом в звадах», у них спільне все: щастя, воля, вороги, як, наприклад, це засвідчено у вірші «Запорожець»:

Їдна мати, їдні хати,
Разом в полі ставав кіш:
З ляхом билось, з ляхом жилось,
В ідним горшку прів куліш.

У поезії Т. Падури представлено своєрідний вимір свободи. Гармонійна спорідненість людини і природи видозмінюється у панування над останньою, адже «Площини морів, високі гори, / Наші вівтарі, пустоти!». У поезії «Веслярі» поет змалював вільне життя козаків, яких об'єднувала спільна пам'ять предків, а отже виникає трактування архетипного козака як людини, що ніби поклоняється шаблі – символу, який водночас є уособленням хреста, влади і стійкого морального кодексу, успадкованого від пращурів: «Над шаблю інших богів не маєм, / То нам по предках зістало». Крім того, свобода у психіці козаків у вірші «Веслярі» реалізується шляхом нехтування штучно визначеними кордонами та нав'язаною ззовні владою, адже всюди, де з'являється козак, простує за ним непереможний дух свободи:

Свогого панства границь не знаєм,
Бо серце пана не знає!
Гордих душ наших нужда покори
Не гнула писі ніколи...

Два згадані чинники дають змогу поетові проектувати образи «золотого минулого» (часи предків), на теперішній час, що постійно продовжується; завдяки цьому стилістичному прийому автор змалював образ непокірної людини-козака.

Поразку січневого повстання 1830–1831 рр. Т. Падура сприйняв як особисту драму. Ця невдача поклала край його романтичним козакофільським ілюзіям і спричинила внутрішній надлом і вичерпаність. Ані Весна Народів, ані Повстання українського люду 1855 року під Білою Церквою, де виголошували «козаччину або вольність», ані Кримська війна, ані Січневе повстання 1863 року вже не зворушили його як людину, вже раз розчаровану.

У 30–40-х роках з'явилося кілька оригінальних віршів і перекладів творів А. Міцкевича, а далі поет зовсім замовк. Хоча він уже не komponував «козацьких» пісень і дум, все ж залишався в тенетах своїх ілюзорних історичних уявлень та ідей – писав польською мовою «історичні» нариси про козаччину та її окремих діячів: «Українські козаки», «Богдан Хмельницький», «Іван Сірко», «Іван Мазепа».

Твір «Лірник» із присвятою «Тіням Івана Мазепи, гетьмана наддніпряського» існує у двох редакціях, представлених у збірках «Співи Томаша Падури» і «Письма Тимка Падури». У збірці «Співи Томаша Падури» цей вірш надруковано в дещо іншій редакції під заголовком «Відортова піня», тобто як належну до репертуару Григора Відорта. Музичну редакцію «Лірника» здійснив і М. Лисенко. Під час виконання пісні Г. Відорт викинув деякі строфи з політичних міркувань. У центрі твору, стилізованого під баладу, – народний співець в образі середньовічного менестреля, який мандрує замками та звертається до їхніх господарів, лицарів:

Відчиніте замку брами,
Нехай піснь в нім загуде!
Пожуриться співак з вами,
Пожуриться – та й піде.

Лірник зосереджує увагу слухачів на патріотичному минулому їхніх предків, прагне показати їм «всемогучу пісні власть». Для цього він використовує відповідні символи – меч, смерть, воскресіння.

Ще один твір, присвячений Івану Мазепі, – однойменна дума, яку Падура написав у Батурині 1828 р. Головний герой постає перед нами як багатостраждальний борець за визволення народу. Автор представив Мазепу в трагічному образі, спричиненому поразкою. Однак він закликає не впадати у відчай і стояти за свободу:

Але чом вроки слави, спасіння нагода
В твоїй думці покрили тихі, сумні хмари?
Твій бунчук похилила журба чи пригода,
Но стремить сльоза терпка на поблідлій тварі.
Не час, пане Мазепо, думати, гадати!..
Нехай палить Батурин кацапня кровава:
На жужелях внесла «ура!» храбрая Січ-Мати,
Гримлять гори сердюків, в полум'ї Полтава.
Те слово «за спасіння» довго ще гриміло,
Поки твої, Україно, жили діти рідні!
Бог забрав дюжу чесних, а пекло осіло
На землі предків наших – вороги негідні!

Сміливо та гостро звучить у творі протест проти анафеми «рідному гетьманові», оголошеної у церквах України, та сподівання на історичну справедливість, що нащадки достойно оцінять вчинки славетного сина своєї землі. І. Лесяк-Рудницький стверджував, що «у той час, коли перед виступом Шевченка нова українська література була політично радше безбарвна, саме... Тимко Падура насмілився прославляти гетьмана Мазепу як великого борця за свободу» [3]. Тут справді варто акцентувати, що жоден із тогочасних українських поетів не відважився на слова про Мазепу, які були певною мірою пророчими:

Довго то іще буде молитвою в дзвонах
Підкуплений офірник чесне ім'я кляти?
І на віру зневагу при тайні в поклонах
Невільникам нужденним царя поминати?
Прийде час, коли в світі правди суд настане,
Втогді посох і крилас в їдній щезнуть пісні;
А на гріб твій в безлюдді, Мазепо–гетьмане,
Внесе ангел народів кадила й пісні!

Україна у творчості Т. Падури постає перед читачем загадковим та екзотичним краєм, що споконвіку асоціювався зі свободою та волелюбністю, а опис українських краєвидів автор витримав у романтично-сентиментальному настрої, наслідуючи традиції «Пісень Оссіяна», яким притаманні темні, похмурі тони, неспокійні явища природи – рвучкий вітер, чорні хмари, бурхливе море, туман тощо.

Головним героєм більшості поезій Т. Падури є козак, воїн, байронічний романтичний бунтар – невід’ємна частина землі, що його зростила. Образ цей в інтерпретації автора має деякі спільні характерні риси. Так, наприклад, у вірші «Низовець» поет змалював постать низовця – завзятого вояка, який хвалиться, що він готовий напасти на Царгород і що його бояться турки. Козак з однойменної українки представлений молодим юнаком, що понад усе цінує волю та славу й сповнений бажанням кров’ю і вогнем відомстити ворогові. Символи війни наявні як на землі, так і у воді. Але це війна за відновлення колишніх кордонів Речі Посполитої.

У першому варіанті вірша «Козак» (1825, Кременець) козак не тільки воїн, а й дотепник, не цурається жіночого кохання, а за добу платню служить вірно і полякам:

Часом ляхам він послужить
За кожушок коротенький.

Цей вірш, за задумом Т. Падури, мав стати зняряддям агітаційної діяльності під час подорожі Лівобережною Україною.

Традиційний образ козака, доповнений описом неофіційного боку його життя під час перепочинку між боями, представлений у творі «Кошовий» (Чигирин, 1828). Мова тут йде про козака, який має кохану дівчину Дзюбу й важко переживає розлуку з нею.

Т. Падура ще з юнацьких років плекав намір створити віршовану історію України, адресовану широкому загалу читачів. Саме тому окремі історичні події стали своєрідним тлом та предметом зображення у багатьох творах. Однак історичне минуле Т. Падура не завжди трактував об’єктивно, на що у нього були свої причини, адже, як зазначала К. Якубовська-Кравчик, «треба пам’ятати про роль, яку відігравали думи й пісні як чинник консолідації укра-

їнської національної спільноти; вони становили важливе джерело культурної компетенції, особливо стилізованого історичного знання, наводили привабливу модель сприймання минулого й одночасно були вагомим елементом місцевого обряду, який відрізнявся від інших етносів чи націй» [5].

Спільна польсько-українська боротьба проти татар була також тематичним лейтмотивом поезії «Січовий» (Умань, 1828) та українки «Веслярі», яку Т. Падура написав під час своєї подорожі, переїжджаючи з гирла Бугу до Кізи-Кер – згадуючи, що цим шляхом козаки поверталися з походів на турків. Т. Падура оспівував не лише криваві діяння козаків, але передусім замислювався над сучасним політичним станом України. Він прагнув з'ясувати, що саме вплинуло на розвиток подій та призвело до занепаду її державності. Тому автор вдавався до історіософського ракурсу, зображував небувале ідеалізоване минуле в людській історії, яке, на його думку, самі ж народи занапали через територіальні конфлікти й боротьбу за землю, внаслідок чого над ними запанували деспотичні царі.

Т. Падура сягав у своїй творчості глибин історії, зокрема часів мандрівки полян на захід, бо українська земля зберегла традиції доантичних часів, що виражалося через «гомерівський спів», який походив з давніх пісень, що мали зв'язок із Давнім Римом та Грецією. Він відчував себе послідовником Гомера, українським лірником і торбаністом. Ніби сліпий пророк, Падура черпав своє натхнення з чистих першоджерел Слов'янщини та її героїчних традицій, він був уособленням народного філософа, політично заангажованого на справі вольності. Свобода, шалений козацький галоп степом та легенди, що йшли із глибин землі, яка, зважаючи на свою старожитність, не збагнена до кінця і заслуговує на назву «матері», як і її давні степові герої, які представляють трагічну та символічну українську історію і сплять у курганах і могилах, тож сучасникам лишається ці давні часи розбудити. Тому Падура намагався воскресити ідею золотої козацької вольності, й в цьому він знайшов свого однодумця – В. Жевуського, адже обоє вбачали відродження героїки через діяння козаків, наділених високими

моральними й естетичними рисами. І хоча поет докоряв: «А ти спиш, козаче?..» (вірш «Україна»), «А ти спиш, Січ!..» (вірш «Чайка») – у поезії «Козак» він висловив віру у звільнення:

Маєш знести, козак рідний,
Те негідне слово – власть?
І аж йому пан негідний
Невільника ім'я дасть?..

Місією своєю, як поета і громадянина, Т. Падура «у битві з деспотизмом» уподібнювався до Байрона, що став одним із вождів боротьби за національну незалежність Греції, творчість якого пройнята духом героїчного протесту проти всілякого гноблення людини, поривом служіння високому ідеалу свободи та справедливості. Хоча, варто зазначити, що місія поета як посланця Польщі до українського народу закінчилася разом із поразкою Листопадового повстання, а ця поразка, у свою чергу, розвіяла його ілюзії щодо швидкого звільнення. Т. Падура своїх героїв наділяв героїко-трагічним ліризмом; несучи в собі ознаки винятковості, вони, проте, заземлені та не протиставлені всьому світові чи людству. Він свідомо через образи козаків підносив героїку особистого діяння, прагнення вчинку для відродження звитяжності.

Т. Падура, як справжній романтик, не переставав вірити у тиртейську силу слова й пісні, місію народного проводиря, руйнівника національного та соціального гніту. В одному з пізніх віршів «До М***» він писав:

І ми, як народи, довго костеніли,
Скільки поразок і жертв перетерпіли!..
Хотіли ожити – і що ж ми мали?
Нові могили виростали.
Лиш Байрон зірвав з греків кайдани,
І вас я визволю з в'язничної тісні:
Створю слов'янам піснею гетьмани,
Історіє, лаври тобі з моєї пісні!..

Висновок і перспективи подальших досліджень. Нині з історичної перспективи, крім політичної та поетичної діяльності

Томаша Падури, можна вбачати в ньому яскравого, непересічного виразника ідеології тої частини польського суспільства, що проживала в Україні і змогла відчувати крокуюче відродження українського народу, як в політичному та культурному сенсі мала сміливість оголосити свою прихильність до нього і в майбутньому польсько-українському союзі бачила розв'язання найбільшої проблеми сучасності – ослаблення Російської імперії та їхніх завойовницьких прагнень.

Саме тому Т. Падура, навіть зі своєю псевдоісторичною фантастикою, романтизмом та українським мрійництвом, залишається великим лірником, який хотів достукатись своїм співочим словом до сердець передусім українського громадянства, щоб разом із польським народом позбутись ярма царизму й будувати нові автономні храми – польський і український.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у поглибленні студій, присвячених ролі Т. Падури як комунікатора українсько-польських культурно-історичних зв'язків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гнатюк В. Тимко Падура. Критико-біографічний та історично-літературний нарис. – Харків-Київ: Література і мистецтво, 1931. – 147 с.
2. Горбач О. Поет на межі двох націй і двох культур. До польсько-українських літературних взаємин. // Сучасність. – 1961 - №7, с. 32-43
3. Лесяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України. Історичні есе. – Т. 1. – К.: Основи, 1994. – С. 176.
4. Маковський С. «Українська школа» як варіант романтизму // Київські полоністичні студії. – Т. VII / Гол. ред., упорядн. та автор передм. Р. Радишевський. – К.: МП «Леся», 2005. – С. 30–39. – С. 39.
5. Якубовська-Кравчик К. Томаш Падура // Волинські Афіни 1805–1833 / 36. праць під ред. С. Маковського і В. Собчука. – Тернопіль: Богдан, 2006. – С. 132–133.

REFERENCES

1. Hnatiuk V. Tymko Padura. Critical-biographical and historical-literary essay. [Tymko Padura. Krytyko-biografichnyi ta istorychno-literaturnyi narys.] – Kharkiv-Kyiv: Literature and Art, 1931. – 147 p.

2. Horbach O. A poet on the border of two nations and two cultures. To Polish-Ukrainian literary relations. [Poet na mezhi dvokh natsii i dvokh kultur. Do polsko-ukrainskykh literaturnykh vziemyn.] // *Modernity*. – 1961 - No. 7, p. 32-43

3. Lesyak–Rudnytskyi I. Intellectual beginnings of the new Ukraine. Historical essays. [Intelektualni pochatky novoi Ukrainy. Istorychni ese.] - Vol. 1. - K.: Osnovy, 1994. - P. 176.

4. Makovsky S. «Ukrainian school» as a variant of romanticism [«Ukrainska shkola» yak variant romantyzmu] // *Kyiv Polonistic Studies*. - T. VII / Ch. ed., arranged and the author preface. R. Radshevskyi. - K.: MP «Lesya», 2005. - P. 30–39. - p. 39.

5. Yakubovska–Kravchyk K. Tomasz Padura // *Volhynian Athens 1805–1833 / Collection. works under the editorship of S. Makovsky and V. Sobchuk*. – Ternopil: Bohdan, 2006. – P. 132–133.

УДК 94(477)»15/17»:355.1

Щербак В.О.

ORCID 0000-0001-8025-5684

РОМАНТИЧНА ВІЗІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МИНУВШИНИ В ТВОРЧОСТІ ТОМАША ПАДУРИ

Анотація. У статті висвітлено романтичний образ козацької України XVI—XVIII ст. у творчій спадщині польського поета і письменника Томаша Падури. Вказано на джерела, які він використовував, та реалії сучасної йому епохи. У творах автора відображені яскраві події та явища козацької доби: лицарський дух запорожців, спільні перемоги українців і поляків над зовнішніми ворогами. Проте, проголошуючи ідею польсько-українського єднання, Падура оминав конфліктні сторінки в їх минулому, прагнув, насамперед, залучити український народ до боротьби за польську справу — визволення з-під російського імперського гніту. Таким чином етнічне походження Томаша Падури вплинуло на об'єктивне сприйняття і висвітлення минулого України.

Ключові слова: Правобережжя, козацька Україна, польсько-українське єднання, поет, запорожці.

Інформація про автора: Щербак Віталій Олексійович, доктор історичних наук, професор, Факультет суспільно-гуманітарних наук, кафедра історії України, Київський університет імені Бориса Грінченка.

Електронна адреса: shcherbak.vitalii@gmail.com

Shcherbak V.

ROMANTIC VISION OF THE UKRAINIAN PAST IN THE WORK OF TOMASH PADURA

Abstract. The article highlights the romantic image of Cossack Ukraine of the XVI—XVIII c. in the creative heritage of the Polish poet and writer Tomash Padura, a native of the family of Bratslav nobleman. It was noted that in his

young years the main source for him was oral folk art - storytelling, legends, Ukrainian songs and historical dumas. A few decades after the fall of the Hetmanate, they reflected the realities of the Cossack era, the character and activities of its leaders. The complex of sources for Padura also included Polish literary and historical narratives with relevant assessments of the Ukrainian past. In Padura's works, Ukraine appears before the reader as a mysterious and exotic land that has been associated with freedom and freedom-loving people for centuries. Therefore, the main character of his works was the Cossacks, the chivalrous spirit of the Cossacks, victories over external enemies Moscovites, Tatars and Ottomans were celebrated. At the same time, Padura proclaimed the idea of Polish-Ukrainian unity, bypassing the conflict pages in their past, sought, first of all, to involve the Ukrainian people into the struggle for the Polish cause - liberation from Russian imperial oppression. The leading figure in the poet's poem is Kosh Ataman Ivan Sirko, who was distinguished for his courage and fostered a sense of independence and freedom in the hearts of his comrades. At the same time, Padura keeps silent about Sirko's confrontation with Hetman Petro Doroshenko, who continued Bohdan Khmelnytsky's policy of uniting Ukraine within ethnic boundaries. The figure of Hetman Ivan Mazepa as a fighter against Russian despotism is also positively assessed. Padura strongly protests against the anathema imposed by the Moscovites on the "native hetman" and its proclamation in Ukrainian churches. Padura's assessment of the Cossack era takes a completely different tone when it comes to the Ukrainian cause itself, the people's desire to gain independence. In particular, he gives the most negative traits to Hetman Bohdan Khmelnytsky, who revived the Ukrainian state in the middle of the XVII century. Thus, the ethnic origin of Tomash Padura influenced the objective perception and coverage of the past of Ukraine. However, his work had a positive impact on the formation of historical themes as an integral factor of the Ukrainian national revival.

Key words: Right Bank Ukraine, Cossack Ukraine, Polish-Ukrainian unity, poet, Zaporizhia.

Information about the author: Shcherbak Vitalii, Doctor of History, Professor, Faculty of Social Sciences and Humanities, Department of Ukraine's History of Borys Grinchenko Kyiv University.

E-mail: shcherbak.vitalii@gmail.com

Shcherbak V.

ROMANTYCZNA WIZJA UKRAIŃSKIEJ PRZESZŁOŚCI W TWÓRCZOŚCI TOMASZA PADURY

Streszczenie. W artykule zwrócono uwagę na romantyczny obraz kozackiej Ukrainy XVI—XVIII wieku. w twórczości polskiego poety i pisarza Tomasza Padury. Wskazano na źródła, z których korzystał oraz realia ówczesnej mu epoki. Prace autora odzwierciedlają barwne wydarzenia i zjawiska epoki kozackiej: rycerski duch Zaporozców, wspólne zwycięstwa Ukraińców i Polaków nad wrogami zewnętrznymi. Jednak głosząc ideę jedności polsko-ukraińskiej, Padura omijał skłócone karty ich przeszłości, dążył przede wszystkim do włączenia narodu ukraińskiego w walkę o sprawę polską — wyzwolenie spod rosyjskiego ucisku imperialnego. W ten sposób pochodzenie etniczne Tomasza Padury wpłynęło na obiektywne postrzeganie i relacjonowanie przeszłości Ukrainy.

Słowa kluczowe: Prawobrzeże, Kozacka Ukraina, jedność polsko-ukraińska, poeta, zaporozcy.

Nota o autorze: Szczerbak Witalij, doktor nauk historycznych, profesor, wydział nauk społeczno-humanistycznych, katedra historii Ukrainy, Kijowski uniwersytet im. Borysa Grinczenki.

E-mail: shcherbak.vitalii@gmail.com

Постановка проблеми. Помітним явищем у рамках польської романтичної літератури першої половини XIX ст. стала «українська школа». Її представники походили з Правобережжя, яке об'єднувало в той час землі Волині, Поділля та Київщини. Видатні митці слова значною мірою черпали творче натхнення з української історії та культури. Всі вони були перш за все польськими патріотами, проте їх творчість мала вплив на українське національне відродження. Однією з найбільш яскравих постатей цієї когорти був талановитий поет і прозаїк Томаш Падура. Провідною тематикою його творчої спадщини була козаччина, яка визначала українське життя XVI—XVIII ст.

Томаш Падура (Тимон Падура, Тимко Падура, Тумко Padurra) народився 21 грудня 1801 р. в містечку Іллінці Липовецького повіту

Київської губернії в сім'ї дрібного брацлавського шляхтича. Закінчивши в 1820 р. Вінницьку гімназію «на відмінно» восени вступив до Кременецького ліцею, де багато часу присвячував вивченню української історії. У ліцеї Падура брав участь у літературному гуртку, що об'єднував найкращих представників майбутньої «української школи» Мавриція Гославського, Тимона Заборовського, Томаша-Августа Олізаровського. Він встановив зв'язки з Польським патріотичним товариством, на зібраннях якого були присутні представники російського дворянства — декабристи. Саме на цей час припадають перші проби пера майбутнього поета. Зокрема, великої популярності набула пісня «Рухавка», в якій містився заклик «кому вольність мила» вставати на боротьбу із російським царизмом.

Після 1825 р. Падура оселився у маєтку зятятого польського козакофіла графа Вацлава Жевуського поблизу Саврані Балтського повіту. Як придворний поет і популяризатор ідей покровителя він репрезентував свої твори, зокрема про визначних діячів козащини, подвиги запорожців і їх лицарський дух у літературному салоні господаря. Падура загорівся ідеєю свого патрона відродити українську січову державу, яка б жила у мирі з незалежною Польщею та підставляла їй плече допомоги. Впродовж 1828—1829 рр. поет у якості лірника здійснив подорож українськими землями від Південного Бугу аж до Кубані — новому осередку козацтва після ліквідації Запорозької Січі. Під час мандрівки він відвідав Полтаву, де, ймовірно, зустрівся з Іваном Котляревським.

Поразку польського повстання 1830—1831 р., гаслом якого було «За нашу і вашу свободу» поет сприйняв як особисту драму та на певний час втратив інтерес до громадських справ. За участь у виступі російська влада його неодноразово арештовувала, ув'язнювала та позбавила дворянського статусу. Згодом Падура під виглядом «порятунку здоров'я» здійснив подорож по Європі — побував у Німеччині, Швейцарії та Італії, де познайомився з Джузеппе Мадзіні — авторитетним політиком, талановитим письменником і філософом. У 1848 р. як представник польсько-русинської секції брав участь у слов'янському з'їзді в Празі. Зрештою в

1855 р. Падура повертається на Поділля в село Махнівку, де продовжував літературну творчість та й знайшов вічний спочинок.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження феномену «української школи» в польському романтизмі здійснювали переважно філологи: Роман Кирчів, Стефан Козак, Володимир Єршов, Ростислав Радишевський [7; 8; 9; 10]. В низці праць дається характеристика літературної творчості Томаша Падури: Володимира Гнатюка, Олекси Горбача, Володимира Радовського, Тетяни Гнатів, Катажини Якубовської-Кравчик [4; 5; 6; 11; 12; 13; 15]. Першим із істориків звернув увагу на діяльність «української школи» в польській літературі під кутом зору участі її представників у краєзнавчому русі та українознавчій спрямованості творчості митців був Лев Баженов [1; 2]. Їх внесок у суспільно-політичне життя Правобережної України XIX ст. розглядається у роботі української історикині Стефанії Баженової [3], включно з постаттю Томаша Падури.

Метою статті є висвітлення романтичної візії козацької України у творчій спадщині польського поета і прозаїка Томаша Падури.

Виклад основного матеріалу. Зрозуміти характер оцінки минулих часів Томашем Падурою можна лише звернувшись до основних джерел, які ним використовувалися у творчому процесі, та означенням основних рис становища Правобережної України в першій половині XIX ст. У молоді роки, безумовно, головним джерелом для поета була усна народна творчість — перекази, легенди, пісні та історичні думи. Через кілька десятиліть після падіння Гетьманщини вони рельєфно відбивали реалії козацької епохи, характер та діяльність її провідників, найважливіші явища суспільного життя. Головним мотивом українського епосу була свідомість спільної віри та історичної долі народу, які будили почуття солідарності, підносили дух волі і патріотизму. Комплекс джерел для Падури складали також польські літературні та історичні нарративи з відповідними оцінками українського минулого: Веспасіана Коховського, Самуеля Твардовського, Самуеля Грондського та ін. Як і багато мешканців польського походження Правобережжя, частини

колишньої Речі Посполитої, поет не змирився із втратою своєї держави і був налаштований на боротьбу проти Російської імперії, сподіваючись на повернення Поділля, Волині і Київщини, як колишніх «східних кресів», до складу Польщі. Надійними соратниками поляків в майбутніх переможних звиягах він вбачав українців.\

Україна в творчості Томаша Падури постає перед читачем загадковим, романтичним та екзотичним краєм, що споконвіку асоціювався зі свободою та волелюбністю. Тому закономірно, що головним героєм його творів було козацтво, як невід'ємна частина землі, що його зростила. Водночас визначальною рисою козакофільства поета було беззастережне сприйняття козацького минулого, а в основі концепції лежало утопічне переконання про те, що козацькі полки боротимуться в майбутньому за відновлення Української держави в союзі з відродженою Польщею [10, с. 249]. При цьому минуле не завжди трактується Падурою об'єктивно, на що були свої причини, адже, як зазначає Катажина Якубовська-Кравчик: «треба пам'ятати про роль, яку відігравали думи й пісні як чинник консолідації української національної спільноти; вони становили важливе джерело культурної компетенції, особливо стилізованого історичного знання, наводили привабливу модель сприймання минулого і одночасно були вагомим елементом місцевого обряду, який відрізнявся від інших етносів чи націй» [13, с. 132—133]. Це ж стосувалося і поляків, які мешкали в українському середовищі на Правобережжі. Витоки історичної минувшини народів подаються Падурою як спільні, сформульовані у так званому сарматському міфі, де українці це: «східні поляни одного роду з поляками західними». А українські козаки, на думку автора, походили від давніх азійських кочових племен косоїв, які оселилися на Запорозжжі і згодом влилися до українського етносу. Водночас козаки характеризуються виключно як слуги польських королів з наголосом на наданні запорожцям привілеїв Стефаном Баторієм (1576—1586).

Для Падури «козак» і «лях» завжди «свої», у яких все спільне: щастя, воля, вороги, як, наприклад засвідчено у вірші «Запорожець»:

Їдна мати, їдні хати,
Разом в полі ставав кіш:
З ляхом билось, з ляхом жилось,
В їднім горшку прів куліш [12, с. 131].

Ідея єдності двох народів звучить і у вірші «Веслярі». Поет відтворює природу вільного життя запорожців, яких об'єднує спільна пам'ять предків. Свобода у психіці козаків реалізується шляхом нехтування штучно визначеними кордонами та нав'язаною ззовні владою:

Над шаблею інших богів не маєм,
То нам по предках зістало;
Свого панства границь не знаєм,
Бо серце пана не знало!

Гордих душ наших нужда покори
Не гнула писі ніколи:
Площини морів, високі гори,
Наші вівтарі, пустоти! [12, с. 109].

Спільна боротьба польського і українського народів проти османської навали у 1621 р. постає в історичній думі «Сагайдачний». Змальовуючи героїку воїнства під Хотиним автор визнає провідну роль козацтва, очолюваного гетьманом Петром Сагайдачним, у перемозі над бусурманами:

Серед пожарів гетьман удачний
В Усейма паши турбані,
В намет Османа пре Сагайдачний
Розбиту решту погані.

Заюшив руки, і весь осяклий
Врагів невірних кров'ю
Підніс в долоні булат заляклий,
І кричить «Діти за мною»!

Крикнув, сунувся-за ним в таборі
«Ура»! молодецьке озвалось,
Лунілось в низах, піднялось в гори,
В небеса з горів дісталось.

А земля мати на довгі віки
Прийняла до себе в гості
Лицарів щадки, крові потіки,
Імена, збруї і кості [12, с. 163].

Одночасно боротьба запорожців проти турецько-татарської агресії активно використовувалася російською владою. Козаки змушені були ставати знаряддям імперської експансії на південному напрямку. Тому у поезії «Чорноморець» Падура робить передбачення, що військова потуга запорожців у майбутньому поверне їм заслужену славу і право бути господарем на своїй землі:

Вільних внуки злучим руки,
А сила все зможе!
І верне власть, і славу дасть,
Вільне Запороже! [12, с. 143].

Окреслюючи образ українського козака, Падура сприймав його як, насамперед, борця за інтереси Польщі, але борця особливого, оскільки був шляхетним і героїчним носієм козацької слави. Водночас козак постав представником нової цивілізації, що виростала із свободи й поступу, а важливим чинником ставала боротьба з азійською навалою. Звідси глорифікація запорожців та їхніх провідників. Запорожці стали для нього уособленням героїзму й самопожертви, найвищого піднесення народного духу. Про Запорозьку Січ Падура писав у багатьох творах: «Січовий», «Низовець», «Кошовий», «Козак», «Лейстровий», «Запорожець», «Конашевич», «Веслярі», «Чайка», «Гордієнко», «Мазепа», «Чорноморець». Зокрема, у поезії «Козак» він асоціює Запорозьку Січ з державою, якою править відважний козацький провідник:

Сам, як дикий син природи,
Де покаже мстиву твар,
Красять землю, красять води,
Крові річки і пожар.

На конику день і ніч
Гонить вітри як могол:
Його панством – Мати-Січ,
Списа скіпетр, кінь – престол! [12, с. 123].

Оспівування запорозької вольниці в контексті спільної боротьби козаків та ляхів проти зовнішніх ворогів присутнє і в творі присвяченому колишньому покровителю Вацлаву Жевуському «Золотая Борода»:

З бистрим оком во всій силі
За ворогом лук стягав,
А по чатах на могилі
Для любої заспівав:

Отамани рідні знають
Наше серце, наш булат,
Вони швидко відгадають,
Як говорить до них брат [12, с. 135].

Запорозька Січ асоціювалась у поета центром боротьби проти татарської і турецької агресії, яка приносила лихо на українські землі. Провідною постаттю виступає у Падури кошовий отаман Іван Сірко. У примітці до одноіменної думи митець так характеризує запорозького провідника: «він був правильний чоловік, фантастичний вояк, не зважав ні на погоду, ні на мороз, ні на спеку, уважний, обережний, терпеливо переносив голод, рішучий у воєнних небезпеках і найголовніший у козаків раритет — завжди тверезий. Страшним він був для орди, а в Криму так боялися його імені, що кожного дня його остерігалася орда, готова до бою, ніби вже нападав Сірко» [12, с. 525].

Більш детально Падура окреслює постать кошового у історичному нарисі «Іван Сірко». За авторською версією козацький вата-

жок походив із шляхетської родини, яка проживала у Кальнику на Поділлі, що постійно зазнавав ординських набігів. В часи Визвольної війни Сірко здобу полковницьку посаду і приятелював із генеральним писарем Іваном Виговським та переяславським полковником Павлом Тетерею. Розбіжності у поглядах із гетьманом Богданом Хмельницьким на відносини з Московією зумовили його відхід на Запорожжя. Спільно з Тетерею Сірко допоміг Виговському здобути гетьманську булаву та сприяв укладенню Гадяцького трактату. В роки «Руїни» його неодноразово обирали кошовим отаманом на Січі, де він відзначився як відважний провідник у боротьбі проти кримських татар: «Піклуючись за Україну, обороняючи її від дикунів Чингізхана, плекав у серцях товаришів почуття незалежності та свободи» [12, с. 439]. Водночас Падура замовчує протистояння кошового отамана Сірка із гетьманом Петром Дорошенком, який впродовж багатьох років намагався об'єднати Україну в етнічних межах, продовжуючи політику Богдана Хмельницького.

Позитивно оцінював Томаш Падура й постать гетьмана України Івана Мазепи. Виклавши основні біографічні дані козацького провідника, він наголошує на тісному зв'язку Мазепи з польською елітою. Разом з тим Падура пише про вірну службу гетьмана московському царю: «ні один гетьман за Дніпром не мав такої популярності у царів, поваги у народу, не мав такої підтримки і довіри, як цар Петро надав Мазепі» [12, с. 445]. В одноіменній думі присвяченій Івану Мазепі головний герой постає багатостраждальним борцем за визволення українського народу. Автор представив гетьмана у трагічному образі, спричиненою знищенням москалями Батурина та поразкою під Полтавою. Однак він закликає не впадати у відчай і стояти за свободу:

Але чом вроки слави, спасіння нагода,
В твоїй думці покрили тихі сумні хмари?
Твій бунчук похилила журба чи пригода,
Не стремить сльоза терпка на поблідлій тварі.

Не час пане Мазепо думати, гадати!
Нехай палить Батурин Кацапня кровава:
На жужлях взнесла Ура! Храбрая Січ-Мати,
Гримлять гори Сердюків, в полум'ї Полтава... [12, с. 207].

Сміливо і гостро звучить у думі й протест проти анафеми накладеної московитами «рідному гетьманові» та проголошення її в українських церквах, висловлюється сподівання на історичну справедливість, що нащадки достойно оцінять вчинки славетного сина своєї землі:

Довго то іще буде молитвою в дзвонах
Підкупляний офірник чесне ім'я кляти?
І на віри зневагу при тайні в поклонах
Невільникам нужденним царя поминати?

Прийде час, коли в світі правди суд настане,
Тоді посох і крилас в їдній щезнуть пісні;
А на гріб твій в безлюдді, Мазепо гетьмане,
Внесе ангел народів кадила й пісні! [12, с. 209].

Історичну думу Падура присвятив і відважному кошовому Запорозької Січі Костю Гордієнку, який здійснював сміливі походи проти кримських татар та підтримав гетьмана Мазепу навесні 1709 р. з метою спільної боротьби проти Московії. Автор називає його «славним кошовим», якого глибоко шанували запорожці і поховали на Кам'янецькій Січі, увінчавши могилу кам'яним хрестом, що зберігся до сьогодні.

Зовсім іншої тональності набувають оцінки Томашем Падурою козацької доби, коли йдеться про власне українську справу, прагнення народу здобути самостійність. Зокрема, такою є характеристика постаті Богдана Хмельницького, який відродив Українську державу в середині XVII ст., завдавши потужного удару по Речі Посполитій. Вже родовід гетьмана виводиться із родини жидів-вихристів, що перебували на службі у польських магнатів. Останні ніби-то й прилаштували Богдана до реєстрового війська. Повторюється легенда про зустріч Хмельницького з королем Вла-

диславом IV, під час якої шляхтич просив повернути відібраний у нього чигиринським підстаростою Даніелем Чаплинським хутір Суботів та відповідь монарха, що «на насилля можна відповісти насиллям». Козацьке повстання навесні 1648 р. автор називає «бунтом» підтриманим київським митрополитом, хоча, насправді, Сильвестр Косов негативно ставився до запорожців та їх починань. Описуючи хід повстання, Падура наголошує на героїзмі польських полководців Миколая Потоцького, Стефана Чарнецького та Яцека Шемберка і українського магната Яреми Вишневецького. Водночас козаки змальовані п'яницями і гультьями, які після перемог займалися грабунками шляхти. Виграну козаками героїчну битву під Батогом влітку 1652 р. автор приписує виключно татарам. Падура засуджує підпорядкування Війська Запорозького московському цареві, хоча й визнає, що Олексій Михайлович (1645—1676) був ображений союзом Богдана Хмельницького із шведами і семиградцями. Нарис завершується лаконічним висновком про гетьмана: «ця людина без жодної релігії, науки, таланту, окрім булави Чигирини і горілки нічого більше не мати, бажати та дивитися далі більше не могла, не вміла, не хотіла. Віра була для нього вигідним пунктом, свобода-гаслом, а не метою, ватага-його псарнею для пошуку здобичі» [12, с. 407]. Більшість цих означень гетьмана згодом органічно вплелася у польську історіографію XIX ст.

Висновки. Отже, романтична візія польського поета і прозаїка Томаша Падури козацької України ґрунтувалася на основі знання усної народної творчості та історичних і літературних праць, в яких містилася інформація про події XVI—XVIII ст. Проживання на Правобережжі зумовило знайомство з українською історією та культурою, звідки він черпав творче натхнення. Захопившись волелюбством і відвагою козацтва, поет створює ряд творів присвячених запорозьким лицарям – захисникам своєї землі від турецько-татарської агресії. Разом з тим романтичне сприйняття Падурою минулого зводилося до думки про спільну боротьбу українського козацтва за відновлення української та польської

держав у майбутньому. Зокрема, він оспівує козацьких провідників, які позитивно ставилися до Речі Посполитої та слугували польським магнатам. Проголошуючи ідею польсько-українського єднання, Падура оминав конфліктні сторінки в їх минулому, прагнув, насамперед, залучити український народ до боротьби за польську справу – визволення з-під російського імперського гніту. При цьому він наділяє самими негативними епітетами гетьмана Богдана Хмельницького, який відродив Українську державу як спадкоємницю княжої Русі. Таким чином етнічне походження Томаша Падури вплинуло на об'єктивне сприйняття і висвітлення минулого України. Проте його творчість мала позитивний вплив на формування історичної тематики, як невід'ємного чинника українського національного відродження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX—XX ст.: Історіографія. Біобібліографія. Матеріали. Камянець-Подільський, 1993. 480 с.
2. Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX—початку XX ст. Становлення. Історіографія. Біобібліографія. Хмельницький: Доля, 1995. 256 с.
3. Баженова С. На шляху реалізму: історія України у творчості представників «української школи» в польській літературі 40—90-х років XIX століття. Камянець-Подільський, 2006. 260 с.
4. Гнатюк В. Тимко Падура. Критико-біографічний та історико-літературний нарис. Харків-Київ: Література і мистецтво, 1931. 147 с.
5. Гнатюк В. Тимко Падура в українському історично-літературному процесі // Київські полоністичні студії. Зб. наук. праць / гол. ред. Р. Радішевський. Т. XII. Київ: Леся, 2008. С. 129—139.
6. Горбач О. Поет на межі двох націй і двох культур. До польсько-українських літературних взаємин // Сучасність. 1961. № 7. С. 32—43.
7. Єршов В. Польська література Волині доби романтизму: генологія мемуарно-стичності. Житомир: Полісся, 2008. 624 с.
8. Кирчів Р. Український фольклор у польській літературі (період романтизму). Київ: Наукова думка, 1971. 275 с.
9. Козак С. Шевченкознавчі та порівняльні студії: статті, розвідки, лекції. Київ, 2012. 568 с.

10. Радишевський Р. «Українська школа» в польському романтизмі: феномен пограниччя. Київ, 2018. 703 с.
11. Радовський В. Тимко Падура: спроба роздеградування і реабілітації. Львів: Центр Європи, 2012. 639 с.
12. Томаш Падура. Вибрані твори / упоряд. Р. Радишевський. Київ, 2012. 624 с.
13. Якубовська-Кравчик К. Томаш Падура // Волинські Афіни 1805—1833. 36. праць під ред. С. Маковського і В. Собчука. Тернопіль: Богдан, 2006. С. 129—136.
14. Gnatiw T. Tomasz Padurra — polsko-ukraiński bard XIX wieku // Muzyka i liryka. 2002. № 10. S. 313—323.
15. Jakubowska-Krawczyk K. Tomasz Padurra — poeta polsko-ukraiński // Варшавські українознавчі записки. Польсько-українські зустрічі / ред. С. Козак. Варшава, 2005. С. 111—122.

REFERENCES

1. Bazhenov, L.V. (1993). *Podillia in the works of researchers and local historians of the XIX-XX c.: Historiography. Biobibliography. Materials*. [Podillia v pratsiakh doslidnykiv i kraieznavtsiv XIX—XX st.: Istoriohrafia. Biobibliohrafia. Materialy]. Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian]
2. Bazhenov, L.V. (1995). *Historical local studies of the Right-Bank Ukraine of the XIX-early XX c. Historiography. Biobibliography*. [Istorychne kraieznavstvo Pravoberezhnoi Ukrainy XIX—pochatku XX st. Stanovlennia. Istoriohrafia. Biobibliohrafia]. Khmelnytskyi: Dolia. [in Ukrainian]
3. Bazhenova, S. (2006). *On the way to realism: the history of Ukraine in the works of representatives of the «Ukrainian school» in Polish literature of the 40-90s of the XIX century*. [Na shliakhu realizmu: istoriia Ukrainy u tvorchosti predstavnykiv “ukrainskoi shkoly” v polskii literaturi 40—90 - rokiw XIX stolittia]. Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian]
4. Hnatiuk, V. (1931). *Tymko Padura. Critical-biographical and historical-literary essay*. [Tymko Padura. Krytyko-biohrafichni ta istoryko-literaturni narys]. Kharkiv-Kyiv: Literatura i mystetstvo. [in Ukrainian]
5. Hnatiuk, V. (2008). *Tymko Padura in the Ukrainian historical and literary process*. [Tymko Padura v ukrainskomu istorychno-literaturnomu protsesi]. *Kyivski polonistychni studii*. Zb. nauk. prats, 129—139. [in Ukrainian]
6. Horbach, O. (1961). *The poet on the border of two nations and two cultures. On Polish-Ukrainian literary relations*. [Poet na mezhi dvokh natsii i dvokh kultur. Do polsko-ukrainskykh literaturnykh vziaimyn]. *Suchasnist*, 7, 32—43. [in Ukrainian]

7. Yershov, V. (2008). *Polish literature of Volyn of the Romanticism period: genology of memoirs*. [Polska literatura Volyni doby romantyzmu: henolohiia memuary- stychnosti]. Zhytomyr: Polissia. [in Ukrainian]

8. Kyrchiv, R. (1971). *Ukrainian folklore in Polish literature (Romanticism period)*. [Ukrainskyi folklor u polskii literaturi (period romantyzmu)]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian]

9. Kozak, S. (2012). *Shevchenko studies and comparative studies: articles, explorations, lectures*. [Shevchenkoznavchi ta porivnialni studii: statii, rozvidky, lektsii]. Kyiv. [in Ukrainian]

10. Radyshevskiy, R. «Ukrainian school» in Polish romanticism: the phenomenon of borderland. (2018). [“Ukrainska shkola” v polskomu romantyzmi: fenomen pohranychchia]. Kyiv. [in Ukrainian]

11. Radovskyi, V. (2012). *Tymko Padura: an attempt of decomposition and rehabilitation*. [Tymko Padura: sproba rozdehraduvannia i reabilitatsii]. Lviv: Tsentr Yevropy. [in Ukrainian]

12. Tomash Padura. (2012). *Selected works / compiled by R. Radyshevsky*. [Vybrani tvory. Uporiad. R. Radyshevskiy]. Kyiv. [in Ukrainian, in Polish]

13. Yakubovska-Kravchuk, K. (2006). *Tomash Padura* [Tomash Padura]. *Volynski Afiny 1805—1833*. Zb. prats pid red. S. Makovskoho i V. Sobchuka. Ternopil: Bohdan. [in Ukrainian]

14. Gnatiw T. (2002). *Tomash Padura - Polish-Ukrainian bard of the XIX century*. [Tomasz Padurra — polsko-ukraiński bard XIX wieku]. *Muzyka i liryka*, 10, 313—323. [in Ukrainian]

15. Yakubowska-Krawczyk, K. (2005). *Tomash Padura — Polish-Ukrainian poet* [Tomasz Padurra — poeta polsko-ukraiński]. *Varshavski ukrainoznavchi zapysky*, 111—122. [in Polish].

Науковий збірник

КИЇВСЬКІ ПОЛОНІСТИЧНІ СТУДІЇ
Том XXXVIII

Редактори: *В. Назарець, Д. Сліпчук*
Коректура: *Ю. Боречко, Н. Ольшевська*
Верстка: *В. Жигун*

Підп. до друку 1.12.2022
Формат 70x100/16. Папір офс. Друк офс.
Наклад 300 прим. Ум.-друк. арк. 21,27
Обл.-вид. арк. 13.5. Зам. №1

Видавець і виготовлювач ТОВ «Талком»
03115, м. Київ, вул. Львівська, 23,
тел./факс (044) 424-40-69, 424-56-26
E-mail: ukraina.vdk@email.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4538 від
17.05.2013